

Τάκης Φωτόπουλος

Εξαρτημένη ανάπτυξη

Η Ελληνική περίπτωση

Κεφάλαιο Α. Η έννοια της εξάρτησης. 1. Εξάρτηση και αλληλεξάρτηση, 2. Βαθμός εξάρτησης, 3. Μορφές εξάρτησης, 4. Η δυναμική της εξάρτησης, 5. Προϋποθέσεις εξάρτησης, 6. Συνέπειες της εξάρτησης, 7. Σχέσεις διεθνούς εξάρτησης, 8. Σχέσεις εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, 9. Σχέσεις εξάρτησης στις καπιταλιστικές χώρες, 10. Η έννοια της οικονομικής εξάρτησης, **Κεφάλαιο Β. Κριτική της μαρξιστικής σκέψης στο θέμα της υπανάπτυξης.** 1. Η κλασική μαρξιστική σκέψη, 2. Το ορθόδοξο, το μαρξιστικό και το «παράδειγμα» εξάρτησης, 3. Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάπτυξη ή υπανάπτυξη;, 4. Η περίπτωση της Ελλάδας: εξαρτημένη ανάπτυξη., **Κεφάλαιο Γ. Η διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης.** 1. Χαρακτηριστικά της εξαρτημένης ανάπτυξης, α. Ανισόμερη ανάπτυξη, 6. Εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού, γ. Χρόνο έλλειμνη στο ισοζύγιο πληρωμών, 2. Κριτήρια εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, α. Ο ρόλος της ξένης αγοράς στη βιομηχανική ανάπτυξη, 6. Η σημασία του ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση, γ. Εξαρτημένη τεχνολογία, δ. Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής δάσης, 3. Ο χαρακτήρας της ελληνικής μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης, α. Διάρθρωση επενδύσεων και εξαρτημένη ανάπτυξη, 6. Ο διυλισμός της ελληνικής μεταποίησης, γ. Συμπεράσματα, **Παράρτημα κεφαλαίου Γ., Μέθοδος ταυτοποίησης των τομέων-κλειδιά στην ελληνική οικονομία,** **Κεφάλαιο Δ. Εξαρτημένη ανάπτυξη και ισοζύγιο πληρωμών** 1. Η αύξηση της εμπορικής εξάρτησης στη μεταπολεμική περίοδο, 2. Η κάλυψη του διευρυνόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο, 3. Σχέση μορφής ανάπτυξης και ισοζυγίου πληρωμών, 4. Παραγωγική δομή και ισοζύγιο, 5. Καταναλωτική δομή και ισοζύγιο, **Κεφάλαιο Ε. Εξαρτημένη τεχνολογία και η διαδικασία της άνοσης ανταλλαγής.** 1. Η διαδικασία της άνοσης ανταλλαγής, 2. Εξαρτημένη τεχνολογία, 3. Το θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας, 4. Τεχνικές έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας; 5. Συμπεράσματα, **Κεφάλαιο Στ. Εξαρτημένη ανάπτυξη και περιβάλλον,** 1. Ανάπτυξη εν γένει και περιβάλλον, 2. Τύπος ανάπτυξης και περιβάλλον, 3. Εξάρτηση, συγκέντρωση και περιβάλλον, 4. Εξάρτηση, τουρισμός και περιβάλλον, 5. Εξάρτηση και πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, 6. Συμπεράσματα, **Κεφάλαιο Α. Η έννοια της εξάρτησης.** 1. Εξάρτηση και αλληλεξάρτηση, 2. Βαθμός εξάρτησης, 3. Μορφές εξάρτησης, 4. Η δυναμική της εξάρτησης, 5. Προϋποθέσεις εξάρτησης, 6. Συνέπειες της εξάρτησης, 7. Σχέσεις διεθνούς εξάρτησης, 8. Σχέσεις εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, 9. Σχέσεις εξάρτησης στις καπιταλιστικές χώρες, 10. Η έννοια της οικονομικής εξάρτησης, **Κεφάλαιο Β. Κριτική της μαρξιστικής σκέψης στο θέμα της υπανάπτυξης.** 1. Η κλασική μαρξιστική σκέψη, 2. Το ορθόδοξο, το μαρξιστικό και το «παράδειγμα» εξάρτησης, 3. Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάπτυξη ή υπανάπτυξη;, 4. Η περίπτωση της Ελλάδας: εξαρτημένη ανάπτυξη, **Κεφάλαιο Γ. Η διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης.** 1. Χαρακτηριστικά της εξαρτημένης ανάπτυξης, α. Ανισόμερη εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού, γ. Χρόνο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών, 2. Κριτήρια εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, α. Ο ρόλος της ξένης αγοράς στη βιομηχανική ανάπτυξη, 6. Η σημασία του ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση, γ. Εξαρτημένη τεχνολογία, δ. Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής δάσης, 3. Ο χαρακτήρας της ελληνικής μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης, α. Διάρθρωση επενδύσεων και εξαρτημένη ανάπτυξη, 6. Ο διυλισμός της ελληνικής μεταποίησης, γ. Συμπεράσματα, **Παράρτημα κεφαλαίου Γ., Μέθοδος ταυτοποίησης των τομέων-κλειδιά στην ελληνική οικονομία,** **Κεφάλαιο Δ. Εξαρτημένη ανάπτυξη και ισοζύγιο πληρωμών** 1. Η αύξηση της εμπορικής εξάρτησης στη μεταπολεμική περίοδο, 2. Η κάλυψη του διευρυνόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο, 3. Σχέση μορφής ανάπτυξης και ισοζυγίου πληρωμών, 4. Παραγωγική δομή και ισοζύγιο, 5. Καταναλωτική δομή και ισοζύγιο, **Κεφάλαιο Ε. Εξαρτημένη τεχνολογία και η διαδικασία της άνοσης ανταλλαγής.** 1. Η διαδικασία της άνοσης ανταλλαγής, 2. Εξαρτημένη τεχνολογία, 3. Τεχνικές έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας; 5. Συμπεράσματα, **Κεφάλαιο Στ. Εξαρτημένη ανάπτυξη και περιβάλλον,** 1. Ανάπτυξη εν γένει και περιβάλλον,

Εξάντας

Εξαρτημένη ανάπτυξη

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
Η Ελληνική περίπτωση

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Εξάντας

Ο Τάκης Φωτόπουλος γεννήθηκε στη Χίο και μεγάλωσε στην Αθήνα. Από το 1966 εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο όπου έκανε, με υποτροφία του Πανεπιστημίου Αθηνών, τις μεταπτυχιακές σπουδές του στην *London School of Economics*. Είναι Senior Lecturer οικονομικών στο *Polytechnic of North London*, όπου διδάσκει από το 1969.

ISBN 960-256-040-1

Copyright: Εξάντας 1985

Τζαβέλλα 1 - ΑΘΗΝΑ - Τηλ. 36.13.065, 36.04.885

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ	17
<i>1. Εξάρτηση και αλληλεξάρτηση. 2. Βαθμός εξάρτησης. 3. Μορφές εξάρτησης. 4. Η δυναμική της εξάρτησης. 5. Προϋποθέσεις εξάρτησης. 6. Συνέπειες της εξάρτησης. 7. Σχέσεις διεθνούς εξάρτησης. 8. Σχέσεις εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές χώρες. 9. Σχέσεις εξάρτησης στις καπιταλιστικές χώρες. 10. Η έννοια της οικονομικής εξάρτησης.</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	64
<i>1. Η κλασική μαρξιστική σκέψη. 2. Το ορθόδοξο, το μαρξιστικό και το «παράδειγμα» εξάρτησης. 3. Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάπτυξη ή υπανάπτυξη; 4. Η περίπτωση της Ελλάδας: εξαρτημένη ανάπτυξη.</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ	92
1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	92
<i>α. Ανισομερή ανάπτυξη. β. Εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού, γ. Χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών.</i>	
2. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ	135
<i>α. Ο ρόλος της ξένης αγοράς στη βιομηχανική ανάπτυξη, β. Η σημασία του ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση, γ. Εξαρτημένη τεχνολογία, δ. Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης.</i>	

3. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑ-ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ	182
<i>α. Διάρθρωση επενδύσεων και εξαρτημένη ανάπτυξη, β. Ο δυϊσμός της ελληνικής μεταποίησης, γ. Συμπεράσματα.</i>	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Γ. ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ-ΚΛΕΙΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	233
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ. ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ	246
<i>1. Η αύξηση της εμπορικής εξάρτησης στη μεταπολεμική περίοδο. 2. Η κάλυψη του διευρυνόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο. 3. Σχέση μορφής ανάπτυξης και ισοζυγίου πληρωμών. 4. Παραγωγική δομή και ισοζύγιο. 5. Καταναλωτική δομή και ισοζύγιο.</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε. ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΙΣΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ	274
<i>1. Η διαδικασία της άνισης ανταλλαγής. 2. Εξαρτημένη τεχνολογία. 3. Το θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας. 4. Τεχνικές έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας; 5. Συμπεράσματα.</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ. ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	306
<i>1. Ανάπτυξη εν γένει και περιβάλλον. 2. Τύπος ανάπτυξης και περιβάλλον. 3. Εξάρτηση, συγκέντρωση και περιβάλλον. 4. Εξάρτηση, τουρισμός και περιβάλλον. 5. Εξάρτηση και πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος. 6. Συμπεράσματα.</i>	
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΥΤΟΚΑΘΟΡΙΖΟΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	319
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	323

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από αυτοτελή δοκίμια που εκφράζουν την εξέλιξη του προβληματισμού μου στο θέμα της εξαρτημένης ανάπτυξης τα τελευταία δέκα χρόνια. Παρά τη σχετική, όμως, αυτοτέλεια των συμπεριλαμβανόμενων μελετών, δεδομένου ότι τόσο η αναλυτική σκοπιά όσο και η μεθοδολογία που τις χαρακτηρίζει είναι η ίδια, πιστεύω ότι οι τυχόν επαναλήψεις / επικαλύψεις που αναπόφευκτα θα συναντήσει ο αναγνώστης δε δίνουν μια συνολικά αντιφατική εικόνα. Ακόμα, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια να δεθούν οι μελέτες αυτές σ' ένα ενιαίο σύνολο.

Θεώρησα σκόπιμο να κάνω αυτή την έκδοση όχι μόνο για να συγκεντρώσω (όσον αφορά τα ήδη δημοσιευθέντα δοκίμια) τα σκόρπια σε δυσεύρετα περιοδικά άρθρα μου για το θέμα αλλά και για να δώσω τη δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη ν' αποκτήσει μια καθολική εικόνα του φαινομένου της εξαρτημένης ανάπτυξης, τόσο από τη θεωρητική όσο και από την εμπειρική πλευρά, με συγκεκριμένη εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση.

Θα πρέπει, εν τούτοις, να σημειωθεί εδώ ότι ακόμα και τα κεφάλαια που στηρίζονται σε άρθρα που έχουν δημοσιευτεί στο παρελθόν αποτελούν, ουσιαστικά, καινούρια δουλιά, αφού δημοσιεύονται όχι μόνο χωρίς τις περικοπές που επιβάλλουν οι περιορισμοί χώρου του περιοδικού τύπου αλλά και με σημαντικές, θεωρητικές και εμπειρικές, προσθήκες και αλλαγές.

Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το κεφάλαιο το σχετικό με την εξαρτημένη εκβιομηχάνιση (κεφ. Γ), που αποτελεί και τον κορμό του βιβλίου αυτού. Η μελέτη στην οποία στηρίζεται το κεφάλαιο αυτό δημοσιεύτηκε / αναδημοσιεύτηκε ευρέως στο παρελθόν και ξαναγράφηκε από την αρχή, ειδικά για την παρούσα εργασία. Το ίδιο ισχύει και για το κεφάλαιο το σχετικό με το ισοζύγιο πληρωμών (κεφ. Δ), που πολύ μικρή σχέση έχει, στην καινούρια του μορφή, με μια πρώτη δημοσίευση σε περιοδική έκδοση που κυκλοφόρησε ελάχιστα.

Τρεις από τις μελέτες δημοσιεύονται για πρώτη φορά στα ελληνικά: η μελέτη για τη μαρξιστική σκέψη στο θέμα της υπανάπτυξης (κεφ. Β), η μελέτη για την εξαρτημένη τεχνολογία και την άνιση ανταλλαγή (κεφ. Ε) και η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για την ταυτοποίηση των τομέων-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας (παράρτημα κεφ. Γ). Για τις γλωσσικές ανεπάρκειες της ελληνικής απόδοσης των μελετών αυτών - καθώς και του υπόλοιπου βιβλίου - ζητείται η επιείκεια του αναγνώστη.

Έτσι, όπως γίνεται φανερό από όσα ανέφερα, η έκδοση αυτή μου έδωσε στην πραγματικότητα την ευκαιρία να επανεξετάσω, υπό το φως της εμπειρίας των τελευταίων δέκα χρόνων, σκέψεις που είχα εκφράσει στο παρελθόν για το χαρακτήρα της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης. Με την παρούσα, λοιπόν, μορφή, η μελέτη αυτή καλύπτει ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο 1950-1980.

Τέλος, οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια δίνουν πρόσθετη επικαιρότητα στο θέμα που επεξεργάζεται το βιβλίο. Το γεγονός, δηλαδή, ότι, για πρώτη φορά στη νεότερη πολιτική ιστορία μας, το κυβερνών κόμμα αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της ελληνικής ανάπτυξης από τη σκοπιά του εξαρτημένου χαρακτήρα της αποτελεί, φυσικά, δικαίωση της προβληματικής της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Από την άλλη μεριά, αν και οι μελέτες αναφέρονται στο χαρακτήρα της ελληνικής αναπτυξιακής διαδικασίας στην πριν από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μεταπολεμική περίοδο, εν τούτοις, η επικαιρότητα τους δε νομίζω ότι μειώθηκε στο παραμικρό ως αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής. Αντίθετα, νομίζω ότι σήμερα το πρόβλημα της εξαρτημένης ανάπτυξης είναι περισσότερο επίκαιρο παρά ποτέ. Τόσο γιατί σήμερα υπάρχει η μαζική συνειδητοποίηση του προβλήματος, που δεν υπήρχε άλλοτε, όσο και γιατί τα μείζονα οικονομικά προβλήματα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (πληθωρισμός, ισοζύγιο πληρωμών, απασχόληση, στασιμότητα επενδύσεων), στη βάση τους, δεν είναι συγκυριακά και, επομένως, δεν είναι άσχετα με τον εξαρτημένο χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας που κληρονόμησε το κυβερνών κόμμα.

Το κρίσιμο, επομένως, ερώτημα που, κατά τη γνώμη μου, θα κρίνει όχι μόνο την τύχη της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ αλλά και την τύχη της ίδιας της «μεταπολίτευσης» είναι κατά πόσο οι δεσμοί της εξάρτησης μπορούν να επηρεαστούν σε τέτοιο βαθμό από την ασκούμενη πολιτική, ώστε να επιτευχθούν οι δομικές αλλαγές που απαιτούνται για τη δημιουργία των προϋποθέσεων προς μια αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη. Στον αγώνα για το σπάσιμο των δομών της εξάρτησης και τη δημιουργία μιας αυτοκαθοριζόμενης κοινωνίας αφιερώνεται και το βιβλίο αυτό.

Λονδίνο, Δεκέμβριος 1984

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ 2η ΕΚΔΟΣΗ

Θα ήθελα κατ' αρχήν από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω το αναγνωστικό κοινό για το ενδιαφέρον αλλά και την εμπιστοσύνη με την οποία περιέβαλε το βιβλίο αυτό. Απόδειξη, βέβαια, της εμπιστοσύνης αυτής αποτελεί το γεγονός καθεαυτό της 2ης έκδοσης που πραγματοποιείται σε συνθήκες ιδιαίτερης όξυνσης της κρίσης του ελληνικού βιβλίου. Και είναι εξαιρετικά ενθαρρυντικό, σε σχέση μάλιστα με την ιδεολογική σκοπιά του βιβλίου, ότι η επιτυχία αυτή οφείλεται αποκλειστικά στο ενδιαφέρον που έδειξε γι' αυτό η «βάση» στον χώρο της αριστεράς, παραδοσιακής και μη. Από τη μεριά αυτή, θεωρώ ότι το βιβλίο επέτυχε απόλυτα τον σκοπό του: να κινήσει το ενδιαφέρον όλων αυτών που έχουν ακόμα το κουράγιο να προσπαθούν να σκέφτονται αυτόνομα για τα κοινά, σε μια περίοδο που ο ατομικισμός και η μαζική κατανάλωση έτοιμων ιδεολογικών προϊόντων εξαπλώνονται καθημερινά σε ευρύτερα στρώματα.

Μολονότι η έκδοση αυτή θα μπορούσε να γίνει αφορμή για να επανεξετάσω μερικές από τις θέσεις του βιβλίου, υπό το πρίσμα της εξέλιξης της κρίσης της ελληνικής οικονομίας τα τελευταία χρόνια, προτίμησα να μην κάνω οποιαδήποτε αλλαγή. Στην απόφαση αυτήν οδηγήθηκα από τη πεποίθηση ότι τόσο η προβληματική όσο και η ανάλυση του βιβλίου προσφέρουν ένα επαρκές ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της κρίσης. Θα πρέπει, όμως, να σημειώσω ότι η καινούρια έκδοση μου έδωσε την ευκαιρία να διορθώσω ένα σημαντικό αριθμό από τυπογραφικά και άλλα λάθη που, παρά τη φροντίδα του Εξάντα, παρείσφευραν στην πρώτη έκδοση, με σημαντικές επιπτώσεις ως προς το κατανοητόν του κειμένου.

Τέλος, μια προειδοποίηση για την αποφυγή τυχόν παρεξηγήσεων ως προς τη μεθοδολογική σκοπιά του βιβλίου. Παρ' όλο που ο τίτλος του βιβλίου καθώς και σε κάποιο βαθμό η μεθοδολογία

που χρησιμοποιήθηκε αναφέρονται σε συγκεκριμένο θεωρητικό μοντέλο («παράδειγμα» εξάρτησης) θα ήταν τελείως εσφαλμένη η αντίληψη ότι το βιβλίο απλώς αποπειράται να αντικαταστήσει δεδομένο κλειστό θεωρητικό σύστημα (Το Μαρξιστικό) με άλλο παρόμοιο σύστημα. Όπως τονίζεται στο κείμενο η έννοια της εξάρτησης χρησιμοποιείται ως θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση συγκεκριμένου τύπου ανάπτυξης, ενώ στο Α' κεφάλαιο γίνεται συστηματική προσπάθεια για τη διεύρυνση και ανανέωση της έννοιας αυτής. Παρόμοια, ο καταμερισμός εργασίας θεωρείται ως ιστορική διαδικασία και όχι, όπως συνήθως, δεδομένη και αμετάβλητη δομή. Γενικότερα, το βιβλίο εκφράζει τη μεθοδολογική άποψη ότι δεν υπάρχουν «Νόμοι», «Γενικές Θεωρίες» κλπ. για την ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας. Αντίστοιχα, δεν υπάρχουν προκαθορισμένες θέσεις μέσα στην ιεραρχική πυραμίδα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ο αγώνας, επομένως, για το σπάσιμο των δομών της εξάρτησης στη χώρα μας είναι πάντα επίκαιρος και αποκτά μάλιστα ιδιαίτερα κρίσιμη σημασία στο τέλος της δεκαετίας του 80.

Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1987

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μοναδική φιλοδοξία της μελέτης αυτής είναι η συμβολή στην ανάλυση του χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας με την έναρξη μιας συστηματικής συζήτησης για το φαινόμενο της εξάρτησης, όπως παρουσιάζεται σε παγκόσμια κλίμακα και συγκεκριμένα μέσα στον ελληνικό χώρο. Βασική πεποίθηση του συγγραφέα είναι ότι το πρόβλημα της κοινωνικής αλλαγής είναι άρρηκτα δεμένο με το πρόβλημα της δομής των οικονομικών σχέσεων γενικά και των σχέσεων μέσα στη συγκεκριμένη παραγωγή (στη διαδικασία εργασίας) που επικρατούσαν στη δεδομένη χρονική στιγμή ειδικότερα.

Αυτό, όμως, δε λέγεται με τη συνηθισμένη δογματική έννοια ότι η οικονομική υποδομή είναι (έστω «σε τελική ανάλυση») ο καθοριστικός παράγοντας, παρά τη *σχετική* αυτονομία που αναγνωρίζεται στο εποικοδόμημα¹ σχετική, με την έννοια ότι η οικονομία είναι εκείνη που καθορίζει τους σχετικούς βαθμούς αυτονομίας/εξάρτησης του εποικοδομήματος σε σχέση με την ίδια, και των τμημάτων μεταξύ τους². Κι αυτό όχι μόνο γιατί υποδομή και εποικοδόμημα αποτελούν επίσης προϊόντα μιας δεδομένης φάσης της ιστορικής εξέλιξης, έτσι που γενικεύσεις του είδους αυτού καταντούν χωρίς νόημα³ αλλά, το κυριότερο, γιατί μια τέτοια αντίληψη από τη μια μεριά αναιρεί στη βάση της την αρχή ότι τα «υποκείμενα» της Ιστορίας είναι οι άνθρωποι και όχι οι σχέσεις παραγωγής, όπως σύγχρονοι «προοδευτικοί» επιστημονόλογοι, συνεπείς προς την αντίληψη αυτή, υποστηρίζουν⁴. Από την άλλη μεριά, η αντίληψη αυτή δημιουργεί μια άμεση σχέση μεταξύ ντετερμινισμού στην εξήγηση της Ιστορίας και δογματισμού στην πράξη, μεταξύ «αντικειμενισμού» στην ανάλυση κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων και γραφειοκρατικών τρόπων πολιτικής δράσης⁵. Δεχόμαστε, λοιπόν, ότι οι άνθρωποι δρουν μέσα σε ένα

1. Βλ. L. Althusser, *For Marx*, Penguin 1969, σελ. 111.

2. Βλ. L. Althusser & E. Balibar, *Reading Capital*, NLB, 1970, σελ. 112. Βλ. ακόμα, για (μαρξιστική) κριτική της αλτουσεριανής θέσης, N. Geras, «Althusser's marxism», *New Left Review*, αρ. 71, Ιανουάριος 1972 και N. Mouzelis, *Modern Greece*, Macmillan, 1978, σελ. 47.

3. Βλ. ως παράδειγμα της σχέσης μεταξύ επιστημονικού «αντικειμενισμού» στο μαρξιστικό σοσιαλιστικό κίνημα και του λεβινισμού / σταλινισμού τις ακόλουθες περικοπές: «Οι νόμοι της κοινωνικής εξέλιξης είναι αντικειμενικοί και λειτουργούν ανεξάρτητα από τη συνειδητοποίηση και θέληση των ανθρώπων- στο σοσιαλισμό, όμως, το κόμμα, το Κράτος και η κοινωνία ολόκληρη έχουν τη δυνατότητα, άγνωστη στη μέχρι τώρα ιστορία, να καταλάβουν τους νόμους αυτούς συνειδητά, να τους εφαρμόσουν στη δραστηριότητα τους, επι-

συγκεκριμένο, όχι βέβαια μόνο οικονομικό, πλαίσιο, το οποίο όμως αλλάζει καθώς αλλάζουν και οι ίδιοι οι άνθρωποι μέσα στη διαδικασία, έτσι που η οικονομική υποδομή / ανθρώπινη δράση και το εποικοδόμημα αποτελούν ένα σύστημα αμοιβαίων ή συμμετρικών (κατά τη χεγκελιανή αντίληψη) σχέσεων και η διάκριση μεταξύ εξαρτημένων και ανεξάρτητων μεταβλητών χάνει πια κά-
θε νόημα'.

Η έννοια, επομένως, που δίνουμε στη σημασία της δομής των οικονομικών σχέσεων είναι ότι, προκειμένου ειδικότερα για χώ-
ρες που η διάρθρωση της οικονομικής υποδομής τους τις κατα-
τάσσει στην κατηγορία των εξαρτημένων, το γενικότερο πρόβλη-
μα της αυτονομίας της σημερινής κοινωνίας και των κοινωνικών
ατόμων (με την έννοια της αυτοδιεύθυνσης όλων των τομέων της
κοινωνικής ζωής από τα άτομα που συμμετέχουν στις αντίστοιχες
δραστηριότητες) παίρνει μια επιπλέον διάσταση, που κάνει ακό-

ταχύνοντας έτσι τη διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης». M.T. Iovchuk, *The Role of Socialist Ideology in the Struggle with Survivals of Capitalism**, *Voprosi FUosofi*, αρ. 1, 19SS σελ. 4 (η περικοπή αυτή περιλαμβάνεται στο έργο του H. Marcuse, *Soviet Marxism, a Critical Analysis*, Routledge, 1958, σελ. 151). Ακό-
μα, κατά τον Sweezy, «ο μαρξισμός δίνει στο προλεταριάτο τον ηγετικό ρό-
λο... δεν υπάρχει, όμως, εγγύηση πως το προλεταριάτο θα καταλάβει την κα-
τάσταση του και θα δράσει ανάλογα* για το σκοπό αυτό πρέπει πρώτα να χω-
νέψει το μαρξισμό, πράγμα που μπορεί να κάνει μόνο μέσω της πολιτικής ορ-
γάνωσης και του αδιάκοπου αγώνα με την καθοδήγηση ενός γνήσιου μαρξι-
στικού κόμματος πρωτοπορίας», P. Sweezy, «The Nature of Soviet Society»,
Monthly Review, Νοέμβριος 1974. Καταλήγοντας, θα συμφωνούσαμε με τον
Μαρκούζε ότι «μία ευθεία οδός φαίνεται να οδηγεί από τον Λένιν (η συνειδη-
τοποίηση της εργατικής τάξης μπορεί να έρθει μόνο «απ' έξω») και την αντί-
ληψη του περί του συγκεντρωτικού αυταρχικού κόμματος, στην προσωπική
δικτατορία του Στάλιν». H. Marcuse, *Soviet Marxism*, *op. tit.*

4. Η θέση, βέβαια, αυτή αποκλείει την αποδοχή ιστορικών ή οικονομικών
«νόμων» που λειτουργούν ανεξάρτητα από τη θέληση των ανθρώπων (βλ.
σημ. 3). Από την άποψη αυτή, οι μαρξιστές επιστημολόγοι είναι συνεπείς
όταν τονίζουν ότι η οικονομική υποδομή είναι, σε τελική ανάλυση, ο καθορι-
στικός παράγοντας παρά τη σχετική αυτονομία του εποικοδομήματος. Αντί-
θετα, στην περίπτωση που η οικονομία και το εποικοδόμημα αποτελούν ένα
σύστημα αμοιβαίων ή συμμετρικών (κατά τη χεγκελιανή αντίληψη) σχέσεων,
τότε, στο βαθμό που το δεύτερο εξαρτάται από την πρώτη, εξίσου και η πρώ-
τη εξαρτάται από το δεύτερο, το καθένα δηλαδή είναι συνάρτηση του άλλου,
έτσι που δεν έχει πια νόημα η διάκριση μεταξύ εξαρτημένων και ανεξάρτητων
μεταβλητών, αφού κάθε αποτέλεσμα είναι και αιτία και κάθε-αιτία είναι και
αποτέλεσμα. Στην περίπτωση όμως αυτή, όπως σωστά παρατηρεί ο D.H. Ru-
ben, ο διαλεκτικός υλισμός, ο σοσιαλισμός δηλαδή ως επιστήμη με τους δι-
κούς του νόμους στην εξήγηση ασύμμετρων σχέσεων αιτίου και αποτελέσμα-
τος, δεν είναι πια δυνατός. Βλ. D.H. Ruben, «On Dialectical Relations», *Criti-
que*, αρ. τεύχ. 2, 1973.

μα πιο φανερό το διεθνιστικό χαρακτήρα του. Αν, δηλαδή, η καπιταλιστική εξάρτηση (για να αναφερθούμε στην εξάρτηση μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα) αποτελεί τον κύριο στόχο της κοινωνικής πράξης, η ξένη καπιταλιστική εξάρτηση πρέπει να αποτελεί διπλά στόχο, γιατί κάνει ακόμα δυσκολότερη τη δημιουργία των συνθηκών που θα στηρίζουν μια αυτο-καθοριζόμενη κοινωνία.

Θα έπρεπε, όμως, να τονιστεί εδώ, προς αποφυγή τυχόν παρεξηγήσεων, πως πρόθεση μας δεν είναι να δείξουμε ότι εκείνο που λείπει σήμερα είναι μια ακόμα «επιστημονική» θεωρία που, για παράδειγμα, θα καταδικάζει το καπιταλιστικό σύστημα όσον αφορά την ανικανότητα του να αναπτύξει περισσότερο τις παραγωγικές δυνάμεις, ανικανότητα που έτσι κι αλλιώς έχει ιστορικά αποδειχτεί ανύπαρκτη, τόσο για τις καπιταλιστικές όσο και για τις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες'. Ο συγγραφέας θα θεωρούσε, επομένως, ότι απέτυχε στο σκοπό του αν ο αναγνώστης έβγαζε το συμπέρασμα από τις σελίδες που ακολουθούν ότι η εξάρτηση είναι κάτι κακό γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και όχι γιατί αποκλείει την κυριαρχία των ανθρώπων σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους. Με άλλα λόγια, αν αρνηθούμε την ύπαρξη «ιστορικών νόμων» και ξεκινάσουμε από την αρχή ότι η Ιστορία και τα κοινωνικά συστήματα είναι δημιουργίες ανθρώπινες που δεν υπακούουν σε νομοτέλειες, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να *επιλέξουμε* ανάμεσα στις συνυπάρχουσες τάσεις, στη δεδομένη χρονική στιγμή, και να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε εκείνη την τάση που συμφωνεί με τη δική μας κοσμοθεωρία.

5. Ονομάζουμε μετα-καπιταλιστικά τα κράτη του «υπαρκτού σοσιαλισμού», για να τα διακρίνουμε από τα καπιταλιστικά (βλ. για τις διαφορές μεταξύ καπιταλιστικών και μετα-καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, κεφ. Α). Δεν αποκαλούμε τις κοινωνίες αυτές σοσιαλιστικές, γιατί δε φαίνεται να ικανοποιούν τα μαρξιστικά κριτήρια του σοσιαλιστικού ή, έστω, του μεταβατικού προς το σοσιαλισμό σχηματισμού. Οι διαμάχες, άλλωστε, μεταξύ των μαρξιστών διαφόρων αποχρώσεων ως προς το θέμα της φύσης των καθεστώτων αυτών είναι χαρακτηριστικές. Η Κίνα, για παράδειγμα, και μια μερίδα μαρξιστών δυτικών διανοουμένων χαρακτηρίζουν την ΕΣΣΔ και τα υπόλοιπα κράτη του μπλοκ «καπιταλιστικά κράτη ορισμένου τύπου, με την κρατική μπουρζουαζία να παίζει σ' αυτά το ρόλο της νέας κυρίαρχης τάξης» (Bettelheim, Swezy, κ.α. *Monthly Review*, Νοέμβριος 1974). Από την άλλη μεριά, οι τροτσικιστές διαφόρων αποχρώσεων μιλούν για «κάστες» που αποτελούν τη γραφειοκρατία των χωρών αυτών. Αντίστοιχα, η Κίνα χαρακτηρίζεται «γραφειοκρατικό - καπιταλιστικό κράτος, όπου η κρατική - κομματική γραφειοκρατία (παρά τις κατευθυνόμενες από πάνω πολιτιστικές «επαναστάσεις») παίζει το ρόλο προνομιούχας τάξης, έτσι που να χρειάζεται μια καινούρια κοινωνική επανάσταση για να ανατρέψει την κρατούσα τάξη των κόκκινων καπιταλιστών, που δημιουργήθηκε στη βάση της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης της πλατιάς μάζας» (*International Socialism*, αρ. 29, 37, 55).

Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του πολιτισμού δύο ήταν οι βασικές αντιμαχόμενες τάσεις. Από τη μια μεριά, η εξουσιαστική, η τάση που στόχο της έχει το δικαίωμα του κυβερνάν, την κρατική εξουσία, η οποία στο επίπεδο της μορφής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων παίρνει, ιστορικά, τη μορφή της ιεραρχικής κοινωνίας (ιεραρχικό σύστημα παραγωγής, κράτη κάθε μορφής από «δημοκρατικά-φιλελεύθερα» και φασιστικά μέχρι «λαϊκές δημοκρατίες» και «σοσιαλιστικά»). Από την άλλη μεριά, η τάση για αυτοκαθορισμό, που εκδηλώνεται με οργανωτικές μορφές λήψης κοινωνικών αποφάσεων (Αθηναϊκή Δημοκρατία, ελεύθερες μεσαιωνικές πόλεις, παρισινές συνελεύσεις του 1790) και κοινωνικές σχέσεις παραγωγής (χωριάτικες κομμούνες των «βαρβάρων», ισπανικές κομμούνες)⁶, που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη ιεραρχικών δομών. Αν, λοιπόν, δεχτούμε, ότι η ύψιστη ηθική υποχρέωση του ανθρώπου είναι η αυτονομία, η υποταγή δηλαδή μόνο στους νόμους και περιορισμούς που οι ίδιοι θέτουμε για τους εαυτούς μας, δε μας μένει παρά να επιλέξουμε την τάση για αυτοκαθορισμό ως κίνητρο και κατεύθυνση της ανθρώπινης πάλης.

Η επιλογή αυτής της συγκεκριμένης τάσης γίνεται, φυσικά, με βάση ένα ορισμένο κριτήριο: την ιδέα μιας αυτόνομης, αυτοθεσμιζόμενης κοινωνίας, που αποκλείει το φαινόμενο της εξάρτησης, φαινόμενο συνυφασμένο με κάθε σύστημα που αποτελεί την άρνηση της ανθρώπινης αυτονομίας στο ατομικό ή στο εθνικό επίπεδο· την ιδέα, ακόμα, μιας κοινωνίας αυτοδιευθυνόμενης, που προϋποθέτει την κατάργηση κάθε ιεραρχικής δομής και εξουσίας, «προοδευτικής» ή μη, και την εξαφάνιση όχι μόνο της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο αλλά, γενικότερα, της κυριαρχίας του ανθρώπου στον άνθρωπο. Κι αυτό γιατί στη σημερινή κοινωνία (καπιταλιστική ή μετακαπιταλιστική) οι εκμεταλλευτικές / ανελεύθερες σχέσεις ολοένα και περισσότερο παίρνουν την ιεραρχική μορφή (ιεραρχία στη δουλειά, ιεραρχία στους μισθούς, ιεραρχία στις οργανώσεις, κόμματα, ιεραρχία στην εκπαίδευση). Έτσι, θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με τον Κα-

6. Βλ. για εκτενή περιγραφή των κοινωνικών αυτών μορφών, στα ακόλουθα, μεταξύ άλλων, έργα: P. Kropotkin, *Mutual Aid*, Boston, 1914. Voline, *The Unknown Revolution*, Free Life, 1974. S. Dolgoff, *77K Anarchist Collectives, Workers' Self-management in the Spanish Revolution, 1936-1939*, Free Life, 1974. M. Bookchin, *Post-scarcity Anapchism*, London, 1974. M. Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, Cambridge Univ. Press, 1982. Τέλος δε θα πρέπει φυσικά να ξεχνάμε ότι, στο φιλοσοφικό επίπεδο, η αυτοκαθοριστική τάση είχε για πρώτη φορά εκφραστεί συστηματικά από τους Έλληνες κυνικούς και στωικούς, ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ.

στοριάδη ότι «το πρόβλημα σήμερα δεν είναι απλώς η τύχη του καπιταλισμού αλλά η τύχη των βασικών μορφών οργάνωσης και των βασικών σημασιών όλων των λεγόμενων "ιστορικών" κοινωνιών, όλων δηλαδή των κοινωνιών που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη του Κράτους: είναι το πρόβλημα της αυτονομίας της κοινωνίας και των κοινωνικών ατόμων, της ρητής και συνειδητής αυτοθέσμησης της κοινωνίας»⁷. Το μόνο που θα θέλαμε να προσθέσουμε εδώ είναι ότι η έμφαση πρέπει πάντα να είναι στην αυτονομία των ίδιων των ατόμων μια και, άλλωστε, η κοινωνία, η κοινότητα ή η λαϊκή συνέλευση βρίσκει την αυτο-έκφρασή της μόνον όταν τα ίδια τα άτομα βρίσκουν την έκφραση τους μέσα στην κοινωνία και τις οργανωτικές μορφές της⁸.

Ο λόγος που χρησιμοποιήθηκε μια μονοδιάστατη οικονομική ανάλυση στο κείμενο (εκτός από την απόπειρα ορισμού της γενικής έννοιας της εξάρτησης στο κεφ. Α), χωρίς δηλαδή αναφορά στο πολιτικό και γενικότερο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, οφείλεται πρώτον, στην υποκειμενική αδυναμία του συγγραφέα, θύματος κι αυτού της σημερινής διαχωρισμένης «εκπαίδευσης» διαχωρισμένης, όχι μόνο με την έννοια ότι η γνώση παρέχεται σήμερα σε στεγανά διαμερίσματα (οικονομικά, κοινωνιολογία, πολιτική, κ.λπ.) αλλά, το κυριότερο, ότι γίνεται έξω από το γενικό κοινωνικό χώρο, σε χωριστά, ιεραρχικά οργανωμένα ιδρύματα, που άρχισαν ιστορικά να εμφανίζονται ταυτόχρονα με την ίδρυση κοινωνιών οργανωμένων σε κράτη. Δεύτερον, νομίζουμε ότι για τον περιορισμένο σκοπό της μελέτης αυτής τα οικονομικά στοιχεία και εργαλεία επιτρέπουν μια σε βάθος τομή της οικονομικής εξάρτησης, θα ήταν, όμως, σημαντικό αν η εργασία αυτή γινόταν αφορμή για παρόμοιες τομές στις κοινωνικές, πολιτικές και προ παντός πολιτιστικές δομές της εξάρτησης, παρ' όλους τους διασταγμούς που δημιουργούνται για το κατά πόσο ένα πολυδιάστατο φαινόμενο όπως η εξάρτηση μπορεί ν' αναλυθεί από τους «ειδικούς» κάθε κλάδου χωριστά.

Το πρόβλημα, βέβαια, κάθε άλλο παρά θα λυνόταν αν την επίλυση του αναλάμβαναν οι ειδικοί των ιδεολογιών με τις «σφαιρικές θεωρήσεις» των πραγμάτων, μέσα όμως πάντοτε από τη δική του μικρή σφαίρα (κλειστό ιδεολογικό σύστημα) ο καθένας. Άλλωστε, είναι αυτή ακριβώς η διαχωρισμένη γνώση που δημιουργεί

7. Κ. Καστοριάδης, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, Βέργος, 1976, σελ. 89.

8. «Εκείνο που πρέπει να απελευθερωθεί είναι εμείς οι ίδιοι, η καθημερινή μας ζωή σε όλες τις στιγμές της και όχι γενικές κατηγορίες όπως η Κοινωνία ή η Ιστορία», Μ. Bookchin, *op. cit.*, σελ. 226.

ειδικούς, αλλά και τόσο συμβάλλει στη μη επικοινωνία τόσο μεταξύ των ειδικών κάθε γνώσης / ιδεολογίας από τη μια μεριά και λαού από την άλλη - μια από τις βασικές προϋποθέσεις επιβολής των πρώτων στο δεύτερο - όσο και μεταξύ των ίδιων των ειδικών. Θα θεωρήσουμε, λοιπόν, στη μελέτη αυτή δεδομένη την πολιτική, πολιτιστική, κ.λπ. εξάρτηση και θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε την έννοια, τις επιπτώσεις και τα χαρακτηριστικά της οικονομικής εξάρτησης μέσω μιας κάθετης τομής στην οικονομική δομή της χώρας μας, χωρίς όμως να παραμελούμε, όπου και όσο είναι δυνατό, την εξέταση των κοινωνικών επιπτώσεων της συγκεκριμένης οικονομικής δομής και σχέσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται συχνά εξαρτημένη, χωρίς όμως να ορίζεται με σαφή τρόπο η έννοια της εξάρτησης ούτε να αιτιολογείται επαρκώς η χρήση του όρου σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Είναι, ακόμα, συνηθισμένη η απόπειρα να αναχθεί σε ποσοτικά χαρακτηριστικά η έννοια της εξάρτησης, με αναφορές στο ρόλο του ξένου κεφαλαίου ή στη διάρθρωση του ισοζυγίου πληρωμών. Εν τούτοις, τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της εξάρτησης δε θα πρέπει να αποτελούν στοιχεία του ίδιου του ορισμού της. Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να εντάσσονται σ' ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, που επιχειρεί να τα εξηγήσει σαν συμπτώματα της σχέσης εξάρτησης, σαν εκφράσεις ενός *τύπου κοινωνικής οργάνωσης που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες δομές και σχέσεις.*

Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για τις μαρξιστικές αναλύσεις που χρησιμοποιούν τον όρο περιγραφικά και τον εντάσσουν αβασάνιστα σε μια διαφορετική προβληματική (βλ. κεφ. Β για τις διαφορές μεταξύ του ορθόδοξου, του μαρξιστικού και του «παραδείγματος» εξάρτησης.)

Από την άλλη μεριά, υπάρχει ένα τεράστιο κενό ακόμα και στη διεθνή βιβλιογραφία όσον αφορά τη διατύπωση της γενικής έννοιας της εξάρτησης. Όταν, δηλαδή, γίνεται προσπάθεια να οριστεί η έννοια, είναι πάντα κάποια ειδική έννοια της εξάρτησης (οικονομική, ψυχολογική, κ.λπ.) της οποίας δίνεται ο ορισμός. Στο κεφάλαιο* αυτό θα γίνει μια απόπειρα να καλυφθεί αυτό το κενό και να οριστούν τα πλαίσια μέσα στα οποία θα μπορούσε να οριστεί η γενική έννοια της εξάρτησης. Η γενική αυτή έννοια, είναι διπλά χρήσιμη. Είναι πρώτα χρήσιμη στην ερμηνεία των γενικών λόγων για τους οποίους οι ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό των κρατών-εθνών αναπαράγονται στο διεθνές επίπεδο. Είναι,

* Τμήμα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκε στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* της 23ης Σεπτεμβρίου 1982 με τον τίτλο «Έννοια και ουσία της εξάρτησης σε σχέση με την ένταξή μας στην ΕΟΚ», σελ. 25-31.

ακόμα, χρήσιμη γιατί μπορεί ν' αποτελέσει τη δάση στην οποία μπορούμε να θεμελιώσουμε την οικονομική έννοια της εξάρτησης, στην προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου της εξαρτημένης ανάπτυξης σε σχέση με την ελληνική περίπτωση.

1. Εξάρτηση και αλληλεξάρτηση

Η γενική έννοια της εξάρτησης, όπως θα την ορίσουμε στη μελέτη αυτή, αναφέρεται στην εξάρτηση ως *κοινωνικό* φαινόμενο και συγκεκριμένα ως θέμα σχέσεων δύναμης που δεν απορρέουν αναγκαστικά από ταξικές θέσεις. Δεν αναφερόμαστε, επομένως, εδώ:

α) Στην εξάρτηση από τους «νόμους της φύσης» (στο βαθμό που η ύπαρξη και το περιεχόμενο τέτοιων «νόμων» είναι γενικά παραδεκτό).

β) Στην εξάρτηση από τους «νόμους» της Ιστορίας ή της οικονομίας, των οποίων τόσο η ύπαρξη όσο και το περιεχόμενο κάθε άλλο παρά είναι αναμφισβήτητο. Το ταξικό περιεχόμενο του συστήματος που αποτελούν οι σχέσεις δύναμης συνιστά μόνο μία όψη του όλου συστήματος. Τόσο η αλλοτρίωση όσο και η εκμετάλλευση μπορούν να εξηγηθούν σαν αποτελέσματα ανισοκατανομής δύναμης σε μια ιεραρχική ολότητα, χωρίς να είναι ούτε αναγκαίο αλλά ούτε και επιθυμητό να καταφύγουμε σε «νόμους» ή «τάσεις» που δήθεν κυβερνούν την οικονομία ή την Ιστορία. Η εξάρτηση από τις δυνάμεις της αγοράς δεν είναι παρά η έκφραση ενός συστήματος ανισοκατανομής δύναμης σε συγκεκριμένο τύπο ιεραρχικής ολότητας, όπου τα μέσα παραγωγής ελέγχονται ατομικά από τους ιδιοκτήτες τους (καθώς και από αυτούς που οι πρώτοι διορίζουν για να παίρνουν αποφάσεις για λογαριασμό τους) και η κατανομή παραγωγικών πόρων γίνεται μέσω της αγοράς. Αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για εξάρτηση από το πλάνο, ως την οικονομική έκφραση του ελέγχου των μέσων παραγωγής που ασκείται συλλογικά από τη μειονότητα που αποτελεί την άρχουσα κοινωνική ομάδα στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες.

γ) Στην εξάρτηση στο ιδεολογικό επίπεδο, στην εξάρτηση, δηλαδή, από ιδέες και θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί έξω από την ίδια τη κοινωνική ομάδα. Εν τούτοις, θα πρέπει να τονιστεί ότι ιδεολογίες που δεν αναπτύσσονται μέσα από τις ίδιες τις κοινωνικές ομάδες, αλλά έρχονται «απ' έξω» σ' αυτές, αποτελούν επίσης αιτία και αποτέλεσμα ετεροκαθορισμού.

δ) Στην ψυχολογική / σεξουαλική εξάρτηση· δεν αποτελούν

αντικείμενο μου εδώ οι συνθήκες ατομικής συνείδησης που συνεπάγονται μια «μη αυθεντική ύπαρξη».

ε) Στην πολιτιστική εξάρτηση που δημιουργεί η διεθνοποίηση της «κουλτούρας» των μαζικών μέσων επικοινωνίας (τηλεόραση, βίντεο, ραδιόφωνο, κ.λπ.) και η ταυτόχρονη εξασφάλιση του ελέγχου του προϊόντος της από τις χώρες του κέντρου.

Σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, θα μπορούσαμε να αρχίσουμε ως εξής για να ορίσουμε τη σχέση εξάρτησης: ένα σύνολο κοινωνικών μονάδων (είτε αποτελούνται από κοινωνικά άτομα είτε από κοινωνικές ομάδες¹ ή κράτη-έθνη) ορίζει μία ολότητα (κοινωνική ομάδα, κράτος, παγκόσμιο σύστημα, αντίστοιχα), όταν προϋπόθεση για την ύπαρξη των μονάδων αυτών είναι η ένωσή τους σε σύνολο. Το σύνολο αυτό χαρακτηρίζεται από κοινή κοσμοθεωρία² όσον αφορά ειδικότερα τις σχέσεις με άλλες κοινωνικές μονάδες. Η ολότητα, επομένως, αποτελεί ένα ακατάλυτο σύμπλεγμα πρακτικών και διανοητικών δραστηριοτήτων, ηθικών και αισθητικών στάσεων, ένα σύνολο δηλαδή που περιλαμβάνει τόσο την Πράξη, όπως την ορίζουμε παρακάτω, όσο και τις σημασίες και τους θεσμούς που την καθορίζουν ιστορικά.

Οι σχέσεις, επομένως, μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν μια ολότητα δεν μπορούν να εξηγηθούν μέσα σ' ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που τις συλλαμβάνει ως σύνολο αλληλεπιδράσεων μεταξύ αυτόνομων/αυτάρκων μονάδων, μια και αφότου οι μονάδες γίνουν κοινωνικές και συναπартίσουν μια ολότητα, απαρνιούνται εξ ορισμού την αυτάρκειά τους. Στο βαθμό, για παράδειγμα, που η Ελλάδα αποτελεί από πολλά χρόνια τώρα αναπόσπαστο τμήμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και στο βαθμό που η έξοδος της από την ΕΟΚ δε σημαίνει ταυτόχρονα σπάσιμο των δεσμών της με το σύστημα αυτό, το θέμα που τίθεται δεν είναι εξάρτηση αντί για αυτονομία / αυτάρκεια, όπως ορισμένες αντιλήψεις υποθέτουν. Η αυτονομία / αυτάρκεια είναι εξ ορισμού αδύνατη, εφόσον η χώρα μας εξακολουθεί να αποτελεί τμήμα της οικονομικής ολότητας που λέγεται παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (μέσα ή έξω από την ΕΟΚ είναι αδιάφορο) και των πολιτικο-στρατιωτικών εκφράσεων του. Αντίστοιχα, το σπάσιμο των ελληνικών δεσμών με την καπιταλιστική ολότητα και η ένταξή μας στην εναλλακτική ολότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι επίσης άσχετη με το θέμα εξάρτησης / αυτονομίας για τους ίδιους λόγους.

Το θέμα, λοιπόν, που τίθεται δεν είναι εξάρτηση αντί για αυτονομία αλλά εξάρτηση αντί για αλληλεξάρτηση, στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας. Πώς όμως μπορούμε να ορίσουμε τις δύο αυτές έννοιες, την εξάρτηση σε σχέση με την αλλη-

λεξάρτηση; Γενικά ο καταμερισμός εργασίας και δύναμης που χαρακτηρίζει μια ολότητα μπορεί να πάρει δύο μορφές:

α) Καταμερισμός εργασίας που συνοδεύεται από την άνιση κατανομή εξουσίας³ οικονομικής⁴ και πολιτικής υπό την ευρεία έννοια⁵ και μορφοποιείται με την παραγωγή / αναπαραγωγή ιεραρχικών δομών, είτε «αντικειμενικών» (οικονομική ιεραρχία στο σύγχρονο μονοπωλιακό καπιταλισμό) είτε «θεσμοποιημένων» (ιεραρχία βάσει της θέσης μέσα σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης). Θα ονομάσω τον τύπο αυτό καταμερισμού εργασίας / δύναμης «Ιεραρχική Ολότητα».

β) Καταμερισμός εργασίας που συνοδεύεται από την ίση κατανομή εξουσίας / δύναμης μεταξύ των μελών της ολότητας, δηλαδή από την άρνηση εξουσίας / δύναμης και την έλλειψη ιεραρχικών δομών, τόσο αντικειμενικών όσο και θεσμοποιημένων. Η συνειδητή δραστηριότητα των κοινωνικών ατόμων είναι η πηγή της διαρκούς αυτοθέσμησης της κοινωνικής ζωής στην ολότητα που θα ονομάσω «Ολότητα Αυτοκαθορισμού».

Οι ιστορικές κοινωνίες μέχρι σήμερα, με ελάχιστες *μερικές* (Εκκλησία στην κλασική Αθήνα) και βραχύβιες εξαιρέσεις (παρισινές *sections* στη Γαλλική Επανάσταση) που αναφέρω ενδεικτικά⁶, αποτελούν περιπτώσεις ιεραρχικών ολοτήτων. Η σχέση, επομένως, εξάρτησης, θα υπέθετε κανείς, αποτελεί το προϊόν μιας θεμελιώδους ψυχο-κοινωνικής δυναμικής που, υπό ορισμένες συνθήκες, συμβαίνει σε ολόκληρη την ανθρώπινη Ιστορία⁷.

Οι σχέσεις τώρα μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν την ιεραρχική ολότητα είναι από τη μια μεριά σχέσεις αλληλεξάρτησης, όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των μονάδων που συγκεντρώνουν στα χέρια τους οικονομική ή / και πολιτική εξουσία, και από την άλλη σχέσεις κυριαρχίας-εξάρτησης, όσον αφορά τις σχέσεις των μονάδων αυτών με τις μονάδες στη βάση της ιεραρχικής πυραμίδας.

Το κριτήριο, επομένως, που χρησιμοποιούμε για να διακρίνουμε μεταξύ εξαρτημένων και αλληλεξαρτημένων μονάδων είναι αν οι μονάδες που απαρτίζουν μια ολότητα βρίσκονται σε θέση στην κοινωνική ιεραρχία (εξαιτίας της οικονομικής / πολιτικής δύναμης τους) ώστε να μπορούν να μετέχουν στη διαδικασία καθορισμού της στρατηγικής / τακτικής της ολότητας με άμεσο και αποφασιστικό τρόπο. Και αυτό ανεξάρτητα από το αν η διαδικασία αυτή είναι περισσότερο (μηχανισμός αγοράς) ή λιγότερο (σχεδιασμός) «αντικειμενική» στο οικονομικό επίπεδο.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, με βάση τις παραπάνω έννοιες να ορίσουμε την εξάρτηση ως μία κατάσταση ετεροκαθορισμού όπου τα όρια και οι δυνατότητες δράσης, μορφές ανάπτυξης, στόχοι

και μέσα της εξαρτημένης κοινωνικής μονάδας «καθορίζονται απ' έξω» (condinioned), από τις κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες μέσα στην ολότητα. Η εξάρτηση, επομένως, με αυτή την έννοια αποτελεί ουσιαστικά τη συνέπεια άνισων σχέσεων δύναμης μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν μια ιεραρχική ολότητα.

Αντίστοιχα, οι κυρίαρχες μονάδες μέσα στην ιεραρχική ολότητα βρίσκονται σε σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, με την έννοια ότι συμμετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στη διαδικασία λήψης των στρατηγικών / τακτικών αποφάσεων της ολότητας. Οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων μονάδων δεν είναι σχέσεις δύναμης αλλά σχέσεις αλληλοεπηρεασμού, ως προς το κοινό συμφέρον τους της παραγωγής / αναπαραγωγής του ιεραρχικού συστήματος. Τόσο λοιπόν οι στόχοι όσο και τα μέσα ολόκληρης της ολότητας προσδιορίζονται, βασικά, από τους στόχους των κυρίαρχων μονάδων που γίνονται, απ' έξω, και στόχοι των εξαρτημένων, στο βαθμό, φυσικά, που εσωτερικοποιούνται.

Οι σχέσεις, από την άλλη μεριά, μεταξύ των κοινωνικών μονάδων μιας Ολότητας Αυτοκαθορισμού είναι επίσης σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλοεπηρεασμού. Οι στόχοι, όμως, και τα μέσα της ολότητας καθορίζονται άμεσα από το σύνολο των μελών και όχι από μια μειονότητα ηγετικών μονάδων. Προϋπόθεση, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή για την ύπαρξη των στόχων / μέσων που εκφράζουν την ολότητα είναι ο καθορισμός τους μέσα από μια διαδικασία στην οποία παίρνουν άμεσα μέρος *όλα* τα μέλη της ολότητας («όλα τα άτομα αποφασίζουν»), δυνατότητα που εξασφαλίζει η ανυπαρξία του χαρακτηριστικού της ανισοκατανομής δύναμης. Στην ολότητα, επομένως, αυτοκαθορισμού κάθε άτομο *ελεύθερα* ταυτοποιείται με την ολότητα χωρίς την ανάγκη βίας ή ελέγχου. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι η ίδρυση και η συμμετοχή είναι εκούσια στην ολότητα αυτοκαθορισμού, πράγμα που σημαίνει ότι οι ολότητες αυτές αποτελούν ελεύθερες ενώσεις των μελών τους, που δεν έχουν καν μόνιμο χαρακτήρα. Αντίθετα, η συμμετοχή στην ιεραρχική ολότητα είναι άμεσα ή έμμεσα εξαναγκαστή, ενώ οι διάφορες ιεραρχικές οργανώσεις που την απαρτίζουν έχουν σχετικά μόνιμο χαρακτήρα.

Η ειδοποιός διαφορά, επομένως, μεταξύ αλληλεξάρτησης στα πλαίσια μιας ολότητας αυτοκαθορισμού και αλληλεξάρτησης μεταξύ κυρίαρχων μονάδων στα πλαίσια μιας ιεραρχικής ολότητας είναι ότι, ενώ στην πρώτη περίπτωση η αλληλεξάρτηση αποτελεί την άρνηση εξουσίας, στη δεύτερη η αλληλεξάρτηση είναι συνέπεια της ανισοκατανομής εξουσίας. Ακόμα, ενώ στην πρώτη περίπτωση η αλληλεξάρτηση είναι βασικά απόρροια των αναγκών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, στη δεύτερη είναι επίσης

απόρροια των αναγκών που επιβάλλει η ιεραρχική διάρθρωση της ολότητας και η συγκέντρωση εξουσίας, θα μπορούσαμε γι' αυτό να χαρακτηρίσουμε την πρώτη μορφή αλληλεξάρτησης γνήσια αλληλεξάρτηση, μια και είναι η μόνη που οδηγεί στον αυτοκαθορισμό των μελών της ολότητας. Αντίθετα, η δεύτερη μορφή, δηλαδή η αλληλεξάρτηση μεταξύ των κυρίαρχων μονάδων της ιστορικής κοινωνίας, συνεπάγεται τον ετεροκαθορισμό. Ετεροκαθορισμό, σημειωτέον όχι μόνο, όπως είναι φανερό, για τις εξαρτημένες μονάδες αλλά με μια ευρύτερη έννοια και για τις κυρίαρχες, που αν και έχουν βέβαια τη δυνατότητα επιλογών, εν τούτοις οι επιλογές τους περιορίζονται στα πλαίσια που επιβάλλουν οι ανάγκες παραγωγής / αναπαραγωγής της ιεραρχικής διάρθρωσης της ολότητας.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε είναι ότι η καθοριστική αρχή δράσης είναι *εξωτερική* στην περίπτωση εξάρτησης, αφού οι εξαρτημένες μονάδες δεν παίρνουν ουσιαστικό αλλά μόνο τυπικό μέρος (για παράδειγμα μέσω του Κοινοβουλίου στις καπιταλιστικές και των σοβιέτ στις μετακαπιταλιστικές χώρες) στον καθορισμό των στόχων / μέσων της ολότητας της οποίας αποτελούν μέλη. Αντίθετα, η καθοριστική αρχή δράσης είναι *εσωτερική* στην περίπτωση αλληλεξάρτησης, αφού οι αλληλοεξαρτώμενες μονάδες, ως κατέχουσες εξουσία, μετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στον καθορισμό, των στόχων / μέσων που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή / επέκταση της ολότητας. Η συγκέντρωση εξουσίας και ο αυτοκαθορισμός των ηγετικών μονάδων, έναντι του ετεροκαθορισμού των εξαρτημένων, δημιουργεί και την πιθανότητα διάστασης στόχων / πολιτικής της ολότητας (που αποτελούν και τους στόχους / πολιτική της άρχουσας μειονότητας από τη μια μεριά) και «εσωτερικών» στόχων / πολιτικής της εξαρτημένης πλειονότητας από την άλλη, πράγμα που βάζει τα θεμέλια της διαφοροποίησης συμφερόντων μέσα στην ολότητα. Ο λόγος, φυσικά, είναι ότι ο καθορισμός των στόχων της ιεραρχικής ολότητας είναι το αποτέλεσμα συγκρούσεων μεταξύ μερών που κατέχουν διαφορετική δύναμη / εξουσία¹.

Οι διακρίσεις αυτές δεν αποτελούν, φυσικά, παρά μια αφαίρεση², όπως άλλωστε αποτελούν αφαιρέσεις όλες οι παρόμοιες θεωρητικές κατασκευές. Σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης δηλαδή θα έπρεπε να διακρίνουμε:

α) Σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων (άρχουσα μειονότητα) και εξαρτημένων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή της ιεραρχικής κυριαρχίας (αντικειμενικής ή θεσμοποιημένης) και εξάρτησης είτε τη μορφή της σύγκρουσης στα πλαίσια της κοινωνικής πάλης.

6) Σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή αλληλεξάρτησης, όσον αφορά το γενικό συμφέρον παραγωγής / αναπαραγωγής του συστήματος, είτε τη μορφή ανταγωνισμού, όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στόχους / μέσα των διαφόρων ομάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα.

γ) Σχέσεις μεταξύ εξαρτημένων ομάδων. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να πάρουν είτε τη μορφή αλληλεγγύης (ανάλογα με το βαθμό συνειδητοποίησης και αυτο-οργάνωσης των εξαρτημένων ομάδων), όσον αφορά το κοινό συμφέρον της μη χειροτέρευσης / βελτίωσης της θέσης τους μέσα στην κοινωνική ιεραρχία, είτε τη μορφή ανταγωνισμού, όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στόχους / μέσα των διαφόρων εξαρτημένων κοινωνικών ομάδων.

Ακόμα, στην πραγματικότητα, θα συναντήσει κανείς ποικίλους βαθμούς αλληλεξάρτησης / εξάρτησης, που καθορίζουν τη βαθμίδα στην ιεραρχική πυραμίδα όπου βρίσκεται μια κοινωνική μονάδα ανάλογα με το βαθμό πολιτικής / οικονομικής δύναμης που μπορεί να ασκεί και τα αντίστοιχα καθήκοντα που της ανατίθενται στον καταμερισμό εργασίας.

2. Βαθμός εξάρτησης

Η διάκριση πολιτικής / οικονομικής σφαίρας και, αντίστοιχα, πολιτικής / οικονομικής εξουσίας ανακύπτει σε κάθε ιεραρχικό σύστημα, είτε στηρίζεται στη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή είτε όχι. Όσο περισσότερο συγκεντρωμένη είναι η διαδικασία λήψης αποφάσεων τόσο μεγαλύτερος ο βαθμός¹⁰ εξάρτησης. Για παράδειγμα, ο βαθμός εξάρτησης στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο στην Αθηναϊκή Δημοκρατία μια και, παρά την ύπαρξη οικονομικής εξάρτησης και στις δύο μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ο βαθμός συμμετοχής σημαντικού τμήματος του πληθυσμού στην πολιτική διαδικασία ήταν μεγαλύτερος στη δεύτερη παρά στην πρώτη. Ακόμα, ο βαθμός εξάρτησης στη μετα-καπιταλιστική κοινωνία είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο στην καπιταλιστική μια και, παρά την ύπαρξη τόσο οικονομικής όσο και πολιτικής εξάρτησης και στις δύο μορφές κοινωνίας, ο βαθμός ταύτισης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της ίδιας μειονότητας (ο βαθμός συγκέντρωσης εξουσίας) είναι σημαντικότερος στην πρώτη, σε σχέση με τη δεύτερη¹¹. Δε θα πρέπει, όμως, να συγχέουμε εδώ το θέμα του βαθμού εξάρτησης με αυτό της μορφής εξάρτησης. Από την άποψη της συμμετοχής στον έλεγχο της οικονομικής διαδικα-

σίας, η θέση ενός δούλου στην Αθηναϊκή Δημοκρατία δε διαφέρει σημαντικά από αυτήν του σημερινού εργάτη: η διαφορά έγκειται στη χρησιμοποίηση οικονομικών αντί των εξω-οικονομικών δεσμών στον έλεγχο των εξαρτημένων μονάδων.

Όπως διακρίνουμε βαθμούς εξάρτησης, αντίστοιχα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε βαθμούς αλληλεξάρτησης μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών μονάδων. Για παράδειγμα, ο βαθμός αυτονομίας του Κράτους, των κυρίαρχων δηλαδή μονάδων που ελέγχουν την πολιτική διαδικασία, σε σχέση με αυτές που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής εξαρτάται όχι μόνο από τη μορφή που ιστορικά έχουν πάρει οι σχέσεις κυριαρχίας - εξάρτησης (μηχανισμός αγοράς / ατομική ιδιοκτησία ή, αντίστοιχα, σχεδιασμός και κρατική ιδιοκτησία) αλλά και από την εκάστοτε ένταση / έκβαση του αγώνα των εξαρτημένων κοινωνικών μονάδων.

Το συμπέρασμα είναι, ότι εφόσον μια χώρα, μέσω των οικονομικών / πολιτικών / στρατιωτικών δεσμών της, εξακολουθεί να είναι ενσωματωμένη στο ένα ή το άλλο παγκόσμιο ιεραρχικό σύστημα, αντικείμενο πολιτικής επιλογής αποτελεί μόνο ο βαθμός εξάρτησης από τις κυρίαρχες χώρες, όχι όμως και η ίδια η σχέση εξάρτησης.

Έτσι, για να αναφερθούμε πάλι στο παράδειγμα της ΕΟΚ, η υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε για τη χώρα μας είναι ότι ο βαθμός εξάρτησής της από τα ξένα κέντρα αποφάσεων δεν έχει μειωθεί επειδή τώρα μετέχουμε «ως ισότιμα μέλη» στη διαδικασία λήψης σημαντικών αποφάσεων μέσα στην ΕΟΚ. Η Κοινή Αγορά είναι ένα υπο-σύνολο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και έχει, επομένως, όλα τα χαρακτηριστικά του τελευταίου: ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας ανάλογα με την οικονομική (και τη συνεπαγόμενη, συνήθως, πολιτική) δύναμη του κάθε μέλους. Στο βαθμό, λοιπόν, που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ψήφος του Ροκφέλλερ και αυτή ενός Πορτορικανού στις φτωχογειτονιές της Ν. Υόρκης έχουν την ίδια δύναμη στο αμερικάνικο πολιτικό σύστημα, στον αντίστοιχο βαθμό η ελληνική ή η ιρλανδική ψήφος μέσα στην ΕΟΚ θα έχει την ίδια σημασία με τη γερμανική ή τη γαλλική. Είναι, άλλωστε, κοινό μυστικό ότι ένα είδος διευθυντηρίου λειτουργεί μέσα στην ΕΟΚ, η οποία επίσης αποτελεί μία ιεραρχική πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται η Γερμανία και η Γαλλία, ακολουθούμενες από την Αγγλία, την Ιταλία κ.λπ., ενώ η βάση της πυραμίδας προορίζεται για τις υπανάπτυκτες χώρες-μέλη, δηλαδή την Ιρλανδία, την Ελλάδα και, αργότερα, την Ισπανία, την Πορτογαλία¹².

Το κυριότερο, επομένως, σημείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι στα πλαίσια ενός καταμερισμού εργασίας όπως ο καπι-

ταλιστικός, όπου οι ιεραρχικές δομές διαρθρώνονται, κυρίως, «αντικειμενικά» (βάσει δηλαδή της οικονομικής δύναμης των μερών), σημασία δεν έχει, ως προς την κατανομή δύναμης και τη δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, το τυπικό δικαίωμα ψήφου του κάθε μέρους χωριστά, αλλά η οικονομική / πολιτική δύναμη που το κάθε μέρος διαθέτει.

3. *Μορφές εξάρτησης*

Ιστορικά μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες μορφές εξάρτησης, ανάλογα με την καταγωγή και το χαρακτήρα της καθεμιάς. Κάθε μορφή εξάρτησης, όμως, στηρίζεται τελικά σε μια σχέση εξουσίας, που μορφοποιείται μονομερώς από τις κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες και νομιμοποιείται μέσω του πολιτικού / νομικού συστήματος σε μια σχέση δικαιωμάτων / υποχρεώσεων. Ο δουλοπάροικος διαφέρει από το δούλο, για παράδειγμα, στο ότι η ποιότητα της έλλειψης δύναμης του πρώτου διαφέρει, από άποψη καταγωγής και κοινωνικού νοήματος, σε σχέση με εκείνη του δεύτερου¹³. Ακόμα, αυτό που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό σε σχέση με προηγούμενα συστήματα, για τον Μαρξ, είναι ότι η εξάρτηση μέσω οικονομικών δεσμών αντικαθιστά την προσωπική εξάρτηση μέσω εξω-οικονομικών δεσμών.

Θα μπορούσαμε επίσης να διακρίνουμε σαν δύο διαφορετικές μορφές εξάρτησης τις περιπτώσεις καπιταλιστικών και μετα-καπιταλιστικών κρατών¹⁴. Έτσι, ενώ στις πρώτες ο έλεγχος των μέσων παραγωγής / κατανομής των παραγωγικών πόρων ασκείται από μία μειονότητα, μέσω κυρίως *οικονομικών* μηχανισμών, στις δεύτερες ο έλεγχος αυτός ασκείται μέσω κυρίως *εξω-οικονομικών* μηχανισμών. Γι' αυτό και στις καπιταλιστικές χώρες το κυρίαρχο στοιχείο της ενσωμάτωσης τους μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα είναι το οικονομικό και ως συνέπεια η εξάρτηση των εξαρτημένων μονάδων μέσα σ' αυτό θεμελιώνεται στην οικονομική σφαίρα, ο δε ετεροκαθορισμός τους εκδηλώνεται, επίσης, κυρίως στο οικονομικό επίπεδο με διαστρεβλώσεις στην οικονομική δομή τους. Αντίθετα, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες το κυρίαρχο στοιχείο της ενσωμάτωσής τους μέσα στο σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (στο σοβιετικό μπλοκ) είναι πολιτικό και ως συνέπεια η εξάρτηση των εξαρτημένων μονάδων μέσα σ' αυτό θεμελιώνεται στην πολιτική σφαίρα, οι δε συνέπειες του ετεροκαθορισμού τους εκδηλώνονται περισσότερο στο πολιτικό παρά στο οικονομικό επίπεδο. Σχηματικά, θα λέγαμε ότι η πολιτική εξάρτηση είναι συνέπεια της οικονομικής στις εξαρτημένες καπιταλι-

στικές χώρες, ενώ το αντίστροφο ισχύει στις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ιστορικά το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης δε συνεπάγεται αναγκαστικά ορισμένο τύπο σχέσεων παραγωγής / εποικοδομήματος και μορφών εξάρτησης. Για παράδειγμα, το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στη μεσαιωνική Ινδία δεν ήταν σημαντικά διαφορετικό από αυτό της Δύσης στην ίδια περίοδο, αλλά, ενώ στη δεύτερη περίπτωση οδήγησε στην *εσωτερική*, αυτόχθονη εξέλιξη του καπιταλισμού, στην πρώτη ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έπρεπε να *εισαχθεί*, με αποτέλεσμα όλες τις διαστρεβλώσεις της εξωστρεφούς ανάπτυξης¹⁵. Σήμερα, επίσης, το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης στις καπιταλιστικές / μετα-καπιταλιστικές χώρες είναι περίπου το ίδιο, αλλά οι σχέσεις οικονομικής βάσης-εποικοδομήματος και οι αντίστοιχες μορφές εξάρτησης διαφέρουν σημαντικά¹⁶. Και διαφέρουν ακριβώς γιατί εδώ μπαίνει το στοιχείο της δημιουργικότητας της Πράξης, που ακόμα και στο ίδιο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές σχέσεις παραγωγής / μορφές εξάρτησης.

4. Η δυναμική της εξάρτησης

Ο τρόπος με τον οποίο μεταβάλλεται η ιεραρχική δομή μιας ολότητας (που αλλάζει δηλαδή η μορφή εξάρτησης) είναι θέμα αλληλεπίδρασης Πράξης¹⁷ και υπάρχουσας δομής (δηλαδή των συγκεκριμένων θεσμών και σημασιών που συγκροτούν την ολότητα). Η υπάρχουσα επομένως δομή της ολότητας, αν και σημαντική, γιατί καθορίζει το χαρακτήρα που παίρνει η κοινωνική πάλη¹⁸ σε δεδομένη ιστορική φάση, δεν προδικάζει εν τούτοις την έκβαση της ίδιας της πάλης, ούτε καν εγγυάται ορισμένο είδος συνειδητοποίησης από μέρους των εξαρτημένων ομάδων και, επομένως, ορισμένου περιεχομένου Πράξη και ιστορική εξέλιξη. Η Πράξη κάθε φορά δημιουργεί τη συγκεκριμένη δομή της ολότητας, τους θεσμούς και τις κοινωνικές σημασίες της· η ίδια δε η Πράξη αποτελεί τόσο το αποτέλεσμα «καθορισμού» από την υπάρχουσα συγκεκριμένη δομή της ολότητας όσο και δημιουργία, που ενσαρκώνει κοινωνικές *φαντασιακές* σημασίες¹⁹. Αποτελούν, επομένως, υπεραπλουστεύσεις της πραγματικότητας; που αγνοούν το πολύπλοκο ψυχο-κοινωνικό περιεχόμενο της σχέσης κυριαρχία / εξάρτηση καθώς και το δημιουργικό χαρακτήρα της Ιστορίας, υποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες η Πράξη καθορίζεται «σε τελική ανάλυση» από το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης ή το βαθμό σπάνεως.

Αυτά βέβαια δε θα πρέπει να εννοηθεί ότι σημαίνουν πως αν δεν είναι η σπάνις η απώτερη αιτία εξάρτησης, αυτή θα πρέπει τότε ν' αναζητηθεί στην ανθρώπινη φύση. Μια τέτοια υπόθεση αποτελεί ψευδοδίλημμα που παραγνωρίζει τις κοινωνικές συνθήκες από τις οποίες «καθορίζεται» η, από τα πρώτα βήματα στη ζωή, ανάπτυξη του ανθρώπου. Εκείνο, δηλαδή, που παραγνωρίζεται είναι ότι η ανθρώπινη φύση «καθορίζεται» (conditioned) από μια κοινωνική οργάνωση η οποία έχει πάρει ιστορικά τη μορφή που πήρε (ιεραρχική ολότητα) ως αποτέλεσμα αξιών, σημασιών που δημιουργήσε η Πράξη ανθρώπων από τη φύση τους άνωθεν. Εν τούτοις, σε μερικές ιστορικές φάσεις η ανθρώπινη Πράξη οδήγησε στην ενσάρκωση σημασιών που αποτελούσαν την άρνηση της φυσικής / κοινωνικής ανισότητας και τότε παρατηρείται το φαινόμενο της μη ιεραρχικής κοινωνίας.

Με βάση όσα ανέφερα, η αντίληψη ότι είναι δυνατή η διατύπωση επιστημονικών «νόμων» που διέπουν τη δυναμική της Ιστορίας, της κοινωνίας ή της οικονομίας²⁰, αντίληψη που αποτελεί προϊόν της ανόδοι του «επιστημονικο-βιομηχανικού συμπλέγματος» που συνόδευσε την εγκαθίδρυση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, είναι τόσο λαθεμένη όσο και κοινωνικά επικίνδυνη²¹. Επικίνδυνη με την έννοια ότι τέτοιες αντιλήψεις οδηγούν στην καθιέρωση νέων ιεραρχικών δομών (και αντίστοιχα οποιασδήποτε μορφής ολοκληρωτισμού) μεταξύ αυτών που «ξέρουν» να ερμηνεύουν την Ιστορία και την Πράξη, γιατί είναι κάτοχοι της «αληθινής» επιστήμης, από τη μια μεριά και των μαζών, από την άλλη²². Η Ιστορία, εν τούτοις, είναι το προϊόν της κοινωνικής πράξης και, επομένως, είναι πάντα δημιουργία, τόσο καινούριων θεσμών όσο και καινούριων σημασιών.

Η έκβαση της κοινωνικής πάλης καθορίζει μερικές σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές (αξία εργατικής δύναμης, ύψος ποσοστού κέρδους, κατανομή εισοδήματος, κ.λπ.). Όταν όμως γίνεται μια σημαντική αναδιάρθρωση της κοινωνικής δομής, τότε όχι μόνο μεταβλητές αλλά και παράμετροι του συστήματος αλλάζουν. Ως συνέπεια, για παράδειγμα, κοινωνικών επαναστάσεων (σε αντιδιαστολή με τις εξεγέρσεις) έχουν επέλθει ιστορικά σημαντικές μεταβολές των μορφών εξάρτησης, οι οποίες όμως δεν έπαυαν να αποτελούν απλώς αναδιαρθρώσεις της ιεραρχικής ολότητας.

Από την άλλη μεριά, η τάση πρόκλησης όχι κατά αυτής ή της άλλης ιεραρχικής δομής, αλλά κατά του ίδιου του ιεραρχικού συστήματος, των θεσμών του και των θεμελιακών σημασιών του, είναι σήμερα πολύ ισχυρή. Πρόκειται για μια τάση πρόκλησης της εξουσίας του ανωτέρου στην ιεραρχική δομή κάθε ολότητας και

του δικαιώματός του να παίρνει αποφάσεις για λογαριασμό άλλων: είτε αυτός ο «ανώτερος» είναι το παραδοσιακό αφεντικό είτε ο διευθυντής είτε ο αρχηγός είτε ο δάσκαλος είτε ο πάτερ-φάμιλιας είτε ο «ειδικός». Το σημαντικό δηλαδή είναι ότι η τάση αυτή πρόκλησης (που αποτελεί, βέβαια, έκφραση της γενικότερης τάσης για ελευθερία, η οποία σε όλη την ιστορία του ανθρώπινου γένους κονταροχτυπιόταν με την τάση των ατόμων για ασφάλεια και τις συνεπακόλουθες ιεραρχικές δομές) δεν αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη μορφή ιεραρχικής δομής και στην ανάγκη αντικατάστασης της με άλλη, αλλά στην ίδια τη φύση της ιεραρχικής οργάνωσης της κοινωνίας, τους θεσμούς και τις σημασίες που τη συγκροτούν. Γι' αυτό και η τάση αυτή πρόκλησης έχει καθολικό χαρακτήρα και παρατηρείται και στις δύο βασικές σήμερα μορφές εξάρτησης, τόσο δηλαδή στην καπιταλιστική όσο και στη μετα-καπιταλιστική κοινωνία.

Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί ιστορικά (γιατί δηλαδή η τάση αυτή είναι ισχυρή σήμερα) αν εξετάζαμε τη φύση της σημερινής κοινωνίας, όπου ο ετεροκαθορισμός σε όλες τις πλευρές της ζωής των εξαρτημένων ατόμων είναι συντριπτικός²³ ενώ, συγχρόνως, η αντίφαση μεταξύ της ιδεολογίας (αστικής μαρξιστικής) και των αυταρχικών μορφών οργάνωσης στις καπιταλιστικές / μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες έχει γίνει η βασική αντίφαση που χαρακτηρίζει τις σημερινές ιεραρχικές κοινωνίες.

Εν τούτοις, η διαπίστωση της τάσης αυτής σήμερα δε μας δίνει, βέβαια, το δικαίωμα να προεξοφλήσουμε την τελική απελευθέρωση του ανθρώπου, όπως κάνουν νομοτελειακές / τελεολογικές αντιλήψεις της Ιστορίας. Η τεχνολογική βάση που έχει επιτευχθεί σήμερα και επιτρέπει την ικανοποίηση σημαντικών υλικών αναγκών έχει παράλληλα οδηγήσει στο μεγαλύτερο βαθμό καταπίεσης και είναι πολύ αμφισβητήσιμο ότι το επίπεδο συνειδητοποίησης αναπτύσσεται ανάλογα με την τεχνολογία. Το μόνο που θα μπορούσε, ίσως, να υποθέσει κανείς είναι ότι το *είδος* της τεχνολογίας που αναπτύχθηκε σχετίζεται με το μέγιστο βαθμό ετεροκαθορισμού που παρατηρείται σήμερα και, επομένως, με την ισχυροποίηση της αυτοκαθοριστικής τάσης. Ούτε, όμως, ιστορικοί «νόμοι» ούτε φιλοσοφικές διακρίσεις ουσίας / επιφανόμενου μπορούν να εγγυηθούν ποια τάση θα επικρατήσει τελικά. Η Ιστορία δεν είναι ούτε γραμμική διαδικασία (φιλελεύθερη άποψη) ούτε διαλεκτική αναπτυξιακή διαδικασία μονής κατεύθυνσης προς την πρόοδο (μαρξιστική άποψη). Η Ιστορία είναι μία διαδικασία διπλής κατεύθυνσης, τότε ανοδική και τότε καθοδική²⁴.

5. Προϋποθέσεις εξάρτησης

Ποιες, όμως, είναι οι συνθήκες στις οποίες θεμελιώνονται οι εσωτερικές / διεθνείς σχέσεις εξάρτησης στην καπιταλιστική / μετακαπιταλιστική κοινωνία;

Πριν προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να διευκρινίσω ότι σκοπός μου εδώ είναι να εντοπίσω τους κοινωνικούς θεσμούς που εξασφαλίζουν τον έλεγχο των εξαρτημένων μονάδων²⁵ και όχι τους τρόπους μέσω των οποίων οι σημασίες / αξίες της άρχουσας μειονότητας εσωτερικοποιούνται από την εξαρτημένη πλειονότητα. Εν τούτοις, θα πρέπει να τονιστεί ότι η κυριαρχία είναι μια ουσιαστικά ψυχο-κοινωνική διαλεκτική μεταξύ αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικής αντίδρασης. Η εσωτερικοποίηση, επομένως, της αυταρχικής αντίληψης της πραγματικότητας (της ιεραρχικής· δηλαδή δομής της ολότητας) αποτελεί θεμελιακό στοιχείο των σχέσεων εξάρτησης. Ο βαθμός σταθερότητας της εξουσίας είναι πάντα συνάρτηση του βαθμού αποδοχής της ως θεμιτής εκ μέρους των κοινωνικών μονάδων στις οποίες ασκείται.

Δε θα ήταν, ίσως, υπερβολικό να υποθέσει κανείς ότι η πραγματική βάση κάθε εξουσίας σε μια ιεραρχική ολότητα δεν είναι η ίδια η ιεραρχική οργάνωση αλλά τα ήθη, οι δοξασίες, οι αξίες, γενικά οι κοινωνικές σημασίες²⁶ που ενώνουν τα μέλη της ολότητας στην αποδοχή της ιεραρχικής δομής, καθώς και οι ψυχολογικές διεργασίες που δημιουργούν την ψυχολογική ικανότητα υποταγής στην εξουσία / αποφάσεις άλλων. Οι σχέσεις, επομένως, κυριαρχίας / εξάρτησης δεν είναι μόνο πρόβλημα κοινωνικών θεσμών που απαρτίζουν την κοινωνική / οικονομική / πολιτική δομή της ολότητας· είναι επίσης, πρωταρχικά, θέμα πρακτικής. Η αλλαγή, όμως, των κοινωνικών θεσμών είναι βασική προϋπόθεση για τη δυνατότητα πρακτικής σχέσεων αλληλεξάρτησης, πρακτικής που με τη σειρά της θα οδηγήσει στη δημιουργία αυτοκαθοριζόμενων κοινωνικών μονάδων. Με την έννοια, λοιπόν, αυτή των κοινωνικών θεσμών ως προϋποθέσεων της σχέσης εξάρτησης, θα προχωρήσω στην εξέταση των προϋποθέσεων αυτών.

Θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις προϋποθέσεις αυτές σε δύο κατηγορίες, οι οποίες αντιστοιχούν σε αντίστοιχες κατηγορίες κοινωνικών σχέσεων²⁷. Η μία προϋπόθεση είναι ο έλεγχος από μια μειονότητα των συγκεντροποιημένων μέσων παραγωγής, δηλαδή της παραγωγικής διαδικασίας και του οικονομικού πλεονάσματος, πράγμα που συνεπάγεται αντίστοιχο έλεγχο της διαδικασίας κατανομής του κοινωνικού προϊόντος / πλούτου. Το θέμα τώρα αν η μειονότητα αυτή ελέγχει την παραγωγική διαδικασία

με τη μεσολάβηση της αγοράς, στα πλαίσια ενός συστήματος ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ή, αντίστοιχα, με τη μεσολάβηση του σχεδιασμού, στα πλαίσια ενός συστήματος «συλλογικής» (βλ. κρατικής) ιδιοκτησίας αναφέρεται στον *τρόπο* άσκησης του ελέγχου, στη μορφή δηλαδή που παίρνουν οι σχέσεις εξάρτησης και όχι στην ουσία, το περιεχόμενο του ελέγχου και της εξάρτησης. Η πρώτη, λοιπόν, προϋπόθεση συνίσταται στο πλέγμα σχέσεων που εξασφαλίζει ένα σύστημα οικονομικής κυριαρχίας.

Η δεύτερη κατηγορία προϋποθέσεων περιλαμβάνει όλους εκείνους τους θεσμούς που νομιμοποιούν το δικαίωμα απόφασης των κυρίαρχων μονάδων. Πιο συγκεκριμένα, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει:

- α) Το Κράτος που αποτελεί ένα σύνολο σχέσεων ως θεσμός χωριστός από την κοινωνία, μέσω ιδεολογικών και εξαναγκαστικών θεσμών, εξασφαλίζει και εγγυάται την παραγωγή / αναπαραγωγή σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης και, επομένως, την παραγωγή / αναπαραγωγή της ίδιας της ιεραρχικής ολότητας· και αυτό ανεξάρτητα αν στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται μια μειονότητα ιερατική, φεουδαρχική, αστική ή γραφειοκρατική - κομματική. Με την έννοια, δηλαδή, αυτή το Κράτος είναι τόσο η αιτία όσο και το αποτέλεσμα των σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης. Η προϋπόθεση, επομένως, αυτή συνίσταται στο πλέγμα σχέσεων που εξασφαλίζει ένα σύστημα πολιτικής κυριαρχίας.
- β) Το σύστημα κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγεται η ιεραρχική³⁸ οργάνωση της ολότητας³⁹. Η ιεραρχική δομή⁴⁰ των κοινωνικών σχέσεων όχι μόνο κάνει δυνατό τον έλεγχο των κατώτερων από τις ανώτερες μονάδες στην κοινωνική πυραμίδα (συγκέντρωση εξουσίας) αλλά και παρέχει το κίνητρο στις πρώτες για να ανέχονται το όλο σύστημα, με την προϋπόθεση φυσικά ότι υπάρχει ένας σημαντικός βαθμός κοινωνικής κινητικότητας⁴¹.
- γ) Το σύστημα κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγεται ο θεσμοποιημένος και λεπτομερειακός καταμερισμός εργασίας⁴² ο οποίος αποκλείει ή περιορίζει σημαντικά οποιαδήποτε εναλλακτικότητα λειτουργιών / καθηκόντων. Εδώ, όμως, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ περιεχομένου του καταμερισμού εργασίας και μορφής που παίρνει ιστορικά. Με βάση το *περιεχόμενο* του, διακρίνουμε τεχνικό καταμερισμό, που αναφέρεται στην εξειδίκευση και το χωρισμό καθηκόντων μέσα σε μία συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα και κοινωνικό καταμερισμό, που αναφέρεται στην κατά λειτουργία και επάγ-

γελμα εξειδίκευση. Με βάση δε την ιστορική *μορφή* που παίρνει ο καταμερισμός, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μεταξύ βιομηχανικού και προ-βιομηχανικού καταμερισμού³³. Η μετάβαση από την προ-βιομηχανική στη βιομηχανική κοινωνία συνοδεύτηκε από μία ποσοτική μεταβολή (μεγαλύτερος βαθμός εξειδίκευσης) τόσο σημαντική, που μετατράπηκε σε ποιοτική μεταβολή επίσης: ριζικός περιορισμός εναλλακτικότητας καθηκόντων / λειτουργιών, αποσπασματικός χαρακτήρας εργασίας, θεσμοποίηση της εξειδίκευσης. Ο θεσμός, επομένως, που προϋποθέτει η ιεραρχική ολότητα δεν είναι η ίδια η διάκριση καθηκόντων / λειτουργιών³⁴, η οποία μπορεί να νοηθεί σε κάθε κοινωνική οργάνωση, αλλά η θεσμοποίηση των καθηκόντων αυτών και η μη εναλλακτικότητά τους καθώς και οι ιεραρχικές τους επιπτώσεις³⁵.

Η σχέση που υπάρχει μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών προϋποθέσεων δε θα ήταν σκόπιμο να περιγραφεί σαν σχέση συνεπαγωγής, που θα σήμαινε ότι ο μειονοτικός έλεγχος των μέσων παραγωγής αποτελεί επαρκή συνθήκη για την ύπαρξη Κράτους / ιεραρχίας / καταμερισμού αλλά όχι και το αντίστροφο³⁶. Νομίζω ότι θα ήταν πιο ακριβές να δούμε τη σχέση αυτή σαν σχέση ισοδυναμίας, που σημαίνει ότι η μία αποτελεί αναγκαία και επαρκή συνθήκη για την άλλη, τόσο λειτουργικά (όσον αφορά δηλαδή τη λειτουργία όλων αυτών των θεσμών που αποτελούν τις προϋποθέσεις της εξάρτησης) όσο και διαχρονικά (όσον αφορά δηλαδή την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης των θεσμών αυτών, που θα πρέπει να θεωρηθεί ως σύνολο παράλληλων διαδικασιών, όπου ο διαχωρισμός αιτίας και αποτελέσματος είναι κατά κανόνα αδύνατος).

Η διάκριση αυτή δε στερείται πρακτικής σημασίας, όσον αφορά ιδιαίτερα το θέμα της σύνθεσης της άρχουσας μειονότητας (δηλαδή ποιες κοινωνικές μονάδες είναι κυρίαρχες μέσα στην ολότητα) και το θέμα της αυτονομίας των κοινωνικών μονάδων που ασκούν πολιτική εξουσία σε σχέση με τις μονάδες που αντλούν πρωταρχικά την εξουσία τους στην οικονομική σφαίρα (θέμα αυτονομίας του Κράτους).

Όσον αφορά, πρώτα, το θέμα της σύνθεσης της άρχουσας μειονότητας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια της «άρχουσας τάξης», που ορίζεται πρωταρχικά στην οικονομική σφαίρα, είναι στη σημερινή εποχή τουλάχιστον τελείως ανεπαρκής αν όχι άσχετη. Οι κοινωνικές μονάδες που συγκεντρώνουν³⁷ στα χέρια τους την πολιτική / οικονομική εξουσία είναι πρώτον, αυτές που κατέχουν τις κορυφαίες θέσεις στις ολοένα περισσότερο συγκεντροποιούμενες θεσμοποιημένες ιεραρχίες (κρατικός μηχανισμός / ιε-

ραρχία επιχειρήσεων)· δεύτερον, αυτές που είναι σε θέση να ελέγχουν την οικονομική διαδικασία, λόγω της νομικής σχέσης τους με τα μέσα παραγωγής και της θέσης που κατέχουν στη μη θεσμοποιημένη (αντικειμενική) ιεραρχία της αγοράς. Στο βαθμό που η ιεραρχική ολότητα γίνεται σήμερα όλο και πιο γραφειοκρατική και κορπορατίστικη, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι και η εξουσία γίνεται περισσότερο γραφειοκρατική / κορπορατίστικη. Έτσι, η άρχουσα μειονότητα, σε αυξανόμενο βαθμό, δεν αποτελεί μια συγκεκριμένη τάξη προσώπων αλλά ένα «θεσμικό σύμπλεγμα» (institutional complex), μια απρόσωπη εξουσία με αντικαταστατούς διακοσμητικούς ηγέτες. Η ουσία, δηλαδή, της σημερινής ιεραρχικής ολότητας (τόσο της μετα-καπιταλιστικής όσο και, αυξανόμενα, της καπιταλιστικής) είναι η δύναμη η ίδια και όχι αυτή ή εκείνη η ομάδα ή το άτομο. Τα όρια της εξουσίας / δύναμης της άρχουσας μειονότητας προσδιορίζονται τόσο από το βαθμό οργάνωσης των εξαρτημένων κοινωνικών ομάδων και της ίδιας όσο και από το βαθμό που οι στρατηγικές / τακτικές της εσωτερικοποιούνται από τις εξαρτημένες ομάδες· συνοπτικά, από την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης.

Όσον αφορά το θέμα της αυτονομίας του Κράτους, σε περίπτωση που θα δεχτούμε τη σχέση ισοδυναμίας μεταξύ των δύο κατηγοριών προϋποθέσεων της εξάρτησης, τότε δεν τίθεται θέμα εξάρτησης ή αυτονομίας του Κράτους από την οικονομική σφαίρα, αφού οι κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες, είτε αντλούν την εξουσία τους στην πολιτική σφαίρα είτε στην οικονομική, βρίσκονται πάντα σε σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ τους ως προς την πρωτεύουσα αντίθεση τους με τις εξαρτημένες μονάδες (αυτή δηλαδή που έχει περιεχόμενο την παραγωγή / αναπαραγωγή των κοινωνικο-οικονομικών προνομίων που συνεπάγεται η θέση τους στην κοινωνική πυραμίδα). Με την έννοια δηλαδή αυτή δεν τίθεται ούτε θέμα πλήρους αυτονομίας του Κράτους, ως συνέπεια του ρόλου του να εξισορροπεί τα συμφέροντα των ανταγωνιζόμενων ομάδων (πλουραλιστικό μοντέλο)³⁸, αλλά ούτε και σχεδόν παντελούς έλλειψης αυτονομίας, ως συνέπεια της δέσμευσης του από τα συμφέροντα της ελίτ (ελιτίστικο μοντέλο)³⁹.

Επομένως, οι διάφοροι θεσμοί που απαρτίζουν τη δεύτερη κατηγορία των προϋποθέσεων εξάρτησης βρίσκονται σε μια πολύπλοκη διαδικασία αλληλεπίδρασης με τον τρόπο ελέγχου των μέσων παραγωγής, έτσι που να μην έχει ιδιαίτερη σημασία η υπόθεση ότι οι θεσμοί αυτοί «σε τελική ανάλυση» καθορίζονται από τον τελευταίο. Η κοινωνία, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ακολουθώντας τον Καστοριάδη, είναι πάντα μια δημιουργία και οι θεσμοί της συνδυάζουν σε ποικίλες σχέσεις το λειτουργικό και το

φανταστικό στοιχείο. Απλώς η *ύπαρξη* μειονοτικού ελέγχου των μέσων παραγωγής είναι συνέπεια της *ύπαρξης* θεσμών όπως η πολιτική εξουσία, η ιεραρχία, ο θεσμοποιημένος καταμερισμός, αλλά και το αντίστροφο⁴⁰. Τόσο, όμως, η ύπαρξη των θεσμών αυτών ως *συνόλου* όσο και το συγκεκριμένο τους περιεχόμενο είναι θέμα δημιουργίας σε κάθε ιστορική στιγμή, ως αποτέλεσμα της Πράξης, που με τη σειρά της προσδιορίζεται τόσο από τα όρια που επιβάλλουν οι υπάρχουσες δομές όσο και από το φανταστικό στοιχείο⁴¹.

Τέλος, άλλη πρακτική σημασία της διάκρισης που κάναμε είναι ότι μας βοηθάει να δούμε ότι δεν υπάρχει καμιά γενική και αναγκαστική αντιστοιχία μεταξύ οικονομικών τάξεων από τη μια μεριά και δυνάμεων που συγκρούονται στο πολιτικό επίπεδο από την άλλη⁴². Τα εθνικιστικά, άλλωστε, κινήματα σήμερα, όσο και αυτά των νέων, των γυναικών, των μειονοτήτων, το οικολογικό, κ.λπ. δεν έχουν ταξικό χαρακτήρα ούτε καθορίζονται «σε τελική ανάλυση» από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως δείχνει, για παράδειγμα, το γεγονός ότι αντίστοιχα κινήματα υπάρχουν, στο βαθμό που μπορούν να εκδηλωθούν, και στις μετα-καπιταλιστικές χώρες.

6. Συνέπειες της εξάρτησης

Ως προς τις συνέπειες της εξάρτησης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μορφή εξάρτησης που είναι κυρίαρχη στην εκάστοτε ιστορική φάση προσδιορίζει όχι μόνο το χαρακτήρα αλλά και τον τρόπο ανάπτυξης των εξαρτημένων μονάδων. Έτσι, η σχέση εξάρτησης προσδιορίζει τόσο την οικονομική δομή, και επομένως τον τύπο / ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, όσο και την κοινωνική / πολιτική / πολιτιστική δομή των εξαρτημένων χωρών.

Ειδικά ως προς τις οικονομικές συνέπειες της εξάρτησης, η γενική υπόθεση που θα κάνω είναι ότι ένα ιεραρχικό οικονομικό σύστημα παραγωγής λειτουργεί πάντα προς όφελος των κοινωνικών μονάδων στην κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας, μια και μόνο αυτές βρίσκονται σε θέση να ελέγχουν ουσιαστικά τη διαδικασία παραγωγής / διανομής και, επομένως, και το μέγεθος / τρόπο διάθεσης του οικονομικού πλεονάσματος. Ανεξάρτητα, δηλαδή, αν η κατανομή των παραγωγικών πόρων στις διάφορες χρήσεις γίνεται μέσω του μηχανισμού της αγοράς ή αντίστοιχα του πλάνου, η ανισότητα και η εκμετάλλευση αναπόφευκτα χαρακτηρίζουν ένα σύστημα όπου ο οικονομικός και κρατικός μηχανισμός ελέγχεται ουσιαστικά από μια μειονότητα, ενώ η συντριπτική

πλειοψηφία βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης ως προς τη μειονότητα αυτή.

Θα πρέπει να τονιστεί, όμως, εδώ ότι η σχέση κυριαρχίας / εξάρτησης δεν εξαντλείται στην οικονομική εκμετάλλευση: η ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος αποτελεί απλώς τμήμα των προνομίων της άρχουσας μειονότητας, που ενεργεί επίσης με κίνητρα ψυχολογικά, ιδεολογικά, κ.λπ. Με άλλα λόγια, η οικονομική κυριαρχία είναι μόνο μια μορφή κυριαρχίας³³. Η πολιτική, στρατιωτική, ιδεολογική κυριαρχία, για να αναφέρω μερικές άλλες σημαντικές μορφές κοινωνικής κυριαρχίας, δεν μπορούν απλώς να αναθθούν σε μέσα για την άσκηση της οικονομικής κυριαρχίας, μια και εξίσου μπορεί να αποτελούν σκοπούς καθεαυτούς. Τέλος, συνδέουμε την εκμετάλλευση με την εξάρτηση παρά με το οικονομικό πλεόνασμα, γιατί έτσι μπορεί να καταδειχτεί ότι εκμετάλλευση υπάρχει σε κάθε κοινωνική οργάνωση (προ-καπιταλιστική / καπιταλιστική / μετα-καπιταλιστική) ανεξάρτητα από την ύπαρξη ατομικής, κρατικής ή άλλης μορφής «συλλογικής» ιδιοκτησίας, εφόσον τις αποφάσεις για το μέγεθος και τον τρόπο χρήσης του οικονομικού πλεονάσματος τις παίρνει ουσιαστικά μια μειονότητα μέσα στην ολότητα.

7. Σχέσεις διεθνούς εξάρτησης

Σε ένα παγκόσμιο σύστημα, για να έρθουμε τώρα στο κρατικό επίπεδο εξάρτησης στη σημερινή εποχή, ισχύουν βασικά οι ίδιες αρχές που εξετάσαμε προηγουμένως. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε εδώ μεταξύ αναγκαίων και επαρκών συνθηκών εξάρτησης. Οι αναγκαίες συνθήκες ανάγονται πρώτον, στον έλεγχο των διεθνών μέσων παραγωγής (στα οποία περιλαμβάνεται και η τεχνολογία) από μια μειονότητα - μέσω της αγοράς / πλάνου· δεύτερον, στην ιεραρχική οργάνωση του παγκόσμιου συστήματος - αντικειμενική / θεσμοποιημένη· τρίτον, στον καταμερισμό εργασίας που επιβάλλει αυτού του είδους η ανισοκατανομή δύναμης· και, τέλος, στην κρατική εξουσία που εξασφαλίζει το συγκεκριμένο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Οι όροι, όμως, αυτοί είναι απλώς αναγκαίοι για την παραγωγή σχέσεων εξάρτησης- οι διεθνείς σχέσεις μεταξύ κρατών στις οποίες οδηγούν οι όροι αυτοί μπορεί να είναι σχέσεις εξάρτησης ή αλληλεξάρτησης, αντίστοιχα. Οι επαρκείς όροι που σε κάθε περίπτωση εξειδικεύουν τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ κρατών, καθώς και το περιεχόμενο των σχέσεων αυτών, ανάγονται στην ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας η κάθε χώρα ενσωμα-

τώθηκε στο παγκόσμιο σύστημα του οποίου αποτελεί μέλος. Όπως, δηλαδή, στο εσωτερικό ενός κράτους-έθνους, έτσι και στις σχέσεις μεταξύ κρατών-εθνών το ποιες ομάδες στην πρώτη περίπτωση ή το ποια κράτη στη δεύτερη είναι, σε κάθε ιστορική φάση, οι κυρίαρχες ομάδες / κράτη είναι θέμα αλληλεπίδρασης Πράξης και υπάρχουσας δομής. Αλληλεπίδρασης, όμως, της οποίας το αποτέλεσμα δεν είναι προκαθορισμένο, λόγω του ότι η Πράξη, όπως είδαμε παραπάνω, καθορίζεται και από το φαντασιακό στοιχείο.

Η προκύπτουσα ιεραρχική διάρθρωση δεν είναι βέβαια στατική, αλλά καθορίζεται επίσης, σε κάθε ιστορική στιγμή, από την αλληλεπίδραση αντικειμενικών συνθηκών και κοινωνικής Πράξης. Μια «κυκλοφορία των ελίτ» δηλαδή συμβαίνει ιστορικά. Οι δε θεσμοί που αναπαράγουν την ιεραρχική αυτή δομή είναι, όπως συνεπάγεται από τα παραπάνω, τόσο οικονομικοί όσο και πολιτικοί (που περιλαμβάνουν ιδεολογικούς / εξαναγκαστικούς θεσμούς), αν και το κυρίαρχο στοιχείο είναι το οικονομικό, όσον αφορά την καπιταλιστική ολότητα, σε αντίθεση με την ολότητα των μετα-καπιταλιστικών κρατών, όπου κυριαρχεί το πολιτικό.

Τόσο, όμως, στην περίπτωση των καπιταλιστικών όσο και εκείνη των μετα-καπιταλιστικών χωρών η σχέση διεθνούς εξάρτησης θα ήταν αδύνατο να θεμελιωθεί, αν δεν προϋπήρχαν οι όροι που εγκαθιδρύουν τις σχέσεις εξάρτησης στο εσωτερικό. Όσο περισσότερο οι διεθνείς σχέσεις εξάρτησης έχουν επηρεάσει τη διαμόρφωση των εσωτερικών, όσο δηλαδή περισσότερο το πλέγμα των εσωτερικών σχέσεων εξάρτησης ολοκληρώνεται σ' ένα ενιαίο σύνολο με τις διεθνείς, τόσο μεγαλύτερος γίνεται και ο βαθμός διεθνούς εξάρτησης. Με αυτή την έννοια, η διεθνής εξάρτηση ενός κράτους αποτελεί *εσωτερικό* φαινόμενο: είναι οι σχέσεις εσωτερικής εξάρτησης εκείνες που αποτελούν τα θεμέλια της αντίστοιχης διεθνούς. Η διεθνής εξάρτηση μιας χώρας θα ήταν αδύνατη χωρίς την επικράτηση εσωτερικών σχέσεων εξάρτησης. Το αν, όμως, τελικά μια χώρα βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης ή αλληλεξάρτησης μέσα στο παγκόσμιο σύστημα του οποίου αποτελεί τμήμα ανάγεται στις επαρκείς συνθήκες εξάρτησης που περιγράψαμε.

8. Σχέσεις εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές χώρες

Η εξάρτηση είναι φαινόμενο παγκόσμιο που δεν οφείλεται ή εξηγείται με αναφορά στο καπιταλιστικό σύστημα μόνο. Μορφές εξάρτησης⁴⁴ συναντάμε και στα μετα-καπιταλιστικά κράτη της

Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες φυσικά είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις αντίστοιχες των υπανάπτυκτων καπιταλιστικών χωρών, εξαιτίας των διαφορετικών - έστω στην τυπική τους μορφή - σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν τις χώρες αυτές: έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, έλλειψη ιδιωτικών κεφαλαίων επενδυμένων στο εξωτερικό, κ.λπ. Δε θα αναφερθώ εδώ στο θέμα της φύσης της μετα-καπιταλιστικής ολότητας και των σχέσεων της με την καπιταλιστική, θέμα που ξεφεύγει από τα όρια της μελέτης αυτής, θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί σχετικά ότι βασική υπόθεση μας είναι πως τα μετα-καπιταλιστικά κράτη που μετέχουν στην ΚΟΜΕΚΟΝ και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας αποτελούν μια ξεχωριστή ολότητα, παρά τους αυξανόμενους δεσμούς τους με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Μια εναλλακτική άποψη θα χαρακτήριζε την ολότητα των μετα-καπιταλιστικών κρατών απλό υποσύνολο της παγκόσμιας καπιταλιστικής ολότητας. Δε συμφωνώ με την άποψη αυτή για δύο, κυρίως, λόγους:

α) Η παγκόσμια μετα-καπιταλιστική ολότητα έχει τα χαρακτηριστικά ενός ξεχωριστού κοινωνικού συστήματος: η ζωή δηλαδή μέσα σ' αυτήν είναι, βασικά, αυτοκαθοριζόμενη και η δυναμική της ανάπτυξής της είναι *κυρίως* εσωτερική.

β) Υπάρχουν, όπως είδαμε, σημαντικές διαφορές στις δομές/σχέσεις που χαρακτηρίζουν τα μέλη της μετα-καπιταλιστικής ολότητας, σε σχέση με τα μέλη της καπιταλιστικής.

Επομένως, οι χώρες αυτές αποτελούν, σαν σύνολο, ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα, με την έννοια ότι, παρά την ύπαρξη πολλών χωριστών πολιτικών / πολιτιστικών ενοτήτων, αποτελούν ουσιαστικά μια μόνο *πολιτική* ολότητα. Αυτό γίνεται φανερό όχι μόνο από την ομοιότητα των πολιτικών θεσμών που χαρακτηρίζει τις χώρες αυτές όσο, πρωταρχικά, από το γεγονός ότι ο κατασταλτικός μηχανισμός, που «σε τελική ανάλυση» εξασφαλίζει / εγγυάται το όλο σύστημα, είναι κοινός: ο στρατός της ολότητας, στον οποίο φυσικά τον κύριο ρόλο παίζει ο σοβιετικός (βλ. ιστορικά παραδείγματα που έδειξαν την κοινότητα του κατασταλτικού μηχανισμού στην Ουγγαρία του 1956, στην Τσεχοσλοβακία του 1968 κ.λπ.).

Τα κράτη αυτά, όσον αφορά τις εμπορικές σχέσεις τους με τη Δύση και τον υπανάπτυκτο καπιταλιστικό κόσμο, αποτελούν ένα ενιαίο τμήμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς. Για την εξήγηση, όμως, των μεταξύ τους σχέσεων, και ιδιαίτερα των σχέσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και χωρών Ανατολικής Ευρώπης, χρειαζόμαστε ίσως μια ιδιαίτερη ανάλυση, μια και το θεσμικό πλαίσιο σ' αυτές στηρίζεται σε μηχανισμούς διαφορετικούς από τους μηχανι-

νισμούς της αγοράς. Στη μελέτη αυτή δε θα προσπαθήσουμε να επεκταθούμε στις διαδικασίες και μορφές που παίρνει το φαινόμενο της εξάρτησης στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες· σκοπός μας παραμένει η ανάλυση των σχέσεων εξάρτησης μεταξύ καπιταλιστικών κρατών, στα οποία, άλλωστε, ανήκει και η χώρα μας, κύριο αντικείμενο της έρευνας αυτής. Εν τούτοις, για την καλύτερη κατανόηση του καθολικού χαρακτήρα του φαινομένου της εξάρτησης, θα προσπαθήσουμε εδώ να σκιαγραφήσουμε μερικές υποθέσεις σχετικά με τις σχέσεις εξάρτησης των ανατολικών κρατών.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι σχέσεις εξάρτησης των χωρών αυτών αναφέρονται - όπως άλλωστε και οι αντίστοιχες των καπιταλιστικών κρατών - όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο πολιτικό, το πολιτιστικό ή το κοινωνικό επίπεδο. Μπορούμε, όμως, να κάνουμε την υπόθεση ότι παρατηρείται κάποια αντιστροφή ως προς την καθοριστική μορφή εξάρτησης των μετα-καπιταλιστικών σε σχέση με τα καπιταλιστικά κράτη. Ενώ, δηλαδή, στις καπιταλιστικές χώρες της περιφέρειας η οικονομική εξάρτηση καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τις άλλες μορφές εξάρτησης, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες η πολιτικο-στρατιωτική εξάρτηση είναι εκείνη που ως ένα βαθμό καθορίζει και την οικονομική. Κι αυτό γιατί, δεδομένου ότι η κατανομή των παραγωγικών πόρων στις μετα-καπιταλιστικές χώρες γίνεται με βάση το πλάνο και όχι τους μηχανισμούς της αγοράς, οποιεσδήποτε μορφές εξάρτησης μπορούν να θεσμοποιηθούν μόνο μέσω του πλάνου και του βαθμού που η γραφειοκρατική - τεχνοκρατική - κάθε της κάθε χώρας (και μέσω αυτής η αντίστοιχη σοβιετική) ελέγχει το Εθνικό Πλάνο.

Το κλειδί, επομένως, για το σχηματισμό των διαφόρων ελίτ στις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες και για την υποταγή των χωρών αυτών στα συμφέροντα της σοβιετικής μητρόπολης δεν είναι η ιδιωτική κτήση κεφαλαίου, γης, κ.λπ.. αλλά ο έλεγχος τους και οι πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ομάδων και ατόμων μέσα στη διαδικασία παραγωγής και κατανομής, καθώς και μέσα στην κοινωνία γενικότερα: «Η κομματική γραφειοκρατία και οι τεχνοκράτες (κατά τους *μαρξιστές* κριτικούς των ανατολικών κρατών) ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, κατευθύνουν τις επενδύσεις σε ορισμένες περιοχές / τομείς, αποφασίζουν το επίπεδο συσσώρευσης και κατανάλωσης και κατανέμουν το κοινωνικό προϊόν στις διάφορες κοινωνικές τάξεις / κάστες, δίνοντας φυσικά στον εαυτό τους τη μερίδα του λέοντος... Μ' αυτή την έννοια, οι γραφειοκράτες - τεχνοκράτες αποτελούν στην ουσία, αν όχι και στον τύπο ακόμα, τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, με την έννοια

ότι, παρόλο που τα άτομα που ανήκουν σ' αυτήν δεν μπορούν ατομικά να μεταβιβάσουν (πουλήσουν, νοικιάσουν, κληροδοτήσουν) τα μέσα παραγωγής, εν τούτοις τα μέσα αυτά αποτελούν τη συλλογική ιδιοκτησία της κρατούσας ελίτ»⁴⁵. Όπως παρατηρεί και ο P. Sweezy⁴⁶ δε λείπουν οι τρόποι για την έμμεση κληρονομική μεταβίβαση των προνομίων της άρχουσας τάξης / κάστας.

Η εξάρτηση, επομένως, παίρνει μια καθολικότητα που μπορεί ν' αναχθεί όχι μόνο στο ποιος είναι τυπικά ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής αλλά στο γενικότερο ιεραρχικό σύστημα παραγωγής που διέπει καπιταλιστικές και μετα-καπιταλιστικές χώρες. Είναι, δηλαδή, το σύστημα ιεραρχικής κατανομής της εργασίας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις παραγωγής στο εσωτερικό καθεμιάς από αυτές τις χώρες (που αναπαράγεται στο διεθνές επίπεδο με μια παγκόσμια ιεραρχικά κατανεμημένη εργασία) εκείνο που δημιουργεί τις σχέσεις εξάρτησης και μορφοποιεί τις σχέσεις των καπιταλιστικών / μετα-καπιταλιστικών κρατών μεταξύ τους. Γι' αυτό και στην Εισαγωγή αναφερθήκαμε στην εξάρτηση ως φαινόμενο συνυφασμένο με κάθε σύστημα που αποτελεί την άρνηση της ανθρώπινης αυτονομίας στο ατομικό ή το εθνικό επίπεδο. Δεδομένου τώρα ότι τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες η διεύθυνση όλων των συλλογικών δραστηριοτήτων γίνεται «από πάνω» ή «απ' έξω», από απρόσωπες, ιεραρχικά οργανωμένες και οικονομικά-κοινωνικά προνομιούχες μειονότητες, οι οποίες με κάθε μέσο προσπαθούν να χειραγωγήσουν τα υποκείμενα των δραστηριοτήτων αυτών, μπορούμε αδιάστακτα να συμπεράνουμε ότι και τα δύο αυτά συστήματα αποτελούν την άρνηση της ανθρώπινης αυτονομίας, του αυτοκαθορισμού. Έτσι, και στους δύο τύπους κοινωνικού σχηματισμού όλες οι κοινωνικές δραστηριότητες ετεροκαθορίζονται: η παραγωγή ελέγχεται όχι από τους ίδιους τους παραγωγούς αλλά, αντίθετα, η παραγωγή και οι ίδιοι οι παραγωγοί χειραγωγούνται από αυτούς που κατέχουν / ελέγχουν τα μέσα παραγωγής ή κατανάλωση και οι καταναλωτές ελέγχονται και καθορίζονται από την αγορά, τα μαζικά μέσα επικοινωνίας ή το Πλάνο και την ιεραρχικά οργανωμένη μειονότητα που ελέγχει το Πλάνο· οι πολίτες-ψηφοφόροι ελέγχονται από την κατ' εξοχήν ιεραρχική οργάνωση, το Κράτος· οι εργαζόμενοι από τις διάφορες εργατικές γραφειοκρατίες, κ.λπ.⁴⁷.

Η «δικαίωση» και λογική αυτής της ολοκληρωτικά ιεραρχικής κοινωνίας και των διαφόρων προνομιούχων μειονοτήτων μέσα σ' αυτήν (καπιταλιστές, τεχνοκράτες, γραφειοκράτες) δεν είναι, βέβαια, άλλη από το αξίωμα της μέγιστης αποδοτικότητας, του ορθολογισμού. Οι ανάγκες, δηλαδή, του ορθολογισμού και της μέγι-

στης αποδοτικότητας είναι αυτές που επιβάλλουν και δημιουργούν τον ολοένα και μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας, την ολοένα πιο ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής, αλλά και της κοινωνίας γενικότερα, τον ετεροκαθορισμό. Αν, λοιπόν, δεχτούμε την άποψη ότι «ο καπιταλισμός είναι ουσιαστικά η θέσμιση και ενσάρκωση ενός "μάγματος" κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, οι κεντρικές ανάμεσα στις οποίες είναι η τάση προς την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου, η ορθολόγηση»⁴⁸, τότε, στο βαθμό που οι μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες διέπονται από τις ίδιες αυτές τάσεις, δεν αποτελούν παρά μια άλλη έκφραση του ίδιου βασικά κοινωνικού σχηματισμού.

Από την άλλη μεριά, σε μια αυτόνομη κοινωνία, που βασίζεται στην αυτοδιεύθυνση όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής από όλα τα άτομα που συμμετέχουν στις αντίστοιχες δραστηριότητες, η κεντρική κοινωνική φαντασιακή σημασία που δημιουργείται είναι η τάση προς τον αυτοκαθορισμό, προς την αυτοθέσμιση της κοινωνίας, έτσι που η κοινωνία η ίδια υπάρχει και δικαιώνεται μόνο στο βαθμό που πραγματώνει το περιεχόμενό της: την αυτοδιεύθυνση. Η κρίση της σημερινής καπιταλιστικής ή μετα-καπιταλιστικής κοινωνίας συνίσταται ακριβώς στο ότι ήδη έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση οι θεσμισμένες σημασίες στις οποίες στηρίζονται, δηλαδή της ιεραρχίας μέσα στην κοινωνία (όπως υλοποιείται μέσα στην παραγωγή, στην οικογένεια, στην εκπαίδευση), της μισθωτής εργασίας, της σχέσης των φύλων, κ.λπ.

Στο διεθνές επίπεδο, η δημιουργία και διατήρηση μιας αυτόνομης κοινωνίας προϋποθέτει την αναίρεση των δεσμών εξάρτησης· προϋποθέτει το σπάσιμο των δεσμών με την παγκόσμια καπιταλιστική αγορά ή με τους μηχανισμούς που δένουν τους λαούς των μετα-καπιταλιστικών κοινωνιών στις «σοσιαλιστικές» μητροπόλεις· προϋποθέτει, σε τελική ανάλυση, τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αυτοκαθοριζόμενης κοινωνίας. Κάθε άλλη «αλλαγή» δεν μπορεί παρά να καταλήξει στη δημιουργία νέων μορφών εξάρτησης και εκμεταλλευτικών σχέσεων στο εσωτερικό και στο διεθνές επίπεδο, αντικαθιστώντας απλώς το ένα σύστημα ιεραρχίας και εξάρτησης με το άλλο.

9. Σχέσεις εξάρτησης στις καπιταλιστικές χώρες

Το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα μια και η χώρα μας αποτελεί τμήμα του, συνίσταται από μια μόνο καπιταλιστική οικονομία (μια ολότητα) που αναδύ-

θηκε ιστορικά το 16ο αιώνα (κατ' άλλους αργότερα). Κράτη-έθνη αποτελούν απλώς μονάδες αυτής της ολότητας³⁹ στο βαθμό δηλαδή που τα κράτη υπάρχουν, υπάρχουν για την ολότητα⁴⁰. Οι χώρες-μέλη της ολότητας αυτής αποτελούν, επομένως, ως σύνολο, ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα, με την έννοια του χαρακτηρισμού τους από μια αυτάρκη κοινωνικο-οικονομική δομή, που βασίζεται στον εκτεταμένο καταμερισμό εργασίας, παρά την ύπαρξη πολλών χωριστών πολιτικών / πολιτιστικών ενοτήτων στα πλαίσια του. Το σύστημα λοιπόν αυτό αποτελεί, βασικά, *μια οικονομική* ενότητα, όπου οι οικονομικοί παράγοντες λειτουργούν σε μια περιοχή ευρύτερη από την περιοχή που ελέγχουν οι χωριστές πολιτικές ενότητες (κράτη-έθνη).

Ο καταμερισμός εργασίας που περιλαμβάνει η παγκόσμια αυτή ολότητα συνεπάγεται ότι διαφορετικές περιοχές εκτελούν διαφορετικά καθήκοντα. Ο καταμερισμός, όμως, αυτός είναι όχι μόνο λειτουργικός (βάσει επαγγελμάτων / καθηκόντων) αλλά και γεωγραφικός, ενώ *μόνο εν μέρει* είναι αποτέλεσμα οικολογικών παραγόντων. Κυρίως, είναι συνάρτηση της κοινωνικής οργάνωσης εργασίας, που μεγεθύνει και νομιμοποιεί την ικανότητα των κυρίαρχων μονάδων μέσα στο σύστημα να παίρνουν μεγαλύτερο τμήμα του πλεονάσματος. Έτσι, οι μηχανισμοί της αγοράς, που κατανέμουν τους παραγωγικούς πόρους στα πλαίσια αυτής της ολότητας, εξασφαλίζουν μια «αντικειμενική» ιεραρχία, η οποία εκφράζεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο κατανομής επαγγελματικών καθηκόντων: καθήκοντα, δηλαδή, που απαιτούν υψηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας και κεφαλαιοποίησης «διαφυλάσσονται» για τις κορυφές της ιεραρχικής πυραμίδας, που χαρακτηρίζονται, αντίστοιχα, από περισσότερο ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, ενδογενή τεχνολογία, υψηλή παραγωγικότητα και υψηλούς μισθούς. Αντίθετα, καθήκοντα που απαιτούν χαμηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας «προορίζονται» για τις εξαρτημένες μονάδες, που χαρακτηρίζονται από λιγότερο ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, μεγάλο βαθμό ανισομερούς ανάπτυξης, εξαρτημένη τεχνολογία, χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλούς μισθούς.

Παρόλο που τα πολιτικά σύνορα μέσα στην καπιταλιστική ολότητα δεν ταυτίζονται με τα οικονομικά, το επίπεδο της εθνικής οικονομίας⁴¹ είναι το επίπεδο όπου καθορίζονται μερικές πολύ σημαντικές παράμετροι (όχι μόνο οικονομικές) και συνθήκες λειτουργίας μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Δεδομένου δηλαδή ότι τα πολιτικά σύνορα (κράτη) είναι μικρότερα από τα οικονομικά, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι το κάθε κράτος θα αντανακλά διαφορετικά οικονομικά καθήκοντα και διαφορετική δύναμη στην παγκόσμια αγορά. Ο βαθμός που τα διάφορα κράτη έχουν

τη δυνατότητα να επηρεάζουν τις θεμελιώδεις συνθήκες λειτουργίας της οικονομίας τους εξαρτάται από τη θέση που κατέχουν μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική ιεραρχία, θέση, που καθορίζεται από την οικονομικο-πολιτική δύναμη τους, η οποία με τη σειρά της προσδιορίζεται ως αποτέλεσμα της Κοινωνικής Πράξης, στο εσωτερικό, κυρίως, της εθνικής οικονομίας και της αλληλεπίδρασης της με τις αντικειμενικές συνθήκες. Όσο, για παράδειγμα, πιο ισχυρή είναι η κρατική μηχανή (και τα κυρίαρχα κράτη διαθέτουν ισχυρότερες κρατικές μηχανές από τα εξαρτημένα, και λόγω του μεγαλύτερου βαθμού ολοκλήρωσης των δομών τους, αλλά και γιατί υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας των πρώτων σε σχέση με την εξασθένηση αυτής των δεύτερων) τόσο πιο μεγάλη η ικανότητα της να διαμορφώνει την παγκόσμια και εθνική αγορά ανάλογα με τα συμφέροντα που εκπροσωπεί. Αυτός ο ρόλος του κράτους μπορεί να εξηγήσει τη σημασία που εξακολουθεί να έχει ο εθνικισμός σήμερα, μια και οι κύριες κοινωνικές συγκρούσεις αναφέρονται όχι μόνο σ' αυτές μεταξύ κοινωνικών ομάδων στο εσωτερικό ενός κράτους αλλά και σ' εκείνες μεταξύ ομάδων που ελέγχουν διαφορετικούς κρατικούς μηχανισμούς.

Έτσι, η δομή των εθνικών οικονομιών διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα, είτε αναφερόμαστε σε κυρίαρχες είτε σε εξαρτημένες χώρες. Οι σχέσεις, επομένως, του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω, αποτελούν μόνο τη γενική συνθήκη στον καθορισμό της δομής της εθνικής οικονομίας· η ειδική συνθήκη προσδιορίζεται από το ρόλο που παίζει το κράτος σε κάθε ιστορική φάση.

Στην περίπτωση ειδικά των εξαρτημένων εθνικών οικονομιών, η σχέση εξάρτησης προσδιορίζει τόσο τα όρια όσο και τις μορφές ανάπτυξης¹¹ της εξαρτημένης μονάδας· αν, δηλαδή, η τελευταία βρίσκεται σε ένα επίπεδο ανάπτυξης διαφορετικό από το κρατούν στις κυρίαρχες μονάδες, η συνέπεια της εισόδου / συμμετοχής της στην ολότητα είναι μια διαστρεβλωμένη ανάπτυξη, που αποτελεί, επομένως, σύμπτωμα ετεροκαθορισμού.

Με άλλα λόγια, με δεδομένη την οικονομική αλληλεπίδραση που επιβάλλει ο παγκόσμιος καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, οι χώρες στις οποίες η αναπτυξιακή διαδικασία καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από τις αναπτυγμένες χώρες (λόγω του ότι αποτελούν τις κυρίαρχες μονάδες μέσα στην ολότητα) αναγκαστικά αφήνουν τη διαδικασία αυτή να καθορίζεται βάσει εξωτερικών συμφερόντων / κινήτρων / σκοπών / αναγκών, που επιβάλλουν και τις ανάλογες στρατηγικές / τακτικές για την επίτευξη τους. Εφόσον, λοιπόν, τα συμφέροντα / ανάγκες των εξαρτημέ-

νων μονάδων δε συμπίπτουν αναγκαστικά με αυτά των κυρίαρχων, οι πρώτες αναγκάζονται να εφαρμόζουν στρατηγικές / πολιτικές που δε συμβιβάζονται πάντοτε με τα δικά τους συμφέροντα / ανάγκες.

Η διαδικασία ανάπτυξης των σημερινών αναπτυγμένων χωρών ήταν διαφορετική από αυτή που χαρακτηρίζει σήμερα τις εξαρτημένες χώρες, ακριβώς γιατί ήταν αυτόχθονη και *εσωστρεφής*. Τον καιρό της ανόδου του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος οι χώρες αυτές αποτελούσαν τα «ιδρυτικά μέλη» μιας ολότητας, όπου η ιεραρχική θέση των μελών καθοριζόταν από την οικονομική δύναμή τους. Αντίθετα, οι χώρες που προστέθηκαν μεταγενέστερα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (οι οποίες φυσικά αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία), όταν δηλαδή τα ιδρυτικά μέλη είχαν ήδη αναπτύξει ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, αναγκαστικά έπρεπε να ακολουθήσουν μια *εξωστρεφή* αναπτυξιακή διαδικασία. Η διαστρέβλωση, επομένως, των δομών των εξαρτημένων χωρών έχει να κάνει με την ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας έγινε η ενσωμάτωσή τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η εξωστρέφεια είναι υπο-προϊόν ανταγωνισμού μέσω των δυνάμεων της αγοράς: οι σημερινές εξαρτημένες χώρες *έγιναν* εξωστρεφείς, αφού το σύστημα εισήχθη σ' αυτές *απ' έξω* και κάθε προσπάθεια να αναπτυχθούν εσωστρεφώς ήταν μάταιη, τη στιγμή που άλλες οικονομίες ήταν ήδη σε θέση να επηρεάσουν αποφασιστικά την εσωτερική τους αγορά³².

Η ασύμμετρη, λοιπόν, εξάρτηση των εξαρτημένων χωρών από τις κυρίαρχες σημαίνει ότι η *ποιοτική* ανάπτυξή τους, η διάρθρωση δηλαδή της δομής τους (οικονομικής / πολιτικής / πολιτιστικής) προσδιορίζεται «απ' έξω» με ετεροκαθοριστικό τρόπο. Αντίθετα, η συμμετρική εξάρτηση (αλληλεξάρτηση) των κυρίαρχων μονάδων στην ολότητα δεν έχει σημαντικές ποιοτικές συνέπειες στη διάρθρωση των δομών τους, μια και οι δομές των χωρών αυτών είναι παρόμοιες, με μεγάλο βαθμό ολοκλήρωσης, ώστε να μην τίθεται θέμα διαστρέβλωσής τους. Η αλληλεξάρτηση, επομένως, των χωρών αυτών έχει κυρίως συνέπειες στην *ποσοτική* τους ανάπτυξη, στην εξάπλωση των δομών τους αλλά όχι και στην ποιοτική διάρθρωσή τους. Η τελευταία συνήθως αλλάζει κατά τρόπο ομοιόμορφο, ως συνέπεια, για παράδειγμα, τεχνολογικών εξελίξεων που αλλάζουν τη γενική μορφή του καταμερισμού εργασίας στην ολότητα. Αλλά και τότε οι κυρίαρχες χώρες «αποφασίζουν», με τον όγκο τους και τη δύναμή τους, τη μορφή που θα πάρει ο νέος καταμερισμός, ενώ οι εξαρτημένες χώρες δεν έχουν παρά να συμμορφωθούν στις μεταβολές.

Όλες, όμως, οι διαδικασίες αυτές, όπως υποθέσαμε παραπά-

νω, προσδιορίζουν τη γενική μόνο δομή της εθνικής οικονομίας, αποτελούν δηλαδή τη γενική συνθήκη που καθορίζει τα πλαίσια μέσα στα οποία εκτυλίσσεται ή δραστηριότητα μιας εθνικής οικονομίας. Το συγκεκριμένο, όμως, περιεχόμενο που παίρνει κάθε φορά μια εθνική οικονομία προσδιορίζεται κυρίως από την κρατική δραστηριότητα, η οποία με τη σειρά της παίρνει καθορισμένο περιεχόμενο ανάλογα με την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης στο εσωτερικό του κράτους-έθνους, σε σχέση με τις αλλαγές των αντικειμενικών συνθηκών.

Συμπερασματικά, για να επανέλθουμε στο παράδειγμα της ΕΟΚ, η χώρα μας μέχρι την ημέρα που έγινε πλήρες μέλος της Κοινότητας (1/1/1981) αποτελούσε μια περίπτωση εξαρτημένης εθνικής οικονομίας: η οικονομική (αλλά και η πολιτική / πολιτιστική) δομή της προσδιοριζόταν α) από τον καταμερισμό εργασίας μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα (στοιχείο εξάρτησης), β) από τις δραστηριότητες του κράτους στον καθορισμό των όρων και μορφών οικονομικής λειτουργίας στον ελληνικό χώρο (στοιχείο εθνικής οικονομίας). Έτσι, στο βαθμό που το στοιχείο εξάρτησης επέτρεπε τη λήψη τέτοιων μέτρων (και ο βαθμός αυτός ποικίλλει ιστορικά ανάλογα με την εκάστοτε έκβαση της κοινωνικής πάλης σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες αντικειμενικές συνθήκες στην Ελλάδα και στο παγκόσμιο σύστημα - βλ. για παράδειγμα την ενίσχυση του στοιχείου (β) στην περίοδο 1932-40 και, αντίστροφα, την εξασθένησή του στην περίοδο του διεθνούς οικονομικού ελέγχου στα τέλη του περασμένου αιώνα), μπορούσε το κράτος να παίρνει μέτρα προστασίας (προστατευτικοί δασμοί, κ.λπ.) που βοηθούσαν το μη εξαρτημένο τμήμα της οικονομίας μας να ανταπεξέρχεται στο συναγωνισμό με τις κυρίαρχες χώρες.

Ως συνέπεια όμως της εισόδου μας στην Κοινή Αγορά και ως συνάρτηση του βαθμού ανάπτυξης της ευρωπαϊκής κρατικής εξουσίας (που σημαίνει, όπως είδαμε, της εξουσίας των κυρίαρχων μονάδων μέσα στην ολότητα ΕΟΚ), το στοιχείο εθνικής οικονομίας θα πρέπει να αναμένεται να ατονεί όλο και περισσότερο, σε σχέση με το στοιχείο εξάρτησης. Μπορεί, για παράδειγμα, να δειχτεί ότι ως συνέπεια της ένταξής μας και της άρσης των προστατευτικών δασμών, που επέτρεπαν σε μερικούς κλάδους της οικονομίας μας να αντιμετωπίζουν τον ξένο συναγωνισμό και να συμβάλλουν έτσι στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η αναπτυξιακή διαδικασία θα εξαρτηθεί από τη μαζική εισροή ξένου κεφαλαίου. Δηλαδή, κάθε συνέχιση της ανάπτυξης θα είναι συνάρτηση της μεγαλύτερης εξάρτησης της οικονομίας μας⁵³.

Ακόμα, με μια πλήρη ανάπτυξη της ευρωπαϊκής κρατικής εξουσίας, εθνική οικονομία θα αποτελεί ο χώρος της ΕΟΚ και όχι της

Ελλάδας στην περίπτωση αυτή το στοιχείο εθνικής οικονομίας (που προσδιορίζεται από τον ελληνικό χώρο), ως στοιχείο καθορισμού της δομής της χώρας μας, θα εξαφανιστεί τελείως και η εξάρτησή μας από τις κυρίαρχες μονάδες στην ευρωπαϊκή ολότητα θα είναι πλήρης.

Οι συνέπειες, επομένως, της ένταξής μας στην ΕΟΚ θα μπορούσαν να εξεταστούν στα πλαίσια μιας διαδικασίας όπου οι αντικειμενικοί μηχανισμοί που λειτουργούν μέσα σε ένα ιεραρχικό καπιταλιστικό υποσύνολο (ΕΟΚ) - μηχανισμοί που αναγκαστικά ευνοούν τα ισχυρότερα οικονομικά μέλη - αφήνονται όλο και περισσότερο ελεύθεροι να λειτουργούν μέσα στον ελληνικό χώρο, ενώ, αντίστοιχα, οι βαθμοί ελευθερίας του ελληνικού κράτους στον έλεγχο των μηχανισμών αυτών θα λιγοστεύουν συνεχώς. Είναι, λοιπόν, προφανής η ανάγκη για τις περιφερειακές χώρες μέσα στην ΕΟΚ να πιέσουν για τη διαμόρφωση «ειδικών καθεστώτων» σχετικά με αυτές. Η σύναψη παρόμοιων ειδικών συμφωνιών θα επέτρεπε την αύξηση των βαθμών ελευθερίας της κρατικής εξουσίας των χωρών αυτών και, επομένως, την ενίσχυση του στοιχείου εθνικής οικονομίας σε βάρος του στοιχείου εξάρτησης.

10. Η έννοια της οικονομικής εξάρτησης

Με βάση τη γενική αυτή έννοια της εξάρτησης μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στη διατύπωση της έννοιας «οικονομική εξάρτηση». Ακολουθώντας έναν από τους βασικούς μελετητές του φαινομένου, τον Τ. Dos Santos⁴⁴, μπορούμε να ορίσουμε την εξάρτηση ως μία «καθορίζουσα» (conditioning) κατάσταση, μια κατάσταση δηλαδή που καθορίζει τα όρια αλλά και τις δυνατότητες δράσης, κατά τρόπο που τόσο τα όρια όσο και οι μορφές ανάπτυξης της εξαρτημένης χώρας προσδιορίζονται όχι από την ίδια αλλά από την ανάπτυξη και επέκταση μιας άλλης οικονομίας (ή σειράς οικονομιών) στην οποία η πρώτη υπόκειται. Η σχέση, λοιπόν, αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών και μεταξύ αυτών και της παγκόσμιας αγοράς παίρνει τη μορφή εξάρτησης, όταν μερικές χώρες (οι μητροπόλεις) μπορούν και επεκτείνονται και αναπαράγονται αυτοδύναμα, ενώ άλλες (οι εξαρτημένες) μπορούν και αναπτύσσονται μόνο ως αποτέλεσμα της επέκτασης των πρώτων.

Επομένως, οι κεντρικοί σχηματισμοί αποτελούν μια ολοκληρωμένη ενότητα, τόσο όσον αφορά τις σχέσεις των παραγωγικών τομέων μεταξύ τους όσο και αναφορικά με τη σχέση της εγχώριας

παραγωγής προς τη ζήτηση. Η ζήτηση δηλαδή προσδιορίζεται, θεσμικά, σε εθνική βάση, ως συνάρτηση της εγχώριας αύξησης της παραγωγικότητας και η όλη αναπτυξιακή διαδικασία καθορίζεται στα πλαίσια ενός αυτόνομου εθνικού πλαισίου (αυτο-κεντρική ή εσωστρεφής συσσώρευση). Αντίθετα, στους περιφερειακούς σχηματισμούς, η όλη αναπτυξιακή διαδικασία αποτελεί ενιαίο τμήμα της διεθνούς παραγωγής, ενώ η ζήτηση αποτελεί συνάρτηση της συγκυρίας στη διεθνή αγορά. Συνεπώς, η διαδικασία εκβιομηχάνισης των χωρών αυτών εξαντλείται στα πλαίσια της ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ενώ τόσο ο μηχανικός εξοπλισμός υψηλής τεχνολογίας όσο και η ίδια η τεχνολογία / σχεδιασμός / εφαρμοσμένη έρευνα δεν παράγονται σ' αυτές αλλά εισάγονται από το κέντρο (εξωστρεφής συσσώρευση).

Η έννοια, επομένως, της οικονομικής εξάρτησης δεν αποκλείει καθόλου την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος ή της βιομηχανικής παραγωγής της εξαρτημένης χώρας: το ποσόν όμως και ποιόν αυτής της ανάπτυξης καθορίζεται από τη σχέση της εξάρτησης, μια και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διάρθρωση - όχι μόνο της παραγωγής αλλά και της κατανάλωσης - καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το χαρακτήρα της εξαρτημένης σχέσης. Αυτό είναι και το πιο σημαντικό στοιχείο της έννοιας «εξάρτησης»: ότι δηλαδή η μορφή της οικονομικής εξάρτησης καθορίζει όχι μόνο τις διεθνείς σχέσεις των εξαρτημένων χωρών αλλά και την εσωτερική οικονομική (εκτός από την κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική) δομή τους. Με βάση επομένως την έννοια αυτή, μπορούμε να δούμε την εσωτερική κατάσταση αυτών των χωρών ως οργανικό τμήμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμα μπορούμε, χρησιμοποιώντας την έννοια αυτή, να αντιληφθούμε ότι η οικονομική εξάρτηση δεν είναι απλώς μια «εξωτερική σχέση» (π.χ., η εξαγωγή τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος μέσω των επαναπατριζόμενων κερδών, τόκων, κ.λπ., ή το γεγονός ότι οι εξαρτημένες χώρες είναι συνήθως καταδικασμένες να ανταλλάσσουν ημι-κατεργασμένα προϊόντα με τα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας των αναπτυγμένων χωρών) που επιβάλλεται από το εξωτερικό παρά τη θέληση της εξαρτημένης χώρας. Η οικονομική εξάρτηση δεν είναι βασικά πρόβλημα δορυφοροποίησης - οπότε και θα ήταν σχετικά απλή η λύση του προβλήματος με το σπάσιμο των δεσμών με τη μητρόπολη - αλλά μάλλον θέμα ενίσχυσης ορισμένου τύπου εσωτερικών δομών που «καθορίζονται» από μια κατάσταση διεθνούς εξάρτησης, θα μπορούσαμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε την οικονομική εξάρτηση ως *εσωτερικό* και *αναπόσπαστο* στοιχείο της εξαρτημένης κοινωνίας.

Πιο συγκεκριμένα, το είδος της ανάπτυξης που σημειώνεται

στις εξαρτημένες χώρες δεν οφείλεται σε καμιά διεθνή συνωμοσία των μεγάλων δυνάμεων ή του πολυεθνικού κεφαλαίου (αν και τέτοιες συνειδητές προσπάθειες δε λείπουν· βλ., π.χ., άρθρο καθηγητή Νικολαΐδη για το πώς Ευρωπαίοι και αμερικανική αποστολή αντιδρούσαν «μετά πραγματικής λύσσης» στην εκβιομηχάνιση της Ελλάδας τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια⁵⁵) αλλά στην ελεύθερη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς στα πλαίσια:

- Εμπορικών σχέσεων που θεμελιώνονται στην άνιση ανταλλαγή. Η άνιση αυτή ανταλλαγή βασίζεται στο γεγονός ότι οι μισθοί στο κέντρο έχουν (ιστορικά) διαμορφωθεί σε υψηλότερα επίπεδα απ' ό,τι στην περιφέρεια, χωρίς να αντιστοιχούν όμως σε ανάλογες διαφορές παραγωγικότητας. Ένδειξη της άνισης αυτής ανταλλαγής αποτελεί η χειρότερηση των όρων του εμπορίου των εξαρτημένων χωρών, που συνεπάγεται σημαντική εκροή πλεονάσματος και αντίστοιχη επιβάρυνση στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Ε).
- Πιστωτικών σχέσεων που βασίζονται στο μονοπωλιακό έλεγχο των διεθνών χρηματοδοτικών πηγών.
- Τεχνολογικών σχέσεων που βασίζονται στο μονοπώλιο μιας πολύπλοκης και προχωρημένης τεχνολογίας (βλ. κεφ. Ε). Αυτού του είδους οι σχέσεις σημαίνουν για τις εξαρτημένες χώρες όχι μόνο απώλεια τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος που παράγεται εγχώρια, ή απώλεια του ελέγχου στις παραγωγικές τους δυνάμεις αλλά, το σπουδαιότερο, περιορισμό της ανάπτυξης και καθορισμό της μορφής της εσωτερικής τους αγοράς.

Η οικονομική εξάρτηση, πρέπει να τονίσουμε εδώ, είναι μια μεταβλητή συνθήκη, που υπόκειται δηλαδή σε αλλαγές περιεχομένου και μορφής σύμφωνα με τις αντίστοιχες μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Τέτοιες μεταβολές όμως, όπως τουλάχιστον έγινε φανερό στον αιώνα μας, δε διακόπτουν τη σχέση εξάρτησης αλλά απλώς οδηγούν από τον ένα τύπο οικονομικής εξάρτησης στον άλλο, σύμφωνα με τις αντίστοιχες αλλαγές στην οικονομική δομή των μητροπόλεων και των εξαρτημένων χωρών. Οι αλλαγές αυτές δεν κατανέμονται, βέβαια, ομοιόμορφα σε ολόκληρη την περιφέρεια, όπως δεν κατανέμονται ομοιόμορφα και στο κέντρο.

Ως συνέπεια αυτής της άνισης ανάπτυξης η περιφέρεια ούτε είναι ούτε υπήρξε ποτέ μια ομοιογενής οντότητα και το ίδιο ισχύει, φυσικά, και για το κέντρο. Γι' αυτό, άλλωστε, αναφερθήκαμε σε βαθμούς εξάρτησης και αλληλεξάρτησης. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να κάνουμε διάκριση μεταξύ περιφέρειας, ημι-περιφέρειας, κ.λπ., όπως, αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ ηγεμονικών μητροπόλεων και μη. Σε ένα σχετικά υψηλό επίπεδο αφαίρεσης μπορούμε να κάνουμε διάκριση, γενικά, μετα-

ξύ κυρίαρχων και εξαρτημένων χωρών, βάσει του κριτηρίου της οικονομικής δύναμης, όπως εκφράζεται από το βαθμό εσωστρέφειας στην ανάπτυξη. Οι διαφορές αυτές στο βαθμό εσωστρέφειας καταλήγουν, με τη σειρά τους, σε σημαντικές διαφορές στο βαθμό ανισομέρειας της ανάπτυξης, σε διαφορετικούς τύπους παραγωγικής και καταναλωτικής δομής, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

Ο παλιός διεθνής καταμερισμός εργασίας, που επικρατούσε βασικά στην προπολεμική περίοδο, επέβαλε στην περιφέρεια τον τύπο συσσώρευσης που έχει ονομαστεί «προαγωγή εξαγωγών»⁵⁶: η περιφέρεια, δηλαδή, ειδικευόταν στην παραγωγή και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών με αντάλλαγμα βιομηχανικά προϊόντα από το κέντρο. Για τις μητροπόλεις, αντίστοιχα, ο διεθνής αυτός καταμερισμός συνεπαγόταν ένα αδυσώπητο κυνηγητό αγορών προς διάθεση των προϊόντων τους και προμήθεια των πρώτων υλών που χρειάζονταν για την ανάπτυξή τους.

Στη μεταπολεμική περίοδο, μια σειρά δομικές αλλαγές στο κέντρο (δημιουργία του «κράτους-πρόνοια», ρόλος εργατικών σωματείων στη διαδικασία καθορισμού των πραγματικών μισθών, τεχνολογικές μεταβολές) οδήγησαν σ' ένα καινούριο καταμερισμό εργασίας, που είχε σημαντικές συνέπειες τόσο για το κέντρο όσο και για την περιφέρεια. Έτσι, στο κέντρο άρχισε μια εντατική συσσώρευση κεφαλαίου που συνοδεύτηκε από συστηματικό έλεγχο της μαζικής κατανάλωσης, τόσο άμεσα, από το κράτος (εφαρμογή κεϋνσιανής πολιτικής στα πλαίσια του κράτους-πρόνοια), όσο και έμμεσα, από τα εργατικά σωματεία, που εξασφάλιζαν ότι η αύξηση των πραγματικών μισθών θα ήταν σε αρμονία με την αύξηση παραγωγικότητας και τιμών.

Στα πλαίσια του καινούριου αυτού καταμερισμού εργασίας, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων από το κέντρο έπαψαν να παίζουν τον παλιό τους ρόλο στο ρυθμό συσσώρευσης⁵⁷. Ακόμα, ως συνέπεια της μείωσης των κερδών στο κέντρο, που επέφερε η ένταση του αγώνα των εργαζομένων για αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργασίας και κατά του κεφαλαίου στη δεκαετία του '60 (ένταση όχι άσχετη με το κράτος-πρόνοια και τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης), σημειώνεται μια έξοδος επενδυτικού κεφαλαίου τόσο από τη μια μητροπολιτική χώρα στην άλλη όσο και από το κέντρο γενικά προς την περιφέρεια.

Μια σειρά θεσμικές (τεχνολογικές κυρίως) μεταβολές έκαναν την έξοδο αυτή του επενδυτικού κεφαλαίου προς την περιφέρεια ευκολότερη, αλλά ως ένα βαθμό και αναγκαία, στα πλαίσια της δυναμικής της συσσώρευσης κεφαλαίου⁵⁸. Τέτοιες μεταβολές ήταν η ανάπτυξη μιας διεθνούς αγοράς εργασίας, όπου η προσφορά εργασίας είναι πλήρως ελαστική, με πραγματικούς μισθούς

που είναι πολύ χαμηλότεροι από αυτούς που επικρατούν στο κέντρο και με διαφορές στην παραγωγικότητα που είναι πολύ μικρότερες από αυτές των μισθών. Ακόμα η ανάπτυξη τεχνολογίας και οργάνωσης εργασίας που επιτρέπει το σπάσιμο σύνθετων παραγωγικών διαδικασιών σε απλές λειτουργίες, που μπορούν να γίνουν στο επίπεδο ανειδίκευτης εργασίας. Τέλος, η ανάπτυξη της τεχνολογίας μεταφορών και επικοινωνιών, που αποδεσμεύει την τοποθεσία και διεύθυνση παραγωγής από τους περιορισμούς των γεωγραφικών αποστάσεων.

Η έξοδος αυτή επενδυτικού κεφαλαίου προς την περιφέρεια (στην οποία βασικό ρόλο έπαιζαν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις) δημιούργησε, για πρώτη φορά, τη δυνατότητα *μερικής* εκβιομηχάνισης στις εξαρτημένες χώρες και οδήγησε στη διαδικασία που ονομάστηκε «εξαρτημένη εκβιομηχάνιση». Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η μόνη απόπειρα για εκβιομηχάνιση στην περιφέρεια που είχε εκδηλωθεί, πριν από την έξοδο του πολυεθνικού κεφαλαίου προς αυτή, ήταν της μορφής που ονομάστηκε «υποκατάσταση εισαγωγών». Ο τύπος αυτός περιφερειακής συσσώρευσης αφορά την τοπική παραγωγή καταναλωτικών αγαθών τα οποία προηγουμένως έπρεπε να εισαχθούν από το κέντρο. Είναι ο τύπος που αναπτύχθηκε σε πολλές εξαρτημένες χώρες στις δεκαετίες του '40 και του '50 και ο οποίος βρισκόταν ήδη στο τελικό του στάδιο στην αρχή της δεκαετίας του '60, λόγω της στροφής των όρων του εμπορίου εναντίον των εξαρτημένων χωρών καθώς και λόγω του μικρού μεγέθους της αγοράς των χωρών αυτών.

Οι δύο βασικοί τύποι περιφερειακής συσσώρευσης που αντιστοιχούν στη διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης είναι ο τύπος που ονομάστηκε «υποκατάσταση εξαγωγών» και ο τύπος που αποτελεί συνδυασμό της υποκατάστασης εισαγωγών με την υποκατάσταση εξαγωγών. Ο πρώτος τύπος αφορά την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων για την εξωτερική αγορά που, συνήθως, αναλαμβάνεται από το μητροπολιτικό επενδυτικό κεφάλαιο. Τα παραγωγικά στάδια που μεταφέρονται στην περιφέρεια αφορούν, κυρίως, εργασία αποσπασματικού και επαναληπτικού χαρακτήρα. Πρόκειται, δηλαδή για *μερική* μεταφορά της μητροπολιτικής παραγωγής στην περιφέρεια, που δεν έχει βέβαια σχέση με τη δημιουργία νέου κέντρου. Ως αποτέλεσμα του τύπου αυτού συσσώρευσης, δημιουργείται μια ημι-περιφέρεια στην 'Απω Ανατολή (Χονκ-Κονγκ, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Ν. Κορέα), στη Λατινική Αμερική (Βραζιλία, Μεξικό) και στη Νότια Ευρώπη (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα).

Η ημι-περιφέρεια αυτή παρουσιάζει σημαντική αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος και των βιομηχανικών εξαγωγών στις τε-

λευταίες δύο δεκαετίες. Η κινητήρια δύναμη αυτής της «εκβιομηχάνισης» σε μερικές χώρες ήταν η εξωτερική αγορά⁵⁹ ενώ σε άλλες το ξένο κεφάλαιο, που στρεφόταν βασικά στην ντόπια αγορά (Βραζιλία). Ανεξάρτητα, όμως, από το χαρακτήρα της κινητήριας δύναμης, το κοινό χαρακτηριστικό αυτής της εκβιομηχάνισης ήταν ότι αφορούσε παραγωγικούς κλάδους (συνήθως κλάδους έντασης εργασίας, όπου η περιφέρεια είχε το συγκριτικό πλεονέκτημα των χαμηλών ημερομισθίων - είδη ένδυσης, υφαντικά, ηλεκτρονικά)⁶⁰ και παραγωγικά στάδια που δεν απαιτούν υψηλά επίπεδα ειδίκευσης (συνήθως ανειδίκευτη συναρμολόγηση). Αντίθετα, τα στάδια παραγωγής που απαιτούσαν υψηλά επίπεδα ειδίκευσης καθώς και αυτά που περιλάμβαναν την έρευνα/σχεδιασμό παρέμεναν μονοπώλιο του κέντρου. Πρωταρχικό, επομένως, χαρακτηριστικό αυτής της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, που συνεπαγόταν την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας στην περιφέρεια, ήταν η αυξανόμενη εισαγωγή μηχανισμού και τεχνολογίας από το κέντρο.

Στη δεκαετία του '70 η εξαρτημένη αυτή εκβιομηχάνιση παίρνει μια καινούρια μορφή, που συνδύαζε τον τύπο υποκατάστασης εισαγωγών με τον τύπο υποκατάστασης εξαγωγών, στα πλαίσια μιας απόπειρας ενσωμάτωσης υψηλότερων σταδίων παραγωγής και τεχνολογίας (βλ. για παράδειγμα την ανάπτυξη αυτοκινητοβιομηχανίας στην Ισπανία, Βραζιλία, ναυπηγείων στη Ν. Κορέα, κ.λπ.). Η παραγωγή δηλαδή αυτή αποβλέπει είτε στην ικανοποίηση της εσωτερικής αγοράς είτε / και στην εξωτερική αγορά. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, όμως, αυτής της εκβιομηχάνισης είναι ότι δε στηρίζεται βασικά στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο όπως πριν, αλλά στο ξένο δανειακό κεφάλαιο⁶¹: είτε στον κρατικό δανεισμό που χρηματοδοτεί τα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών, τα οποία δημιουργεί η πάντα παρούσα ανάγκη εισαγωγής μηχανισμού και τεχνολογίας, είτε στον ιδιωτικό δανεισμό.

Το γεγονός ότι η καινούρια αυτή μορφή εξαρτημένης εκβιομηχάνισης βασίζεται στο δανειακό και όχι στο επενδυτικό κεφάλαιο δεν κλονίζει τη σχέση εξάρτησης, όπως μερικοί μαρξιστές αναλυτές αποπειράθηκαν να υποστηρίξουν, με το επιχείρημα ότι οι ντόπιες κυρίαρχες τάξεις «επιλέγουν ελεύθερα» το δανεισμό για να χρηματοδοτήσουν την ανάπτυξη. Και αυτό γιατί, σε χώρες όπου ο τύπος συσσώρευσης έχει διεθνιστικό χαρακτήρα, ο δανεισμός δεν αποτελεί ελεύθερη επιλογή αλλά αναγκαία συνθήκη για τη συνέχιση και ενίσχυση της εξωστρεφούς συσσώρευσης⁶². Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι η εκβιομηχάνιση αυτή, που στηριζόταν στο δανειακό κεφάλαιο, πνέει τελευταία τα λοίσθια, ως συνέπεια της στενότητας χρήματος και των υψηλών επιτοκίων στο κέντρο,

που δημιουργήσαν οι μονεταριστικές πολιτικές των μητροπόλεων⁴³. Αντίθετα, όμως, στις κυρίαρχες χώρες, όπου ο τύπος συσσώρευσης είναι αυτοκεντρικός, ο δανεισμός, με μια ήδη υπάρχουσα ολοκληρωμένη οικονομική δομή, παίζει ρόλο ενίσχυσης των εσωτερικών διεξόδων ανάπτυξης και της εσωστρέφειας⁴⁴.

Η εξαρτημένη αυτή εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο «καθορίζεται» από μια σειρά παράγοντες⁴⁵

- α) Την κατάσταση του εξαγωγικού τομέα, δεδομένου ότι η δυνατότητα νέων επενδύσεων εξαρτάται από την ύπαρξη του απαραίτητου συναλλάγματος για την αγορά μηχανισμού και ενδιάμεσων προϊόντων που δεν παράγονται εγχώρια. Αν, όπως συνήθως συμβαίνει, ο εξαγωγικός τομέας της οικονομίας ελέγχεται βασικά από το ξένο κεφάλαιο, τότε αυτό επιπροσθέτως σημαίνει συνεχείς εκροές κερδών, τόκων και κεφαλαίων και αυξανόμενη εξάρτηση (βλ. κεφ. Γ και Δ).
- β) Την κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών: διακυμάνσεις στο ισοζύγιο επηρεάζουν το ρυθμό βιομηχανικής ανάπτυξης τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, δεδομένου ότι η δανειοληπτική ικανότητα των χωρών αυτών εξαρτάται και από την κατάσταση του ισοζυγίου. Συγχρόνως, όμως, η ίδια η κατάσταση εξάρτησης οδηγεί σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Γ και Δ).
- γ) Το τεχνολογικό μονοπώλιο που ασκούν οι μητροπόλεις και το οποίο υποχρεώνει τις εξαρτημένες χώρες να πληρώνουν πατέντες, royalties, κ.λπ. για τη χρήση του εισαγόμενου μηχανισμού και μεθόδων παραγωγής (βλ. κεφ. Ε).

Οι συνέπειες της εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης στην παραγωγική δομή της χώρας αναφέρονται πρώτον, στο γεγονός ότι η ανισομέρεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης αναπαράγεται σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, στο εσωτερικό των εξαρτημένων χωρών. Ο λόγος του μεγαλύτερου αυτού βαθμού ανισομέρειας είναι ο μερικός χαρακτήρας που παίρνει η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, ο οποίος δεν οδηγεί στη δημιουργία ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Έτσι, παρουσιάζεται υπέρμετρη εξόγκωση ορισμένων τομέων και στασιμότητα άλλων, συνύπαρξη αποδοτικών, συγκεντρωμένων μονάδων και αντι-παραγωγικών μικρο-επιχειρήσεων (βλ. κεφ. Γ).

Δεύτερον, η παραγωγική δομή που δημιουργείται, ως συνέπεια της εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης, περιορίζει την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς:

- Με τον περιορισμό της αγοραστικής δύναμης της εργατικής τάξης μέσω των χαμηλών μισθών, που αποτελούν από τα βασικά στοιχεία του συγκριτικού πλεονεκτήματος που προσφέρουν οι

εξαρτημένες χώρες στους επενδυτές των μητροπόλεων. Από την άλλη μεριά, οι χαμηλοί μισθοί αποτελούν, κατά μία θεωρία⁶⁶, τη βάση της άνισης ανταλλαγής και της μεταφοράς πλεονάσματος από τις εξαρτημένες χώρες στις μητροπόλεις (βλ. κεφ. Ε).

- Με την υιοθέτηση τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου, που περιορίζει το ρυθμό απορρόφησης εργατικού δυναμικού και δημιουργίας νέων εισοδημάτων (βλ. κεφ. Γ και Ε).
- Με την εξαγωγή τμήματος του εγχώριου οικονομικού πλεονάσματος μέσω της εξαγωγής κερδών, τόκων, κ.λπ.⁶⁷.
- Με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση εισοδημάτων που συνεπάγεται ο μεγάλος βαθμός ανισομέρειας της εξωστρεφούς ανάπτυξης (βλ. κεφ. Γ). Ο μεγαλύτερος βαθμός ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος έχει σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνον όσον αφορά το μέγεθος της αγοράς και τη δυνατότητα ανάπτυξης εγχώριας μεταποιητικής βιομηχανίας που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά αλλά και αναφορικά με το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας και, επομένως, το ύψος απασχόλησης (βλ. κεφ. Γ). Ακόμα, ο μεγαλύτερος βαθμός περιφερειακής ανισότητας στις εξαρτημένες χώρες έχει αντίστοιχα σημαντικές επιπτώσεις στο ύψος και τη διάρθρωση της ζήτησης (και κατά συνέπεια στο μέγεθος της αγοράς), αλλά και στο περιβάλλον και την ποιότητα ζωής (βλ. κεφ. ΣΤ).

Οι συνέπειες όμως της μεγαλύτερης ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος δε σταματούν εδώ: δημιουργείται μια βασική αντίφαση μεταξύ του τι μπορεί να παραχθεί με τις εγχώριες παραγωγικές πηγές από τη μια και της διάρθρωσης κατανάλωσης από την άλλη. Η αντίφαση αυτή, που προκύπτει από τη δεδομένη κατανομή εισοδήματος, ενισχύεται από την τάση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων των εξαρτημένων χωρών να μιμούνται τα καταναλωτικά πρότυπα των αναπτυγμένων. Δύο τρόποι υπάρχουν για να ξεπεραστεί η αντίφαση αυτή: η μεγαλύτερη αύξηση των εισαγωγών ή η ενίσχυση μιας διαδικασίας υποκατάστασης εισαγωγών, η οποία επίσης οδηγεί σε εισαγωγές των αναγκαίων κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών αλλά, όπως ήδη είδαμε, και στην πληρωμή δικαιωμάτων, κ.λπ. Έτσι, όχι μόνο η διάρθρωση της παραγωγής αλλά και η δομή της κατανάλωσης των εξαρτημένων χωρών καταλήγει στην επιδείνωση του χρόνιου προβλήματος του Ισοζυγίου Πληρωμών (βλ. κεφ. Γ και Δ).

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε, δηλαδή ότι τόσο το μέγεθος όσο και η διάρθρωση της εσωτερικής αγοράς καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το διεθνή καταμερισμό εργασίας, όπως διαμορφώνεται στα πλαίσια μιας παγκόσμιας αγοράς (της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά περιγράψαμε), έχει πολύ σημαντικές συνέ-

πειες για το χαρακτήρα της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των εξαρτημένων χωρών. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η όλη εξαρτημένη εκβιομηχάνιση εξαντλείται μέσα στη διαδικασία της παγκόσμιας καπιταλιστικής ενσωμάτωσης υπό τον έλεγχο του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, το περιορισμένο μέγεθος της εσωτερικής αγοράς (που εξαρτάται πολύ περισσότερο από το ύψος του κατά κεφαλήν εισοδήματος και την κατανομή του και πολύ λιγότερο από το μέγεθος της χώρας και την πυκνότητα πληθυσμού), σε συνδυασμό με τις ανάγκες της σύγχρονης τεχνολογίας και ανταγωνιστικότητας, που απαιτούν μεγάλη κλίμακα παραγωγής, πολύ λίγες δυνατότητες αφήνουν στο ντόπιο κεφάλαιο για τη δημιουργία σύγχρονων μονάδων που θα μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς σε κεφαλαιουχικά και διαρκή καταναλωτικά αγαθά⁶⁶.

Η συνέπεια είναι ότι το ντόπιο κεφάλαιο, που δεν έχει περιέλθει σε σχέση άμεσης εξάρτησης από το ξένο, όταν στρέφεται στη μεταποίηση, επιδιώκει κυρίως την κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς σε ελαφρά καταναλωτικά αγαθά, η παραγωγή των οποίων είναι σχετικά αποδοτική, ακόμα και σε μικρή κλίμακα παραγωγής. Οι μεταποιητικές, επομένως, μονάδες του ντόπιου κεφαλαίου, οι οποίες απευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας υπανάπτυκτης διάρθρωσης: μικρό μέγεθος, χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης, μικρή παραγωγικότητα, τεχνολογία έντασης εργασίας. Δεν είναι, όμως, η μεταποιητική δραστηριότητα που συγκεντρώνει τις προτιμήσεις του εγχώριου κεφαλαίου αλλά οι μη μεταποιητικές δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα (κατασκευές-οικοδομές) και οι δραστηριότητες του τριτογενούς (τουρισμός-υπηρεσίες που εξασφαλίζουν εύκολο και γρήγορο κέρδος.

Από την άλλη μεριά, οι σύγχρονες μονάδες που αναπτύσσονται στις εξαρτημένες χώρες ανήκουν κυρίως στις επόμενες δύο κατηγορίες:

α) μονάδες που παράγουν για την εξωτερική αγορά και ελέγχονται, συνήθως, από το ξένο κεφάλαιο. Οι μονάδες στη κατηγορία αυτή μπορούν ν' αντισταθμίσουν το μειονέκτημα της μικρής εσωτερικής αγοράς με τις πωλήσεις στο εξωτερικό

β) μονάδες που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο και απευθύνονται στην εσωτερική ή / και την εξωτερική αγορά. Οι μονάδες στη κατηγορία αυτή διαθέτουν οικονομικές, τεχνικές, χρηματοληπτικές πηγές καθώς και συγκριτικά πλεονεκτήματα που δεν μπορεί ν' αντισταθμίσει το ντόπιο κεφάλαιο. Ανήκουν στους δυναμικούς κλάδους της οικονομίας και ταξινομούνται, ιδιαίτερα όταν αποβλέπουν στην επεξεργασία πρώτων υλών, στη κατηγορία των «το-

μέων-κλειδιά» βλ. ορισμό κεφ. Γ). Αφορούν, ακόμα, κλάδους που σχετίζονται με τα ειδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα της κάθε εξαρτημένης χώρας σε πρώτες ύλες και με τα γενικά συγκριτικά (σε σχέση με τις βιομηχανικές χώρες) πλεονεκτήματα των χαμηλών μισθών, των προνομίων που παραχωρεί το κράτος στις ξένες επιχειρήσεις, κ.λπ. Τέλος, οι σύγχρονες αυτές μονάδες διακρίνονται για το μεγάλο μέγεθος μονάδων, τον υψηλό βαθμό παραγωγικότητας, το μικρό βαθμό απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού (εξαιτίας των προχωρημένων τεχνολογικά μεθόδων έντασης κεφαλαίου που εφαρμόζουν) καθώς και από ένα πολύ σημαντικό βαθμό συγκέντρωσης και μονοπωλιοποίησης (βλ. κεφ. Γ).

Παρενθετικά, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η οικονομία των σημερινών αναπτυγμένων χωρών πολύ λίγα κοινά στοιχεία παρουσίαζε, τον καιρό που γινόταν η εκβιομηχάνιση τους, με την οικονομία των σημερινών εξαρτημένων χωρών. Και αυτό γιατί το χαρακτηριστικό «εξάρτηση» ήταν ανύπαρκτο στη διαδικασία βιομηχανοποίησης τους. Έτσι, η διάρθρωση της παραγωγής τους δεν περιλάμβανε μερικούς υπερτροφικούς τομείς, που απευθύνονταν βασικά στην εξωτερική αγορά ή / και ελέγχονταν από το ξένο κεφάλαιο. Δεν είχαν, ακόμα, να αντιμετωπίσουν τη στέρηση τμήματος του οικονομικού πλεονάσματος με τη μορφή εξαγόμενων κερδών, τόκων, πατέντων, κ.λπ. Δεν εξαρτιόνταν για τη διεύρυνση της παραγωγής τους από την εισαγωγή τεχνολογίας και εξοπλισμού από το εξωτερικό και, το σπουδαιότερο, οι υποψήφιοι βιομήχανοι τους δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό ισχυρών ξένων βιομηχανιών που παραμόρφωνε τη διάρθρωση των επενδύσεων και κατά συνέπεια της οικονομίας. Αλλά μια παρόμοια διαδικασία ανάπτυξης είναι οριστικά πια ανύπαρκτη σήμερα σε οποιαδήποτε υπανάπτυκτη χώρα που είναι ενσωματωμένη στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ανεξάρτητα από τις «Κανταφικές» ή «Γκαντικές» εθνικιστικές πολιτικές που θέλει να εφαρμόζει στο πολιτικό επίπεδο.

Σημειώσεις

1. Οι κοινωνικές ομάδες απαρτίζονται από άτομα που συνδέονται μεταξύ τους (ο βαθμός σύνδεσης τους είναι ανάλογος του βαθμού οργάνωσης και του βαθμού συνειδητοποίησης της κοινότητας των συμφερόντων τους) λόγω των κοινών στόχων / συμφερόντων τους (που δεν αναφέρονται αναγκαστικά στο οικονομικό επίπεδο) και των ιδεών, αισθημάτων, φιλοδοξιών που τις διαφοροποιούν από τις άλλες ομάδες. Η κοινωνική ομάδα είναι, επομένως, ευρύτερη έννοια από αυτή της κοινωνικής τάξης, που ορίζεται πρωταρχικά από τη θέση της στην οικονομική σφαίρα. Η τελευταία, όμως, δεν αποτελεί παρά τμήμα της δομής της ολότητας, που αποκτά ιδιαίτερη σημασία μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα. Τόσο δηλαδή στις προκαπιταλιστικές όσο και στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οικονομική δομή, αν και αποτελεί την αναγκαία συνθήκη, εν τούτοις δεν είναι και επαρκής, ούτε «σε τελική ανάλυση», για να εξηγήσει τις κοινωνικές διαιρέσεις και την ύπαρξη του κράτους. Οι κοινωνικές ομάδες που ελέγχουν την οικονομική και πολιτική διαδικασία αποτελούν την άρχουσα μειονότητα, ενώ οι υπόλοιπες την εξαρτημένη πλειονότητα. Επομένως το ερώτημα αν το πρωταρχικό κριτήριο που διακρίνει τις κοινωνικές ομάδες σε άρχουσες ή εξαρτημένες είναι οικονομικό (έλεγχος μέσων παραγωγής) ή πολιτικό (έλεγχος-κρατικού μηχανισμού) είναι θέμα της μορφής που παίρνουν οι σχέσεις εξάρτησης, θέμα δηλαδή ιστορικό.

2. Η κοσμοθεωρία ορίζεται ως το σύνολο των ιδεών, συναισθημάτων, φιλοδοξιών που ενώνει τις κοινωνικές μονάδες. Φυσικά, η κοσμοθεωρία πρέπει να θεωρηθεί σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, ανάλογα με τη φύση της κοινωνικής μονάδας. Έτσι, αν η κοσμοθεωρία που ενώνει τα μετα-καπιταλιστικά έναντι των καπιταλιστικών κρατών συνίσταται, κυρίως, στον ίδιο τρόπο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, η κοσμοθεωρία που ενώνει κοινωνικές ομάδες σε ένα κράτος-έθνος αναφέρεται επίσης σε θέματα κοινής γλώσσας, παραδόσεων, εθίμων, κ.λπ., ενώ αυτή που ενώνει κοινωνικά άτομα σε κοινωνικές ομάδες αναφέρεται σε ακόμα ειδικότερα κριτήρια: λειτουργία που επιτελούν, συμφέροντα / στόχοι, κ.λπ. Αν και δεν αναφέρομαι εδώ στη γενετική της κοσμοθεωρίας, θα πρέπει να τονίσω ότι δε δέχομαι ότι υπάρχει καμιά μονοσήμαντη αντιστοιχία μεταξύ κοσμοθεωρίας και κοινωνικών ομάδων. Οι κοσμοθεωρίες, δηλαδή, των κοινωνικών ομάδων καθορίζονται όχι μόνο από τη θέση τους μέσα στην ολότητα και ως αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής πάλης στην ιστορική διαδικασία αλλά και, ανεξάρτητα, μέσα στη διαδικασία της δημιουργίας των ιδεών, αξιών, σημασιών, που έχει τη δική της αυτονομία. Η πράξη, επομένως, δεν απορροφά τη θεωρία, αλλά ούτε και το αντίστροφο, όπως τονίζουν οι φιλόσοφοι της Σχολής της Φρανκφούρτης.

3. Η εξουσία / δύναμη είναι μια σχέση μεταξύ κοινωνικών μονάδων. Οι κυρίαρχες μονάδες είναι κάτοχοι εξουσίας / δύναμης γιατί βρίσκονται σε στρατηγικές θέσεις στην κοινωνική πυραμίδα και μπορούν να προκαλούν μεταβολές που συμπίπτουν με τα συμφέροντα των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα, θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι η ανισο-

κατανομή οικονομικής / πολιτικής δύναμης οδηγεί στη δημιουργία «δευτερευουσών» ανισοτήτων, για παράδειγμα ως προς τις δυνατότητες εκπαίδευσης, υγείας, το γόητρο κοινωνικής θέσης, κ.λπ. που απολαμβάνουν οι κυρίαρχες σε σχέση με τις εξαρτημένες μονάδες.

4. Οικονομική εξουσία / δύναμη δε σημαίνει εδώ συγκέντρωση πλούτου / εισοδήματος (που αποτελεί το αποτέλεσμα) αλλά τη σχέση που συνεπάγεται ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής / κατανομής του κοινωνικού προϊόντος, σε ένα εσωτερικό ή διεθνή καταμερισμό εργασίας, από μια μειονότητα. Η σχέση αυτή είναι συνέπεια του μειονοτικού ελέγχου των μέσων παραγωγής (που δεν ταυτίζεται με την ιδιοκτησία τους), ελέγχου δηλαδή του κεφαλαίου, της τεχνολογίας και, άμεσα ή έμμεσα, της εργατικής δύναμης. Όπως γίνεται φανερό στο κείμενο, η οικονομική δύναμη δε θεωρείται η τελική βάση κάθε εξουσίας / δύναμης. Αν και η οικονομική δύναμη αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο καπιταλιστικό σύστημα, ούτε στις προ-καπιταλιστικές, ούτε στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες έχει την ανάλογη σημασία.

5. Πολιτική εξουσία / δύναμη σημαίνει εδώ τη σχέση ελέγχου από μία μειονότητα της πολιτικής διαδικασίας με την ευρεία έννοια. Περιλαμβάνει τόσο ιδεολογικούς (εκπαίδευση, εκκλησία, μαζικά μέσα), πολιτιστικούς (θέατρο κιν/φος, εκδόσεις) όσο και κατασταλτικούς θεσμούς (στρατός, αστυνομία, φυλακές, κ.λπ.). Οι ιδεολογικοί και πολιτιστικοί θεσμοί, μάλιστα, παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία / μεταβολή των σημασιών που χαρακτηρίζουν μια ολότητα. Η δύναμη αυτή επηρεασμού της διαδικασίας δημιουργίας κοινωνικών σημασιών είναι, ίσως, η πιο σημαντική μορφή δύναμης και επιτρέπει στην άρχουσα μειονότητα να προσδιορίζει ακόμα και ποια προβλήματα νομιμοποιούνται να μπουν στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό, η άρχουσα μειονότητα επηρεάζει σε μια «αντικειμενική» αντίληψη των εξαρτημένων ομάδων και την προσαρμόζει σε μια «αντικειμενική» πραγματικότητα που προϋποθέτει την αποδοχή της υπάρχουσας ιεραρχικής δομής της ολότητας.

6. Βλ. M. Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*, London, 1974, σελ. 155-63.

7. Όσον αφορά όμως την προ-ιστορία, που φυσικά αποτελεί το πολύ μεγαλύτερο τμήμα της ζωής του ανθρώπου πάνω στη Γη, σύγχρονη έρευνα δείχνει ότι ίσως συνέβαινε το αντίθετο: οι ιεραρχικές δηλαδή δομές αποτελούσαν την εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα. Βλ. R. Leakey, *The Making of Mankind*, London, 1981.

8. Για παράδειγμα, το κριτήριο αποδοτικότητας μιας καπιταλιστικής ή μετα-καπιταλιστικής επιχείρησης καθορίζεται από το βαθμό επίτευξης του σκοπού της. Ο σκοπός, όμως, αυτός καθορίζεται από τους ελέγχοντες την επιχείρηση, ανεξάρτητα από τους στόχους των εργαζομένων (αν και στις μετα-καπιταλιστικές επιχειρήσεις η σύμπτωση στόχων επέρχεται εξ' ορισμού!). Αυτή η διαφορά στόχων επιβάλλει διαφορετικές πολιτικές για την επίτευξη τους.

9. Κάνω αυτή την αφαίρεση έχοντας πλήρη συνείδηση του γεγονότος που τονίζουν οι κριτικοί φιλόσοφοι της Σχολής της Φρανκφούρτης, ότι, ιστορικά, η αφαίρεση στη σκέψη πάντα βάδιζε χέρι-χέρι με την κυριαρχία του ανθρώπου από άνθρωπο. Εν τούτοις, πρόθεσή μου είναι να χρησιμοποιήσω τη μέθοδο της αφαίρεσης κατά τρόπο που σαφώς διαχωρίζει τη θέση μου από θεωρίες που επιζητούν να περιορίσουν τον κόσμο σ' ένα σύστημα κατηγοριών, οι οποίες μετατρέπουν τα άτομα σε αφαιρέσεις, θέτοντας έτσι τις ιδεολογικές βάσεις του ολοκληρωτισμού. Βλ., για παράδειγμα, την αλτσοσεριανή αντίληψη της Ιστορίας (ακολουθούμενη από τον Πουλαντζά), σύμφωνα με την

οποία υποκείμενα στην ιστορική διαδικασία δεν είναι τα άτομα ή, έστω, οι κοινωνικές ομάδες, αλλά οι σχέσεις παραγωγής που καθορίζουν τις «ταξικές θέσεις» και, επομένως, τις λειτουργίες των ατόμων/ομάδων. Η αντίληψη αυτή ανάγει κοινωνικές ομάδες και άτομα σε φορείς δομών, στερημένους από κάθε αυτονομία, σε αποτελέσματα παρά σε αιτίες δομών.

10. Ο βαθμός εξάρτησης είναι άλλη έννοια από το βαθμό αντιπροσωπευτικότητας του καθεστώτος (δικτατορία σε σχέση με κοινοβουλευτική δημοκρατία), ο οποίος αναφέρεται μόνο στη νομιμοποίηση της ιεραρχικής δομής.

11. Είναι χαρακτηριστική, σχετικά, η αποτυχία του πειράματος της Πολωνίας (όπως και προηγουμένως της Τσεχοσλοβακίας και της Ουγγαρίας), που αποσκοπούσε στη δημιουργία αυτόνομων κέντρων εξουσίας. Η κατάπνιξη των αντίστοιχων κινημάτων αποτελεί τη λογική αντίδραση της άρχουσας μειονότητας στην απόπειρα ριζικής αλλαγής των κοινωνικών παραμέτρων.

12. Από καιρό, μάλιστα, συζητιέται στους κύκλους της ΕΟΚ (βλ. για παράδειγμα σχετική αρθρογραφία στους *Times* του Λονδίνου τα τελευταία δύο χρόνια) η δημιουργία μιας «ΕΟΚ δύο βαθμίδων», που θα θεσμοποιούσε έτσι, και επίσημα, την υπάρχουσα ιεραρχική δομή της Κοινότητας.

13. Βλ. O. Patterson, «On Slavery and Slave Formations», *New Left Review* 117, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1979.

14. Με ένα στενό ορισμό του καπιταλισμού (χωρισμός άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και μισθωτή εργασία), θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καπιταλιστικές χώρες. Εν τούτοις, υπάρχουν σημαντικές διαφορές που επιβάλλουν τη διάκριση μεταξύ καπιταλιστικών και μετα-καπιταλιστικών χωρών ως διαφορετικών μορφών εξάρτησης. Έτσι, στις μετα-καπιταλιστικές χώρες δεν υπάρχει το χαρακτηριστικό της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής, τα μέσα παραγωγής δεν είναι εμπορεύματα (κεφάλαιο) και γενικά δε συναντάται το φαινόμενο της εξάρτησης από τους μηχανισμούς της αγοράς.

15. Βλ. και τα σχετικά προβλήματα των μαρξιστών αναλυτών σε σχέση με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής (κεφ. Β).

16. Βλ. για παράδειγμα την πολύ ισχυρότερη επιρροή του χριστιανισμού και της Εκκλησίας στην Πολωνία, παρά τη «σοσιαλιστική» δομή παραγωγής της, σε σχέση με την αντίστοιχη επιρροή τους στην καπιταλιστική Αγγλία ή Ολλανδία.

17. Η Πράξη νοείται εδώ ως η πραγματική δράση των ανθρώπων, είτε ως κοινωνικών ατόμων είτε ως κοινωνικών ομάδων είτε ως κρατών-εθνών. Η Πράξη γίνεται η αυθόρμητη δραστηριότητα, όπου όλες οι κοινωνικές μονάδες αυτο-καθορίζουν τους σκοπούς τους μόνο στη μη ιεραρχική ολότητα. Στην ιεραρχική ολότητα, αυτό ισχύει μόνον όσον αφορά τις κυρίαρχες μονάδες (αν και η διάκριση Πράξης-τεχνολογίας εξαφανίζεται στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία και οι κυρίαρχες μονάδες, επίσης, αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως πράγματα). Στο βαθμό που η Πράξη αυτή εκδηλώνεται ως πάλι μεταξύ κοινωνικών ομάδων (η Πράξη ως αιτία της ιστορικής αλλαγής δεν εξαντλείται με την κοινωνική πάλη), η πάλι αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί πολυδιάστατη: πάλι μεταξύ κοινωνικών ομάδων που απαρτίζουν την άρχουσα μειονότητα και ομάδων που απαρτίζουν την εξαρτημένη πλειονότητα, των πρώτων για να αναπαραγάγουν τις συνθήκες κυριαρχίας τους στις δεύτερες, υπερασπίζοντας έτσι το status quo, των δεύτερων για να βελτιώσουν τη κοινωνική τους θέση, προσπαθώντας να το αλλάξουν- πάλι στο εσωτερικό των κοινωνικών αυτών ομάδων, που την επιβάλλει η ιεραρχική οργάνωση και τα αντιτιθέμενα ειδικά

συμφέροντά τους· πάλη, τέλος, στο διεθνές επίπεδο μεταξύ των αρχουσών κοινωνικών ομάδων που ελέγχουν διαφορετικούς κρατικούς μηχανισμούς.

18. Η έννοια της κοινωνικής πάλης, εδώ, είναι ευρύτερη αυτής του ταξικού αγώνα, που βασικά στηρίζεται σε οικονομικές κατηγορίες, οι οποίες φυσικά δεν προσφέρονται για την ανάλυση της πάλης σε άλλα επίπεδα (πολιτιστικό, πνευματικό, ποιότητα ζωής, κ.λπ.). Η κοινωνική πάλη, δηλαδή, δεν εξαντλείται στη σύγκρουση ταξικών συμφερόντων.

19. Βλ. για τη σημασία του φαντασιακού στοιχείου, Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Seuil, 1975, κεφ. ΙΙΙ.

20. Σε όλη την ιστορική διαδικασία, όπως παρατηρεί ο Gramsci, μοιρολατρικές δοξασίες λειτουργήσαν πάντα ως ιδεολογία των εξαρτημένων ομάδων: είτε αυτές οι ιδέες αναφέρονταν σε μεταφυσικές δυνάμεις είτε σε ιστορικούς νόμους που, αναπόφευκτα, δημιουργούν τις συνθήκες που οδηγούν στο σοσιαλιστικό παράδεισο είτε, θα προσθέταμε εμείς, σε δογματικές αντιλήψεις για τον προκαθορισμένο ρόλο μιας συγκεκριμένης εξαρτημένης τάξης να οδηγήσει στην κατάρρευση της ιεραρχικής ολότητας. Βλ. L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Oxford, vol. 3, σελ. 232.

21. Το ίδιο ισχύει, φυσικά, για όσα διατυπώνω στο κείμενο, που κάθε άλλο παρά διεκδικούν τον τίτλο κάποιας επιστήμης ή θεωρίας. Για λόγους που δεν μπορώ να αναπτύξω περισσότερο εδώ πιστεύω ότι τόσο η επιστήμη της οικονομίας και της κοινωνίας όσο, και πολύ περισσότερο, η επιστήμη του σοσιαλισμού δεν είναι ούτε δυνατή ούτε επιθυμητή. Συνοπτικά μόνο θα σημειώσω ότι, όπως δεν υπάρχει αντίληψη των γεγονότων ανεξάρτητη από τη διαδικασία κοινωνικής γένεσής τους, έτσι δεν υπάρχουν και απόλυτα κριτήρια επισημονικότητας (κριτήρια δηλαδή που είναι γενικώς αποδεκτά) στις κοινωνικές επιστήμες. Και αυτό γιατί τα κριτήρια που θέτουν τόσο το ορθόδοξο όσο και το μαρξιστικό «παράδειγμα» αποτελούν τμήμα των αντίστοιχων παραδειγμάτων και του συστήματος αξιών / σημασιών που καθορίζουν την κοσμοθεωρία του καθενός. Εφόσον, δηλαδή, χαρακτηριστικό της ιεραρχικής ολότητας είναι ο χωρισμός των κοινωνικών ομάδων σε κυρίαρχες / εξαρτημένες, άμεση συνέπεια είναι και ο χωρισμός των κοσμοθεωριών των μελετητών της ολότητας (κοινωνικών επιστημόνων) σε αυτές που προϋποθέτουν την υπάρχουσα δομή και σ' αυτές που την αρνούνται. Όσον αφορά την αλτουσεριανή άποψη ότι η μαρξιστική επιστήμη ξεπερνάει το θέμα των κριτηρίων, μια και η ίδια δημιουργεί τα κριτήρια μέσω της θεωρητικής πρακτικής της (παρόμοια άποψη είχαν διατυπώσει και οι Gramsci, Lukacs, Korsch πριν από τον Althusser), η άποψη αυτή δε λύνει φυσικά το πρόβλημα, γιατί αποτελεί τμήμα του παραδείγματος, το οποίο αμφισβητούν οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες.

22. Όπως άλλωστε είχε προβλέψει, πάνω από 100 χρόνια πριν, ο Μπακούβιν. Έτσι, παρατηρεί ο Kolakowski, *op. cit.* vol. 1, σελ. 256, «ο Μπακούβιν ήταν ο πρώτος που συνήγαγε τον λενινισμό από τον μαρξισμό». Τα κομμουνιστικά κόμματα, επίσης, στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν κρύβουν ότι βασίζουν το δικαίωμά τους να κυβερνούν στην ικανότητα να αντιπροσωπεύουν την πρωτοπορία του προλεταριάτου, ακριβώς επειδή είναι κάτοχοι της «επιστήμης του σοσιαλισμού».

23. Βλ. H. Marcuse, *One - dimensional Man*, London, 1964.

24. «Μέχρι σήμερα, δεν έχει υπάρξει τέτοιο πράγμα σαν τη μοναδική διαδικασία της καθολικής ιστορίας». T.W. Adorno, *Negative Dialectics*, London, 1973, σελ. 320.

25. Αναφέρομαι στον κοινωνικό έλεγχο που ασκεί η άρχουσα μειονότητα

στις εξαρτημένες ομάδες και όχι στον έλεγχο που ασκεί γενικά κάθε κοινωνία πάνω σε όλα τα μέλη της μέσω των παραδόσεων, ταμπού, κ.λπ. Αναφέρομαι, με άλλα λόγια, στους συγκεκριμένους θεσμούς μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η παραγωγή / αναπαραγωγή της ιεραρχικής ολότητας, που συνεπάγεται τις σχέσεις κυριαρχίας / εξάρτησης.

26. Αν και η διαδικασία δημιουργίας / μεταβολής κοινωνικών σημασιών επηρεάζεται σημαντικά από τους ιδεολογικούς / πολιτιστικούς θεσμούς που ελέγχει η άρχουσα μειονότητα, εν τούτοις αποτελεί υπεραπλοστέυση η υπόθεση ότι η ιδεολογία αποτελεί τμήμα του εποικοδομήματος, που «σε τελική ανάλυση» καθορίζεται από τις σχέσεις παραγωγής. Η διαδικασία σχηματισμού των ιδεών, αξιών, σημασιών είναι δημιουργικό προϊόν της Πράξης, όπως διαμορφώνεται ιστορικά, ενώ η οικονομική δομή αποτελεί ένα μόνο τμήμα της ολότητας, όχι πάντα σημαντικό.

27. Σχέσεων που διαμορφώνονται ιστορικά από την έκβαση της κοινωνικής πάλης. Αν και όχι πάντα. Δεν έχει, για παράδειγμα,δειχτεί μέχρι τώρα κατά αναμφισβήτητο τρόπο ότι οι προ-καπιταλιστικές κοινωνίες διαμορφώνονταν ως αποτέλεσμα κοινωνικής πάλης.

28. Χαρακτηρίζουμε μια οργάνωση ιεραρχική, όταν αποτελείται από όργανα / μέλη που δεν είναι ισότιμα μεταξύ τους αλλά, αντίθετα, μερικά (τα κατώτερα) υπόκεινται στη θέληση άλλων (ανώτερων), προς τα οποία βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης. Αν και ένα τέτοιο σύστημα λειτουργεί, πρωταρχικά, βάσει της αρχής της εντολής, θα μπορούσαμε, δίνοντας μια ευρύτερη έννοια της ιεραρχίας, να ονομάσουμε ιεραρχική την οργάνωση όπου, αν και δεν υπάρχει δικαίωμα εντολής / υποχρέωση εκτέλεσης, εν τούτοις, λόγω της σχέσης εξάρτησης, μερικές κοινωνικές μονάδες υπόκεινται στην εξουσία / δύναμη άλλων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όσον αφορά την «αντικειμενική» ιεραρχία της οικονομικής δύναμης μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου οι ασθενέστερες οικονομικά μονάδες ετεροκαθορίζονται από τις ισχυρότερες. Αντίθετα, μια μη ιεραρχική οργάνωση λειτουργεί βάσει της αρχής της ισότιμης συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ουσία της ιεραρχίας έγκειται στη συγκέντρωση εξουσίας / δύναμης και όχι στον τρόπο λήψης αποφάσεων, που αποτελεί απλώς τον τύπο.

29. Βλ. για τη σημασία των ιεραρχικών σχέσεων στην παραγωγή, S. Marglin, «The Origin and Functions of Hierarchy in Capitalist Production», *Union of Radical Political Economics Review*, (Καλοκαίρι 1974). Η ιεραρχική οργάνωση της ολότητας, όμως, δεν αναφέρεται μόνο στην παραγωγή, όπου τα όρια μεταξύ κύριους (που συνδέεται με την πείρα, ηλικία, κ.λπ.) και εξουσίας / δύναμης (που απορρέει από την ιεραρχική οργάνωση) είναι ευδιάκριτα. Αναφέρεται επίσης σε θεσμούς όπου τα όρια αυτά είναι δυσδιάκριτα: οικογένεια, εκπαίδευση, κ.λπ. Θα πρέπει γι' αυτό να τονιστεί ότι μόνο η εξουσία / δύναμη την οποία συνεπάγεται η ιεραρχική οργάνωση είναι ασυμβίβαστη με μια ολότητα αυτοκαθορισμού. (Βλ. για τη σημαντική αυτή διάκριση A. Carter, *Authority and Democracy*, Routledge, 1979, κεφ. 2). Συναφώς, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η αρχή αυτοκαθορισμού δεν έρχεται σε αντίφαση με την εξουσία εντολής που προσωρινά μπορεί να ασκούν μερικές κοινωνικές μονάδες, με τη συγκατάθεση, βέβαια, των εντελλόμενων μονάδων. (Βλ. για τη διάκριση αυτή R.P. Wolf, *In Defense of Anarchism*, Harper, 1970, κεφ. 1).

30. Ιστορικά, η ανάπτυξη ιεραρχικών δομών και η οικονομική ανάπτυξη, η δημιουργία δηλαδή και επέκταση του οικονομικού πλεονάσματος, ήταν δύο παράλληλες διαδικασίες. Δεν είναι όμως δυνατό να δείχτεί, κατά αναμφισβή-

τητο τρόπο, μια αιτιατή σχέση (σχέση αιτίας προς αποτέλεσμα) μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και συγκεκριμένων ιεραρχικών δομών.

31. Όσον αφορά το βεμπεριανό επιχείρημα ότι η εξουσία του ελέγχου των αποφάσεων στις σημερινές κοινωνικές οργανώσεις βασίζεται σε θέσεις / ρόλους και όχι σε πρόσωπα και ότι, επομένως, δυνητικά, σε μια ορθολογική κοινωνία όλα τα μέλη της ολότητας έχουν τη δυνατότητα να καταλάβουν τέτοιες θέσεις, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει τα ακόλουθα: ανεξάρτητα από τη ρεαλιστικότητα της υπόθεσης αυτής (με δεδομένους ιδιαίτερα τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των προνομίων της άρχουσας μειονότητας), το θέμα δεν είναι *ποιοι* καταλαμβάνουν τις θέσεις αυτές ούτε κατά πόσο είναι ανοικτές σε όλους. Το θέμα, στην πραγματικότητα, είναι η ίδια η ύπαρξη τέτοιων θέσεων / ρόλων, που εκφράζουν την ανισοκατανομή δύναμης. Η ίδια δηλαδή η ιεραρχική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, η οποία, σε συνδυασμό με ένα καταμερισμό εργασίας που δεν επιτρέπει την εναλλακτικότητα λειτουργιών / καθηκόντων, οδηγεί στη συγκέντρωση εξουσίας. Ανάλογη συγκέντρωση εξουσίας δημιουργείται στην οικονομική σφαίρα εξαιτίας της αντικειμενικής ιεραρχίας που συνεπάγεται ο μειονοτικός έλεγχος των μέσων παραγωγής. Βλ. W.C. Runciman, *Max Weber, Selections in Translation*, 1978, Cambridge University Press.

32. Αναφέρομαι, όπως αναπτύσσω στο κείμενο, στον καταμερισμό εργασίας που έφερε μαζί της η βιομηχανική κοινωνία. Ο καταμερισμός αυτός δεν οφείλεται μόνο στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, στο γεγονός δηλαδή της συγκέντρωσης σε μεγαλύτερες οικονομικές / κοινωνικές μονάδες, που χαρακτηρίζει τη σημερινή βιομηχανική κοινωνία (καπιταλιστική / μετακαπιταλιστική) και που αναγκαστικά οδηγεί σε μεγαλύτερη ειδίκευση και αλλοτρίωση. Σημαντικές πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι η θεσμοποίηση του λεπτομερειακού καταμερισμού εργασίας και η ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής, που συνόδευαν τη βιομηχανική επανάσταση, δεν ήταν αποτέλεσμα προσπάθειας για τεχνολογικά ανώτερη οργάνωση της παραγωγής αλλά για μια οργάνωση που θα εξασφάλιζε στους ελέγχοντες τα μέσα παραγωγής έναν ουσιαστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. (Βλ. R. Edwards, *The Transformation of the Workplace in the 20th Century*, Heinemann (1979) και άρθρο URPE (σημ. 29). Με βάση λοιπόν τα πορίσματα της σύγχρονης ιστορικής έρευνας, θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει ριζικά την κλασική (από Α. Smith μέχρι Κ. Marx) θέση ότι υπάρχει οποιαδήποτε μονοσήμαντη αντιστοιχία μεταξύ καταμερισμού εργασίας και τεχνολογικής προόδου. Το επίπεδο ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων δε συνεπάγεται συγκεκριμένα περιεχόμενο / μορφή καταμερισμού: διάφοροι τρόποι καταμερισμού εργασίας είναι συμβιβάσιμοι με ένα συγκεκριμένο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης και το ποιος τρόπος επιλέγεται τελικά, σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική φάση, είναι θέμα Πράξης που, όπως είδαμε, συγκαθορίζεται από τη δομή της ολότητας και από το φαντασιακό στοιχείο.

33. Ένας νέος, μετα-βιομηχανικός, καταμερισμός ανατέλλει σήμερα, που βασίζεται στην ακόμα μεγαλύτερη θεσμοποίηση της εξειδίκευσης στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος συνεχώς επεκτείνεται σε βάρος του βιομηχανικού. Βλ., για παράδειγμα, D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society*; Heinemann, 1974, J. Gerschun, *After Industrial Society*, Macmillan, 1978, F. Blackaby, *De-industrialisation*, Heinemann, 1979, F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge, 1980.

34. Αυτή είναι και, κατά τον Marcuse, η έννοια της κατάργησης του καταμερισμού εργασίας στην κομμουνιστική κοινωνία (βλ. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, Routledge, 1958, σελ. 183). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η κατάργηση του καταμερισμού εργασίας με την έννοια αυτή είναι άσχετη από το επίπλεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και το πρόβλημα της σπάνεως των αγαθών. Αν και λίγοι θα αμφισβητήσουν ότι η σημερινή ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας έχει οδηγήσει σε μεγαλύτερο βαθμό ικανοποίησης τουλάχιστον μερικών αναγκών (όχι, φυσικά, ισόρροπα), εν τούτοις μόνο αφελείς μπορεί ακόμα να πιστεύουν ότι η τεχνολογική εξέλιξη ή ο σοσιαλισμός θα ικανοποιήσουν στο μέλλον όλες ή, έστω, τις «βασικές» ανάγκες, πράγμα που, με τη σειρά του, θα οδηγήσει στην τελική εξαφάνιση του καταμερισμού εργασίας. Δεδομένου, δηλαδή, ότι το μόνο που μπορεί να ελπίζει κανείς είναι μια δίκαιη κατανομή των ανεπαρκών παραγωγικών πόρων και εφόσον τόσο το τι συνιστά «δίκαιη» κατανομή όσο και το τι συνιστά «βασική» ανάγκη θέτουν πάλι το θέμα της ανισοκατανομής της δύναμης στην ολότητα και του τρόπου λήψης αποφάσεων, το πρόβλημα της σπάνεως των αγαθών / ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι άσχετο με το πρόβλημα των προϋποθέσεων της εξάρτησης.

35. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας παύει να έχει ιεραρχικές επιπτώσεις, όταν τα άτομα έχουν πραγματικά τη δυνατότητα επιλογής / μεταβολής της θέσης τους μέσα σ' αυτόν και όταν η θέση αυτή έχει πάψει να συνεπάγεται ιδιαίτερα κοινωνικά ή οικονομικά προνόμια.

36. Αντίθετα, τόσο η μαρξιστική όσο και η αναρχική παράδοση, θα μπορούσαμε να πούμε απλουστεύοντας κάπως τις σχετικές διακρίσεις, υποθέτουν μια σχέση συνεπαγωγής μεταξύ των δύο κατηγοριών προϋποθέσεων της εξάρτησης. Η διαφορά έγκειται στο ότι για μεν την πρώτη η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής αποτελεί την επαρκή συνθήκη για την ύπαρξη κράτους / κοινωνικών διαιρέσεων - τόσο λειτουργικά όσο και διαχρονικά -, ενώ για τη δεύτερη ισχύει το αντίθετο.

37. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η σημαντική συγκέντρωση εξουσίας που έγινε μέσα στον αιώνα μας: στις καπιταλιστικές κοινωνίες συντελέστηκε τόσο οικονομική συγκέντρωση (μονοπωλιακός καπιταλισμός, που συνεπάγεται ιεράρχηση οικονομικής δύναμης στην αγορά, στη θέση του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, που συνεπάγεται κάποια οικονομική ισοδυναμία) όσο και πολιτική συγκέντρωση (επέκταση εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος του Κοινοβουλίου)- στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες, οικονομική και πολιτική εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια της κομματικής γραφειοκρατίας / τεχνοκρατίας.

38. Βλ. A. Whitt, «Three Competing Models of Political Power», *American Sociological Review* (Φεβρουάριος 1979) και H. Erlich, *Re-inventing Anarchy*, Routledge, 1979.

39. Η θέση που αναπτύσσεται στο κείμενο είναι διαφορετική από τις μαρξιστικές αντιλήψεις περί Κράτους (βλ. για μια επισκόπηση των κλασικών και νεο-μαρξιστικών απόψεων, B. Jessop, «Recent Theories of the Capitalist State», *Cambridge Journal of Economics*, 1977, 1, 353-73). Κοινό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων αυτών είναι η ανάλυση του Κράτους βάσει της οικονομικής κατηγορίας του τρόπου παραγωγής. Κατά τις απόψεις αυτές, η αντικειμενική λειτουργία του Κράτους είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, ώστε να είναι ανεμπόδιστη η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Κατά την άποψη που εκτίθεται στο κείμενο, η λειτουργία του Κράτους συνίσταται στην εξασφάλιση / εγγύηση των συνθηκών παραγωγής - αναπαραγωγής της ιεραρχικής

ολότητας. Η ευρύτερη αυτή έννοια κάνει δυνατή την κάλυψη του ρόλου του Κράτους τόσο στις καπιταλιστικές όσο και στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ, συγχρόνως, δεν οδηγεί στο δίλημμα της απόλυτης ή σχετικής αυτονομίας του Κράτους από την οικονομική βάση.

40. Μόνο μ' αυτή την έννοια θα μπορούσε να δεχτεί κανείς την αλτουσεριανή άποψη του προσδιορισμού της ολότητας από τη δομή της. Χρησιμοποιώντας στρουκτουραλιστική γλώσσα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ιεραρχική ολότητα δεν έχει κέντρο αλλά μόνο ένα κυρίαρχο στοιχείο, που διαμορφώνεται «σε τελική ανάλυση» από την κοινωνική πάλη (και όχι από την οικονομία). Έτσι, το κυρίαρχο στοιχείο στις καπιταλιστικές ολότητες είναι το οικονομικό, ως αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην κυρίαρχηση κοινωνικών μονάδων που ασκούσαν ιδιωτικό έλεγχο στα μέσα παραγωγής. Αντίστοιχα, το κυρίαρχο στοιχείο στις μετα-καπιταλιστικές ολότητες είναι το πολιτικό, ως αποτέλεσμα ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην κυρίαρχηση κοινωνικών μονάδων που ελέγχουν συλλογικά τα μέσα παραγωγής «εν ονόματι» εξαρτημένων ομάδων. Ωστόσο, η ύπαρξη κυρίαρχου στοιχείου δεν αποκλείει την αυτονομία των άλλων. Η σχέση μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου (και επομένως μεταξύ των ομάδων που τα ελέγχουν αντίστοιχα) είναι ασύμμετρη, με την έννοια ότι το οικονομικό «καθορίζει» το πολιτικό στις καπιταλιστικές (και αντίστροφα στις μετα-καπιταλιστικές)· είναι, όμως, συγχρόνως και σχέση αυτονομίας και, επομένως, αλληλεξάρτησης. Μολονότι ο ρυθμός ανάπτυξης των διαφόρων πρακτικών που απαρτίζουν την κοινωνική ολότητα είναι άνισος και είναι λογικό να περιμένει κανείς ότι η ανισορρομία αυτή θα επηρεάζει το ποιο στοιχείο είναι το κυρίαρχο κάθε φορά, εν τούτοις δεν υπάρχει κανένας άλλος λόγος, παρά μόνο το δόγμα, γιατί αυτός ο «υπερκαθορισμός των αντιφάσεων» (Althusser) είναι σε τελική ανάλυση καθορισμένος από την οικονομία.

41. Η υπόθεση αυτή είναι, άλλωστε, συνεπής με την υπόθεση που διατυπώσαμε, ότι τόσο η άρχουσα μειονότητα όσο και η εξαρτημένη πλειονότητα δεν είναι μονολιθικές ενότητες, αλλά απαρτίζονται από ανταγωνιστικές ομάδες, τουλάχιστον όσον αφορά τα ειδικά συμφέροντα / στρατηγικές / τακτικές τους. Μια τέτοια, όμως, υπόθεση συνεπάγεται ότι μέσα στο «επικοδόμημα» των ιεραρχικών ολότητων πάντα λειτουργούν ανταγωνιστικές δυνάμεις, πράγμα που σημαίνει ότι οι διάφοροι θεσμοί που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία προϋποθέσεων της εξάρτησης είναι τόσο προϊόν συμβιβασμών μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων όσο, βέβαια, και του φαντασιακού στοιχείου.

42. Βλ. A. Cutler et al., *Marx's Capital and Capitalism Today*, Routledge, 1978, vol. 1, part III.

43. Η ψυχολογία της κυριαρχίας χάριν της κυριαρχίας είναι πολύ ευρύτερο θέμα, που δεν μπορεί να εξεταστεί στα στενά όρια που συνεπάγεται η έννοια της εκμετάλλευσης. Οι έννοιες, επομένως, «εκμετάλλευση», «ταξικός αγώνας», κ.λπ. αποτελούν το *μερικό*, σε σχέση με τις πολύ γενικότερες έννοιες της κυριαρχίας / εξάρτησης και της κοινωνικής πάλης. Με άλλα λόγια, η οικονομική καταπίεση είναι μόνο μια μορφή καταπίεσης. Εξίσου ή και περισσότερο σημαντικές, όσο και ανεξάρτητες από την οικονομική, μπορεί να είναι η ψυχολογική καταπίεση, η καταπίεση του περιβάλλοντος, κ.λπ. Ακόμα, η αλλοτρίωση, όταν ορίζεται με βάση οικονομικές κατηγορίες, ή ανάγεται «σε τελική ανάλυση» στην οικονομική σφαίρα, είναι επίσης ανεπαρκής έννοια, εφόσον δεν εκφράζει τις μη οικονομικές πηγές του φαινομένου. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι η έννοια της αλλοτρίωσης είναι μάλλον ακατάλληλη για την

ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων της μετα-καπιταλιστικής κοινωνίας, σχέσεων που δεν καθορίζονται (στον ίδιο βαθμό τουλάχιστον με τις καπιταλιστικές) από την κυριαρχία του εμπορευματικού φετιχισμού και της ανταλλακτικής αξίας.

44. Βλ. για μια μαρξιστική συζήτηση του θέματος της οικονομικής εξάρτησης ανάμεσα στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, G.J. Gilbert, «Socialism and Dependency», *Latin American Perspectives*, τόμος 1, αρ. 1, Άνοιξη 1974.

45. Βλ., μεταξύ άλλων, για μια μαρξιστική συζήτηση της φύσης της σοβιετικής κοινωνίας, τη συζήτηση μεταξύ P. Sweezy, J. Morris, H. Lewin, R. Candy, F. Schuman στο *Monthly Review* του Νοεμβρίου 1974, Ιανουαρίου 1975, Μαρτίου 1976. Βλ. ακόμα, H.H. Ticktin, «Towards a Political Economy of the USSR», *Critique*, τόμος 1, αρ. 1, 1973.

46. Έτσι, όπως τονίζει ο Sweezy στη συζήτηση αυτή, τα παιδιά των γραφειοκρατών απολαμβάνουν πολλά ποιοτικά πλεονεκτήματα που, τελικά, προσδιορίζουν τη θέση τους στην κοινωνική κατανομή εργασίας. Τέτοια πλεονεκτήματα είναι αυτά που δημιουργεί ένα μορφωμένο οικογενειακό περιβάλλον, πλεονεκτήματα που απορρέουν από την κοινωνική θέση του γραφειοκράτη, που δημιουργούν δυνατότητες ευκολότερης εισδοχής στα καλύτερα σχολεία, πανεπιστήμια, κ.λπ., πλεονεκτήματα από γνωριμίες με ηγετικούς κύκλους, συναισθήματα αυτοπεποίθησης. Μπορούμε, λοιπόν, βάσιμα να υποθέσουμε ότι τα παιδιά των γραφειοκρατών μεγαλώνουν με όλες τις προϋποθέσεις για να γίνουν με τη σειρά τους μέλη της άρχουσας μειονότητας.

47. P. Cardan (Κ. Καστοριάδης), *Modern Capitalism and Revolution*, London, 1965.

48. Κ. Καστοριάδη, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, Βέργος, 1976, σελ. 88.

49. Βλ. για την έννοια του παγκόσμιου συστήματος, I. Wallerstein, *The Modern World System* (1974) και *The Capitalist World Economy*, Cambridge, 1979.

50. Βλ. A. Cutler, *op. at.*, για μια συστηματική επεξεργασία της έννοιας εθνική οικονομία.

51. Αναφέρομαι στον ετεροκαθορισμό της ανάπτυξης της εξαρτημένης μονάδας, όχι γιατί η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι σκοπός αναγκαστικά επιθυμητός αλλά γιατί αποτελεί κεντρική φανταστική σημασία, τόσο του καπιταλιστικού όσο και του μετα-καπιταλιστικού συστήματος. Και είναι γνωστές οι συνέπειες της αναπτυξιακής ιδεολογίας στο περιβάλλον των καπιταλιστικών / μετα-καπιταλιστικών χωρών (βλ. κεφ. ΣΤ).

52. Η μοναδική περίπτωση χώρας που, αν και προστέθηκε σχετικά αργά στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, κατόρθωσε εν τούτοις να αναπτύξει ολοκληρωμένη οικονομική δομή είναι της Ιαπωνίας. Η χώρα όμως αυτή αναπτύχθηκε εσωστρεφώς, μια και η εθνική οικονομία της, στα πρώτα κρίσιμα χρόνια της εκβιομηχάνισής της, κατόρθωσε να δημιουργήσει τέτοιες συνθήκες λειτουργίας που εμποδίζαν τις ήδη αναπτυγμένες οικονομίες να καθορίσουν τη δομή της.

53. Βλ. J. Papantoniou, «Foreign Trade and Industrial Development: Greece and the EEC», *Cambridge Journal of Economics* (1979), 33-48.

54. T. Dos Santos, «The Structure of Dependence», *American Economic Review, Papers and Proceedings*, Μάιος 1970.

55. Βλ. Π. Νικολαΐδη, «Η προσπάθεια εκβιομηχάνσεως έχει τα θεμέλια της στο πρόγραμμα του έτους 1948», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9 Δεκεμβρίου 1971.

56. Βλ. βιβλιογραφία για την ταξινόμηση των τύπων περιφερειακής συσσώρευσης στο άρθρο του Α. Lipietz «Towards Global Fordism», *New Left Review*, αρ. 132, Μάρτιος - Απρίλιος 1982, σελ. 33-48.

57. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αποτελούσαν, για παράδειγμα, το 26% της εγχώριας παραγωγής στη Γαλλία, το 40% στην Ιαπωνία και το 45% στην Αγγλία το 1913. Τα αντίστοιχα ποσοστά το 1959 ήταν: 18% στη Γαλλία, 23% στην Ιαπωνία και 19% στην Αγγλία, *ibid.* Όπως τονίζει ο συγγραφέας, «η αναλογία εξαγωγών στο ΑΕΠ έφθασε (για όλες τις μητροπόλεις) το ιστορικό ναδίρ στα μέσα της δεκαετίας του '60» (σελ. 37). Εν τούτοις, από το 1965 και μετά η αναλογία του διεθνούς εμπορίου στην καπιταλιστική παραγωγή άρχισε ν' αυξάνει πάλι, αν και το εμπόριο αύξανε τώρα κυρίως μεταξύ μητροπόλεων, αυξάνοντας έτσι και την αλληλεξάρτηση μεταξύ των χωρών αυτών αλλά και την παραγωγικότητα. Συγχρόνως, άρχισε η αναζήτηση φθηνής εργασίας και η έξοδος κεφαλαίου προς την περιφέρεια.

58. Βλ. F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press, 1980.

59. Στη Ν. Κορέα, για παράδειγμα, οι εξαγωγές αυξήθηκαν από 12% του ΑΕΠ το 1968 σε 36% το 1977. Α. Lipietz, *op.cit.*

60. Μεταξύ 1968 και 1978 το ποσοστό των εξαγωγών ειδών ένδυσης από την ημι-περιφέρεια (στο σύνολο των διεθνών εξαγωγών) αυξήθηκε από 20% σε 29%, του δέρματος και των υποδημάτων από 4% σε 16%, των ηλεκτρονικών αγαθών από 4% σε 13%, των ηλεκτρονικών εξαρτημάτων από 4% σε 22%. Βλ. Α. Lipietz, *op.cit.*

61. Στη Ν. Κορέα, πάλι, οι άμεσες επενδύσεις αντιπροσώπευαν το 82% της εισροής κεφαλαίου το 1960, ενώ στο δανειακό κεφάλαιο αναλογούσε το υπόλοιπο 18%. Το 1975 τα ποσοστά είχαν αντιστραφεί: 18% το επενδυτικό κεφάλαιο και 82% το δανειακό (*ibid.*).

62. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Lipietz σε πιο πρόσφατο άρθρο του, σήμερα υπάρχουν άλλοι «εξωτερικοί έλεγχοι» που ρίχνουν το βάρος τους στον Τρίτο Κόσμο και απορροφούν το ντόπιο πλεόνασμα. Οι έλεγχοι αυτοί λέγονται ευρω-αγορά, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, royalties, τεχνολογική εξάρτηση, υπεργολαβίες, κ.λπ. Βλ. Α. Lipietz, «How Monetarism Choked Third World Industrialisation», *New Left Review*, αρ. 145, Μάιος - Ιούνιος 1984, σελ. 71-88.

63. *Ibid.*

64. Βλ. σύγκριση των επιπτώσεων του σχεδίου Μάρσαλ στη γαλλική μεταπολεμική εκβιομηχάνιση με τις επιπτώσεις του εξωτερικού δανεισμού στην εκβιομηχάνιση των εξαρτημένων χωρών, Α. Lipietz, *ibid.*

65. T. Dos Santos, *op. cit.*

66. A. Emmanuel, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, 1972.

67. Κατά το Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών του Βερολίνου (Μάιος 1972), τα κέρδη των ξένων επενδύσεων είναι κατά μέσο όρο δύο φορές περισσότερα από την εισροή κεφαλαίου σε νέες πάγιες εγκαταστάσεις.

68. Εκτός, βέβαια, αν το κράτος υιοθετήσει μια πολιτική άκρου προστατευτισμού, η οποία όμως στις σημερινές συνθήκες της παγκόσμιας οικονομίας είναι πιθανό να οδηγήσει σε άλλες αντιφάσεις (βλ. κεφ. Ε σημ. 53 για τις αντιφάσεις του προστατευτισμού στην περίπτωση της Ινδίας).

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Η κλασική μαρξιστική σκέψη

Η κλασική μαρξιστική σκέψη στο θέμα του σχηματισμού των περιφερειακών οικονομιών βρίσκεται, βασικά, σκόρπια στα άρθρα και επιστολές των Μαρξ-Ένγκελς, εκτός από μερικές αναφορές στο Κεφάλαιο, στο Μανιφέστο και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, καθώς και στον *Ιμπεριαλισμό* του Λένιν και τη *Συνσώρευση Κεφαλαίου* της Ρόζας Λούξεμπουργκ. Το κοινό χαρακτηριστικό που μπορεί να συναχθεί από τα γραπτά των Μαρξ - Ένγκελς - Λένιν - Λούξεμπουργκ είναι η υπόθεση του «προοδευτικού» χαρακτήρα της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Κατά την υπόθεση αυτή, οι περιφερειακές χώρες μπορούν να αναπτυχθούν καπιταλιστικά μόνο μέσω της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, διαδικασία η οποία θα οδηγήσει στην εκβιομηχάνιση τους και, επομένως, στη μείωση του ανοίγματος μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών (αν και το άνοιγμα πάντα θα υπάρχει ως συνέπεια των «νόμων» της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης).

Η λογική συνέπεια της υπόθεσης αυτής ήταν η θετική υποστήριξη, από μέρους των Μαρξ - Ένγκελς ιδιαίτερα, όχι μόνο της διείσδυσης των μητροπολιτικών κέντρων στους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς των περιφερειακών χωρών αλλά ακόμα και της αποικιοκρατίας, που γι' αυτούς αποτελούσε απλώς άλλη μία «ιστορική αναγκαιότητα» στη διαδικασία για την «πρόοδο» των χωρών αυτών'. Για τους Μαρξ - Ένγκελς, δηλαδή, δεδομένου ότι μόνο ο καπιταλισμός μπορεί να δημιουργήσει την οικονομική και τεχνολογική υποδομή που θα δώσει στην κοινωνία τη δυνατότητα να επιτρέψει την ελεύθερη ανάπτυξη κάθε μέλους της σύμφωνα με τις ικανότητές του, ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός των «βαρβάρων», «ημιβαρβάρων» - όπως αποκαλούσαν τις περιφερειακές χώρες στο *Μανιφέστο* - ήταν αναγκαίο βήμα για

την τελική τους σωτηρία. Και εφόσον για τις μητροπόλεις η επέκταση στην περιφέρεια ήταν αναγκαίο επακόλουθο μέσα στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ενώ στις περιφερειακές χώρες ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός, για λόγους που θα δούμε, ήταν αδύνατο να γίνει μέσω εσωτερικών αλλαγών στην κοινωνικό-οικονομική δομή, ο μόνος τρόπος που έμενε για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων των υπανάπτυκτων χωρών ήταν η ενσωμάτωση τους στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά².

Το μαρξιστικό επιχείρημα μπορεί να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής: Κατά τη διάρκεια των πρώτων φάσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης (περίοδος πρωταρχικής συσσώρευσης και ληστείας των πρώτων υλών των υπανάπτυκτων χωρών, περίοδος διευρυμένης αναπαραγωγής και αντίστοιχης εκμετάλλευσης της περιφέρειας μέσω του εμπορίου) υπάρχει μια καθαρή εκροή κεφαλαίου από τις μη καπιταλιστικές στις καπιταλιστικές χώρες, που δημιουργεί και διευρύνει το αναπτυξιακό άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών χωρών. Στην περίοδο, όμως, του πλήρως αναπτυγμένου ανταγωνιστικού καπιταλισμού, οι αποικίες ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα ως αποτέλεσμα της καθαρής εκροής κεφαλαίου από τις καπιταλιστικές χώρες στην περιφέρεια, η οποία με τη σειρά της οφείλεται στην «τάση» του ποσοστού κέρδους να πέφτει και στην υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου στις μητροπόλεις. Έτσι, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το άνοιγμα μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων περιοχών μειώνεται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας μεταφοράς κεφαλαίου στις τελευταίες και της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, που θέτει τις βάσεις για τη δημιουργία μιας σύγχρονης βιομηχανίας ανάλογης με αυτήν των μητροπολιτικών χωρών³.

Όσον αφορά τον Λένιν, αν και στον *Ιμπεριαλισμό* εξετάζει κυρίως τη δημιουργία του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τη μεριά των μητροπόλεων, εν τούτοις η πίστη του στην ταχεία ανάπτυξη του καπιταλισμού στις περιφερειακές χώρες, μέσω της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, είναι ακλόνητη⁴. Έτσι, παρά το γεγονός ότι το λενινιστικό επιχείρημα βασίζεται στην υπόθεση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ως προς τις μητροπολιτικές χώρες, και τις συνθήκες υπερπαραγωγής που οδηγούν στην ανάγκη εξαγωγής κεφαλαίου (σε αντίθεση με τη μαρξιστική υπόθεση της «τάσης του ποσοστού κέρδους για εξίσωση υπό συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού»), το συμπέρασμα είναι το ίδιο: ο καπιταλισμός αναπτύσσεται γρήγορα στις αποικιοκρατούμενες περιοχές και τείνει σε στασιμότητα στις μητροπόλεις⁵.

Το καθαρότερο όμως επιχείρημα υπέρ του προοδευτικού ρόλου

του μητροπολιτικού κεφαλαίου στην περιφέρεια αναπτύχθηκε από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ. Κατά την αντίληψη αυτή, ένα κλειστό καπιταλιστικό σύστημα είναι αδιανόητο, μια και η διευρυμένη αναπαραγωγή είναι αδύνατη χωρίς την είσοδο στο καπιταλιστικό σύστημα νέων στοιχείων που επιτρέπουν την «πραγματοποίηση» (realisation) της υπεραξίας που παράγεται σε κάθε κύκλο αναπαραγωγής κεφαλαίου. Η συνέπεια αυτής της μαζικής εξαγωγής κεφαλαίου προς την περιφέρεια είναι η εκβιομηχάνισή της και η μείωση του ανοίγματος μεταξύ αυτής και του κέντρου. Φυσικά, η διαδικασία αυτή είναι αντιφατική και οδηγεί στη δημιουργία ενός κλειστού παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που, εξ ορισμού, σημαίνει και το τέλος του συστήματος αυτού⁷.

Συμπέρασμα: η κλασική μαρξιστική σκέψη, αν και ξεκινά από διαφορετική αιτιολογία (οι μητροπολιτικές χώρες εξαγουν κεφάλαιο στις περιφερειακές χώρες εξαιτίας του «νόμου της πτώσης του ποσοστού κέρδους», των χαμηλών μισθών στις υπανάπτυκτες χώρες, καθώς και της αδυναμίας εξεύρεσης επικερδών επενδυσιακών διεξόδων στο εσωτερικό - υποκατανάλωση), καταλήγει βασικά στο ίδιο συμπέρασμα με την ορθόδοξη (αστική) οικονομική σκέψη: ότι, δηλαδή, η ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά θα καταλήξει τελικά στην εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη των χωρών αυτών, μειώνοντας έτσι το άνοιγμα μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών⁸.

Η κλασική αυτή μαρξιστική θέση έρχεται, βέβαια, σε πλήρη σύγκρουση με τη σημερινή εξέλιξη των υπανάπτυκτων χωρών που, αναμφίβολα, έδειξε ότι η ενσωμάτωση των υπανάπτυκτων χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά όχι μόνο δεν οδήγησε στη δημιουργία ολοκληρωμένων καπιταλιστικών σχηματισμών στην περιφέρεια αλλά, αντίθετα, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνεχή τους υπανάπτυξη και τον αποκλεισμό οποιασδήποτε αυτόνομης, αυτοπροσανατολιζόμενης ανάπτυξης⁹. Η εξέλιξη αυτή, κυρίως, οδήγησε στη δημιουργία της νεομαρξιστικής σχολής των «τρίτοκοσμικών» (με την οποία ήρθαν σε σύγκρουση πολλοί «ορθόδοξοι» μαρξιστές), που ξεκινά από τη διαμετρικά αντίθετη προς την κλασική μαρξιστική υπόθεση του οπισθοδρομικού χαρακτήρα του ρόλου του ξένου κεφαλαίου στις περιφερειακές χώρες και της διαδικασίας ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά¹. Η αρχή έγινε με τον Ρ. Βαράν¹⁰, κατά τον οποίο το άνοιγμα μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών διευρύνεται αντί να μικραίνει, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης των τελευταίων στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και της απομύζησης του οικονομικού πλεονάσματός τους, υπό συνθήκες μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Ο Α. G. Frank, επεκτείνοντας και τεκμηριώνοντας το ίδιο επιχείρημα, έδειξε τον καθαρά οπισθοδρομικά χαρακτήρα του ξένου κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες, που οδηγεί στην «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» τους¹¹. Ανάλογα, ο S. Amin¹² συμπεραίνει ότι η εξωστρέφεια και η αποδιάρθρωση των εξαρτημένων χωρών εκφράζουν έναν τρόπο ολοκλήρωσης μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική διαδικασία που εμποδίζει, κυρίως μέσω της διαδικασίας άνισης ανταλλαγής, την επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να γίνει ο αποκλειστικός τρόπος παραγωγής στις χώρες αυτές. Η καταστροφή, επομένως, των προ-καπιταλιστικών σχηματισμών στις περιφερειακές χώρες, που επήλθε ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης των χωρών αυτών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, δεν οδήγησε στη δημιουργία καπιταλιστικών οικονομιών κατ' εικόνα και ομοίωση των μητροπολιτικών αλλά, αντίθετα, οδήγησε στη δημιουργία διαστρεβλωμένων και εξωστρεφών δομών, που επιβιώνουν μόνο σαν συμπληρώματα των κεντρικών χωρών. Από την άλλη μεριά, στην Ιαπωνία, όπου, λόγω ακριβώς της απομόνωσής της από την παγκόσμια αγορά την εποχή της εκβιομηχάνισής της, η καταστροφή των προ-καπιταλιστικών σχηματισμών έγινε μέσω μιας εσωτερικής διαδικασίας αλλαγής στην κοινωνικο-οικονομική δομή της (όπως, άλλωστε, συνέβη και στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες τον καιρό της εκβιομηχάνισής τους), βλέπουμε να πραγματοποιείται η καπιταλιστική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, που κατέληξε στη δημιουργία μιας εσωστρεφούς οικονομικής δομής.

Πού στηριζόταν, όμως, η κλασική αυτή μαρξιστική αντίληψη ως προς το χαρακτήρα των περιφερειακών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών; Μπορούμε να πούμε, συμφωνώντας με τον Avineri¹³, ότι δύο ήταν τα βασικά συστατικά στοιχεία αυτής της αντίληψης: Πρώτον, ο αμετάβλητος, στάσιμος και επομένως «ανιστορικός» χαρακτήρας των κοινωνιών αυτών. Σύμφωνα με τον Hegel¹⁴, από τον οποίο δανείστηκε την ιδέα ο Μαρξ, τα ασιατικά κράτη δεν έχουν ιστορία με την έννοια της ανθρώπινης διαδικασίας για την αλλαγή του περιβάλλοντος, μια και οι κοινωνίες αυτές στερούνται εσωτερικών μηχανισμών που μπορούν να επιφέρουν μεταβολές στην κοινωνικο-οικονομική υποδομή τους· οι μόνοι, επομένως, αλλαγές που σημειώνονται αναφέρονται στο εποικοδόμημα¹⁵. Δεύτερον, η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στην έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη· ουσιώδες χαρακτηριστικό του τρόπου αυτού είναι η αυτάρκτης ένωση χειροτεχνίας και γεωργίας στα πλαίσια της κομμούνας του χωριού, η οποία έτσι περικλείει μέσα της όλες τις συνθήκες για την παραγωγή και αναπαραγωγή του υπερπροϊόν-

τος και, από τη φύση της, αποκλείει την οικονομική εξέλιξη περισσότερο πεισματικά από οποιοδήποτε άλλο σύστημα. Κατά συνέπεια, ο ασιατικός τρόπος παραγωγής είναι μοναδικός σε σχέση με τους υπόλοιπους, με την έννοια ότι δεν υπάρχει εσωτερική δυναμική μέσα σ' αυτόν που, διαλεκτικά, οδηγεί στην παρακμή του¹⁶. καταστρέφεται μόνο από την εξωτερική δύναμη του καπιταλισμού, μια και η διαλεκτική της ιστορικής εξέλιξης δεν εφαρμόζεται ως προς τις κοινωνίες που αφορά ο τρόπος αυτός παραγωγής.

Η λογική συνέπεια του τρόπου αυτού αντίληψης των κοινωνιών που υπάγονται στον ασιατικό τρόπο παραγωγής (σ' αυτές, αναφέρει ρητά ο Μαρξ, ανήκουν η Κίνα, η Ινδία, το Μεξικό, το Περού, η Αραβία, η Περσία, η Τουρκία και πολλές άλλες, βέβαια, για τις οποίες ή δεν είχε τα ανάλογα στοιχεία ή δεν έτυχε να αναφερθεί) είναι ότι, αφού οι χώρες αυτές δεν μπορούν να οδηγηθούν μέσω της διαλεκτικής των εσωτερικών μεταβολών προς τον καπιταλισμό, δεν υπάρχει άλλη διέξοδος παρά να χαιρετίσουμε την ευρωπαϊκή αποικιακή επέκταση ως κτηνώδες αλλά αναγκαίο βήμα για τη νίκη του σοσιαλισμού. Ο μόνος τρόπος, δηλαδή, για να επιτευχθεί ένας επιτυχής εκσυγχρονισμός των ασιατικών κοινωνιών και η διαρθρωτική αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων ήταν, για τους Μαρξ - Ένγκελς, η ευρωπαϊκή επέκταση και η συνεπαγόμενη - μέσω της ενσωμάτωσης της περιφέρειας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά - βίαιη εξαφάνιση του ασιατικού τρόπου παραγωγής¹⁷. Αν, μάλιστα, ο καπιταλισμός δεν προλάβαινε να ολοκληρώσει την αποστολή του αυτή, τότε, κατά τον Ένγκελς¹⁸, το νικηφόρο ευρωπαϊκό προλεταριάτο θα έπρεπε να αναλάβει την αποστολή αυτή.

Ο Μαρξ αναγνωρίζει βέβαια ότι στο έργο του έδωσε απλώς «ένα ιστορικό σχεδιάγραμμα της γένεσης του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη» και απορρίπτει την ιδέα ότι το μοντέλο του μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία του δρόμου που κάθε λαός είναι πεπρωμένο του ν' ακολουθήσει, ανεξάρτητα από τις ειδικές ιστορικές συνθήκες¹⁹. Εν τούτοις, δε φαίνεται να έχει καμιά αμφιβολία για τη φύση της ασιατικής κοινωνίας ως στάσιμης, ανιστορικής, της οποίας η εξέλιξη μπορεί να προέλθει μόνο «απ' έξω», ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης της στην παγκόσμια αγορά.

Η κλασική μαρξιστική σκέψη, επομένως, δεν είναι σε θέση να συλλάβει το περιεχόμενο της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, που συνίσταται - όπως διαπιστώνουμε στη μελέτη αυτή - στη διαστρέβλωση της οικονομικής δομής των χωρών αυτών από τις μητροπόλεις. Η κατα-

στροφή, δηλαδή, των ντόπιων «στάσιμων» κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών δε συνεπάγεται - όπως πίστευε ο Μαρξ - την αντικατάσταση τους από τους «προοδευτικούς» καπιταλιστικούς σχηματισμούς αλλά, αντίθετα, τη θεμελίωση των σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης²⁰ στα πλαίσια μιας παγκόσμιας αγοράς. Ακόμα, όπως ήδη επισημάναμε, η θέση αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει το φαινόμενο μιας ασιατικής κοινωνίας, της ιαπωνικής, που - συγχρόνως με τον Μαρξ - βρισκόταν ήδη σε ένα στάδιο αυτόνομης ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων, ακριβώς εξαιτίας της απομόνωσης της από τον ευρωπαϊκό επεκτατισμό και όχι της ενσωμάτωσής της στο ευρωπαϊκό σύστημα²¹.

Οι κλασικές αυτές μαρξιστικές θέσεις ούτε τυχαίες είναι ούτε μπορούν να δικαιολογηθούν με το συνηθισμένο δογματικό επιχείρημα ότι «ακόμα και αν η θεωρία έχει ατέλειες²², εκείνο που έχει σημασία είναι η μέθοδος», που συνήθως συνοδεύεται από την αναπόφευκτη αναφορά στον Λούκατς²³. Η μέθοδος, όμως, δεν μπορεί - όπως γίνεται συχνά, τελείως αντιδιαλεκτικά - να αποχωριστεί από το περιεχόμενο και, ιδιαίτερα, όταν ασχολούμαστε με την εξήγηση κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων στην ιστορική τους προοπτική. Και αυτό γιατί οι κατηγορίες που συναπαρτίζουν μια μέθοδο είναι και οι ίδιες προϊόντα ιστορικής εξέλιξης. Αν, λοιπόν, οι Μαρξ - Ένγκελς ερμήνευσαν όπως ερμήνευσαν τη φύση των περιφερειακών κοινωνιών της εποχής, αυτό οφειλόταν αποκλειστικά στη μέθοδο²⁴ που χρησιμοποίησαν στην ανάλυση τους. Όπως σωστά παρατηρεί και ο Avineri²⁵, «ο Μαρξ παρέμεινε ένας ευρωπαϊκά προσανατολισμένος στοχαστής και οι γνώμες του για την ινδική ή κινέζικη κοινωνία δε θα μπορούσαν ποτέ να συμφιλωθούν με τη γενική του φιλοσοφία της Ιστορίας που παρέμεινε - όπως και αυτή του Hegel - καθορισμένη από την ευρωπαϊκή εμπειρία και τη δυτική αντίληψη της Ιστορίας»²⁶. Τέλος, το γεγονός ότι οι Μαρξ - Ένγκελς θυσίαζαν ακόμα και το αγαθό της (οσοδήποτε σχετικής) ελευθερίας που απολάμβαναν οι λαοί των υπανάπτυκτων χωρών και έφθαναν να υποστηρίζουν και την αποικιοκρατία, ως μέσο για την καπιταλιστικοποίηση των χωρών αυτών, δεν αποτελεί παρά άλλη μια συνέπεια του «επιστημονισμού» με τον οποίο προσπάθησαν να συγκαλύψουν τις επιλογές τους. Στην προσπάθειά τους, δηλαδή, να μετατρέψουν το σοσιαλιστικό πρόταγμα σε επιστημονικό, έριξαν όλη την έμφαση στον «αντικειμενισμό», ο οποίος βέβαια ερχόταν σε σύγκρουση με τους ανθρωπιστικούς σκοπούς του σοσιαλισμού, με το υποκειμενικό στοιχείο.

Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιο ότι μέσα σε ένα τέτοιο «επιστημονικό» σχήμα, ακόμα και η απώλεια της ελευθερίας που επι-

φέρει η αποικιοκρατία θεωρείται ένα ακόμα βήμα προς την «ελευθερία», εφόσον προάγει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων²⁷. Όπως δε θα πρέπει, φυσικά, να εκπλήσσει και το γεγονός ότι «το πιο μεθοδικό σύστημα άρνησης της αυτονομίας του ατόμου» (κατά τον Μαρκούζε²⁸), το σοβιετικό, θεωρείται, με βάση το ίδιο σχήμα, ότι προετοιμάζει το έδαφος για την ελευθερία.

2. Το ορθόδοξο, το μαρξιστικό και το «παράδειγμα» εξάρτησης

Παρά το ότι η κλασική μαρξιστική σκέψη, όπως και η σύγχρονη ορθόδοξη μαρξιστική ανάλυση, καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά της ορθόδοξης (αστικής) οικονομικής θεωρίας ως προς τον προοδευτικό χαρακτήρα της επέκτασης του παγκόσμιου καπιταλισμού στην περιφέρεια, δε θα πρέπει εν τούτοις να παραβλέπονται οι σημαντικές διαφορές μεταξύ τους.

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις εκφράζουν ένα διαφορετικό «παράδειγμα»²⁹ και, επομένως, συνεπάγονται ριζικές διαφορές τόσο στην κοσμοθεωρία όσο και στη μέθοδο, σε σχέση με το ορθόδοξο οικονομικό παράδειγμα. Ενώ, δηλαδή, οι ορθόδοξες οικονομικές θεωρίες βασίζονται σε μια αντίληψη αρμονίας στις διεθνείς σχέσεις και ταύτισης συμφερόντων, οι αντίστοιχες μαρξιστικές βασίζονται σε μια αντίληψη σύγκρουσης και αντίθεσης συμφερόντων.

Ακόμα, ο ιστορικός χαρακτήρας των μαρξιστικών προσεγγίσεων, η ανάλυση δηλαδή των κοινωνικών σχηματισμών μέσα από την ιστορική διαδικασία, είναι συνέπεια της ίδιας αντίληψης που βλέπει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σαν ιστορική φάση μέσα στη διαδικασία αυτή. Αντίθετα, ο αν-ιστορικός, συνήθως, χαρακτήρας των ορθόδοξων θεωριών βασίζεται σε μια αντίληψη που θεωρεί το καπιταλιστικό σύστημα δεδομένο.

Τέλος, ο διεθνιστικός χαρακτήρας των μαρξιστικών αναλύσεων, που βρίσκει έκφραση στην ανάλυση της διεθνούς οικονομίας ως ενιαίου συνόλου, βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις αντίστοιχες ορθόδοξες, που αναλύουν συνήθως τα προβλήματα των περιφερειακών χωρών ως άσχετα προς τους δεσμούς τους με τις χώρες του κέντρου.

Οι σύγχρονες ριζοσπαστικές θεωρίες της μεταπολεμικής περιόδου στο θέμα της υπανάπτυξης (Baran, Frank, Wallerstein, Amin, Dos Santos, Cardoso, κ.α.) κινούνται, βέβαια, μέσα σε ένα παράδειγμα που έχει τόσες ομοιότητες με το μαρξιστικό, ώστε πολλοί αναλυτές τις κατατάσσουν στο παράδειγμα αυτό. Η κοσμοθεωρία, άλλωστε, που εκφράζουν οι θεωρίες αυτές βασίζεται επίσης

σε μια αντίληψη σύγκρουσης και αντίθεσης συμφερόντων στις διεθνείς σχέσεις. Ακόμα, οι προσεγγίσεις αυτές, όπως και οι ορθόδοξες μαρξιστικές, είναι επίσης διεθνιστικές και ιστορικές.

Εν τούτοις, οι διαφορές, τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μέθοδο μεταξύ ορθόδοξων μαρξιστικών θεωριών από τη μια και των ριζοσπαστικών θεωριών από την άλλη είναι τόσο σημαντικές, ώστε μερικοί μαρξιστές θεωρητικοί προσπάθησαν να δείξουν το μη μαρξιστικό χαρακτήρα των τελευταίων³⁰. Νομίζουμε ότι θα βγαίναμε από τα πλαίσια της μελέτης αυτής αν προσπαθούσαμε μια διεξοδική ανάλυση της σύγχρονης αυτής διαμάχης στο χώρο της Αριστεράς, θα μπορούσαμε, όμως, να αναφερθούμε συνοπτικά στις κύριες διαφορές μεταξύ της ορθόδοξης μαρξιστικής σκέψης (κλασικής και σύγχρονης), του μαρξιστικού δηλαδή παραδείγματος και αυτού που θα ονομάσουμε το «παράδειγμα εξάρτησης», δηλαδή τις μεταπολεμικές, ριζοσπαστικές θεωρίες που έχουν αφετηρία τη βασική έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης. Αν και οι διαφορές αυτές θα δοθούν αναγκαστικά κατά σχηματικό τρόπο, εν τούτοις νομίζουμε ότι είναι αντιπροσωπευτικές των κύριων ρευμάτων³¹.

Πρώτα, ως προς τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε εδώ ότι στο μαρξιστικό παράδειγμα και κυρίως στην κλασική μαρξιστική σκέψη το σύστημα αυτό θεωρείται ιστορικά προοδευτικό: η αναπόφευκτη επέκταση του από το κέντρο στην περιφέρεια, μέσω μιας συνεχούς διαδικασίας καταστροφής και εξαφάνισης των προ-καπιταλιστικών δομών, οδηγεί στη δημιουργία καπιταλιστικών σχηματισμών στην περιφέρεια, που αποτελούν την υλική βάση για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Αντίθετα, στο παράδειγμα εξάρτησης και κυρίως στο έργο του Α.Γ. Frank το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι μια ιστορικά προοδευτική δύναμη. Η υπανάπτυξη της περιφέρειας είναι αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας που δημιούργησε την ανάπτυξη του κέντρου. Ο καπιταλισμός, δηλαδή, αναπτύσσεται σε μερικά κέντρα, σε βάρος της ανάπτυξης της περιφέρειας. Επομένως, έχουμε εδώ την αναδιανομή ενός δεδομένου διεθνούς πλεονάσματος και όχι τη συνεχή ανάπτυξη των διεθνών παραγωγικών δυνάμεων και αντίστοιχη αύξηση του διεθνούς πλεονάσματος.

Η ιστορική διαδικασία αναλύεται, επίσης, κατά διαφορετικό τρόπο από τα δύο παραδείγματα. Στο μαρξιστικό παράδειγμα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται αρχικά σε μερικά κέντρα και οδηγεί στη συσσώρευση κεφαλαίου και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στη συνέχεια, η διαδικασία του ανταγωνισμού μέσα στο κεφάλαιο έχει αποτέλεσμα την επέκταση

του καπιταλισμού στην περιφέρεια, τη διεθνοποίηση δηλαδή του κεφαλαίου και τις ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις (πολιτικές / στρατιωτικές / οικονομικές) αλλά και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις περιφερειακές χώρες. Αντίθετα, στο παράδειγμα εξάρτησης, ο καπιταλισμός γίνεται αντιληπτός ως παγκόσμιο σύστημα εκμετάλλευσης, που υπάρχει αμετάβλητο από το 16ο περίπου αιώνα, όταν οι μητροπολιτικές χώρες ήρθαν σε επαφή με τις περιφερειακές. Ανάπτυξη, επομένως, στο κέντρο και υπανάπτυξη στην περιφέρεια είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η υπανάπτυξη της περιφέρειας είναι το αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου πρότυπου εξειδίκευσης / εκμετάλλευσης σ' αυτήν, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, σε εξαρτημένη θέση. Ο χαρακτήρας, επομένως, των περιφερειακών σχηματισμών δεν είναι ούτε προ-καπιταλιστικός, σε μια διαδικασία εξαφάνισής του από τον καπιταλιστικό, αλλά ούτε φυσικά καπιταλιστικός, όπως οι αντίστοιχοι του κέντρου.

Οι μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ των δύο παραδειγμάτων είναι επίσης σημαντικές. Η βασική αναλυτική κατηγορία στις μαρξιστικές προσεγγίσεις (παλιές και καινούριες) είναι ο «τρόπος παραγωγής», δηλαδή η εσωτερική οικονομική / κοινωνική / πολιτική δομή της χώρας. Αντίθετα, η βασική αναλυτική κατηγορία στο παράδειγμα εξάρτησης είναι το «παγκόσμιο σύστημα», το οποίο αποτελεί μια ολότητα (βλ. κεφ. Α) με το δικό του καταμερισμό εργασίας. Τα κρατη-έθνη αποτελούν απλώς συστατικά στοιχεία του συστήματος αυτού και δεν είναι φυσικά δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης ως κλειστά συστήματα. Ακόμα, η ταξική δομή των μελών αυτού του παγκόσμιου συστήματος, καθώς και οι συγκεκριμένες μορφές εκμετάλλευσης στην παραγωγή, είναι μέσα στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο απλώς τα αποτελέσματα της θέσης που τα μέλη αυτά κατέχουν μέσα στο σύστημα, σε αντίθεση με το μαρξιστικό παράδειγμα, όπου αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες για το χαρακτηρισμό των σχηματισμών τους.

Ο ορισμός της έννοιας «υπάνπτυξη», όπως θα περίμενε κανείς, είναι διαφορετικός στα δύο παραδείγματα. Δεν αναφερόμαστε, φυσικά, εδώ στην εξελικτική σημασία της έννοιας που απασχολεί τον Bettelheim³² ούτε στην τυχόν «θετική» ή «ουδέτερη» σημασία του όρου που ανησυχεί τον Πουλαντζά³³. Αντίθετα, αναφερόμαστε στην αιτιολογική σημασία του όρου. Στο μαρξιστικό παράδειγμα, η έννοια «υπάνπτυξη» είναι συνώνυμη με την καθυστέρηση και το μπλοκάρισμα των παραγωγικών δυνάμεων, φαινόμενο που μπορεί να είναι μεταβατικό ή μόνιμο, ανάλογα με την αντίστοιχη σχολή που διαλέγει κανείς³⁴. Αντίθετα, στο παρα-

δείγμα εξάρτησης, η υπανάπτυξη νοείται ως «εξαρτημένη ενσωμάτωση», δηλαδή ενσωμάτωση στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα σε θέση εξαρτημένου μέλους.

Μια «καινούρια» προσέγγιση αναπτύχθηκε πρόσφατα στο μαρξιστικό χώρο, που πήρε το όνομα «προσέγγιση των τρόπων παραγωγής»¹⁵. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί ουσιαστικά την ορθόδοξη νεομαρξιστική αντιμετώπιση στο παράδειγμα εξάρτησης και είναι μια ακόμα εκδήλωση του κινήματος για την «επιστροφή στον Μαρξ», που αναπτύχθηκε στις αρχές της περασμένης δεκαετίας, με κέντρο τη Γαλλία. Το καινούριο¹⁶ σ' αυτή την προσέγγιση είναι η συστηματική ανάλυση της αντιφατικής διαδικασίας μέσω της οποίας γίνεται η «συναρμογή» των τρόπων παραγωγής στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η αιτία της υπανάπτυξης των περιφερειακών χωρών είναι η συνεχιζόμενη διατήρηση προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας, που «συναρμόζουν» κατά ειδικό τρόπο με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής¹⁷.

Αλλά ακριβώς ο αντιφατικός χαρακτήρας της διαδικασίας συναρμογής κατατάσσει την προσέγγιση αυτή στις μαρξιστικές θεωρίες των «ιστορικών σταδίων», θα μπορούσαμε ακόμα, γενικεύοντας, να υποθέσουμε ότι, αν η βασική αναλυτική κατηγορία μιας θεωρίας είναι ο τρόπος παραγωγής, τότε αναγκαστικά θα πρέπει να δεχθούμε την αντίληψη των «σταδίων» στην ιστορική διαδικασία. Η αποδοχή, όμως, μιας τέτοιας αντίληψης σημαίνει ότι μια περιφερειακή χώρα πρέπει να χαρακτηρίζεται είτε από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - ή αντίστοιχα από την κυριαρχία προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής - είτε από τη (μεταβατική) συναρμογή του πρώτου με τους τελευταίους. Από την άλλη μεριά, οι πρόσφατες εκλεπτυσμένες απόπειρες να διατηρηθεί η βασική έννοια του τρόπου παραγωγής με ταυτόχρονη εγκατάλειψη της ξεπερασμένης (ακόμα και μέσα στο μαρξιστικό χώρο) αντίληψης των «ιστορικών σταδίων» πάσχουν από μια βασική αντίφαση: «η εγκατάλειψη της προσέγγισης των σταδίων», όπως σωστά παρατηρεί ο Α. Brewer¹⁸, «δημιουργεί σοβαρά ερωτηματικά για το τι είναι ο τρόπος παραγωγής».

3. Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάπτυξη ή υπανάπτυξη;

Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια η συζήτηση γύρω από το θέμα του χαρακτήρα και του σταδίου «ανάπτυξης» της ελληνικής οικο-

νομίας πήρε ιδιαίτερη ένταση, ως τμήμα της γενικότερης συζήτησης για το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, που αναζωπυρώθηκε - στον ελληνικό τουλάχιστον χώρο - μετά τη «μεταπολίτευση» του 1974. Οι σχετικές αναλύσεις μπορούν να καταταχθούν σε δύο κύριες κατηγορίες: Από τη μια μεριά, υπάρχει μια σειρά αναλύσεων που ξεκινά βασικά από την εξέταση ενός πλέγματος ποσοτικών οικονομικών δεικτών που αναφέρονται κυρίως στη μεταπολεμική οικονομική εξέλιξη της χώρας μας, συνήθως σε σχέση με την αντίστοιχη εξέλιξη του νοτιοευρωπαϊκού χώρου στον οποίο ανήκουμε. Από την άλλη μεριά, υπάρχει ένας αριθμός μελετών που ξεκινούν από την ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά και των συνθηκών δημιουργίας του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν μελέτες που, με βάση δείκτες όπως αυτοί που ακολουθούν, καταλήγουν σε συμπεράσματα για το οικονομικό επίπεδο της σημερινής ελληνικής οικονομίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους συχνότερα επαναλαμβανόμενους:

- το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα που έφθασε, σε σταθερές τιμές, στα 1.100 δολάρια στις αρχές της δεκαετίας του 1970³⁹
- το ποσοστό βιομηχανικού προϊόντος στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, που για πρώτη φορά ξεπέρασε το αγροτικό στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960
- το ποσοστό εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο εξαγωγών, που από 2% το 1954 ανέβηκε σε 55% το 1976⁴⁰.

Με βάση τέτοιους δείκτες συμπεραίνεται ότι «σαν αποτέλεσμα της μεταπολεμικής ανάπτυξης, η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα καθυστερημένη σε μισοαναπτυγμένη χώρα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, με μεσαίο βαθμό ανάπτυξης και τάση σχετικά γρήγορης εξέλιξης σε αναπτυγμένη χώρα»⁴¹. Ή, ανάλογα, παρατηρείται, ότι «τα τελευταία 15 χρόνια η Ελλάδα υπέστη σχετικά σοβαρή οικονομική μεταβολή που τη μετέτρεψε από χώρα αγροτική σε αγροτική-βιομηχανική φαίνεται (συμπεραίνει ο συγγραφέας) ότι εισήλθαμε στη διαδικασία της "απογειώσεως" (take-off)»⁴². Ή, τέλος, «η Ελλάδα από πολλού έχει βγει από το στάδιο της υπανάπτυξης, πολύ δε περισσότερο της καθυστερημένης χώρας... μεταπολεμικά και ιδιαίτερα ύστερα από το 1960, βαδίζει με αρκετά γρήγορο ρυθμό στο στάδιο της ανάπτυξής της»⁴³. Στην ίδια κατηγορία αναλύσεων μπορούμε να κατατάξουμε μερικές μελέτες που ξεκινούν από την εξέταση γενικότερων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών στο χώρο της Νότιας Ευρώπης για να καταλήξουν σε παρόμοια συμπεράσματα. Έτσι, υποστηρίζεται ότι, ως συνέπεια της διαδικασίας εκβιομηχάνισης

στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), οι χώρες αυτές τείνουν να ενσωματωθούν στο ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα των μητροπόλεων όχι πια σαν δορυφόροι, μετόπισθεν υποτελείς χώρες, αλλά σαν ενσωματωμένα τμήματά του· συγχρόνως, οι εφεδρείες εργατικού δυναμικού των χωρών αυτών, που χρησιμοποιούνταν από τις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά για την επέκτασή τους, τείνουν, ως αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας, να εξαντληθούν. Κατά την άποψη αυτή, «η εξέλιξη της Ελλάδας θέτει ούτε λίγο ούτε πολύ το ερώτημα αν το καπιταλιστικό θαύμα είναι δυνατό, αν δηλαδή μια υπανάπτυκτη χώρα μπορεί ν' αναπτυχθεί στα πλαίσια της διεθνούς κεφαλαιοκρατικής αγοράς, να βγει από την περιφέρεια και να μπει στο κέντρο»⁴⁴.

Στη δεύτερη κατηγορία αναλύσεων, οι μελετητές, που ξεκινούν από μια ιστορική ανάλυση της ελληνικής αναπτυξιακής διαδικασίας, τονίζουν κυρίως την ιδιομορφία του ελληνικού καπιταλισμού σε σχέση με τη διάκριση μητροπολιτική / εξαρτημένη χώρα. Έτσι, υποστηρίζεται ότι «αν και από την άποψη της θέσης που εξασφαλίζει εντός της διεθνούς αγοράς (η Ελλάδα) προσεγγίζει μάλλον τις "υπανάπτυκτες" περιφερειακές οικονομίες, εν τούτοις από την άποψη του βαθμού της εθνικής οικονομικής ενσωμάτωσης συγκρίνεται μάλλον με τις αναπτυγμένες "κεντρικές" οικονομίες της Δύσης»⁴⁵ ή, αλλιώς διατυπωμένο, «χάρη στην οικονομική και κοινωνική δομή της, η χώρα ανήκει στον ευρωπαϊκό χώρο»⁴⁶. Ή, πιο ειδικά, «από τη μια πλευρά και ως προς τις άμεσες σχέσεις με το καπιταλιστικό κέντρο, η Ελλάδα παρουσιάζει το άθροισμα των χαρακτηριστικών που διακρίνουν γενικά τις χώρες της περιφέρειας. Από άλλη όμως άποψη, δηλαδή ως προς τις ειδικές σχέσεις που ανέπτυξε με τη μεταπρατική αστική τάξη της περιφέρειας της Μεσογείου, παρουσιάζει ορισμένα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τις καπιταλιστικές μητροπόλεις»⁴⁷.

Τέλος, πρόσφατη εφαρμογή της νεο-μαρξιστικής προσέγγισης των τρόπων παραγωγής στην ελληνική περίπτωση⁴⁸ τοποθετεί την αιτία της «υπανάπτυξης» της χώρας μας στον ειδικό τύπο συναρμογής μεταξύ του τρόπου απλής εμπορευματικής παραγωγής, που υποτίθεται ότι επικρατεί στην ελληνική γεωργία και βιοτεχνία (τομείς που ακόμα απασχολούν την πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού), και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που επικρατεί στη βιομηχανία. Η τελευταία, αν και αναπτύσσεται γρήγορα και είναι τεχνολογικά προχωρημένη, δεν είναι, ωστόσο, σε θέση να μεταφέρει το δυναμισμό και την υψηλή της παραγωγικότητα στο υπόλοιπο της οικονομίας. Όπως, δηλαδή, συνέβη στη διάρκεια της εκβιομηχάνισης των σημερινών αναπτυγμένων χωρών, όπου ή καθιερώθηκε μια σχέση οργανικής συμπληρωματικό-

τητας μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας / βιοτεχνίας ή οι προ-καπιταλιστικοί τομείς εξαφανίστηκαν τελείως μέσα στη διαδικασία αυτή. Το ελληνικό μοντέλο συσσώρευσης, σύμφωνα με τη θέση αυτή, λειτουργεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε, μέσω ενός συστήματος πολυποίκιλων μηχανισμών, γίνεται συστηματική μεταφορά παραγωγικών πόρων από τους τεχνολογικά καθυστερημένους στους τεχνολογικά προχωρημένους τομείς της οικονομίας, διαδικασία που τελικά καθλώνει τους πρώτους σε μόνιμη στασιμότητα.

Η προσέγγιση αυτή της ελληνικής περίπτωσης προσκρούει αμέσως σε μια σειρά ερωτηματικά, που δημιουργούν σοβαρές αμφιβολίες για τη χρησιμότητα της στην ερμηνεία του ελληνικού φαινομένου. Για παράδειγμα:

- α) Με ποια έννοια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ελληνική γεωργία προκαπιταλιστική (συγκεκριμένα, κυριαρχούμενη από τον τρόπο απλής εμπορευματικής παραγωγής, που προϋποθέτει ακριβώς την ανεξαρτησία των μικροπαραγωγών στην παραγωγή και την αλληλεξάρτησή τους στην ανταλλαγή), όταν είναι γνωστή η πλήρης εξάρτηση του έλληνα αγρότη από τον καπιταλισμό ως σύστημα παρά από τον καπιταλιστή εργοδότη;⁴⁹ Αναφερόμαστε, φυσικά, εδώ στην εξάρτηση του αγρότη στο επίπεδο παραγωγής και όχι στο επίπεδο ανταλλαγής. Μόνο μια λεγκαλιστική ερμηνεία του όρου «ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής» μπορεί να μετατρέψει τον έλληνα αγρότη σε ανεξάρτητο παραγωγό, όταν είναι γεγονός ότι δεν είναι καν σε θέση να λειτουργήσει ως παραγωγός χωρίς, για παράδειγμα, την καταχρέωσή του στο τραπεζικό κεφάλαιο.
- β) Με ποια έννοια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής κυρίαρχο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αν ξεκινήσουμε πάλι με τη αυστηρή μαρξιστική έννοια του όρου; Αν, λόγου χάρη, εφαρμόσουμε το κριτήριο που εισηγείται η μελέτη αυτή⁵⁰ για το χαρακτηρισμό μιας επιχείρησης ως καπιταλιστικής, τότε μόνο το τρία περίπου τοις εκατό (3%) του συνολικού αριθμού των μονάδων στην ελληνική μεταποίηση ικανοποιούν το κριτήριο αυτό⁵¹. Ακόμα, το σύνολο ημερομίσθιων εργατών στην ελληνική μεταποίηση αποτελούσε το 1977 μόλις το 10% του ενεργού πληθυσμού⁵², ενώ το ποσοστό της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του πληθυσμού έχει μείνει ουσιαστικά το ίδιο από το 1928 (κεφ. Γ).
- γ) Αν ο προ-καπιταλιστικός τρόπος παράγωγης, που υποτίθεται ότι επικρατεί στη γεωργία και τη βιοτεχνία, συνεπάγεται στασιμότητα, καθυστέρηση και επομένως τη δημιουργία ενός πο-

λύ μικρού πραγματικού (σε αντίθεση με το δυνητικό) πλεονάσματος, τότε ποιων παραγωγικών πόρων τη συστηματική μεταφορά συνεπάγεται η συγκεκριμένη συναρμογή των τρόπων παραγωγής στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό; Με ποια έννοια, δηλαδή, η γρήγορη ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας έγινε σε βάρος της γεωργίας / βιοτεχνίας; Φυσικά, το δυνητικό πλεονάσμα ενός καθυστερημένου τομέα δεν μπορεί να παίζει το ρόλο της εξοικονόμησης των πραγματικών πόρων που χρειάζονται για τη γρήγορη ανάπτυξη του σύγχρονου.

- δ) Είναι δυνατό, στα πλαίσια μιας προβληματικής που χαρακτηρίζει τον αγροτικό τομέα στάσιμο και προ-καπιταλιστικό, να εξηγήσουμε τους μεταπολεμικούς ρυθμούς αύξησης του αγροτικού προϊόντος⁵³, παρά τη σημαντική μείωση του αγροτικού πληθυσμού (30% μείωση στη δεκαετία 1961-71) και τη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων; Ακόμα, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τον υπερτριπλασιασμό της δαπάνης για λιπάσματα μεταξύ 1960 και 1975, το διπλασιασμό της δαπάνης για αγροτικά φάρμακα και τον υπερεννεαπλασιασμό της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας και τον τετραπλασιασμό της κατανάλωσης υγρών καυσίμων, που αντανakλά τον πενταπλασιασμό της χρήσης τρακτέρ στην ίδια περίοδο;⁵⁴ Πώς, τέλος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ελληνική γεωργία είναι τεχνολογικά καθυστερημένη, όταν τα στοιχεία αυτά σημαίνουν αντίστοιχες σημαντικές αυξήσεις στην παραγωγικότητα εργασίας, κεφαλαίου και εδάφους;⁵⁵

Η υπόθεση στην οποία στηρίζεται η παρούσα μελέτη είναι ότι το ερώτημα κατά πόσο η ελληνική αναπτυξιακή διαδικασία μπορεί να χαρακτηριστεί «ανάπτυξη» ή, αντίστροφα, «υπανάπτυξη» είναι ένα ψευδοπρόβλημα που γεννιέται στα πλαίσια συγκεκριμένης προβληματικής. Της προβληματικής, δηλαδή, που είτε βασίζεται στην εξελικτική λογική των σταδίων ανάπτυξης (βλ. την ορθόδοξη θεωρία του Rostow) είτε, αντίστοιχα, χρησιμοποιεί ιστορικές κατηγορίες και προσπαθεί να «καλωπώσεν» τις σημερινές περιφερειακές δομές, με βάση τις κατηγορίες του καπιταλιστικού και των προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, κατηγορίες που ανέπτυξε η μαρξιστική θεωρία για να αναπαραγάγει μια άλλη χωρο-χρονική πραγματικότητα στη σκέψη.

Επομένως, η ελληνική περίπτωση δεν είναι μία περίπτωση καπιταλιστικής ανάπτυξης, αν με αυτό εννοούμε μια διαδικασία που οδηγεί στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό ομοιογένειας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Χρησιμοποιώντας τη σχετική μαρξιστική ορολογία, θα

μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ελληνική δεν είναι μια περίπτωση κοινωνικού σχηματισμού, όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι αποκλειστικός.

Ούτε, όμως, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την ελληνική περίπτωση περίπτωση υπανάπτυξης, με την έννοια της καθυστέρησης και του μπλοκαρίσματος των παραγωγικών δυνάμεων σε σημαντικούς τομείς της, ως συνέπεια της επικράτησης σ' αυτούς προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

4. Η περίπτωση της Ελλάδας: εξαρτημένη ανάπτυξη

Το ερώτημα που γεννιέται από τις μελέτες που αναφέραμε είναι αν χώρες σαν την Ελλάδα, την Πορτογαλία, κ.λπ. βρίσκονται πράγματι σε μια διαδικασία αυτόνομης εξέλιξης των παραγωγικών τους δυνάμεων, που από μόνη της θα μπορούσε να τις ενσωματώσει στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, σε ισότιμη (κυρίαρχη) βάση και όχι πια σε θέση εξαρτημένου μέλους. Το ερώτημα αυτό έχει, βέβαια, τεράστια σημασία, γιατί μια τέτοια αυτόνομη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση θα είχε, όπως είναι φανερό, σημαντικές συνέπειες όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Το ερώτημα αυτό εξετάστηκε διεξοδικά, τα τελευταία ιδίως χρόνια. Η συγκλίνουσα γνώμη είναι ότι, παρά τις σημαντικές μεταβολές που σημειώνονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες στην οικονομική δομή των νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών, ως αποτέλεσμα του καινούριου καταμερισμού εργασίας που εκφράζει η μεταφορά κεφαλαίου από το κέντρο στην περιφέρεια, «η εμφάνιση του καινούριου αυτού καταμερισμού δε συνεπάγεται οποιαδήποτε μείωση της εξάρτησης, αφού σημαντικά χαρακτηριστικά, όπως ο έλεγχος της τεχνολογίας, ο τόπος όπου διεξάγεται η έρευνα και εδρεύει η διοίκηση (των επιχειρήσεων) παραμένουν αμετάβλητα»⁶⁶. Άλλη μελέτη τονίζει ότι το κεντρικό χαρακτηριστικό των χωρών αυτών είναι «η έλλειψη αποτελεσματικού τοπικού ελέγχου στη χρήση των παραγωγικών πόρων. Οι σημαντικότερες οικονομικές αποφάσεις - τι θα παραχθεί, πού και πώς θα παραχθεί, η προέλευση των εισροών, το μάρκετινγκ των εκροών, τι θα καταναλωθεί, και και πού θα επενδυθεί - όλες αυτές οι αποφάσεις παίρνονται στο κέντρο ή επηρεάζονται βαθιά από αποφάσεις του κέντρου»⁶⁷. Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε από τις πρόσφατες αυτές μελέτες είναι ότι χώρες σαν την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ελλάδα, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο ημι-περιφερειακές μπορούν να χαρακτηριστούν.

Όσον αφορά τη χώρα μας ειδικότερα, η διαδικασία ανάπτυξης της, ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο (1950-80), όχι μόνο δεν παρουσιάζει κανένα από τα χαρακτηριστικά που θα υποδήλωναν κάποια αυτόνομη εξέλιξη αλλά, αντίθετα, φανερώνει ότι η ελληνική οικονομία γίνεται όλο και περισσότερο εξωστρεφής, με την αυξανόμενη εξάρτηση της βιομηχανικής της ανάπτυξης από την ξένη αγορά και τεχνολογία και με το διευρυνόμενο έλεγχο των δυναμικών τομέων-κλειδιά από το ξένο κεφάλαιο. Η συνέπεια της διογκούμενης αυτής εξωστρέφειας είναι η ένταση της ανισομέρειας ανάπτυξης, σύμπτωμα της οποίας είναι το γεγονός ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισής μας όχι μόνο δεν έλυσε κανένα από τα βασικά οικονομικά προβλήματα του ελληνικού λαού αλλά, αντίθετα, συνέβαλε και στη χειροτέρευση της κατάστασης στα περισσότερα. Έτσι, το πρόβλημα της ανεργίας / υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού παραμένει ουσιαστικά άλυτο, μια και η μόνη «λύση» που δόθηκε βασικά σ' αυτό μέχρι σήμερα ήταν η μαζική μετανάστευση, δηλαδή η μαζική εξαγωγή του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Ακόμα, το χρόνιο πρόβλημα του Ισοζυγίου Πληρωμών χειροτερεύει συνεχώς εξαιτίας, κυρίως, του ολοένα διευρυνόμενου ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού από τη μια και κατανάλωσης από την άλλη. Τέλος, η ανισομέρεια που χαρακτηρίζει τη διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας εκδηλώνεται μέσω της όλο και μεγαλύτερης ανισοκατανομής (ταξικής και γεωγραφικής) του εισοδήματος αλλά και μέσω των περιφερειακών ανισοτήτων, της δραματικής μεταπολεμικής διόγκωσης του συγκροτήματος της πρωτεύουσας και της αντίστοιχης εξάπλωσης του παρασιτισμού, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών.

Θα ήταν, όμως, λάθος να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η ελληνική περίπτωση είναι μια «ειδική» περίπτωση. Η ελληνική, όπως και κάθε άλλη περίπτωση, σίγουρα έχει τις ιδιομορφίες της, που διαμορφώνονται μέσα από την ιστορική διαδικασία. Και σκοπός μιας ερμηνευτικής εργασίας όπως η παρούσα (που δε φιλοδοξεί βέβαια να «καλουπώσει» την πολυδιάστατη και πολυποικίλη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα σε «επιστημονικούς νόμους» και γενικές θεωρίες) πρέπει να είναι ακριβώς η ανάλυση της διαδικασίας που συγκεκριμενοποιεί τη σχέση της εξάρτησης και της δίνει την ειδική μορφή που παίρνει σε κάθε χώρα, ανάλογα με τις εκάστοτε μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας⁵⁸.

Επομένως, αναπόφευκτα υπάρχουν ιδιομορφίες από εξαρτημένη σε εξαρτημένη χώρα, όπως αντίστοιχα υπάρχουν και μεταξύ των μητροπόλεων- ιδιομορφίες τις οποίες γεννά κατά βάση σε κάθε χώρα η ιστορική διαδικασία της ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά⁵⁹. Το ζήτημα, όμως, είναι αν οι ιδιομορφίες αυτές αναι-

ρουν τον βασικά περιφερειακό χαρακτήρα των οικονομιών αυτών. Ο ρόλος, π.χ., του παροικιακού κεφαλαίου ή ο ρόλος του Κράτους σίγουρα ήταν σημαντικοί στον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό και στη δημιουργία των ιδιομορφιών του. Το πρόβλημα, όμως, είναι αν το παροικιακό ή το εφοπλιστικό κεφάλαιο έπαιξαν ποτέ το ρόλο εθνικού κεφαλαίου, με την έννοια της υποστήριξης μιας ντόπιας αναπτυξιακής διαδικασίας, που θα οδηγούσε στην επέκταση της εσωτερικής αγοράς, σε μια εσωστρεφή ανάπτυξη ή αν, αντίθετα, όπως συνέβη στην πράξη και προκύπτει έμμεσα από την ανάλυσή μας, το κεφάλαιο αυτό έπαιξε πάντα το ρόλο μιας κοσμοπολίτικης δύναμης. Στην τελευταία περίπτωση, η σημασία του κεφαλαίου αυτού παραμένει οριακή και η τοπική συσσώρευση καθορίζεται ολοκληρωτικά από τις σχέσεις ιεραρχίας μεταξύ της κυρίαρχης τάξης των μητροπόλεων και εκείνης της περιφέρειας. Ανάλογα ισχύουν και για το ρόλο του Κράτους. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι, εξαιτίας της αδύνατης και ανισόρροπης ανάπτυξης της τοπικής αστικής τάξης, ο ρόλος του Κράτους γίνεται πιο φανερός, αλλά και πιο καθοριστικός, μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία σε μια κοινωνία όπως η ελληνική. Δεδομένου, όμως, ότι το ελληνικό σύστημα δεν αποτελεί αληθινό εθνικό σύνολο που έχει αυτάρκεια, στο βαθμό που η ελληνική οικονομία συνιστά συμπληρωματικό εξάρτημα της κεντρικής οικονομίας, σε κάποιο ανάλογο βαθμό το ελληνικό κράτος αποτελεί εξάρτημα των μητροπολιτικών κρατών.

Τόσο, λοιπόν η ελληνική όσο και, σε διαφορετικούς ίσως βαθμούς, η περίπτωση πολλών άλλων περιφερειακών χωρών θα μπορούσε να γίνει κατανοητή μόνο με την ανάπτυξη θεωρητικών εργαλείων που βγαίνουν μέσα από την ιστορία και τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς, ενώ η θεωρία της εξάρτησης απλώς θα μπορούσε να δώσει μια πολιτικο-οικονομική εξήγηση των γενικών λόγων για τους οποίους οι ιεραρχικές σχέσεις παραγωγής στο εσωτερικό των κρατών / εθνών αναπαράγονται στο διεθνές επίπεδο, όπως ακριβώς προσπαθήσαμε να κάνουμε στο κεφ. Α.

Επομένως, η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης, έστω και αν δεν είναι αρκετά «αυστηρή» για να ικανοποιήσει τις «επιστημονικές»⁶⁰ απαιτήσεις τόσο των ορθόδοξων όσο και μερικών μαρξιστών οικονομολόγων, προσφέρεται, ως περισσότερο σχετική αλλά και περισσότερο χρήσιμη από εναλλακτικές έννοιες, για την κατανόηση του χαρακτήρα της αναπτυξιακής διαδικασίας των χωρών στην περιφέρεια. Και είναι περισσότερο σχετική λόγω καταγωγής και λόγω περιεχομένου. Λόγω καταγωγής, γιατί η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης γεννήθηκε ακριβώς μέσα στο χωροχρονικό πλαίσιο του ίδιου του υπό εξέταση φαινομένου, σε αντί-

θέση με τον ευρω-κεντρικό χαρακτήρα των μαρξιστικών κατηγοριών. Λόγω περιεχομένου, γιατί προϋποθέτει ρητά τη δυνατότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τη μη στασιμότητα, ενώ, αντίθετα, η έννοια της υπανάπτυξης συχνά οδηγεί, όπως είδαμε, στη σύγχυση και την ταύτιση της με την καθυστέρηση.

Συμπερασματικά, η ελληνική περίπτωση μπορεί ν' αναλυθεί αποδοτικά με βάση ένα ερμηνευτικό⁶¹ πλαίσιο που συγκεντρώνει το βάρος του όχι στο μπλοκάρισμα της μετάβασης σε κάποιο υποθετικό στάδιο ανάπτυξης αλλά, αντίθετα, στον εξαρτημένο χαρακτήρα μιας αμετάβατης διαδικασίας, που έχει οδηγήσει στη δημιουργία μιας ειδικής (ούτε αναπτυγμένης ούτε υπανάπτυκτης) δομής, η οποία χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό βαθμό ανισομέρειας (κεφ. Γ).

η ανισομέρεια αυτή, όμως, που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά της δομής των περιφερειακών, σε σχέση με αυτή των μητροπολιτικών, χωρών, δε συνδέεται αναγκαστικά με διαφορετικές μορφές σχέσεων παραγωγής, κατά τη μαρξιστική έννοια⁶². Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι αμφίβολη η χρησιμότητα της προσέγγισης των τρόπων παραγωγής στην ερμηνεία της αναπτυξιακής διαδικασίας των περιφερειακών χωρών.

Τέλος, όσον αφορά το μαρξιστικό επιχείρημα ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής επιτρέπει, σε αντίθεση με την έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης, την ανάλυση της περιφερειακής ανάπτυξης σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που τοποθετεί τις κοινωνικές τάξεις στο κέντρο της ανάλυσης, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι, ακόμα και αν έχει σημασία σήμερα η διάκριση των τάξεων με βάση «σε τελική ανάλυση» το κριτήριο της θέσης τους σε σχέση με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, δεν υπάρχει, όπως τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, καμιά αναγκαστική γενική αντιστοιχία μεταξύ οικονομικών τάξεων και των κοινωνικών δυνάμεων που διαρθρώνονται στον πολιτικό και κοινωνικό αγώνα⁶³.

Σημειώσεις

1. Ο Ένγκελς έγραφε το 1848 σχετικά με την κατάκτηση της Αλγερίας από τους Γάλλους: «η κατάκτηση αυτή είναι ένα σπουδαίο και ευτυχές γεγονός για την πρόοδο του πολιτισμού... έχει δε ήδη αναγκάσει την Τύνιδα, την Τρίπολη ακόμα και τον αυτοκράτορα του Μαρόκου να μπουν στο δρόμο του πολιτισμού». F. Engels, «Γαλλική κυριαρχία στην Αλγερία», *The Northern Star*, 22-1-1848. Ο Μαρξ, επίσης, αναφερόμενος στην αγγλική αποικιοκρατία έγραφε το 1853 σχετικά με την Ινδία: «οτιδήποτε και αν αναγκαστεί να κάνει η αγγλική μπουρζουαζία στην Ινδία, δε θα οδηγήσει ούτε στη χειραφέτηση αλλά ούτε και στην υλική βελτίωση της κοινωνικής κατάστασης των μαζών, μια και αυτό εξαρτάται όχι μόνο από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αλλά και από την ιδιοποίησή τους από το Λαό- εκείνο, όμως, που οι Άγγλοι δε θ' αποτύχουν να κάνουν είναι να δημιουργήσουν τις υλικές βάσεις και για τα δύο». Και συνεχίζει περιγράφοντας πώς «οι Ινδοί θα συγκομίσουν τους καρπούς» της νέας κοινωνίας που έσπειρε η αγγλική μπουρζουαζία, μόνο αν νικήσει το αγγλικό προλεταριάτο ή αν οι Ινδοί οι ίδιοι απελευθερωθούν. K. Marx, «Τα μελλοντικά αποτελέσματα της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία», *New York Daily Tribune*, 8-8-1853. Βλ. S. Avineri, *K. Marx on Colonialism* (Anchor), 1969.

2. «Η Αγγλία, έγραφε ο. Μαρξ το 1853, έχει να εκπληρώσει διπλή αποστολή στην Ινδία: μία καταστρεπτική και μία αναγεννητική: την εξολόθρευση της παλιάς ασιατικής κοινωνίας και τη δημιουργία των υλικών βάσεων της δυτικής κοινωνίας στην Ασία... η αστική περίοδος της Ιστορίας πρέπει να δημιουργήσει την υλική βάση του νέου κόσμου, από τη μια μεριά την παγκόσμια επικοινωνία που θα θεμελιώνεται στην αλληλεξάρτηση της ανθρωπότητας, από την άλλη μεριά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπου και τη μετατροπή της υλικής παραγωγής σε μια επιστημονική κυριαρχία των φυσικών πηγών η αστική βιομηχανία και το εμπόριο δημιουργούν αυτές τις υλικές προϋποθέσεις ενός νέου κόσμου, κατά τον ίδιο τρόπο που οι γεωλογικές επαναστάσεις δημιούργησαν την επιφάνεια της Γης» (βλ. άρθρο στη NYDT, σημ. 1). Σημειωτέον ότι για τον «προοδευτικό» χαρακτήρα των αποικιοκρατικών μέτρων που οδηγούσαν στην καταστροφή των ντόπιων σχηματισμών (και όχι, βέβαια, όπως υπέθετε, στην αντικατάστασή τους με ολοκληρωμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς) ο Μαρξ δεν είχε καμιά αμφιβολία. Έτσι, στο ίδιο άρθρο έθετε το ερώτημα: «οδήγησε ποτέ κανένα επαναστατικό κόμμα σε τέτοιες αγροτικές επαναστάσεις σαν αυτές που ήδη έχουν αρχίσει οι Άγγλοι (χωρίς, φυσικά, οι ίδιοι να έχουν ιδέα για τις τελικές συνέπειες των πράξεών τους) στη Βεγγάλη, στο Μαδράς ή στη Βομβάη;» *Ibid*.

3. «Το σιδηροδρομικό σύστημα, έγραφε στο ίδιο άρθρο ο Μαρξ, που σκοπεύει να εισαγάγει η αγγλική μπουρζουαζία στην Ινδία θα αποτελέσει τον αληθινό πρόδρομο της σύγχρονης βιομηχανίας... η σύγχρονη βιομηχανία που θα προκύψει από το σιδηροδρομικό σύστημα θα οδηγήσει στη διάλυση του κληρονομικού καταμερισμού εργασίας, στον οποίο στηρίζονται οι ινδικές κά-

στες». Ακόμα, στο *Μανιφέστο* τους οι Μαρξ - Ένγκελς σημειώναν: «Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής απομόνωσης και αυτάρκειας έχουμε τώρα καθολική αλληλεξάρτηση των εθνών. Η αστική τάξη, μέσω της ταχείας βελτίωσης όλων των μέσων παραγωγής και των άπειρα διευκολυμένων μέσων επικοινωνίας, σώνει όλα, ακόμα και τα πιο βάρβαρα, έθνη στον πολιτισμό... αναγκάζει όλα τα έθνη να εισαγάγουν ανάμεσα τους αυτό που η (δια ονομάζει πολιτισμό, δηλαδή να γίνουν τα ίδια καπιταλιστικά» με μια λέξη, δημιουργεί έναν κόσμο κατ' εικόνα και ομοίωση της». Σημειωτέον ότι περικοπές όπως αυτή που ακολουθεί δεν έρχονται σε αντίφαση με όσα έχουμε αναφέρει, γιατί αναφέρονται στην πρώτη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, την περίοδο διευρυμένης αναπαραγωγής του κέντρου και αντίστοιχης εκμετάλλευσης - μέσω του εμπορίου - της αποικιοκρατούμενης περιφέρειας: «Ένας νέος και διεθνής καταμερισμός εργασίας, ένας καταμερισμός ταιριασμένος στις απαιτήσεις των κύριων κέντρων της σύγχρονης βιομηχανίας ξεπηδάει και μετατρέπει το ένα κομμάτι της Γης σε κατά βάση αγροτικό πεδίο παραγωγής, για να προμηθεύει το άλλο κομμάτι που παραμένει κατά βάση βιομηχανικό πεδίο». Κ. Marx, *Capital* τομ. Ι, κεφ. XV.

4. «Η εξαγωγή του κεφαλαίου (από τις μητροπόλεις) επηρεάζει και σε μεγάλο βαθμό επιταχύνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες που εξάγεται. Ενώ λοιπόν η εξαγωγή κεφαλαίου μπορεί να τείνει, σε κάποια έκταση, να σταματήσει την ανάπτυξη στις χώρες εξαγωγής κεφαλαίου, την ίδια στιγμή επεκτείνει και βαθιάίνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε ολόκληρο τον κόσμο». Ακόμα, αναφερόμενος στον Hilferding (*Finance Capital*) και συμφωνώντας με αυτόν, γράφει: «οι παλιές κοινωνικές σχέσεις επαναστατικοποιούνται πλήρως, η παμπάλαια αγροτική απομόνωση των «εθνών χωρίς Ιστορία» καταστρέφεται και (οι χώρες αυτές) σύρονται μέσα στον καπιταλιστικό σίφουνα, έτσι που ο ίδιος ο καπιταλισμός βαθμιαία δίνει τα μέσα και τους πόρους στους καταπιεσμένους για τη χειραφέτηση τους» (V.I. Lenin, *Ιμπεριαλισμός, το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού* (1917).

5. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι αναφορές του Λένιν στη διαδικασία της άνισης οικονομικής ανάπτυξης (στην πολεμική του κατά της θεωρίας του υπερ-ιμπεριαλισμού του Kautsky), ενώ εξηγούν την παραγωγή και αναπαραγωγή ανισοτήτων και αντιφάσεων μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Λένιν έβλεπε πως η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις υπανάπτυκτες χώρες δεν καταλήγει σε αντίστοιχη εγκαθίδρυση του τρόπου αυτού παραγωγής ως του αποκλειστικού τρόπου, στη δημιουργία δηλαδή ολοκληρωμένων καπιταλιστικών οικονομιών, έστω οικονομικά ασθενέστερων σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες.

6. «Η πραγματοποιηθείσα υπεραξία που δεν μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί και παραμένει αδιάθετη στην Αγγλία ή τη Γερμανία επενδύεται στην κατασκευή σιδηροδρόμων, υδατικών έργων, κ.λπ. στην Αργεντινή, την Αυστραλία ή τη Μεσοποταμία... η ιμπεριαλιστική φάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης που συνεπάγεται τον καθολικό ανταγωνισμό περιλαμβάνει την εκβιομηχάνιση και καπιταλιστική χειραφέτηση της "εندochώρας", όπου προηγουμένως το κεφάλαιο υλοποιούσε την υπεραξία του. Χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ο εξωτερικός δανεισμός, η κατασκευή σιδηροδρόμων, επαναστάσεις, πόλεμοι. Η τελευταία δεκαετία, από το 1900 μέχρι το 1910, είναι ιδιαίτερα ενδεικτική της παγκόσμιας μετακίνησης κεφαλαίου, προ παντός στην Ασία και τη γειτονική Ευρώπη: Ρωσία, Τουρκία, Περσία, Ινδία, Ιαπωνία, Κίνα και Βόρεια Αφρική... η επέυξη καπιταλιστικής αυτονομίας στην περιφέρεια και στις

καθυστερημένες αποικίες γίνεται μέσα από πολέμους και επαναστάσεις (επαναστάσεις στην Τουρκία, Ρωσία, Κίνα)... οι οποίες δοκιμάζουν την καπιταλιστική ανεξαρτησία των καινούριων κρατών μέσα σε ένα βάπτισμα πυρός» R. Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (Routledge), 1963, σελ. 419. Από τις παραπάνω περικοπές δε θα έπρεπε να συναγούμε το συμπέρασμα ότι η Λούξεμπουργκ (και ανάλογα οι Μαρξ - Ένγκελς - Λένιν) υπέθεταν πως η παγκόσμια καπιταλιστική συσσώρευση είναι ομοιογενής διαδικασία (η Λούξεμπουργκ, για παράδειγμα, αναφέρεται στην οικονομική και πολιτική εξάρτηση της Τουρκίας από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο)· ο ομοιογενής όμως ή μη χαρακτήρας της παγκόσμιας διαδικασίας συσσώρευσης δεν είναι ασυμβίβαστος με τον προοδευτικό χαρακτήρα που - κατά την κλασική μαρξιστική σκέψη - έπαιρνε η ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η εξάρτηση, δηλαδή, και η ανισομέρεια είναι μεταβατικές στην προβληματική αυτή.

7. Η κοινωνική σημασία της κλασικής μαρξιστικής σκέψης είναι ότι, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα εκβιομηχανίζει τον κόσμο, συγχρόνως χτίζει τα θεμέλια της αυτοκαταστροφής του, λόγω της δημιουργίας ενός ισχυρού βιομηχανικού προλεταριάτου που συνεπάγεται η διαδικασία αυτή το προλεταριάτο αυτό, σύμφωνα με τη μαρξιστική προσδοκία, θα γίνει ο νεκροθάφτης του κεφαλαίου. Όπως όμως δείχνεται στο κείμενο, ακόμα και στο βαθμό που σημειώθηκε μια περιορισμένη (και διαστρεβλωμένη) εκβιομηχάνιση στις εξαρτημένες χώρες, η διαδικασία αυτή δε συνοδεύτηκε από *αντίστοιχη* ενίσχυση της εργατικής τάξης των χωρών αυτών (βλ. κεφ. Γ). Η διάψευση, άλλωστε, των προσδοκιών αυτών λειτούργησε ως καταλύτης για τη νεο-μαρξιστική «Τριτοκοσμική Σχολή», που συνδέεται με το περιοδικό *Monthly Review*, ώστε να στραφεί από το προλεταριάτο και τους ταξικούς αγώνες των αναπτυγμένων χωρών στους αγρότες και το λούμπεν προλεταριάτο της περιφέρειας, ως τους δυναμικούς φορείς της επαναστατικής κοινωνικής αλλαγής.

8. Όπως σημειώνει και ο Mandel, «παρόλο που οι ΗΠΑ και οι Ινδίες είναι σήμερα πιο δεμένες μεταξύ τους από οποτεδήποτε άλλοτε στο παρελθόν, η απόσταση που τις χωρίζει σήμερα είναι πολύ ευρύτερη από ό,τι ήταν 100 χρόνια πριν, όταν δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών χωρών» (E. Mandel, «The Laws of Uneven Development», *New Left Review*, Ιανουάριος 1970).

9. Στο συμπέρασμα αυτό για την αδυναμία της κλασικής μαρξιστικής σκέψης να εξηγήσει την εξέλιξη των περιφερειακών χωρών στον αιώνα μας καταλήγουν και οι μαρξιστές της Τριτοκοσμικής Σχολής. Έτσι, ο Sweezy σημειώνει ότι ένα έμμεσο πόρισμα της κλασικής μαρξιστικής σκέψης είναι ότι «ο καπιταλισμός θα επεκταθεί σε άλλα μέρη του κόσμου, που τελικά θα περάσουν από το ίδιο είδος ανάπτυξης από το οποίο οι αναπτυγμένες χώρες ήδη έχουν περάσει... φυσικά, η εξέλιξη των πραγμάτων στον 20ό αιώνα δεν ήταν αυτή που είχε προβλεφθεί... η αντίδραση στο γεγονός ότι η μαρξιστική θεωρία καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως είχε αναπτυχθεί στο *Κεφάλαιο*, ήταν ανίκανη να εξηγήσει την πορεία της παγκόσμιας Ιστορίας στον 20ό αιώνα εκφράστηκε με το γεγονός ότι... μεταπολεμικά μια νέα γενιά επαναστατών διανοουμένων, που γαλουχήθηκε βασικά στους αγώνες του Τρίτου Κόσμου, ανέλαβε την αποστολή να πλατύνει και βαθύνει τη μαρξιστική θεωρία» (P. Sweezy, «More on Soviet Society», *Monthly Review*, Μάρτιος '76).

10. P. Baran, *The Political Economy of Growth*, MR, 1957.

11. «Οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη είναι έννοιες σχετικές και ποιο-

τικές: καθεμιά είναι διαρθρωτικά διαφορετική από την άλλη και εν τούτοις οφείλει την ύπαρξη της στη σχέση της με αυτήν... η ίδια ιστορική διαδικασία που οδήγησε στην επέκταση και ανάπτυξη του καπιταλισμού ανά τον κόσμο δημιούργησε συγχρόνως - και εξακολουθεί να δημιουργεί - οικονομική ανάπτυξη και διαρθρωτική υπανάπτυξη» (A.G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, 1967, MR, σελ. 9).

12. S. Amin, *Accumulation on a World Scale*, MR, 1974.

13. S. Avineri, *op. cit.*

14. G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History*, έκδοση C.J. Friedrich, 1956.

15. «Οι ανατολικές αυτοκρατορίες έχουν πάντα να επιδείξουν μια αμετάβλητη κοινωνική υποδομή συνδεδεμένη με συνεχείς μεταβολές στο πολιτικό οικοδόμημα», έγραφε ο Μαρξ σχετικά με την Κίνα το 1862 (K. Marx, «Chinese Affairs», στη βιεννέζικη εφημερίδα *Die Presse*, 7-7-1862). Ακόμα, στο *Κεφάλαιο* έγραφε: «η απλότητα στην οργάνωση της παραγωγής αυτών των αυταρκών (ινδικών) κοινοτήτων, που σταθερά αναπαράγονται με την ίδια μορφή... αυτή η απλότητα δίνει το κλειδί για την εξήγηση της έλλειψης μεταβλητικότητας που χαρακτηρίζει την ασιατική κοινωνία: η δομή των οικονομικών στοιχείων της κοινωνίας παραμένει άθικτη από τα προμηνύοντα θύελλες σύννεφα του πολιτικού ουρανού» (K. Marx, *Das Capital*, τόμος 1, κεφ. 14). Τέλος, «η ινδική κοινωνία, έγραφε το 1853 ο Μαρξ, δεν έχει ιστορία καθόλου... αυτό που ονομάζουμε ινδική ιστορία δεν είναι παρά η ιστορία των διαδοχικών εισβολών που θεμελίωσαν τις αυτοκρατορίες τους στην παθητική βάση αυτής της αμετάβλητης κοινωνίας» (βλ. άρθρο στη NYDT, σημ. 1).

16. Δεν είναι τυχαίο ότι εξαιτίας των αντιφάσεων που εισήγαγε στο μαρξιστικό σύστημα ο ασιατικός τρόπος παραγωγής, ο τελευταίος παύει να αναφέρεται μεταξύ των τρόπων παραγωγής στις σοβιετικές εκδόσεις μεταξύ 1920 και 1930 και δεν αναφέρεται, π.χ., καθόλου στο *Διαλεκτικό και Ιστορικό Υλισμό* του Ι. Στάλιν (1938). Όπως παρατηρεί και ο Hobsbawm, «δεδομένου ότι το χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου παραγωγής, κατά τον Μαρξ, ήταν η αντίσταση στην ιστορική εξέλιξη, η μη αναφορά σ' αυτόν δημιουργεί ένα απλούστερο σχήμα, που γίνεται πιο παγκόσμιο αλλά και επιδέχεται πιο εύκολα μονογραμμικές επεξηγήσεις: ακόμα, μια τέτοια παράλειψη διορθώνει το λάθος της θεώρησης των ανατολικών κοινωνιών ως "ανιστορικών"». Βλ. K. Marx, *Pre-capitalist Economic Formations*, έκδοση E. Hobsbawm, 1964, London, σελ. 61.

17. «Τα χαρακτηριστικά του ανατολικού συστήματος, κατά τον Μαρξ - γράφει ο Hobsbawm - το κάνουν να αντιστέκεται στη διαδικασία αποσύνθεσης και στην οικονομική εξέλιξη, μέχρις ότου επέλθει τελικά η καταστροφή από την *εξωτερική* δύναμη του καπιταλισμού», *ibid.* σελ. 38.

18. Σε γράμμα του στον Kautsky, ο Ένγκελς υπέθετε ότι μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση στην Ευρώπη (που, όπως και ο Μαρξ, την έβλεπε άμεσα επικείμενη) το ευρωπαϊκό προλεταριάτο θα έπρεπε να πάρει τον έλεγχο σε πολλές από τις (τότε) αποικίες του Τρίτου Κόσμου για να τις οδηγήσει στην ανεξαρτησία. *Engels to Kautsky*, 12 Σεπτεμβρίου 1882, Avineri, *op. cit.*

19. Βλ. Γράμμα του Μαρξ στους εκδότες της *Otechestvenniye Zapiski*, Νοέμβριος 1877, *ibid.*

20. Αν και οι Μαρξ - Ένγκελς αναφέρονται στο *Μανιφέστο* στην εξάρτηση των υπανάπτυκτων χωρών από τις αναπτυγμένες: «η αστική τάξη, όπως ακριβώς έκανε την ύπαιθρο να εξαρτάται από τις πόλεις, έτσι έκανε και τις βάρβαρες, ημι-βάρβαρες χώρες να εξαρτώνται από τις πολιτισμένες, τις αγροτι-

κές χώρες από τις καπιταλιστικές, την Ανατολή από τη Δύση» (Κ. Marx, F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, 1848). Εν τούτοις, είναι σαφές ότι το νόημα της εξάρτησης αυτής είναι η αλληλεξάρτηση που χαρακτηρίζει, π.χ., τις σχέσεις μεταξύ μητροπόλεων σήμερα και όχι η εξάρτηση όπως την ορίζουμε στο κείμενο. Γι' αυτό, άλλωστε, και όχι μόνο δε βρίσκουν τίποτα το επιλήψιμο - όσον αφορά τις υπανάπτυκτες χώρες - στις σχέσεις εξάρτησης που δημιουργεί η διαδικασία ενσωμάτωσης τους στην παγκόσμια αγορά αλλά, αντίθετα, όπως είδαμε, θεωρούν την εγκαθίδρυση των σχέσεων αυτών απαραίτητο βήμα για την έξοδο τους από τη στασιμότητα.

21. Αν, βέβαια, θεωρήσουμε ότι η Ιαπωνία δεν υπάγεται στον ασιατικό, τρόπο παραγωγής (ο ίδιος ο Μαρξ δεν αναφέρεται πούθενά στη φύση της ιαπωνικής κοινωνίας και της διαδικασίας μετάβασής της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) και την κατατάζουμε στις χώρες με φεουδαρχική δομή ανάλογη των δυτικοευρωπαϊκών, τότε το πρόβλημα ως προς την Ιαπωνία πιθανώς λύνεται (βλ. επόμενη σημ.) αλλά εξακολουθεί να υπάρχει ως προς τις άλλες καθυστερημένες και στάσιμες περιφερειακές χώρες, όπως, π.χ., η Ινδία στην εποχή του Μαρξ - αλλά και σήμερα. Το ερώτημα, δηλαδή, είναι: μπορούν οι χώρες αυτές να αναπτύξουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις μέσω της ενσωμάτωσης ή, αντίθετα, της απομόνωσης τους από την παγκόσμια αγορά;

22. Μεταγενέστεροι μαρξιστές προσπάθησαν να διορθώσουν τις «ατέλειες» αυτές της κλασικής μαρξιστικής σκέψης, κατατάσσοντας σχεδόν όλες τις περιφερειακές χώρες σε φεουδαρχικές, ημι-φεουδαρχικές, πρωτο-φεουδαρχικές, κ.λπ. Όπως σωστά παρατηρεί και ο Hobsbawm, όμως, ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής δεν αποτελεί «κατηγορία-υπόλοιπο» στο μαρξιστικό σύστημα, στην οποία να μπορούμε να καλουπώσουμε τους σχηματισμούς που δεν «μπαίνουν» στους άλλους τρόπους παραγωγής (Hobsbawm, *op. cit.*, σελ. 62).

23. «Η ορθοδοξία στα θέματα του μαρξισμού σχετίζεται αποκλειστικά με τη μέθοδο». G. Lukacs, *History and Class Consciousness*, Merlin, 1971, σελ. 1.

24. Δεν αναφερόμαστε εδώ στη διαλεκτική μέθοδο γενικά αλλά στη μαρξιστική εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου, ως προς την εξήγηση της φύσης των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών των χωρών της περιφέρειας. Άλλωστε, η διαλεκτική μέθοδος γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε, έδωσε πολύ μεγαλύτερο θεωρητικό υπόβαθρο στο σοσιαλιστικό κίνημα (το τίμημα ήταν η δημιουργία των μαρξιστών «ειδικών» που προστέθηκαν - και συμπληρώνουν - τους ορθόδοξους ειδικούς στη Γνώση ή στην Πολιτική.) Από την άλλη μεριά, όμως, το περιεχόμενο του σοσιαλισμού έγινε καταστροφικά στενότερο, με την έμφαση που δόθηκε από το μαρξισμό στα «αντικειμενικά» οικονομικά στοιχεία της κοινωνίας.

25. Avineri, *op. cit.*, σελ. 30.

26. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι S. Schram και H. Carrere α" Encausse, που υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ ήταν «ευρωκεντρικός» και θεωρούσε την ευρωπαϊκή κουλτούρα ανώτερη της ασιατικής, ενώ η θεωρία του βασιζόταν σε μια κοινωνική δύναμη, το βιομηχανικό προλεταριάτο, που δεν αποτελούσε σημαντικό παράγοντα έξω από την Ευρώπη. S. Schram και H. Carrere d' Encausse, *Marxism and Asia*, 1969. Αλλά και ορθόδοξοι μαρξιστές, κριτικοί της θέσης αυτής, αναγκάζονται να καταλήξουν σε παρόμοια συμπεράσματα: «ο Μαρξ ήταν ευρωκεντρικός στο εξής σημείο: οι πηγές της σκέψης του βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ιστορία της διανόησης και αντιπροσωπεύουν ένα μίγμα ρευμάτων της σκέψης του 19ου αιώνα (επιχείρημα που επιβεβαιώνει αυτό που αναφέραμε στο κείμενο, ότι δηλαδή και η ίδια η μέθοδος είναι

προϊόν ιστορικής εξέλιξης)... η σκέψη του Μαρξ ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών και διανοητικών διαδικασιών που αναφέρονται ειδικά στη Δύση». F. Haliday, «On Marxism and Asia», *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1970.

27. Όπως παρατηρεί και ο Bookchin, στο μαρξισμό «η ελευθερία απεκδύεται της αυτονομίας της και της κυριαρχίας της στην ανθρώπινη συνθήκη. Μετατρέπεται σε μέσο αντί για σκοπό. Εάν η ελευθερία είναι επιθυμητή ή όχι εξαρτάται από το αν προωθεί την "αντικειμενική" εξέλιξη. Επομένως, οποιαδήποτε αυταρχική οργάνωση, οποιοδήποτε σύστημα καταπίεσης, οποιαδήποτε τακτική καθοδήγησης των μαζών γίνεται αποδεκτή, ακόμα και θαναμαστή, αγ ευνοεί το "χτίσιμο του σοσιαλισμού" ή την "αντίσταση στον ιμπεριαλισμό", σαν να ήταν δυνατό ο "σοσιαλισμός" ή ο "αντιιμπεριαλισμός" να έχουν οποιοδήποτε νόημα όταν δηλητηριάζονται από την καταπίεση, τη χειραγώγηση και τις αυταρχικές μορφές οργάνωσης. Οι κατηγορίες (σε ένα τέτοιο σύστημα) αντικαθιστούν τις πραγματικότητες, οι αφηρημένοι σκοποί αντικαθιστούν τους πραγματικούς, η Ιστορία αντικαθιστά την καθημερινή ζωή». M. Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*, London, 1974, σελ. 241-42.

28. «Η παράδοση φύση της σοβιετικής κοινωνίας συνίσταται στο ότι το πιο μεθοδικό σύστημα εξουσίας θεωρείται ότι προετοιμάζει το έδαφος για την ελευθερία, η πολιτική της καταπίεσης δικαιώνεται ως η πολιτική της απελευθέρωσης». H. Marcuse, *Soviet Marxism*, Routledge, 1958, σελ. 93.

29. Βλ. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1970, I. Lakatos και A. Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge, 1970, για μια διεξοδική συζήτηση της έννοιας «παράδειγμα».

30. Βλ. E. Laclau, «Feudalism and Capitalism in Latin America* στο βιβλίο του *Politics and Ideology in Marxist Theory*, NLB, 1977, J.G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production*, Macmillan, 1979 (κυρίως το πρώτο μέρος), R. Brenner, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-smithian Marxism», *New Left Review*, αρ. 104, Ιούλιος - Αύγουστος 1977.

31. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, παρά τις φανερές ομοιότητες της ανάλυσης στη μελέτη αυτή με το παράδειγμα εξάρτησης, δεν αποδεχόμαστε την ευθύνη για όλες τις θέσεις του παραδείγματος αυτού, προ παντός γι' αυτές που αναφέρονται στην ιστορική διαδικασία της επέκτασης του καπιταλισμού ή στον ορισμό και τη φύση του καπιταλισμού. Εν τούτοις, πολλά από τα μεθοδολογικά, κυρίως, εργαλεία που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του παραδείγματος αυτού υιοθετήθηκαν από την παρούσα μελέτη στην προσπάθεια ερμηνείας της ελληνικής περίπτωσης.

32. C. Bettelheim, *Planification et croissance acceleree*, Maspero, 1967.

33. Ν. Πουλαντζά, *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, 1975, κεφ. 1.

34. Βλ. A. Foster-Carter, «The Modes of Production Debate», *New Left Review*, Ιανουάριος 1978, για σχετική συζήτηση στο θέμα.

35. Βλ., για παράδειγμα, J.G. Taylor, *op. cit.*

36. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής δεν αποτελεί παρά μια εκλεπτυσμένη επανάληψη του κλασικού μαρξιστικού επιχειρήματος στο θέμα της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σαν τέτοια αδυνατεί να εξετάσει το πρόβλημα πέρα από τη μονοδιάστατη διχοτόμηση: καπιταλισμός = επικράτηση σχέσεων ημερομίσθιας εργασίας στην παραγωγή, ταχύς ρυθμός ανάπτυξης, σύγχρονη τεχνολογία, κλπ· προ-καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής = επικράτηση διαφορετικών σχέσεων παραγωγής (βάσει του κριτηρίου της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της ιδιοποίησης του προϊόντος), στασιμότητα, κα-

θυστερημένη τεχνολογία, κ.λπ.

37. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής δεν έχει καμιά σχέση με την ορθόδοξη θεωρία της δυαδικής ανάπτυξης, όπου οι προ-καπιταλιστικοί τομείς δε βρίσκονται σε οργανική σύνδεση με το σύγχρονο τομέα. Βλ. W.A. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supply of Labour», *Manchester School*, Μάιος 1954 και A.K. Sen, «Peasants and Dualism with or without Surplus Labour», *Journal of Political Economy*, Οκτώβριος 1966.

38. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: a Critical Survey*, Macmillan, 1980, σελ. 265.

39. Από τη μεριά του είδους της αναπτυξιακής διαδικασίας, η αβασάνιστη χρήση στατιστικών δεικτών που αποτελούν μόνο ενδείξεις ενός εικονικού μέσου επιπέδου ανάπτυξης (ενώ ακριβώς το πρόβλημα της περιφερειακής ανάπτυξης είναι ο ανισομερής χαρακτήρας της) είναι όχι μόνο επιπόλαιη αλλά και απατηλή. Εν τούτοις, ακόμα και αν χρησιμοποιήσουμε παρόμοιους «χονδρικούς» δείκτες, όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η σημασία που μπορούμε να τους αποδώσουμε είναι βέβαια μόνο συγκριτική και όχι απόλυτη. Το 1960, το κατά κεφαλήν μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ ήταν πάνω από το διπλάσιο σε σχέση με το αντίστοιχο ελληνικό: σχέση ευρωπαϊκού προς ελληνικό 2,4. Το 1972, μετά από 13 χρόνια και ακριβώς στην περίοδο που υποτίθεται ότι συντελέστηκε το «ελληνικό θαύμα», το μέσο κατά κεφαλήν ευρωπαϊκό εισόδημα εξακολουθούσε να είναι πάνω από το διπλάσιο σε σχέση με το ελληνικό: σχέση ευρωπαϊκού προς ελληνικό 2,1. Βλ. *Statistical Yearbook 1974*, U.N. Τέλος, το 1979, το μέσο ΑΕΠ των μητροπολιτικών χωρών (βιομηχανικές οικονομίες του μηχανισμού της αγοράς, κατά την ταξινόμηση της Διεθνούς Τράπεζας) ήταν επίσης υπερδιπλάσιο του ελληνικού: σχέση μητροπολιτικού προς ελληνικό 2,4. Βλ. *World Development Report 1981*, World Bank. Το άνοιγμα, επομένως, μεταξύ της χώρας μας και των μητροπόλεων παραμένει ακριβώς το ίδιο μετά από μια 20ετία κατά την οποία η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη «ανάπτυξη» στη ιστορία της.

40. Ο δείκτης αυτός τονίζεται ιδιαίτερα από μαρξιστές αναλυτές που ξεκινούν από την αρχή της ταυτοποίησης της «προόδου» με την αυξανόμενη οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Έτσι, ο R. Hilferding, για παράδειγμα, υποθέτει ότι οποιοδήποτε δασμολογικοί περιορισμοί που καταλήγουν σε περισσότερες εξαγωγές και λιγότερες εισαγωγές αγαθών με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου είναι ωφέλιμοι για μια χώρα (R. Hilferding, *Finanzkapital*, 1910). Η λογική συνέπεια αυτής της υπόθεσης είναι ότι πολλοί ορθόδοξοι μαρξιστές, ακόμα και σήμερα, θεωρούν ότι η διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου είναι καθοριστικός δείκτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Όσο δηλαδή περισσότερα βιομηχανικά προϊόντα εξάγει μια χώρα στο σύνολο, τόσο πιο προχωρημένο είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων. Μια τέτοια ανάλυση έρχεται, βέβαια, σε φανερή σύγκρουση με το γεγονός, π.χ., ότι το Χονκ-Κονγκ εξάγει μεγαλύτερη αναλογία βιομηχανικών προϊόντων από την Αυστραλία ή τη Νέα Ζηλανδία, χωρίς, φυσικά, να μπορεί κανένας να χαρακτηρίσει το πρώτο (έστω και δυνητικά) κυρίαρχη χώρα και τις χώρες στη δεύτερη κατηγορία περιφερειακές. Αναλύσεις αυτού του είδους έρχονται σε τόσο κραυγαλέα σύγκρουση με την πραγματικότητα ακριβώς γιατί, από τη μια μεριά, είναι στατικές και δεν παίρνουν υπόψη αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας μέσα στην παγκόσμια αγορά, ενώ από την άλλη, δεν ξεκινούν από την αρχή ότι ο μόνος τρόπος που επιτρέπει μια ρεαλιστική ανάλυση της αναπτυξιακής διαδικασίας πρέπει να βασίζεται στην εξέταση της οι-

οικονομικής δομής μιας χώρας ως συνόλου, του βαθμού δηλαδή που είναι ολοκληρωμένη, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

41. Σ. Μπαμπανάση και Κ. Σούλα, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών*, Θεμέλιο, 1976, σελ. 166. Παρόμοια, η Ελλάδα θεωρείται ότι «πέρασε σε ένα στάδιο μέσης καπιταλιστικής ανάπτυξης, εφόσον αποκολληθήκε από τον καθυστερημένο - βασικά αγροτικό - χαρακτήρα της οικονομίας της». Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1976, σελ. 318.

42. Α. Ζαχαρέας, «Ένα δημοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως», *ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*, Κέδρος, 1972, σελ. 312.

43. Π. Αβδελίδης, *Η αγροτική Οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της*, Αθήνα, 1975, σελ. 18. Ο συγγραφέας διαφωνεί με την ταξινόμηση των διεθνών οργανισμών (αναπτυγμένες / αναπτυσσόμενες / σοσιαλιστικές) και προτείνει να προστεθούν οι υποδιαίρεσεις περισσότερο / λιγότερο αναπτυγμένες, χώρες στη διαδικασία της ανάπτυξης / υπανάπτυκτες - καθυστερημένες. Παρόμοιες, όμως, ταξινομήσεις εξομοιώνουν έμμεσα τις σημερινές «υπανάπτυκτες» χώρες με τις σημερινές αναπτυγμένες σε κάποιο προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης. Η υπόθεση, δηλαδή, στην οποία στηρίζονται οι ταξινομήσεις αυτές είναι ότι η υπανάπτυξη είναι ταυτόσημη με την καθυστέρηση και ότι η αυτόνομη ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών είναι δυνατή στα πλαίσια της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς. Αντίθετα, στη μελέτη αυτή διακρίνουμε δύο βασικά κατηγορίες: μητροπολιτικές / κυρίαρχες χώρες και περιφερειακές / εξαρτημένες. Στην τελευταία κατηγορία, όμως, θα μπορούσαμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ περιφερειακών και ημιπεριφερειακών χωρών (όπως η Ελλάδα) βάσει της ισχύος της κρατικής μηχανής ως προς τον επηρεασμό των δυναμικών της αγοράς.

44. Βλ. εισήγηση Θ. Πάγκαλου στο βιβλίο *Οικονομική ανάπτυξη και μεταβάσταση στην Ελλάδα*, έκδοση της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Διευρώπων, Κάλβος, 1974, σελ. 65. Βλ. ακόμα Μ. Νικολινάκος, «Η έννοια του Ευρωπαϊκού Νότου» στο βιβλίο του *Εξάρτηση και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, 1977.

45. Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, 1975, σελ. 17.

46. Ν. Πουλαντζά, *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, 1975, σελ. 10.

47. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, 1977, σελ. 23.

48. Βλ. τη σημαντική εργασία του Ν. Μουζέλη *Σύγχρονη Ελλάδα: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978.

49. Αν και διαφωνούμε με τη γενικότερη και, κυρίως, τη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα, στο συγκεκριμένο θέμα είναι πολύ σωστός ο χαρακτηρισμός του έλληνα αγρότη ως «μισθωτού με το κομμάτι, ή κατ' οίκον, του απρόσωπου καπιταλιστικού συστήματος» (Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σελ. 184). Είναι σωστή, δηλαδή, η θέση ότι οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής μας παραγωγής δεν αποτελούν προ-καπιταλιστικά υπολείμματα (ή τρόπους παραγωγής) αλλά μια μορφή ενσωμάτωσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Το γεγονός, άλλωστε, ότι το κράτος και η ΑΤΕ εξασφαλίζουν, μόνιμα, μεταξύ των 2/3 και 3/4 των γεωργικών επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, με συνέπεια τη συνεχή αύξηση των αγροτικών χρεών στη μεταπολεμική περίοδο (από 27% του ακαθ. αγροτ. προϊόντος το 1950 σε 32% το 1967 (σελ. 206) επιβεβαιώνει τη θέση αυτή.

50. Ο Μουζέλης εισηγείται τη χρησιμοποίηση του λενινιστικού ορισμού της καπιταλιστικής επιχείρησης, σύμφωνα με τον οποίο καπιταλιστικές είναι οι επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν πάνω από 15-30 εργάτες. Βλ. V. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, 1907.

51. Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1980.

52. *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

53. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του αγροτικού προϊόντος στην περίοδο 1950-75 έφθασε το 4%. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*, Υπουργείο Συντονισμού, 1976.

54. *Ibid.*

55. Οι μεταπολεμικοί ρυθμοί ανάπτυξης της γεωργίας δε σημαίνουν, όμως, ότι η τελευταία έπαψε να χαρακτηρίζεται από χαμηλή παραγωγικότητα «είτε σε σχέση με την ευρωπαϊκή γεωργία είτε με τον αστικό τομέα στην Ελλάδα», όπως εσφαλμένα υποθέτει ο Βεργόπουλος (βλ. K. Vergopoulos, «Capitalism and Peasant Productivity», *Journal of Peasant Studies*, Ιούλιος 1978). Η αγροτική παραγωγικότητα (εργασίας / κεφαλαίου / εδάφους) είναι πράγματι χαμηλή τόσο σε σχέση με το μεταποιητικό τομέα όσο και, πολύ περισσότερο, σε σχέση με την αντίστοιχη παραγωγικότητα των μητροπολιτικών χωρών. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί στο φαινόμενο αυτό έχει ακριβώς σχέση με την οργανική σύνδεση της γεωργίας με τους άλλους τομείς, μέσα από μια διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης, που δημιουργεί άνισους ρυθμούς ανάπτυξης των διαφόρων τομέων (ή ακόμα και κλάδων μέσα στον ίδιο τομέα) και όχι με την επικράτηση προ-καπιταλιστικών μορφών και την απουσία οργανικών δεσμών. (Βλ. κεφ. Γ).

56. A. Williams, *Southern Europe Transformed*, Harper and Row, 1984, σελ. 15. Βλ. ακόμα R.L. King, «Southern Europe: Dependency or Development?», *Geography*, τόμος 67, 1982, σελ. 221-34.

57. P. Selwyn, «Some Thoughts on Cores and Peripheries», στο βιβλίο των P. Seers, B. Schaffer, M. L. Kiljunen, *Underdeveloped Europe*, Harvester, 1979, σελ. 37.

58. Επομένως, είναι αυτονόητη η σημασία της ανάλυσης της ιστορικής διαδικασίας μέσω της οποίας η Ελλάδα ενσωματώθηκε στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Εν τούτοις, η παρούσα μελέτη συγκεντρώνεται στα αποτελέσματα μόνο της ιστορικής αυτής διαδικασίας ενσωμάτωσης, ενώ για την ίδια τη διαδικασία παραπέμπουμε στις σημαντικές, παλιές και νέες, μελέτες για το θέμα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την *Εισαγωγή εις την Ιστορία της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας* του Γ. Κορδάτου, Αθήνα, 1930, την έκδοση της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1977, το βιβλίο του Κ. Μοσκόφ *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, 1978, το βιβλίο του Μ. Νικολινάκου *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Νέα Σύνορα, 1976 και τις ήδη αναφερθείσες μελέτες των Ν. Μουζέλη (*Modern Greece*), Κ. Τσουκαλά (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή*) και Κ. Βεργόπουλου (*Το αγροτικό ζήτημα*).

59. Σύμφωνα με τον S. Amin, ο χαρακτήρας που παίρνει τελικά η τυπολογία της υπανάπτυξης σε κάθε χώρα ποικίλλει στο άπειρο, και το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται βασικά από τρία στοιχεία: τη δομή του προκαπιταλιστικού σχηματισμού τη στιγμή της διεθνούς ενσωμάτωσης, τις οικονομικές μορφές της διεθνούς επαφής και τις πολιτικές μορφές που συνόδευσαν αυτή την ενσωμάτωση (βλ. S. Amin, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, 1975, σελ. 274-5).

60. Όπως τονίστηκε σχετικά και στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σημ. 21), η «επιστήμη της οικονομίας», τόσο με την ορθόδοξη νεο-κλασική όσο και με τη μαρξιστική έννοια, είναι όχι μόνο μη επιθυμητή (με βάση τις οδυνηρές εμπειρίες των λαών σε Ανατολή και Δύση στα χέρια των «ειδικών») αλλά και σε αδυναμία να ικανοποιήσει τα μεθοδολογικά κριτήρια «επιστημονικότητας» που θέτει η ίδια στον εαυτό της. Βλ. σχετικά με το μαρξιστικό παράδειγμα, A. Cutler, B. Hindess, P. Hirst, A. Hussain, *Marx's Capital and Capitalism today*, Routledge, 1977. Σχετικά με το ορθόδοξο παράδειγμα, βλ. ενδεικτικά T.W. Hutchinson, *Knowledge and Ignorance in Economics*, Blackwell, 1977 και D. Bell και I. Kristol, *The Crisis in Economic Theory*, Basic Books, 1981. Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμφωνήσουμε με την καταδίκη της «επιστημονικής» μεθόδου, ιδιαίτερα όσον αφορά τις κοινωνικές επιστήμες, όπου συνήθως ο «επιστημονικός» χαρακτήρας της θεωρίας είναι ο μανδύας που καλύπτει αντίστοιχες ιδεολογικές επιλογές. Ιστορικά, άλλωστε, όπως τονίζει ο Feyerabend, «πρόοδος, σύμφωνα με οποιοδήποτε κριτήριο, πραγματοποιήθηκε μόνο γιατί μερικοί στοχαστές είτε αποφάσισαν να μη δεσμευτούν από μερικούς "φανερούς" μεθοδολογικούς κανόνες, είτε γιατί, αθέλητα, τους έσπασαν» (P. Feyerabend, *Against Method*, NLB, 1975, σελ. 23). Οι ακολουθούντες παρόμοιους πάγιους μεθοδολογικούς κανόνες, συμπεραίνει ο ίδιος, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με το πλούσιο ιστορικό υλικό, δεν μπορούν να κάνουν τίποτα άλλο παρά να το φτωχαίνουν με τους διάφορους ιστορικούς «νόμους» τους, για να μπορέσουν έτσι να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για διανοητική ασφάλεια, για «αντικειμενικότητα» και «αλήθεια» (σελ. 27-28).

61. Αναφερόμαστε σε ερμηνευτικό και όχι «επιστημονικό» πλαίσιο, γιατί, με δεδομένη την ανυπαρξία «αντικειμενικών» κριτηρίων στην επιλογή μεταξύ θεωριών (ανεξάρτητα από τη μέθοδο, ρασιοναλιστική, θετικιστική, κ.λπ. που χρησιμοποιούν), το μόνο ίσως που μπορεί να κάνει ο ερευνητής είναι να δώσει μια πιθανή ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, πάντα φυσικά υπό το πρίσμα της προβληματικής (του παραδείγματος) που εκφράζει τις κοινωνικές επιλογές του. Η μέθοδος, επομένως, που θα ακολουθήσουμε δε στηρίζεται ούτε σε ένα κλειστό ιδεολογικό σύστημα με τους ιστορικούς «νόμους» του, κ.λπ. αλλά ούτε και στη θετικιστική μέθοδο των εμπειρικά επιβεβαιωμένων υποθέσεων που χρησιμοποιούν οι ορθόδοξοι ερευνητές. Αντίθετα, η μέθοδος στο βιβλίο αυτό στηρίζεται στη λογική - αναλυτική επεξεργασία ορισμένων υποθέσεων που αφορούν το φαινόμενο της εξάρτησης και στη μελέτη των στατιστικών στοιχείων, όχι για να επιβεβαιωθούν οι πρώτες σε σχέση με τα δεύτερα αλλά απλώς για να συνυπολογιστούν, σε μια προσπάθεια εκτίμησης της ρεαλιστικής διάστασης των υποθέσεων μας και των λογικών συνεπειών τους.

62. Η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής προσπαθεί ακριβώς να συσχετίσει τις ανισομέρειες της περιφερειακής ανάπτυξης με τις σχέσεις παραγωγής, πράγμα που, όπως αναφέρθηκε, δημιουργεί σειρά ερωτηματικών, ιδιαίτερα σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Βλ. N. Mouzelis, *Modern Greece*.

63. Βλ. A. Cutler, *Marx's Capital and Capitalism today*, τόμος I, μέρος III, για εκτενή συζήτηση σχετικά με το θέμα.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ*

α. Ανισομερή ανάπτυξη

Ο μεγάλος βαθμός ανισομέρειας που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των εξαρτημένων χωρών είναι βασικό χαρακτηριστικό, που θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει την ειδοποιό διαφορά τους σε σχέση με τις μητροπολιτικές. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να ορίσουμε την ανάπτυξη σε σχέση με το βαθμό ανισομέρειας που χαρακτηρίζει την επέκταση των διαφόρων τομέων / κλάδων παραγωγής και τις συνεπαγόμενες διαφορές στην κατανομή παραγωγικότητας και εισοδημάτων. Όσο μεγαλύτερος ο ίκτιμος ανισομέρειας της ανάπτυξης, τόσο μικρότερο είναι το επίπεδο ανάπτυξης και, δυναμικά, ο βαθμός ανάπτυξης.

Ο ορισμός αυτός της ανάπτυξης δεν έχει, βέβαια, σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα, που αποτελεί το σύνηθες κριτήριο μέτρησης του επιπέδου και βαθμού ανάπτυξης. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ¹, όμως, αποτελεί ένα ποσοτικό κριτήριο μεγέθυνσης της οικονομίας, ενώ το πρόβλημα της υπανάπτυξης απαιτεί ένα ποιοτικό κριτήριο των μεταβολών στη δομή της οικονομίας. Ακόμα, όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες, ο βαθμός ανισομέρειας και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν κινούνται αναγκαστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Ο βαθμός της ανισομέρειας, σύμφωνα με τις μελέτες αυτές², βρίσκεται σε συστηματική σχέση με τις δομικές διαφορές και τον τύπο (ποιόν) της ανάπτυξης παρά με το ΑΕΠ και τους ρυθμούς αύξησης του.

* Τμήματα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκαν, στην πρώτη τους μορφή, στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (10, 17 και 24/7/1975) με το γενικό τίτλο «Εξαρτημένη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση». Στην ίδια μορφή αναδημοσιεύτηκαν στο βιβλίο *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Παπαζήσης, 1978, σελ. 61-121.

Ο βαθμός ανισομέρειας, υποθέτουμε στο βιβλίο αυτό, είναι συνάρτηση του βαθμού εξωστρέφειας (ή αντίστοιχα εσωστρέφειας) που χαρακτηρίζει την αναπτυξιακή διαδικασία. Η ανισομέρεια της ανάπτυξης αποτελεί, βέβαια, γενικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Εν τούτοις, ο βαθμός ανισομέρειας που χαρακτηρίζει τη μητροπολιτική ανάπτυξη είναι πολύ μικρότερος από αυτόν που χαρακτηρίζει την περιφερειακή. Στις μητροπολιτικές χώρες, τόσο η παραγωγική όσο και η καταναλωτική δομή διαμορφώνονται μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία που απαιτεί την ισόρροπη ανάπτυξη των διαφόρων τομέων / κλάδων παραγωγής ως προϋπόθεση της αναπαραγωγής των δομών αυτών¹. Ως αποτέλεσμα της εσωστρεφούς αυτής διαδικασίας οι μητροπολιτικές δομές αποτελούν μια ολοκληρωμένη ενότητα, τόσο όσον αφορά τις σχέσεις των παραγωγικών κλάδων μεταξύ τους όσο και όσον αφορά τη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Έτσι, στα πλαίσια της ισόρροπης και αυτοκεντρικής αυτής διαδικασίας, η παραγωγικότητα, τα εισοδήματα, οι μισθοί και τα ημερομίσθια τείνουν να συμπίπτουν γύρω από τον εθνικό μέσο όρο, ανεξάρτητα από τομέα, κλάδο ή τόπο παραγωγής.

Αντίθετα, στις εξαρτημένες χώρες, τόσο η παραγωγική όσο και η καταναλωτική τους δομή διαμορφώνονται εξωστρεφώς, από τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες αυτές ενσωματώνονται ιστορικά στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και τις μεταβολές σ' αυτόν. Το ποιοι, δηλαδή, κάθε φορά αποτελούν τους ηγετικούς τομείς / κλάδους στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι αποτέλεσμα μεταβολών στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Οι μεταβολές αυτές δεν ξεκινούν ποτέ από την περιφέρεια· γεννιούνται και αναπτύσσονται πρώτα στο κέντρο.

Έτσι, στις μητροπολιτικές χώρες, οι μεταβολές αυτές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας συνεπάγονται, στα όρια πάντα της αλληλεξάρτησης μεταξύ κυρίαρχων χωρών, αντίστοιχη προσαρμογή των ήδη ολοκληρωμένων δομών τους στα καθήκοντα που επιβάλλει ο καινούριος καταμερισμός εργασίας. Στις εξαρτημένες όμως χώρες της περιφέρειας, που η αναπτυξιακή τους διαδικασία δεν είναι αυτοκεντρική (με την έννοια της αλληλεξάρτησης που είδαμε στο κεφ. Α), μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας συνεπάγονται την ανάγκη υποκατάστασης ενός κλάδου / προϊόντος με άλλο και τη διαιώνιση του υψηλού βαθμού ανισομέρειας που χαρακτηρίζει τις δομές τους.

Επομένως, η εξωστρέφεια των περιφερειακών χωρών, που προσδιορίζεται από την εξάρτηση της αναπτυξιακής τους διαδικασίας από την ξένη αγορά, το ξένο κεφάλαιο και την ξένη τεχνολογία, είναι ο βασικός παράγοντας που αναπαράγει το μεγάλ-

λο βαθμό ανισομέρειας στην ανάπτυξη τους. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, όπως αναπτύξαμε στο κεφάλαιο Β, η ανισομέρεια αυτή δεν αποτελεί μεταβατικό στάδιο, ως συνέπεια της επιβίωσης προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Στο βαθμό που η αναπτυξιακή διαδικασία εξακολουθεί να είναι εξωστρεφής, η ανισομέρεια θα αναπαράγεται, γιατί αυτοτροφοδοτείται από τους διάφορους μηχανισμούς της εξάρτησης που εξετάζουμε.

Σημαντική θέση ανάμεσα στους μηχανισμούς αυτούς έχει η τεχνολογία, που παίζει σπουδαίο ρόλο στην αναπαραγωγή της ανισομέρειας. Όπως αναπτύσσεται στο κεφ. Ε, η μεταφορά τεχνολογίας από το κέντρο στην περιφέρεια συνεπάγεται τη μεταφορά κατά κεφαλήν επενδύσεων υψηλού επιπέδου σε χώρες όπου, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας, οι διαθέσιμες κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις είναι πολύ χαμηλότερες. Το άνοιγμα αυτό ενισχύει και αναπαράγει το δυϊσμό των οικονομικών δομών των χωρών αυτών και οδηγεί στη συνύπαρξη ενός σύγχρονου τομέα, όπου συγκεντρώνονται οι επενδυτικοί πόροι, και ενός παραδοσιακού τομέα, που παίζει ρόλο δορυφορικό προς τον πρώτο.

Οι συνέπειες του μεγάλου βαθμού ανισομέρειας εκδηλώνονται σε όλες τις πλευρές της αναπτυξιακής διαδικασίας: στη δυναμική της ανάπτυξης των μεγάλων παραγωγικών τομέων, στη δυναμική της επέκτασης των διαφόρων κλάδων μέσα στους τομείς αυτούς, στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής, στην παραγωγικότητα των διαφόρων παραγωγικών κλάδων, στην περιφερειακή ανάπτυξη, στην κατανομή του προσωπικού εισοδήματος και στην καταναλωτική δομή.

Η σημασία του τριτογενούς τομέα

Όσον αφορά, πρώτα, την ανάπτυξη των μεγάλων παραγωγικών τομέων (πρωτογενής / δευτερογενής / τριτογενής), κοινό χαρακτηριστικό όλων των περιφερειακών χωρών⁴ είναι η ύπαρξη εξογκωμένου και κατά κανόνα παρασιτικού τριτογενούς τομέα. Ο τομέας αυτός των υπηρεσιών στις περιφερειακές χώρες έχει πολύ μικρή ποιοτική σχέση με τον αντίστοιχο τομέα στο κέντρο. Η εξήγηση της διαφοράς αυτής ανάγεται στις ιστορικές συνθήκες επέκτασης του τομέα αυτού στην περιφέρεια σε σχέση με το κέντρο. Έτσι, στις μητροπολιτικές χώρες, η επέκταση του τριτογενούς τομέα εξηγείται στα πλαίσια μιας μετα-βιομηχανικής εξέλιξης που συνεπάγεται την απο-βιομηχάνιση των χωρών αυτών και την αντίστοιχη *μερική* μεταφορά της βιομηχανίας τους στην περιφέρεια⁵.

Δηλαδή, τα τελευταία χρόνια συντελείται μια σημαντική αλλαγή στο μητροπολιτικό τρόπο παραγωγής, που απαιτεί ολοένα και μεγαλύτερη έρευνα, επεξεργασία των πληροφοριών, κ.λπ. Η αλλαγή αυτή οδηγεί αντίστοιχα στη μεγαλύτερη αναλογία εκπαιδευμένης στο σύνολο εργασίας καθώς και στην αύξηση της έντασης κεφαλαίου στον τομέα των υπηρεσιών⁶. Στη «μετα-βιομηχανική κοινωνία», όπως αποκαλούν σύγχρονοι στοχαστές την κοινωνία που έχει προκύψει στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, το κέντρο της οικονομίας κατέχεται από κοινωνικές ομάδες που επεξεργάζονται πληροφορίες σε διάφορα στάδια (χειριστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, υπάλληλοι στους διάφορους τομείς υπηρεσιών: τραπεζικός τομέας, επικοινωνίες, εκπαίδευση, υγεία, απασχολούμενοι στη διοίκηση επιχειρήσεων, κ.λπ.). Ας σημειωθεί ότι οι κοινωνικές αυτές ομάδες αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία στη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού των χωρών αυτών, όχι μόνο ποσοτικά αλλά - κατά μερικούς σύγχρονους κοινωνιολόγους - και ποιοτικά, σε βαθμό που να μιλούν για μεταφορά του κέντρου κοινωνικού βάρους από την παραδοσιακή εργατική τάξη προς τη νέα «τάξη της γνώσης»⁷.

Αντίθετα, στις περιφερειακές χώρες, η επέκταση του τριτογενούς τομέα μπορεί να εξηγηθεί στα πλαίσια της διαδικασίας εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Μιας διαδικασίας, δηλαδή, που δεν οδήγησε στην επέκταση του μεταποιητικού τομέα κατά τρόπο που να απορροφήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό του πρωτογενούς. Εξαιτίας της έλλειψης ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής, της απουσίας συνδέσεων και της μεταφοράς των πολλαπλασιαστικών επιταχυντικών αποτελεσμάτων στο εξωτερικό, η επέκταση της παραγωγής στο σύγχρονο τομέα των περιφερειακών χωρών δεν οδηγεί στη δημιουργία σημαντικού μεταποιητικού τομέα. Έτσι, σύμφωνα με την έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας⁸, μόνο το 13% του ΑΕΠ των χωρών αυτών προέρχεται από το μεταποιητικό τομέα και το ποσοστό αυτό είναι μόλις κατά 2% υψηλότερο από ό,τι ήταν 20 χρόνια πριν! Ακόμα, εξαιτίας του μικρού μεγέθους του βιομηχανικού τομέα και του είδους των εφαρμοζόμενων τεχνικών, η απορροφητικότητα εργασίας είναι μικρή, με επακόλουθο τη σημαντική υποαπασχόληση (ιδίως στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα).

Η διέξοδος, κατά συνέπεια, που δινόταν στον υπο-απασχολούμενο αγροτικό πληθυσμό ήταν είτε η εξωτερική μετανάστευση είτε η εσωτερική μετανάστευση και η συγκέντρωση στις πόλεις, με την αντίστοιχη διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών. Έτσι εξηγείται η δημιουργία πόλεων-μαμούθ στην περιφέρεια (Κάιρο, Βηρυτός, Μπανγκόκ, κ.λπ.) καθώς και η τροφοδότηση με άφθονο ερ-

γατικό δυναμικό του τριτογενούς τομέα. Το ντόπιο κεφάλαιο, από την άλλη μεριά, βρίσκει προσφορότερη την επένδυση στον τριτογενή, λόγω των χαμηλότερων κεφαλαιουχικών απαιτήσεων, του γρήγορου τζίρου, της έλλειψης μονοπωλιακών εμποδίων και του σχετικά πιο ασφαλούς κέρδους, σε σύγκριση με το πιο αβέβαιο κέρδος στο μεταποιητικό τομέα.

Έτσι, η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα στην περιφέρεια είναι ανάπτυξη έντασης ανειδίκευτης εργασίας, σε αντίθεση με την ανάπτυξη έντασης κεφαλαίου και εξειδικευμένης εργασίας που χαρακτηρίζει την επέκταση του τομέα αυτού στις μητροπόλεις. Ακόμα, ενώ στις περιφερειακές χώρες η επέκταση του τριτογενούς αποτελεί ανάπτυξη απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, στις μητροπολιτικές αποτελεί ανάπτυξη εξοικονόμησης εργασίας, που οφείλεται σε μεταβολές στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής.

Τέλος, άλλη ένδειξη της διαφοράς μεταξύ του μητροπολιτικού και του περιφερειακού τριτογενούς τομέα είναι η εξέλιξη στη διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού. Όπως παρατηρεί ο Baistroch⁹, μολονότι η αναλογία της εργατικής δύναμης στο μεταποιητικό τομέα των περιφερειακών χωρών ήταν χαμηλότερη στα μέσα της εκβιομηχάνισης τους (δεκαετία του '60) από την αντίστοιχη μητροπολιτική, στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης (1800) η αναλογία των απασχολούμενων στον τομέα των υπηρεσιών του Τρίτου Κόσμου ήταν η ίδια με την αναλογία στην οποία το κέντρο έφθασε μόλις το 1890¹⁰.

Στην Ελλάδα, ο τριτογενής τομέας ήταν σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο ο μεγαλύτερος από τους τρεις τομείς παραγωγής, τόσο από την άποψη αναλογίας προϊόντος όσο, τελευταία, και από την άποψη αναλογίας απασχόλησης. Όσον αφορά τη σύνθεση του εθνικού μας προϊόντος, το μισό σχεδόν παράγεται στον τομέα των υπηρεσιών με τάση, τελευταία, μεγαλύτερης αύξησης (βλ. Πίνακα ΓΙ). Όσον αφορά τη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού, το ποσοστό απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα αυξάνεται συνεχώς σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, έτσι ώστε σε μια τριακονταετία να σημειωθεί σχεδόν διπλασιασμός του ποσοστού απασχολούμενων στις υπηρεσίες (από 22% - 40%). Από την άλλη μεριά, το ποσοστό του τριτογενούς τομέα στο ΑΕΠ παρέμεινε σχεδόν το ίδιο (42% και 44%¹¹ στην αρχή και το τέλος της περιόδου, αντίστοιχα). Έτσι, σύμφωνα με μια μέθοδο μέτρησης της παραγωγικότητας των απασχολούμενων ανά τομέα¹², η πολύ ταχύτερη αύξηση της αναλογίας τριτογενούς απασχόλησης στον ενεργό πληθυσμό, από την αύξηση της αναλογίας τριτογενούς προϊόντος στο ΑΕΠ, σημαίνει μείωση της παραγωγικότητας των

απασχολουμένων στον τομέα αυτό (στήλη 3). Εν τούτοις, αν μετρήσουμε την παραγωγικότητα ως το ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο, η εικόνα που προκύπτει είναι ότι η παραγωγικότητα στον τριτογενή τομέα αυξήθηκε μεν, μεταξύ 1951 και '81, αλλά με πολύ βραδύτερο ρυθμό από τους άλλους δύο τομείς (βλ. Πίνακα Γ2).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ1. Ο τριτογενής τομέας στην Ελλάδα: 1951-1981

Έτος	(1) Ποσοστό τριτογενούς προϊόντος στο ΑΕΠ ¹	(2) Ποσοστό τριτογενούς ² απασχόλησης στον ενεργό πληθυσμό	(3) = (1):(2) Παραγωγικότητα απασχολουμένων στον τριτογενή
1951	42,2	21,8	1,94
1961	39,9	23,6	1,69
1971	41,8	30,7	1,36
1981	44,5	40,3	1,10

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951, 1961, 1971 και ανάλυσης απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας 1971-84, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 6/5/1984, *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

1. Σε σταθερές τιμές 1970 (χωρίς τις υπηρεσίες από ιδιοκατοίκηση κατοικιών).
2. Περιλαμβάνει τους απασχολούμενους στις μεταφορές-επικοινωνίες, εμπόριο, τράπεζες, ασφάλειες, δημ. διοίκηση, ασφάλεια, υγεία, εκπαίδευση.

Η ραγδαία αυτή αύξηση της τριτογενούς απασχόλησης είναι ενδεικτική της μεγάλης απορροφητικότητας εργασίας του τομέα αυτού. Όπως άλλωστε προκύπτει από τον Πίνακα Γ11, η απορροφητικότητα εργασίας του τομέα των υπηρεσιών σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού είναι η μεγαλύτερη από όλους τους άλλους τομείς της οικονομίας: ο συντελεστής απορροφητικότητας εργασίας του τομέα αυτού σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού ήταν 0,24 στην περίοδο 1951-61, 0,45 στην περίοδο 1961-71 και 0,43 στην περίοδο 1971-81. Η συνέπεια της υψηλής αυτής απορροφητικότητας ήταν ότι, ενώ το ποσοστό της τριτογενούς απασχόλησης στο σύνολο του πληθυσμού ήταν περίπου 9% το

1951, στο τέλος της περιόδου (1981) το αντίστοιχο ποσοστό έφθανε το 15%. Είναι, τέλος, χαρακτηριστική η παρατήρηση του ΟΟΣΑ, σε πολύ πρόσφατη έκθεση του για την Ελλάδα¹³, ότι σημειώνεται σημαντική μεταβολή στη μετά το 1975 ελληνική ανάπτυξη. Ενώ, δηλαδή, πριν από το έτος αυτό ο τριτογενής τομέας συνεισέφερε περίπου το μισό στην αύξηση του ΑΕΠ, μετά το 1975 η συνεισφορά του τομέα αυτού ανέβηκε στα 3/4 της συνολικής αύξησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ2. Ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο 1951-81
(σε σταθερές τιμές 1970)

Τομέας	1951	1961	1971	1981	1951-81 (1951 = 100)
Πρωτογενής	13.144	19.304	37.090	54.622	416
Δευτερογενής	29.017	51.431	106.290	129.160	445
Τριτογενής	49.576	57.860	116.460	130.180	263

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951-81, *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

Σημ.: Οι υπηρεσίες από την ιδιοκατοίκηση κατοικιών δεν περιλαμβάνονται ούτε στο προϊόν του τριτογενούς ούτε στο ΑΕΠ.

Η επέκταση αυτή του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου αποτελεί βασικό σύμπτωμα της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης στη χώρα μας. Το γεγονός, δηλαδή, ότι η εκβιομηχάνισή μας δε δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, αλλά ούτε και οδήγησε στον περιορισμό του ανοίγματος μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, είχε συνέπεια ότι η αναπτυξιακή πολιτική στην περίοδο αυτή βασίστηκε στη μαζική μεταναστευτική και την επέκταση του τουρισμού. Έτσι, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και οι τουριστικές δαπάνες χρησιμοποιήθηκαν για τη μερική κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών (που δημιουργούσε το σημαντικό άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και εθνικής δαπάνης (βλ. κεφ. Δ)), ενώ η ίδια η

μετανάστευση, καθώς και η αύξηση των θέσεων στο δημόσιο τομέα¹⁴ χρησιμοποιήθηκαν για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού.

Έτσι, το μη μεταναστεύον εργατικό δυναμικό, που δεν μπορούσε να βρει απασχόληση στο δευτερογενή ή στο δημόσιο τομέα, δεν είχε άλλη διέξοδο παρά να προστεθεί στον, συνήθως παρασιτικό, κύκλο των «αυτοαπασχολουμένων», που ασχολούνται με την παροχή υπηρεσιών παντός είδους (δουλειές του ποδαριού, μικρέμποροι, μεσάζοντες, «αεριτζήδες», κ.λπ.). Η συνέπεια είναι ότι το ποσοστό αυτοαπασχολουμένων στον ενεργό πληθυσμό αυξάνει συνεχώς στη μεταπολεμική περίοδο: από 14%, κατά μία εκτίμηση, το 1960 σε 27% το 1981, ποσοστό πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο στις χώρες της ΕΟΚ¹⁵. Η αυτοαπασχόληση, βέβαια, αυτή δεν αφορά μόνο τον τριτογενή τομέα. Αν πάρουμε, όμως, υπόψη ότι από τη μια μεριά, το ποσοστό μισθωτών στο δευτερογενή τομέα είναι υψηλότερο από αυτό στον τριτογενή (και πολύ χαμηλότερο από τις άλλες χώρες της ΕΟΚ)¹⁶, ενώ από την άλλη, το ποσοστό απασχολουμένων (αυτοαπασχολουμένων κυρίως) στο γεωργικό τομέα μειώνεται συνεχώς στην εξεταζόμενη περίοδο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η σημαντική αυτή αύξηση των αυτοαπασχολουμένων οφείλεται βασικά στην επέκταση του τριτογενούς τομέα.

Η παραγωγικότητα της γεωργίας

Μια άλλη σημαντική εκδήλωση της ανισομέρειας στην ανάπτυξη των μεγάλων παραγωγικών τομέων αναφέρεται στη χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα, που δεν επιτρέπει την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης σέ όλους τους απασχολούμενους σ' αυτόν και οδηγεί σε χαμηλά βιοτικά επίπεδα. Το αποτέλεσμα είναι η μαζική έξοδος των αγροτών προς τον παρασιτισμό των υπηρεσιών των ντόπιων αστικών κέντρων ή - όπου είναι δυνατό - προς τη βιομηχανία των μητροπόλεων, μια και η εγχώρια βιομηχανία αδυνατεί να δημιουργήσει απασχόληση που να μπορεί να τους απορροφήσει. Δεν είναι, δηλαδή, η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία που οδηγεί στην έξοδο των αγροτών αλλά, αντίθετα, η - παρά τις ανισομερείς βελτιώσεις - πολύ χαμηλή παραγωγικότητα που χαρακτηρίζει τον αγροτικό τομέα. Ένας αποδοτικός αγροτικός τομέας, άλλωστε, θα μπορούσε να εξασφαλίσει υψηλά βιοτικά επίπεδα, όπως συμβαίνει με τον αγροτικό τομέα των μητροπολιτικών χωρών. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, το κατά κεφαλήν εισόδημα των αγροτών είναι υψη-

λότερο από το εισόδημα πολλών άλλων κλάδων, ακριβώς λόγω της υψηλής παραγωγικότητας της αγγλικής γεωργίας (βλ. Πίνακες Γ4 και Γ7).

Από αυτή την άποψη, είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η μείωση του αγροτικού πληθυσμού μας, που πήρε μαζικές διαστάσεις στην περίοδο 1961-71, δε συνοδεύτηκε από αντίστοιχη αύξηση του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό. Κι αυτό σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις μητροπόλεις κατά τη διαδικασία εκβιομηχάνισής τους, όπου η μείωση του αγροτικού πληθυσμού συνοδευόταν πάντα από σημαντική αύξηση της γεωργικής παραγωγής και εισοδήματος, ως αποτέλεσμα της αντίστοιχης αύξησης της παραγωγικότητας στη γεωργία.

Έτσι, ενώ το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε από 56,8% του ενεργού (23,4% του συνολικού) το 1951 σε 30,7% του ενεργού (11,1% του συνολικού) το 1981, το γεωργικό εισόδημα, σε σταθερές τιμές, αυξήθηκε στην περίοδο 1950-75 με μέσο ετήσιο ρυθμό 4,1%¹⁷. Αντίστοιχα, στην ίδια περίοδο το ακαθάριστο εισόδημα του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε με διπλάσιο μέσο ετήσιο ρυθμό (8,2%) και το εισόδημα του τριτογενούς με μέσο ετήσιο ρυθμό περίπου 6%. Η συνέπεια αυτού του ρυθμού αύξησης του αγροτικού εισοδήματος, σε σχέση με το ρυθμό αύξησης του εισοδήματος των άλλων τομέων, είναι η συνεχής μείωση, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό. Έτσι, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα, που αποτελούσε τα 3/5 του κατά κεφαλήν εθνικού στην περίοδο 1951-61, έπεσε στο λιγότερο από το μισό στην περίοδο 1971-81 (49,7% το 1971 και 46,8% το 1981¹⁸ (βλ. Πίν. Γ3).

Η πολύ χαμηλή παραγωγικότητα εργασίας, κεφαλαίου και εδάφους που επικρατεί στον αγροτικό τομέα μας (που θα πρέπει να σημειωθεί εδώ απασχολεί ακόμα σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού - υπολογίζεται ότι το 1981 το ποσοστό αυτό ήταν περίπου 31% έναντι μέσου ποσοστού 6% στις μητροπολιτικές χώρες της ΕΟΚ) δεν είναι βέβαια άσχετη με το χαμηλό εισόδημα που τον χαρακτηρίζει. Έτσι, η παραγωγικότητα των απασχολούμενων στη γεωργία όχι μόνο είναι η χαμηλότερη σε σύγκριση με τους άλλους τομείς της οικονομίας αλλά, σύμφωνα με μια μέθοδο μέτρησης της παραγωγικότητας, είναι και φθίνουσα¹⁹. Σύμφωνα με τον Πίνακα Γ2, εν τούτοις, η αγροτική παραγωγικότητα δεν είναι μεν φθίνουσα αλλά και δεν παύει να είναι, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, εξαιρετικά χαμηλή σε σχέση με την παραγωγικότητα των άλλων τομέων. Άλλες μελέτες επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα αυτό. Έτσι, σύμφωνα με μια μελέτη, η παραγωγικότη-

τα εργασίας με βάση το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν υπολογίζεται ότι είναι 4 φορές μικρότερη στη γεωργία σε σχέση με τους άλλους τομείς²⁰. Τέλος, πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι η παραγωγικότητα εργασίας στη γεωργία μας, μετρούμενη ως προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, είναι 10% χαμηλότερη από την ιταλική και 30% χαμηλότερη από την ιρλανδέζικη²¹.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ3. Κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα σε σχέση με το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα. 1951-1981

	(1)	(2)	(3)=(1):(2)	(4)	(5)	(6)=(4):(5)	(7)=(3):(6)
Έτος	Αγροτικό εισόδημα ¹	Αγροτικός πληθυσμός ²	Κατά κεφαλήν αγροτικό εισ.	Εθνικό εισόδημα	Συνολικός πληθυσμός	Κατά κεφ. εθν. εισ.	
1951	23.475	3.623	6.479	80.511	7.632	10.549	0,614
1961	37.836	3.675	10.295	143.772	8.388	17.139	0,600
1971	48.662	3.082	15.789	278.551	8.768	31.768	0,497
1981	59.156	2.956	20.012	416.109	9.740	42.721	0,468

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75, 1970, 1974-81, των γενικών απογραφών 1951, 1961, 1971 και των προσωρινών αποτελεσμάτων γενικής απογραφής 1981.

1. Σε σταθερές τιμές 1970 (εκατ. δρχ.).

2. Πληθυσμός σε κομοπόλεις/χωριά κάτω 2.000 κατοίκων (εκατ.).

Όσον αφορά την παραγωγικότητα κεφαλαίου στη γεωργία, είναι επίσης χαμηλή και φθίνουσα, όπως δείχνουν οι οριακοί συντελεστές κεφαλαίου που αυξάνουν αντίστροφα στην εξεταζόμενη περίοδο: 1951-60:1,62, 1961-70: 5,61 και 1971-75: 5,76²². Τέλος, η παραγωγικότητα εδάφους είναι και χαμηλή αλλά και σχεδόν στάσιμη. Έτσι, η μέση στρεμματική απόδοση των χωρών της ΕΟΚ είναι 5 φορές περίπου μεγαλύτερη²³, ενώ η φυσική παραγωγικότητα εδάφους στην ελληνική γεωργία υπολογίστηκε ότι αυξάνει με τον πολύ αργό ρυθμό του 1,1% το χρόνο²⁴.

Η αιτία της σχετικά χαμηλής αυτής παραγωγικότητας στη γεωργία ανάγεται πάλι στον ανισομερή χαρακτήρα ανάπτυξης

της χώρας μας, που δεν οδήγησε, όπως στις μητροπολιτικές χώρες, στην ανάπτυξη ενός δυναμικού και παραγωγικού αγροτικού τομέα, ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη του δευτερογενούς. Η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα μας, στο βαθμό που στηριζόταν στο ξένο κεφάλαιο και τεχνολογία (βασικά έντασης κεφαλαίου) δεν εξαρτιόταν ούτε από το οικονομικό πλεόνασμα του αγροτικού τομέα ούτε από το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού σ' αυτόν. Ακόμα, παράγοντες που έχουν βασικά σχέση με την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση της αγροτικής μας παραγωγής, όπως το μέγεθος και η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων²⁵, ο ανεπαρκής αριθμός αρδευτικών έργων, η διάρθρωση των καλλιεργειών, κ.λπ., συμβάλλουν σημαντικά στη χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα μας. Οι παράγοντες αυτοί, σε συνδυασμό με τον εξαρτημένο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης που εμποδίζει την παραγωγή φτηνών γεωργικών μηχανών και χημικών για την κάλυψη των αναγκών του ντόπιου γεωργικού τομέα, οδηγούν σε χαμηλό βαθμό μηχανοποίησης και χρήσης λιπασμάτων, με αντίστοιχες επιπτώσεις στην παραγωγικότητα²⁶.

Τέλος, από τη μεριά του τελικού προϊόντος, η ανισομέρεια που χαρακτηρίζει την εξαρτημένη εκβιομηχάνιση αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στη δημιουργία ενός πλέγματος γεωργικών βιομηχανιών που θα μπορούσε να καλύπτει τις ανάγκες της αγροτικής μας οικονομίας και να συμβάλλει στη λύση του προβλήματος ανεργία - υποαπασχόληση - μετανάστευση. Έτσι, στο βαθμό που η ανισομέρεια της ανάπτυξής μας, από τη μια μεριά, επέτρεπε μια σημαντική βελτίωση της παραγωγικότητας²⁷ και αντίστοιχη απελευθέρωση εργατικών χεριών και από την άλλη, επέτρεπε τη δημιουργία ενός σύγχρονου αγροτικού τομέα με ρυθμούς ανάπτυξης και παραγωγικότητας αντίστοιχους εκείνων της μεταποίησης, η συνέπεια ήταν η δημιουργία ενός σημαντικού πλεονάσματος εργατικού δυναμικού που εγκατέλειπε μαζικά τους αγρούς στη διάρκεια των δεκαετιών του '50 και του '60. Δεν είναι, λοιπόν, απορίας άξιον ότι σήμερα το 48% των αγροτών μας είναι πάνω από 55 χρόνων!²⁸

Η χαμηλή παραγωγικότητα όμως της γεωργίας καθώς και τα αντίστοιχα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα δεν αποτελούν μόνο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης αναπτυξιακής διαδικασίας, αλλά και αιτία. Το γεγονός, ιδιαίτερα, ότι τα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας μικρού μεγέθους αγοράς έχει αποφασιστική σημασία για το μέγεθος και τη διάρθρωση του μεταποιητικού τομέα και, επομένως, για τον όλο χαρακτήρα της ανάπτυξης της χώρας μας.

Δεν είναι, όμως, μόνο μεταζύ τομέων που ο βαθμός ανισομέρειας στις εξαρτημένες χώρες είναι μεγάλος, λόγω της υπερτροφικής ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα, της μεγάλης αναλογίας του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στον αγροτικό τομέα (αιτία και αποτέλεσμα της χαμηλής παραγωγικότητας σ' αυτόν) καθώς και της μερικής και αποσπασματικής ανάπτυξης του δευτερογενούς. Ο βαθμός ανισομέρειας μέσα στους τομείς είναι εξίσου σημαντικός, λόγω του δυϊσμού που δημιουργείται στην οικονομική δομή των περιφερειακών χωρών.

Δηλαδή, η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη συνύπαρξη δύο, βασικά, τομέων: ενός σύγχρονου τομέα, που περιλαμβάνει συνήθως στοιχεία του βιομηχανικού, χωρίς να αποκλείονται όμως, ανάλογα με τα συγκριτικά οικονομικά πλεονεκτήματα κάθε περιοχής, και στοιχεία από τους άλλους τομείς, και ενός παραδοσιακού τομέα, στον οποίο ανήκει η υπόλοιπη οικονομία. Ο σύγχρονος τομέας είναι προσανατολισμένος προς την εξωτερική αγορά ή / και είναι ελεγχόμενος άμεσα ή έμμεσα από το ξένο κεφάλαιο. Υπάρχουν, λοιπόν, δύο τύποι βιομηχανίας, δύο τύποι γεωργίας, κ.λπ., που χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφορές στην παραγωγικότητα, στους μισθούς / ημερομίσθια. Ο ανολοκλήρωτος αυτός χαρακτήρας της οικονομικής δομής μαζί με την ανισόρροπη μερική εκβιομηχάνιση συνεπάγονται την έλλειψη ισχυρών συνδέσεων μεταξύ τομέων και τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την αναπαραγωγή της σχέσης εξάρτησης.

Ο δευτερογενής τομέας, ειδικότερα, χαρακτηρίζεται από πολλαπλή ανισομέρεια ως προς την ανάπτυξή του: ανισομέρεια μεταξύ κλάδων παραγωγής και ενδοκλαδική ανισομέρεια μεταξύ μονάδων παραγωγής. Έτσι, η υπερτροφική ανάπτυξη μερικών κλάδων και η ατροφική ανάπτυξη άλλων, η συγκέντρωση της παραγωγής σε μερικές μεγάλες μονάδες, ενώ συγχρόνως η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών μονάδων συνίσταται από μικρομονάδες, έχει αναπόφευκτα σημαντικές συνέπειες στην παραγωγικότητα, την απασχόληση, τα εισοδήματα και το ισοζύγιο πληρωμών (βλ. περισσότερα για το δυϊσμό της βιομηχανίας στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου αυτού).

Ενδεικτικό της ανισομέρειας αυτής στο δευτερογενή τομέα είναι το γεγονός ότι το 1975 93% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσαν κατά μέσο όρο λιγότερο από 10 άτομα (και το 97% λιγότερα από 20 άτομα). Εν τούτοις, το υπόλοιπο 7% των μονάδων ήταν υπεύθυνο για το 81% της ακαθάριστης αξίας της μεταποιητικής παραγωγής και το 79% της προστιθέμενης αξίας στη μετα-

ποίηση²⁹. Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι οι μικρές αυτές επιχειρήσεις ανήκουν βασικά στους παραδοσιακούς κλάδους (είδη ένδυσης, υποδήματα, υφαντικά, δέρμα, έπιπλα) που απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά, ενώ περίπου το 60% των συνολικών εξαγωγών το 1974 προέρχεται από τις 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις³⁰.

Ο αντίστοιχος βαθμός ανισομέρειας στις μητροπολιτικές χώρες είναι σημαντικά μικρότερος. Έτσι, ενώ στην Ελλάδα, όπως είδαμε, 93% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσαν κάτω από 10 άτομα και στις άλλες περιφερειακές χώρες της Νότιας Ευρώπης τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 79% για την Πορτογαλία και 77% για την Ισπανία, στην Αγγλία το ποσοστό αυτό ήταν μόνο 39%. Ακόμα, ενώ στην Ελλάδα μόνο 0,6% των μονάδων απασχολούσαν πάνω από 100 άτομα, έναντι 2,7% στην Πορτογαλία και 2,4% στην Ισπανία, το αντίστοιχο ποσοστό στην Αγγλία ήταν στην ίδια περίοδο³¹ 15%.

Η παραγωγικότητα αυτών των μικρών μονάδων, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία στις περιφερειακές χώρες, είναι πολύ χαμηλότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη των μεγάλων μονάδων. Έτσι, στην Ελλάδα η παραγωγικότητα εργασίας, μετρούμενη ως προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, ήταν το 1975 σχεδόν τριπλάσια στις μεγάλες μονάδες σε σχέση με τις μικρές³². Δεν είναι, επομένως, τυχαίο, δεδομένης της χαμηλής παραγωγικότητας των μικρών αυτών μονάδων στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας, ότι είναι ακριβώς αυτοί οι κλάδοι που υπέστησαν τις μεγαλύτερες ζημιές από το άνοιγμα στον ανταγωνισμό των μητροπολιτικών προϊόντων, που επέφερε η ένταξη στην ΕΟΚ³³.

Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε είναι ότι, λόγω του ανισομερούς χαρακτήρα που παίρνει η εξωστρεφής ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση, ο δυϊσμός της οικονομίας είναι αναπόφευκτος: συνύπαρξη, δηλαδή, από τη μια μεριά, μεγάλων, συνήθως εξαγωγικών, μονάδων που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο και χαρακτηρίζονται από υψηλή συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας και αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα και από την άλλη μεριά, ντόπιων μικρών μονάδων που απευθύνονται, βασικά, στην εσωτερική αγορά και χαρακτηρίζονται από χαμηλή συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας και αντίστοιχα χαμηλή παραγωγικότητα.

*Η κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος
ανά παραγωγικό κλάδο*

Ο μεγάλος βαθμός ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής είναι άλλη μια χαρακτηριστική ένδειξη ανισομέρειας. Βέβαια, η ανισομέρεια αυτή παρουσιάζεται και στις μητροπολιτικές χώρες. Εν τούτοις, ο βαθμός ανισομέρειας που εμφανίζουν οι εξαρτημένες χώρες είναι πολύ μεγαλύτερος από αυτόν των μητροπολιτικών. Ενώ, δηλαδή, στις χώρες του κέντρου το κατά κεφαλήν εισόδημα σε κάθε τομέα κυμαίνεται γύρω στο μέσο εθνικό ποσοστό, στις εξαρτημένες χώρες η διασπορά είναι τεράστια.

Από τη σύγκριση της κατανομής του κατά κεφαλήν προϊόντος στην Ελλάδα και την Αγγλία (βλ. Πίνακα Γ4) προκύπτει η ακόλουθη εικόνα. Με μέσο εθνικό ποσοστό 100, το κατά κεφαλήν εισόδημα του έλληνα αγρότη το 1981 ήταν 46, ενώ το αντίστοιχο του απασχολούμενου στις εξορυκτικές βιομηχανίες ήταν υπερπεν-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ4. Ακαθάριστο προϊόν κατά απασχολούμενο και ανά κλάδο παραγωγής στην Ελλάδα και την Αγγλία

Κλάδος	Ελλάς (1981) (σταθερές τιμές 1970)	Αγγλία (1978)
Γεωργία	46	147
Ορυχεία	255	212
Μεταποίηση	110	90
Ηλεκτρισμός-ύδρευση-αποχ.	395	207
Κατασκευές	70	114
Μεταφορές-επικοινωνίες	128	127
Εμπόριο	84	85
Λοιπές υπηρεσίες	123	87

Ελλάδα: Μέσος όρος = 117.910 δρχ.

Αγγλία: Μέσος όρος = 473.110 δρχ.

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει: α) Εθν. Λογ/σμών 1970, 1974-81, β) ανάλυσης απασχόλησης κατά κλάδο οικον. δραστηριότητας 1971-84, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 6/5/1984, γ) *Economic Trends* (CSO), Οκτώβριος 1982, δ) *Employment Gazette*, Αύγουστος 1982.

ταπλάσιο και του απασχολούμενου στον τριτογενή τομέα ήταν σχεδόν τριπλάσιο. Αντίθετα, στην αγγλική περίπτωση, όχι μόνο το κατά κεφαλήν εισόδημα του αγρότη είναι μεγαλύτερο από εκείνο πολλών άλλων κλάδων (μεταποίηση, κατασκευές, υπηρεσίες) - λόγω της μεγάλης παραγωγικότητας της αγγλικής γεωργίας - αλλά, το κυριότερο, η διανομή του εισοδήματος είναι πολύ λιγότερο άνιση. Οι ακραίες τιμές, για παράδειγμα, κυμαίνονται από 1 έως 2,5 στην αγγλική περίπτωση, ενώ στην ελληνική κυμαίνονται από 1 έως 8,6.

Για πρόσθετη επιβεβαίωση του σημαντικότερου βαθμού ανισοκατανομής στην Ελλάδα σε σχέση με την Αγγλία χρησιμοποιήσαμε επίσης τη στατιστική μέθοδο της ανάλυσης διακύμανσης (analysis of variance)*. Η μέθοδος αυτή μπορεί να μας πληροφορήσει αν οι διαφορές στην κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των δύο χωρών είναι στατιστικά σημαντικές ή όχι. Το αποτέλεσμα και από τον έλεγχο αυτό είναι ότι οι διαφορές στην κατανομή του ακαθάριστου προϊόντος κατά απασχολούμενο που παρατηρούνται μεταξύ των δύο χωρών είναι στατιστικά σημαντικές.

Ο μεγαλύτερος αυτός βαθμός ανισομέρειας μπορεί να εξηγηθεί αν πάρουμε υπόψη μια σειρά παράγοντες που χαρακτηρίζουν τον εξαρτημένο τύπο ανάπτυξης. Τέτοιοι παράγοντες είναι πρώτον, το ποσοστό υποαπασχόλησης που χαρακτηρίζει τον πρωτογενή και κυρίως τον εξογκωμένο τριτογενή τομέα των εξαρτημένων

* Η διαδικασία που ακολουθείται στη μέθοδο αυτή συνίσταται στον έλεγχο της μηδενικής υπόθεσης, ότι δηλαδή δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ της αγγλικής και της ελληνικής κατανομής του ακαθάριστου προϊόντος κατά απασχολούμενο. Στη συνέχεια υπολογίζεται η τιμή του λόγου:

$$F = \frac{\frac{ns^2}{\bar{x}_i}}{\bar{x}_s^2}$$

Ο αριθμητής του λόγου αυτού δίνει τη διαφορά στο μέσο κατά κεφαλήν προϊόν μεταξύ των δύο χωρών, ενώ ο παρονομαστής δίνει τη μέση διακύμανση μέσα στις δύο χώρες. Στην περίπτωση που εξετάζουμε

$$F = 20,99$$

ενώ η κριτική τιμή του F για την απόρριψη ή όχι της μηδενικής υπόθεσης στο επίπεδο 5% και με βαθμούς ελευθερίας 1 και 14 είναι

$$F_{0.05}(1,14)=4,60$$

Δεδομένου ότι η υπολογισθείσα τιμή του λόγου αυτού είναι μεγαλύτερη από την κριτική τιμή, απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση, ότι δηλαδή οι διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

χωρών. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, υπολογίστηκε ότι στη δεκαετία 1960-69 το ποσοστό υποαπασχόλησης ήταν 9,6% του ενεργού πληθυσμού¹⁴. Στη δεκαετία του '70 το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 4,4%. Η μείωση, όμως, αυτή οφειλόταν στη μαζική μετανάστευση της προηγούμενης δεκαετίας και όχι στην απορρόφηση των υποαπασχολούμενων από το μεταποιητικό τομέα (βλ. Γβ, εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού).

Δεύτερον, οι μισθωτοί στις μητροπολιτικές χώρες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού και το ποσοστό αύξησης του μισθού έχει την τάση να καθορίζεται ομοιόμορφα για τους εργαζομένους όλων των κλάδων γύρω από το μέσο ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας, που, λόγω της ομοιογένειας στην κατανομή της, συμβαίνει να είναι περίπου το ίδιο στον κάθε τομέα χωριστά. Αντίθετα, στις εξαρτημένες χώρες οι μισθοί / εισοδήματα των διαφόρων τομέων δεν έχουν την τάση να ακολουθούν την αντίστοιχη τάση του εθνικού εισοδήματος, μια και η διασπορά εισοδημάτων από το μέσο είναι πολύ πιο μεγάλη στους διάφορους παραγωγικούς τομείς.

Ακόμα, στις εξαρτημένες χώρες οι αυτο-απασχολούμενοι στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού αποτελούν ένα σημαντικά υψηλότερο ποσοστό, το οποίο μάλιστα, όπως στην ελληνική περίπτωση, μπορεί να είναι και αυξανόμενο σε σχέση με το βαθμό ανάπτυξης της χώρας, όπως είδαμε. Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα όχι μόνο το ποσοστό των μισθωτών στο συνολικό ενεργό πληθυσμό είναι πολύ μικρό, σε σχέση με αυτό των μητροπολιτικών χωρών (βλ. σημ. 16), αλλά ακόμα αυξάνει με πολύ αργό ρυθμό: το 1960 οι μισθωτοί στην Ελλάδα ήταν το 33,5% του ενεργού πληθυσμού έναντι ενός μέσου όρου 75,9% στην ΕΟΚ. Το 1970 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 42,3% για την Ελλάδα και 81,4% για την ΕΟΚ και το 1980 τα ποσοστά ήταν 40% και 93% αντίστοιχα¹⁵.

Η διασπορά της παραγωγικότητας

Ο κυριότερος, όμως, λόγος που μπορεί να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τις διαφορές στην κατανομή εισοδήματος κατά κλάδο παραγωγής είναι αναμφίβολα η τελείως ανομοιογενής κατανομή της παραγωγικότητας στις εξαρτημένες χώρες, σε αντίθεση με τη σχετικά ομοιογενή κατανομή στις μητροπολιτικές. Η ανομοιογένεια αυτή στην παραγωγικότητα διαφόρων τομέων οφείλεται με τη σειρά της στο γεγονός ότι η οικονομία των εξαρτημένων χωρών

δεν είναι οργανωμένη αυτοκεντρικά, ως ενιαίο σύνολο, με ολοκληρωμένη βιομηχανική δομή, αλλά αποτελεί ένα συνονθύλευμα σύγχρονων παραγωγικών μονάδων με υψηλή παραγωγικότητα από τη μια μεριά και τεχνολογικά καθυστερημένων μικρο-μονάδων με χαμηλή παραγωγικότητα από την άλλη.

Από τη σύγκριση της παραγωγικότητας στους τρεις μεγάλους παραγωγικούς τομείς που κάναμε για 10 μητροπολιτικές και 10 περιφερειακές χώρες (βλ. Πίνακα Γ5) γίνεται φανερός ο μεγαλύτερος βαθμός ανισομέρειας στην κατανομή παραγωγικότητας της περιφέρειας σε σχέση με αυτόν του κέντρου. Μετρήσαμε την παραγωγικότητα των απασχολούμενων σε κάθε κλάδο με τη μέθοδο Kuznets (βλ. σημ. 12) ως το λόγο του προϊόντος του κάθε τομέα στο ΑΕΠ (F_i) προς την απασχόληση του κάθε τομέα στη συνολική απασχόληση (G_i). Για να μετρήσουμε τη διασπορά της παραγωγικότητας ανά τομέα χρησιμοποιήσαμε το απλό στατιστικό μέτρο του εύρους μεταβολής (διαφορά μέγιστης και ελάχιστης τιμής). Όπως προκύπτει από τον Πίνακα, ο μέσος όρος της διασποράς (με βάση το μέτρο αυτό) είναι 0,46 στο κέντρο, έναντι 1,36 στην περιφέρεια. Η διασπορά, δηλαδή, στις εξαρτημένες χώρες είναι τριπλάσια σε σχέση με τις μητροπολιτικές. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τη στατιστική μέθοδο της ανάλυσης της διακύμανσης του εύρους μεταβολής: οι διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι στατιστικά σημαντικές*. Όσον αφορά την Ελλάδα, είναι φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι ανήκει καθαρά στην ημι-περιφέρεια της Νότιας Ευρώπης, που χαρακτηρίζεται από διασπορά διπλάσια αυτής στο κέντρο.

Στην πραγματικότητα, όμως, η διασπορά στην κατανομή της παραγωγικότητας είναι ακόμα μεγαλύτερη από αυτή που προκύπτει από τον Πίνακα Γ5. Αν, δηλαδή, αναλύσουμε τα στοιχεία που δίνονται συγκεντρωτικά για τους τρεις μεγάλους τομείς παραγωγής σε περισσότερους κλάδους, η εικόνα που προκύπτει είναι μια εικόνα ακόμα μεγαλύτερης ανισότητας στην κατανομή της παραγωγικότητας. Στους Πίνακες Γ6 και Γ7 συγκρίναμε την παραγωγικότητα 8 τομέων παραγωγής στην Ελλάδα και την Αγγλία, για τα ίδια έτη για τα οποία συγκρίναμε παραπάνω την κατανομή εισοδήματος κατά κλάδο παραγωγής.

* Ακολουθώντας την ίδια διαδικασία, η υπολογισθείσα τιμή του F είναι:

$$F = 5,66$$

ενώ η κριτική τιμή είναι:

$$F_{0.05}(1,18) = 4,41$$

Η μηδενική, επομένως, υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικής διαφοράς, όσον αφορά το εύρος μεταβολής της παραγωγικότητας στο κέντρο και την περιφέρεια, απορρίπτεται.

Δύο είναι τα βασικά συμπεράσματα που μπορούμε να συναγάγουμε από αυτή την ανάλυση. Το πρώτο είναι ότι ο βαθμός ανισότητας στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος έχει άμε-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ5: Παραγωγικότητα των εργαζομένων κατά τομείς παραγωγής σε διάφορες χώρες το 1979

Χώρα	Γεωργία Βιομηχ. Υπηρεσίες						Παραγωγικότητα				Εύρος μεταβολής	
	F ₁	G ₁	F ₂	G ₂	F ₃	G ₃	F ₁	G ₁	F ₂	G ₂		F ₃
Ιταλία	7	11	43	45	50	44	0,64	0,95	1,14			0,50
Αγγλία	2	2	36	42	62	56	1,00	0,86	1,11			0,25
Γαλλία	5	9	34	39	61	52	0,56	0,87	1,17			0,61
Βέλγιο	2	3	37	41	61	56	0,67	0,90	1,09			0,42
Δ. Γερμανία	2	4	49	47	49	49	0,50	1,04	1,00			0,54
Σουηδία	3	5	37	35	65	60	0,60	0,91	1,08			0,48
Καναδάς	4	5	33	29	63	66	0,80	1,14	0,95			0,34
Φινλανδία	8	12	35	35	57	53	0,67	1,00	1,07			0,40
Ολλανδία	4	6	37	45	59	49	0,66	0,82	1,20			0,54
ΗΠΑ	3	2	34	32	63	66	1,50	1,06	0,95			0,55
Μεξικό	10	37	38	26	52	37	0,27	1,46	1,41			1,19
Χιλή	8	20	37	20	55	60	0,40	1,85	0,92			1,45
Βενεζουέλα	6	19	47	27	47	54	0,32	1,74	0,87			1,42
Βραζιλία	11	40	38	22	51	38	0,27	1,72	1,34			1,45
Βολιβία	17	50	29	24	54	26	0,34	1,21	2,07			1,73
Φιλιππίνες	24	47	35	17	41	36	0,51	2,05	1,14			1,54
Αίγυπτος	23	50	35	29	42	21	0,46	1,21	2,00			1,54
Τουρκία	23	54	29	13	48	33	0,43	2,23	1,45			1,80
Ισπανία	9	15	31	40	60	45	0,60	0,77	1,33			0,73
Πορτογαλία	13	25	47	36	40	39	0,52	1,30	1,02			0,78
Ελλάδα	16	38	32	28	52	34	0,42	1,14	1,53			1,11

F_i=λόγος του προϊόντος κάθε κλάδου προς το ΑΕΠ.

G_i=λόγος της απασχόλησης κάθε κλάδου προς τη συνολική απασχόληση.

F/G_i=παραγωγικότητα των απασχολουμένων ανά κλάδο παραγωγής.

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των πινάκων αρ. 11 και 19 της *World Development Report 1981*.

ση σχέση με το βαθμό ανισότητας στην κατανομή της παραγωγικότητας. Από τη στατιστική ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι υπάρχει πολύ ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ των διαφορών στο κατά κεφαλήν εισόδημα και των διαφορών στην παραγωγικότητα ανά τομέα παραγωγής¹⁶. Το δεύτερο συμπέρασμα από την ανάλυση αυτή είναι ότι ο βαθμός ανισομέρειας στην κατανομή της παραγωγικότητας κατά τομέα είναι πολύ μεγαλύτερος στην Ελλάδα από ό,τι στην Αγγλία. Αυτό δείχνουν τα στατιστικά μέτρα της διασποράς που χρησιμοποιήσαμε (μέση απόκλιση τετραγώνου και συντελεστής μεταβλητικότητας). Και τα δυο αυτά μέτρα δείχνουν ότι η διασπορά στην Ελλάδα είναι υπερδιπλάσια της διασποράς στην Αγγλία.

Ο μεγαλύτερος αυτός βαθμός ανισομέρειας στην Ελλάδα είναι, βέβαια, αποτέλεσμα της εξωστρεφούς ανάπτυξης στη μεταπολεμική περίοδο. Έτσι, οι παραγωγικοί κλάδοι για τους οποίους ενδιαφέρθηκε μεταπολεμικά το ξένο κεφάλαιο (είτε απευθυνόταν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ6. Παραγωγικότητα των εργαζομένων ανά τομέα παραγωγής στην Ελλάδα (1981)

Κλάδος	(1) Προϊόν κλάδου/ ΑΕΠ	(2) Απασχόληση κλάδου/ συνολ. απασχ.	(3)=(1):(2) Παραγωγικότητα κλάδου
Γεωργία	14,22	30,70	0,46
Ορυχεία	1,38	0,54	2,55
Μεταποίηση	21,16	19,29	1,10
Ηλεκτρισμός υδρ.-αποχ.	3,40	0,86	3,95
Κατασκευές	5,80	8,29	0,70
Μεταφορές/ επικοινωνίες	9,93	7,76	1,28
Εμπόριο	12,00	14,28	0,84
Λοιπές υπηρεσίες	22,56	18,28	1,23

Μέση απόκλιση τετραγώνου=1,167.

Συντελεστής μεταβλητικότητας=0,72.

Πηγές: Βλ. Πίν. Γ4.

στην ντόπια είτε στη διεθνή αγορά) καθώς και εκείνοι των οποίων η δυναμική της ανάπτυξης εξαρτιόταν από την εξωτερική ζήτηση (ελεγχόμενοι είτε από το ντόπιο είτε από το ξένο κεφάλαιο) είναι οι σύγχρονοι μεταποιητικοί κλάδοι που χαρακτηρίζονται βασικά από υψηλή παραγωγικότητα, χαμηλή απορροφητικότητα εργασίας (λόγω της ξένης τεχνολογίας, συνήθως έντασης κεφαλαίου, που εφαρμόζουν) και μεγάλο βαθμό συγκέντρωσης. Τέτοιοι κλάδοι είναι η βασική μεταλλουργία, τα πετροχημικά, τα ελαστικά-πλαστικά και, τελευταία, τα ηλεκτρικά / ηλεκτρονικά είδη. Αντίθετα, οι κλάδοι στους οποίους στρεφόταν το εγχώριο κεφάλαιο, που στις συνθήκες ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά μπορούσε να παίζει ρόλο συμπληρωματικό αλλά όχι και ανταγωνιστικό προς το ξένο κεφάλαιο (λόγω της μεγαλύτερης παραγωγικότητας του τελευταίου), χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα, σχετικά υψηλή απορροφητικότητα εργασίας και χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης. Τέτοιοι κλάδοι είναι,

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ7. Παραγωγικότητα των εργαζομένων
ανά τομέα παραγωγής στην Αγγλία (1978)

Κλάδος	(1) Προϊόν κλάδου/ ΑΕΠ	(2) Απασχόληση κλάδου/ συνολ. απασχ.	(3)=(1):(2) Παραγωγικότητα κλάδου
Γεωργία	2,4	1,67	1,44
Ορυχεία	3,1	1,53	2,03
Μεταποίηση	27,7	32,00	0,87
Ηλεκτρισμός	2,8	1,52	1,84
Κατασκευές	6,3	5,51	1,14
Μεταφορές/ επικοινων.	7,7	6,55	1,18
Εμπόριο	10,1	12,38	0,82
Λοιπές υπηρεσίες	34,2	38,84	0.88

Μέση απόκλιση τετραγώνου=0,458.

Συντελεστής μεταβλητικότητας=0,34.

Πηγές: Βλ. Πίν. Γ4.

όσον αφορά τη μεταποίηση, οι κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών, που μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν να προσελκύουν το ενδιαφέρον του ξένου κεφαλαίου. Οι κλάδοι αυτοί, μαζί με τους ηγετικούς κλάδους των κατασκευών και των υπηρεσιών¹⁷, συγκεντρώνουν τις προτιμήσεις του εγχώριου κεφαλαίου στη μεταπολεμική περίοδο.

Αν τώρα στην ανισοκατανομή παραγωγικότητας που δημιουργεί η συνύπαρξη σύγχρονων και παραδοσιακών μονάδων στο δευτερογενή τομέα προσθέσουμε τη σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα κλάδων όπως οι κατασκευές και το εμπόριο (που απασχολούν σχεδόν το 1/4 του ενεργού πληθυσμού) καθώς και την αντίστοιχη, ακόμα χαμηλότερη, παραγωγικότητα της γεωργίας (που ακόμα απασχολεί πάνω από το 30% του ενεργού πληθυσμού), μπορούμε να εξηγήσουμε τόσο τη γενικά χαμηλή ελληνική παραγωγικότητα όσο και την ανισομέρεια στην κατανομή της. Ακόμα, η ανομοιογένεια αυτή στην κατανομή της παραγωγικότητας έχει, φυσικά, τις συνέπειες της στη διαμόρφωση των σχετικών τιμών μεταξύ των διαφόρων κλάδων της οικονομίας και μπορεί με τη σειρά της να εξηγήσει τις διαφορές στο διακλαδικό κατά κεφαλήν εισόδημα.

Η περιφερειακή ανισότητα

Όσον αφορά τις τεράστιες περιφερειακές ανισότητες που χαρακτηρίζουν τις εξαρτημένες χώρες, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την υπόθεση ότι σε μεγάλο βαθμό αποτελούν άλλη μία εκδήλωση της σχέσης εξάρτησης που «καθορίζει» την αναπτυξιακή διαδικασία των χωρών αυτών. Οι περιφερειακές ανισότητες δεν αποτελούν, βέβαια, «προνόμιο» των εξαρτημένων χωρών, αφού εμφανίζονται και στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Δηλαδή, οι ανισότητες αυτές δεν είναι παρά το αποτέλεσμα του ανισομερούς χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που με τη σειρά του είναι λογική συνέπεια ενός συστήματος στο οποίο η δυναμική της αναπτυξιακής διαδικασίας προσδιορίζεται πρωταρχικά από μικρο-οικονομικά κριτήρια, που αφορούν την αποδοτικότητα της ατομικής επιχείρησης και όχι βέβαια τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές, οικολογικές ανάγκες των διαφόρων περιφερειών. Επομένως, το περιφερειακό πρόβλημα είναι μια ακόμα μορφή του γενικότερου προβλήματος, της έλλειψης αυτονομίας της σημερινής κοινωνίας.

Ο βαθμός, όμως, περιφερειακής ανισότητας που χαρακτηρίζει τις εξαρτημένες χώρες είναι σημαντικά υψηλότερος από τον αντί-

στοίχο των μητροπολιτικών χωρών, λόγω του ότι η μικρή και μη ολοκληρωμένη βιομηχανική δομή σ' αυτές έχει την τάση να συγκεντρώνεται γύρω από ένα πολύ μικρό αριθμό αστικών κέντρων, που παρέχουν το άφθονο εργατικό δυναμικό και τη συγκεντρωμένη υποδομή (κρατικές υπηρεσίες, τράπεζες, συγκοινωνίες, κ.λπ.), που εξασφαλίζουν τη μέγιστη αποδοτικότητα στις επενδύσεις τους. Οι «σύγχρονοι» δηλαδή τομείς, με τη μεγάλη παραγωγικότητα, έχουν την τάση να συγκεντρώνονται στα λίγα «σύγχρονα» αστικά κέντρα των εξαρτημένων χωρών, που αναπαράγονται κατ' εικόνα και ομοίωση των μητροπολιτικών αστικών κέντρων, χωρίς όμως να αναπαράγουν και το ανάλογο περιβάλλον των τελευταίων: πρωτογενή και τριτογενή τομέα με υψηλή παραγωγικότητα. Έτσι, η υπερσυγκέντρωση των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, που συνήθως χαρακτηρίζει την πρωτεύουσα και ένα δύο ακόμα αστικά κέντρα των εξαρτημένων χωρών συνοδεύεται από μια αντίρροπη τάση στις περιφέρειες τους.

Ακόμα, σύμφωνα με σχετική έρευνα³⁸, οι περιφερειακές ανισότητες στο εσωτερικό των μητροπολιτικών χωρών αποτελούν αντίστροφη συνάρτηση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Αντίθετα, δηλαδή, με τη γνωστή θέση του Amin ότι «κάθε αναπτυγμένη χώρα έχει τη δική της υπανάπτυκτη χώρα μέσα στα σύνορα της»³⁹, η έρευνα αυτή για τις ΗΠΑ δείχνει ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου οδήγησε στη μετατόπιση των περιφερειακών ανισοτήτων από το εσωτερικό στο διεθνές επίπεδο, μεταξύ δηλαδή μητροπολιτικών και εξαρτημένων χωρών.

Όσον αφορά τη συγκέντρωση της βιομηχανίας ειδικότερα, έχει παρατηρηθεί⁴⁰ ότι οι βιομηχανικές μονάδες που παράγουν προϊόντα για την υποκατάσταση των εισαγωγών τείνουν να συγκεντρώνονται στα ήδη υπάρχοντα κέντρα οικονομικής δραστηριότητας και συγκεντρώσεις πληθυσμών, ώστε να μπορούν να εκμεταλλεύονται τα πλεονεκτήματα της κοντινής αγοράς, καθώς και τις «εξωτερικές οικονομίες» υποδομής που προσφέρουν τα κέντρα αυτά. Από την άλλη μεριά, οι βιομηχανίες που παράγουν βασικά για την εξωτερική αγορά δεσμεύονται κατ' αρχήν, ως προς την επιλογή του τόπου παραγωγής, από την τοποθεσία όπου βρίσκονται οι πρώτες ύλες τις οποίες συνήθως επεξεργάζονται. Εν τούτοις, και αυτές οι βιομηχανίες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται σε λιμάνια και συγκοινωνιακούς κόμβους γενικότερα (που συνήθως αποτελούν ήδη αστικά και βιομηχανικά κέντρα), ώστε να εξασφαλίζουν τόσο τη σχετικά φθηνή μεταφορά των προϊόντων τους όσο και τις οικονομίες υποδομής που αναφέραμε.

Το αστικό συγκρότημα Αθήνας - Πειραιά, επομένως, εξασφα-

λίζει πολύ σημαντικά πλεονεκτήματα για τη συγκέντρωση της δευτερογενούς παραγωγής. Από την άλλη μεριά, ο υπερσυγκεντρωμένος κρατικός τομέας και οι λόγοι που ήδη αναφέραμε για την επέκταση του τριτογενούς μπορούν να εξηγήσουν τη συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα στο ίδιο συγκρότημα (βλ. για το θέμα της συγκέντρωσης στο λεκανοπέδιο Αττικής και των περιβαλλοντικών της επιπτώσεων κεφ. ΣΤ). Δε θα πρέπει, επομένως, να προκαλεί απορίες η πρόσφατη παρατήρηση του ΟΟΣΑ¹¹ ότι ουσιαστικά στις περασμένες τρεις δεκαετίες όλη η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας πραγματοποιήθηκε σε δύο αστικά κέντρα (Αθήνα; Θεσσαλονίκη) και το μεγαλύτερο μέρος στην Αθήνα, με συνέπεια η Ελλάδα να εμφανίζει ένα βαθμό συγκέντρωσης «που δεν έχει τον όμοιο του σε καμιά άλλη χώρα του ΟΟΣΑ».

Η προσωπική κατανομή του εισοδήματος

Η ανισομέρεια της εξωστρεφούς ανάπτυξης, που, όπως είδαμε, έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος ανά κλάδο παραγωγής καθώς και στη γεωγραφική κατανομή του εισοδήματος, είναι εύλογο να περιμένει κανείς ότι θα έχει αντίστοιχες συνέπειες στην προσωπική κατανομή του εισοδήματος. Το πρόβλημα της ανισότητας στην προσωπική κατανομή είναι κοινό σε κάθε ιεραρχικά οργανωμένη κοινωνία, που στηρίζεται στις χρηματικές σχέσεις ανταλλαγής και την αγορά εργασίας (όπου, δηλαδή, οι άνθρωποι αναγκάζονται να πουλούν την εργασία τους για να επιζήσουν), είτε η κοινωνία αυτή χαρακτηρίζεται καπιταλιστική είτε - σε μικρότερο ίσως βαθμό - μετακαπιταλιστική.

Η ιεραρχία, όμως, των μισθών / εισοδημάτων είναι πολύ πιο χτυπητή στις εξαρτημένες παρά στις μητροπολιτικές χώρες ως συνέπεια, κυρίως, των διαφορών στην παραγωγική δομή (διαφορές στις παραγωγικότητες, στη διάρθρωση απασχόλησης, κ.λπ.) αλλά και στη δομή της κατανάλωσης. Από την άλλη μεριά, η ίδια η διάρθρωση των εξαρτημένων παραγωγικών δομών έχει αιτία - μεταξύ άλλων - και το φαινόμενο της ανισοκατανομής εισοδήματος: στο βαθμό που η μεγάλη ανισότητα εμποδίζει τη δημιουργία ισχυρής εσωτερικής αγοράς και επομένως περιορίζει τις δυνατότητες της ντόπιας αστικής τάξης να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά και θα είναι ικανή να οδηγήσει σε μια αυτοδύναμη διαδικασία ανάπτυξης. Δε θα πρέπει ακόμα να ξεχνούμε ότι η άνιση κατανομή του εισοδήματος δεν περιορίζει μόνο το μέγεθος της αγοράς αλλά

προσδιορίζει και το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας (βλ. κεφ. Ε) και, επομένως, το ύψος απασχόλησης του εργατικού δυναμικού.

Έτσι, είναι πια γενικά αναγνωρισμένο, ακόμα και από τους ορθόδοξους οικονομολόγους, ότι υπάρχει ένα «άνοιγμα κατανομή», που σημαίνει ότι υπάρχει μεγαλύτερη ισότητα στην κατανομή του εισοδήματος των μητροπολιτικών χωρών σε σχέση με τις περιφερειακές. Η εξήγηση, εν τούτοις, που δίνεται από την ορθόδοξη πλευρά στο φαινόμενο αυτό είναι ότι ο μεγαλύτερος βαθμός ανισοκατανομής που χαρακτηρίζει την περιφέρεια είναι προσωρινός, ότι δηλαδή υπάρχει μια καμπύλη σχήματος ανεστραμμένου U, που συνεπάγεται ότι η ανισότητα πρώτα αυξάνεται και μετά, όσο αυξάνει το επίπεδο ανάπτυξης, μειώνεται⁴². Η αιτιολογία αυτής της προσωρινής μεγαλύτερης ανισότητας ανάγεται στο μεγάλο βαθμό διαφοροποίησης που συνεπάγεται η εκβιομηχάνιση αγροτικών χωρών και στο γεγονός ότι η ανάπτυξη, στα πρώτα στάδια, τείνει να συγκεντρώνεται στα σύγχρονα τμήματα της οικονομίας, τα οποία αρχικά απασχολούν μικρό τμήμα του πληθυσμού.

Τα τελευταία 10 χρόνια, πολλές εμπειρικές μελέτες στο ορθόδοξο στρατόπεδο προσπάθησαν να επιβεβαιώσουν στατιστικά την υπόθεση αυτή. Εν τούτοις, δεδομένου ότι οι στατιστικές αναλύσεις βασίζονται στην εξέταση των διαφορών στην κατανομή εισοδήματος σε χώρες με διαφορετικά κατά κεφαλήν εισοδήματα, στην ίδια χρονική περίοδο, τα αποτελέσματα των μελετών, που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της καμπύλης αυτής, έχουν πολύ μικρή αξία, όπως παρατηρείται, άλλωστε, από μερικούς ερευνητές⁴³. Και αυτό γιατί η μέθοδος αυτή στατιστικής ανάλυσης στηρίζεται στην ίδια υπόθεση στην οποία βασίζεται η όλη ορθόδοξη οικονομική θεωρία για την υπανάπτυξη. Δηλαδή, ότι οι σημερινές υπανάπτυκτες χώρες ακολουθούν την ίδια διαδικασία ανάπτυξης (που προφανώς στο μέλλον θα έχει τα ίδια αποτελέσματα) με τη διαδικασία που ακολούθησαν οι σημερινές αναπτυγμένες χώρες στο παρελθόν.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και αυτού του είδους οι μελέτες, που υποτίθεται ότι επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή, μόνο σε πολύ μικρό βαθμό είναι σε θέση να «εξηγήσουν στατιστικά» τη μεγαλύτερη ανισότητα των περιφερειακών χωρών σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης τους (μετρούμενο βάσει του κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Μόνο το 1/4 περίπου της διαφοράς στην κατανομή εισοδήματος μεταξύ χωρών μπορεί να εξηγηθεί στατιστικά βάσει του επιπέδου εισοδήματος⁴⁴, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε άλλο παρά βέβαιο είναι το πρότυπο ανάπτυξης που συνεπάγεται η ανεστραμμένη

καμπύλη σχήματος U.

Επομένως, δεν είναι απορίας άξιον ότι μια σειρά πρόσφατες μελέτες καταλήγουν στο ότι ο τύπος ανάπτυξης είναι εξίσου (αν όχι περισσότερο) σημαντικός παράγοντας με το επίπεδο ανάπτυξης στην εξήγηση του ανοίγματος κατανομής⁴⁵. Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τις μητροπολιτικές χώρες, δεν υπάρχει αμφισβήτηση στο γεγονός ότι, ιστορικά, παρουσιάζουν σημαντική μείωση στην ανισότητα της κατανομής εισοδήματος⁴⁶, πράγμα που εξηγεί και το σημερινό άνοιγμα κατανομής.

Αφήνοντας λοιπόν κατά μέρος τις μελλοντολογικές υποθέσεις των ορθόδοξων οικονομολόγων, που, όπως είδαμε, βασίζονται σε ευσεβείς πόθους για την εξέλιξη της ανισότητας στην περιφέρεια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι ο *τύπος* της εξωστρεφούς ανάπτυξης των εξαρτημένων χωρών που συνεπάγεται το σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ανισοκατανομής και όχι το *επίπεδο* (κατά κεφαλήν ΑΕΠ) ανάπτυξης τους⁴⁷. Με βάση την υπόθεση αυτή, μπορούμε να εξηγήσουμε το άνοιγμα κατανομής που μας ενδιαφέρει. Τυχόν αυξομειώσεις της ανισοκατανομής σε χώρες του κέντρου⁴⁸ ή της περιφέρειας δεν έρχονται σε αντίθεση με την υπόθεση αυτή, εφόσον το σημαντικό άνοιγμα παραμένει. Σύμφωνα με την ερμηνεία του παρόντος βιβλίου, το άνοιγμα αυτό, που είναι συνέπεια της εξωστρεφούς ανάπτυξης, θα παραμένει σημαντικό όσο η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης συνεχίζεται, ανεξάρτητα από την «πρόοδο» στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων⁴⁹.

Όσον αφορά το άνοιγμα κατανομής που υπάρχει σήμερα μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, με βάση τα στοιχεία της Διεθνούς Τράπεζας⁵⁰, σε ένα δείγμα 11 μητροπολιτικών και 14 περιφερειακών χωρών, βρήκαμε ότι στο φτωχότερο 20% του πληθυσμού αντιστοιχεί, κατά μέσο όρο, το 6,2% του εισοδήματος στο κέντρο, έναντι 3,7% στην περιφέρεια. Από την άλλη μεριά, στο πλουσιότερο 20% του πληθυσμού αναλογεί το 41,3% του εισοδήματος στο κέντρο, έναντι 54,9% στην περιφέρεια, ενώ στο 10% στην κορυφή της πυραμίδας, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 25,8% για το κέντρο και 38,1% για την περιφέρεια. Ακόμα, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη⁵¹, ο συντελεστής του GINI στην ίδια περίοδο ήταν, κατά μέσο όρο, 0,39 σε 13 χώρες του κέντρου, έναντι 0,51 σε 41 χώρες της περιφέρειας⁵². Κατά την ίδια μελέτη, στο 20% του πληθυσμού στην κορυφή αναλογούσε περίπου το 45% του εισοδήματος στις χώρες του κέντρου, έναντι 56% στην περιφέρεια.

Για την Ελλάδα, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, πολύ λίγες στατιστικές μελέτες υπάρχουν σχετικά με την ανισοκατανομή του εισοδήματος. Ενδεικτικά, θα αναφέρουμε δύο σημαντικές μελέτες, οι οποίες καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Κα-

τά την πρώτη⁵³, «η Ελλάδα είναι χώρα με υπερβολικά άνιση προσωπική κατανομή εισοδήματος»: το 46% του πληθυσμού που ανήκει στις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις παίρνει το 16% μόνο του συνολικού χρηματικού εισοδήματος, ενώ το 8% που ανήκει στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις παίρνει το 30% του εισοδήματος. Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά με τα αντίστοιχα της προσωπικής κατανομής στις μητροπολιτικές χώρες, μπορούμε να αντιληφθούμε το βαθμό ανισότητας στην Ελλάδα. Σε 11 χώρες του κέντρου για τις οποίες δίνονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα⁵⁴ αναλογούσε, κατά μέσο όρο, το 18% του εισοδήματος στο 40% στη βάση της πυραμίδας (με χώρες, όμως, όπως η Ιαπωνία και η Ολλανδία όπου το ποσοστό αυτό φθάνει το 21% - 22%). Ακόμα, στο 10% του πληθυσμού στην κορυφή της πυραμίδας αντιστοιχούσε, κατά μέσο όρο, το 26% του εισοδήματος (με χώρες όπως η Αγγλία και η Ολλανδία όπου το ποσοστό αυτό ήταν 22-23%, ενώ στις σκανδιναβικές έπεφτε στο 21-22%).

Σύμφωνα με τη δεύτερη μελέτη⁵⁵, ο βαθμός ανισοκατανομής στην Ελλάδα είναι σημαντικά μικρότερος. Δηλαδή, ενώ ο συντελεστής του GINI στην πρώτη μελέτη υπολογίστηκε ότι είναι 0,54, στη δεύτερη, για την ίδια περίοδο, ήταν 0,31. Εν τούτοις, σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, ο συντελεστής του GINI δείχνει συνεχή χειροτέρευση στην κατανομή του εισοδήματος τα τελευταία χρόνια, έτσι που, ενώ το 1961 ο συντελεστής ήταν 0,31, το 1978 είχε φθάσει στο 0,40.

Δεδομένου, όμως, ότι στατιστικές αναλύσεις όπως η δεύτερη μελέτη βασίζονται στις δηλώσεις των φορολογουμένων - και είναι γνωστή η ιδιαίτερη σημασία της φοροδιαφυγής / φοροαποφυγής στην Ελλάδα⁵⁶ καθώς και του μεγέθους της παρα-οικονομίας⁵⁷ - νομίζουμε ότι είναι πολύ αμφίβολο το κατά πόσο τέτοιες αναλύσεις είναι σε θέση να δώσουν μια πραγματική ένδειξη της κατάστασης, σε σχέση με την κατανομή του εισοδήματος. Εν τούτοις, με βάση τις σημαντικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την κατανομή εισοδήματος κατά κλάδους παραγωγής και κατά περιφέρειες, καθώς και τις ενδείξεις για τη σημαντική διασπορά της παραγωγικότητας, μπορούμε ασφαλώς να υποθέσουμε ότι αντίστοιχα άνιση (και σε σημαντικό βαθμό πιο άνιση από το κέντρο) είναι η προσωπική κατανομή εισοδήματος στην Ελλάδα.

6. Εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση των εργατικού δυναμικού

Είναι πια γενικά αναγνωρισμένο το γεγονός ότι μεταβολές στη διάρθρωση παραγωγής, προς όφελος του βιομηχανικού τομέα

των εξαρτημένων χωρών, δε συνοδεύτηκαν από αντίστοιχες μεταβολές στη διάρθρωση απασχόλησης. Δηλαδή, η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο ήταν ουσιαστικά μια «εκβιομηχάνιση χωρίς προλεταριάτο», σε αντίθεση με τις σημαντικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης των μητροπολιτικών χωρών στη δομή του ενεργού πληθυσμού και, αντίστοιχα, στην κοινωνική δομή τους.

Ο Bairoch, για παράδειγμα, υπολογίζει ότι το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στο δευτερογενή τομέα των περιφερειακών χωρών αυξήθηκε ελάχιστα μετά από όλη αυτή την «εκβιομηχάνιση»: από 9,8% το 1900 σε 13% το 1970⁵⁸. Από την άλλη μεριά, στις μητροπολιτικές χώρες το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 21,7% το 1900 σε 33,5% το 1960⁵⁹. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί εδώ ότι ακόμα και αυτή η ελάχιστη αύξηση στη βιομηχανική απασχόληση που σημειώθηκε στην περίοδο αυτή δεν οφειλόταν βασικά σε μεταβολές της μεταποιητικής απασχόλησης. Στη διάρκεια της «βιομηχανικής άνθησης» των εξαρτημένων χωρών (1960-70) υπολογίστηκε ότι ο μεταποιητικός τομέας στην περιφέρεια απορρόφησε 10-12% του πλεονάσματος εργασίας, ενώ οι μητροπολιτικές χώρες είχαν επιτύχει, από τις πρώτες φάσεις της εκβιομηχάνισης τους, ποσοστά απορροφητικότητας εργασίας γύρω στο 30-40%⁶⁰.

Γενικά, όπως παρατηρούν δύο μελετητές του φαινομένου⁶¹, στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου το ποσοστό αύξησης της απασχόλησης στη βιομηχανία είναι πολύ πιο κάτω από το μισό του ποσοστού αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος, ενώ υπάρχουν και αρκετές χώρες όπου η συνολική βιομηχανική απασχόληση μειώθηκε, παρά την ταχεία αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος. Στην περίοδο 1955-65, επίσης, το άνοιγμα μεταξύ της αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος και της αύξησης απασχόλησης ήταν περίπου 3-4% για όλες τις τριτοκοσμικές χώρες για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία, ώστε ακόμα και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας αναγκάστηκε - για να τονίσει τη σημασία της κρίσης - να κηρύξει τη δεκαετία του 1970 «10ετία της παγκόσμιας απασχόλησης».

Ενδεικτικά, στον Πίνακα Γ8 πήραμε ως δείγμα 8 μητροπολιτικές χώρες και 8 εξαρτημένες (3 λατινοαμερικανικές, 1 ασιατική, 1 αφρικανική και 3 νοτιοευρωπαϊκές, περιλαμβανομένης και της Ελλάδας) και υπολογίσαμε το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος και της μεταποιητικής απασχόλησης στην περίοδο 1960-1970. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα, το μεταποιητικό προϊόν των εξαρτημένων χωρών αυξήθηκε τρεις

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ8. Μέσα ετήσια ποσοστά αύξησης προϊόντος
και απασχόλησης στη μεταποίηση: 1960-1970

Χώρα	Μεταποιητ. προϊόν	Μεταποιητ. απασχ.
Δ. Γερμανία	5,7	0,3
Γαλλία	6,5	0,7
Βέλγιο	6,1	0,4
Αγγλία	3,4	0,0
Ιταλία	7,3	0,9
Φινλανδία	6,2	1,6
Αυστρία	4,9	0,0
Ιαπωνία	16,0	3,0
ΣΥΝΟΛΟ	Μέσος όρος αύξ. 7,0	Μέσος όρος αύξ. 0,8
Μεξικό	9,7	3,0
Χιλή	5,5	0,3
Βενεζουέλα	6,8	3,1
Ν. Κορέα	17,2	11,0
Αίγυπτος	6,0	3,3
Ισπανία	9,7	1,5
Πορτογαλία	9,0	0,5
Ελλάδα	10,2	1,1
ΣΥΝΟΛΟ	Μέσος όρος αύξ. 9,4	Μέσος όρος αύξ. 3,0

Πηγές: Στοιχεία βάσει των:

- 1) *Yearbook of Labour Statistics 1975*, Intern. Labour Office,
- 2) *Labour Force Statistics 1974*, OECD

φορές ταχύτερα από ό,τι η μεταποιητική απασχόληση στην εξεταζόμενη περίοδο (ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος ήταν 9,4, ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής απασχόλησης ήταν 3,0). Στην Ελλάδα, σημειωτέον, τα πράγματα ήταν ακόμα χειρότερα, αφού στην ίδια περίοδο η μεταποιητική απασχόληση αυξανόταν με κάτι περισσότερο από 1% το χρόνο, έναντι αύξησης του μεταποιητικού προϊόντος 10% περίπου το χρόνο. Ανάλογες διαφορές στο ρυθμό αύξησης μεταποιητικού προϊόντος και απασχόλησης σημειώνονται και

στις αναπτυγμένες χώρες, μια και από αυτές, άλλωστε, εισάγονται οι τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου που, βασικά, προκαλούν το φαινόμενο αυτό. Δεδομένου, όμως, ότι η βιομηχανική βάση στις μητροπόλεις είναι ήδη πολύ πιο εκτεταμένη από ό,τι στις εξαρτημένες χώρες, το ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού είναι πολύ μεγαλύτερο σ' αυτές από το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της περιφέρειας. Συγχρόνως, η αναλογία του μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ των εξαρτημένων χωρών είναι, σχεδόν πάντοτε, πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση.

Στον Πίνακα Γ9 πήραμε ως δείγμα 10 μητροπολιτικές χώρες και 10 εξαρτημένες (4 λατινοαμερικανικές, 2 ασιατικές, 1 αφρικανική και 3 νοτιοευρωπαϊκές, περιλαμβανομένης και της Ελλάδας) και συγκρίναμε τη διάρθρωση απασχόλησης και του εθνικού προϊόντος των μητροπολιτικών σε σχέση με τις περιφερειακές χώρες. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα αυτό, στις μητροπολιτικές χώρες το 31% του ενεργού πληθυσμού απασχολείται, κατά μέσο όρο⁶², στη μεταποίηση και το 11% στη γεωργία. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις εξαρτημένες χώρες ήταν στη δεκαετία του '60 17% και 36%. Ενώ, όμως, το ποσοστό απασχόλησης στο μεταποιητικό τομέα των πρώτων ήταν σχεδόν διπλάσιο από αυτό στις τελευταίες (1,82 φορές μεγαλύτερο), το μέσο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ είναι μόνο 1,33 φορές μεγαλύτερο στο κέντρο από ό,τι στην περιφέρεια, πράγμα που σημαίνει ότι η αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος στην τελευταία έχει, ιστορικά, μικρότερη ικανότητα δημιουργίας απασχόλησης.

Δυναμικά, η κατάσταση δεν παρουσιάζει βελτίωση, παρά τις αντίθετες προβλέψεις ορθόδοξων (αστών αλλά και μαρξιστών)⁶³ οικονομολόγων. Έτσι, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα Γ10, στο τέλος της «δεκαετίας απασχόλησης» οι περιφερειακές χώρες του δείγματος δεν παρουσιάζουν βελτίωση στη διάρθρωση απασχόλησης. Ενώ, δηλαδή, η αγροτική απασχόληση ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού μειώθηκε σημαντικά στη δεκαετία του '70 (από 36% σε 30,5%), η μεταποιητική απασχόληση την ίδια περίοδο αυξήθηκε μόνο από 17% σε 18%, πράγμα που σημαίνει αντίστοιχη διόγκωση του παρασιτικού τριτογενούς τομέα στην περιφέρεια.

Ακόμα, το συνολικό άνοιγμα (διάρθρωση απασχόλησης σε σχέση με διάρθρωση προϊόντος) με τις μητροπολιτικές χώρες δεν παρουσιάζει, επίσης, βελτίωση. Αν και το μέσο ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης στο κέντρο είναι τώρα σχεδόν 1,5 φορά (1,44) μεγαλύτερο από αυτό στην περιφέρεια, παρουσιάζοντας έτσι

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ9. Προϊόν και απασχόληση στη μεταποίηση
και γεωργία (1969-71)

Χώρα/έτος	Μεταπ. προϊόν ως % ΑΕΠ (1)	Μεταπ. απασχ. ως % εν. πληθ. (2)	Αγροτ. προϊόν ως % ΑΕΠ (3)	Αγροτ. απασχ. ως % εν. πληθ. (4)
Δ. Γερμανία (1973)	40	40	3	7
Γαλλία (1972)	36	28	6	13
Βέλγιο (1972)	31	33	4	4
Αγγλία (1972)	27	33	3	2
Δανία (1973)	26	28	8	9
Ιταλία (1972)	31	32	8	18
Σουηδία (1972)	25	27	4	7
Αυστρία (1972)	38	30	6	20
Φινλανδία (1973)	27	27	11	17
Ιαπωνία (1973)	38	28	6	13
ΣΥΝΟΛΟ	M.O. 32 M.A.T. 5,66	M.O. 31 M.A.T. 4,08	M.O. 6 M.A.T. 2,56	M.O. 11 M.A.T. 6,14
Μεξικό (1970)	23	17	11	40
Χιλή (1970)	28	16	7	21
Βενεζουέλα (1971)	17	18	7	20
Βραζιλία (1970)	20	11	13	44
Ιράν (1970)	35	17	18	42
N. Κορέα (1972)	23	14	28	50
Αίγυπτος (1971)	18	12	26	53
Ισπανία (1972)	25	26	12	27
Πορτογαλία (1970)	31	22	16	30
Ελλάδα (1971)	19	16	18	37
ΣΥΝΟΛΟ	M.O. 24 M.A.T. 5,91	M.O. 17 M.A.T. 4,45	M.O. 16 M.A.T. 7,18	M.O. 36 M.A.T. 11,73

Πηγές: Στοιχεία βάσει των *Yearbook of Labour Statistics*, ILO, 1975, *Labour Force Statistics*, OECD, 1974.

Σημ. Μ.Ο.=Μέσος όρος.

M.A.T.=Μέση απόκλιση τετραγώνου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΙΟ. Προϊόν και απασχόληση στη μεταποίηση και γεωργία
(1979-1981)

Χώρα	Μετ. προϊόν ως % ΑΕΠ (1)	Μετ. απασχ. ως % εν. πληθ. (2)	Αγροτ. προϊόν ως % ΑΕΠ (3)	Αγροτ. απασχ. ως % εν. πληθ. (4)
Δ. Γερμανία	38	33,3	2	5,6
Γαλλία	25	22,8	5	7,8
Βέλγιο	26	21,7	2	2,6
Αγγλία	25	26,3	2	2,5
Δανία	—	—	—	—
Ιταλία	—	—	—	—
Σουηδία	23	22,7	3	5,5
Αυστρία	29	29,9	4	10,1
Φινλανδία	26	25,2	8	10,7
Ιαπωνία	30	24,3	5	9,8
ΣΥΝΟΛΟ	Μ.Ο. 28	Μ.Ο. 26	Μ.Ο. 3,9	Μ.Ο. 6,8
Μεξικό	29	18,2	10	40,1
Χιλή	24	14,4	8	22,0
Βενεζουέλα	16	16,0	6	14,2
Βραζιλία	28	16,5	11	36,2
Ιράν	—	—	—	—
Ν. Κορέα	27	19,5	20	32,7
Αίγυπτος	28	14,3	23	44,4
Ισπανία	—	—	—	—
Πορτογαλία	37	25,0	13	23,9
Ελλάδα	19	19,2	16	30,7
ΣΥΝΟΛΟ	Μ.Ο.26	Μ.Ο. 18	Μ.Ο. 13,4	Μ.Ο. 30,5

Πηγές: Στοιχεία βάσει *Yearbook of Labour Statistics*, ILO, 1982, *World Development Report 1981*, World Bank.

μείωση του σχετικού ανοίγματος σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, εν τούτοις το άνοιγμα ως προς το μέσο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος σχεδόν εξαφανίστηκε. Δηλαδή, οι μητροπολιτικές χώρες, έχοντας σχεδόν το ίδιο ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ με τις περιφερειακές, απασχολούν 1,5 φορά μεγαλύτερο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση⁴⁴. Η στατιστική μέθοδος της ανάλυσης διακύμανσης επιβεβαιώνει ότι οι διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι στατιστικά σημαντικές όσον αφορά τη μεταποιητική απασχόληση ενώ, αντίθετα, δεν είναι σημαντικές όσον αφορά το μεταποιητικό προϊόν*.

Όσον αφορά την Ελλάδα, οι πίνακες δείχνουν ότι, αναφορικά με τη διάρθρωση απασχόλησης, η χώρα μας βρίσκεται ακριβώς στο μέσο όρο των εξαρτημένων χωρών, και η απόσταση της από τις μητροπολιτικές χώρες είναι πολύ σημαντική. Όσον αφορά, όμως, τη διάρθρωση του ΑΕΠ, η Ελλάδα υπολείπεται σημαντικά, ακόμα και σε σχέση με τις εξαρτημένες χώρες, ιδιαίτερα σε σχέση με το ποσοστό μεταποιητικού προϊόντος στο ΑΕΠ.

Ο πολύ αργός, λοιπόν, ρυθμός ανάπτυξης της απασχόλησης στη μεταποίηση των υπανάπτυκτων χωρών δεν οφείλεται κατά βάση στην έλλειψη βιομηχανικής ανάπτυξης, γιατί παρουσιάζεται ακόμα και όταν οι οικονομίες αυτές χαρακτηρίζονται από ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη. Επομένως, ήδη γίνεται εκβιομηχάνιση με την έννοια της αύξησης του ποσοστού βιομηχανικού προϊόντος στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες- μια εκβιομηχάνιση, όμως, που έχει το ιδιόμορφο χαρακτηριστικό ότι δεν οδηγεί σε αντίστοιχη αλλαγή στη δομή απασχόλησης. Αυτό σημαίνει αποτυχία απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, που υποαπασχολείται στο γεωργικό τομέα ή βρίσκει παρασιτικές απασχολήσεις στον τομέα των υπηρεσιών. Η διάρθρωση της απασχόλησης, όμως, είναι πολύ πιο σημαντικός δείκτης, όσον αφορά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μιας χώρας, από την αντίστοιχη δομή του κοινωνικού προϊόντος, ιδιαίτερα αν πάρου-

* Έτσι, όσον αφορά τη μεταποιητική απασχόληση, η υπολογισθείσα τιμή του F είναι

$$F=17,7$$

και η κριτική τιμή είναι

$$F_{0.05}(1,14) = 4,60$$

πράγμα που σημαίνει ότι η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών μεταξύ κέντρου και περιφέρειας απορρίπτεται. Όσον αφορά, όμως, το μεταποιητικό προϊόν

$$F = 0,383 < F_{0.05}(1,14) = 4,60$$

που σημαίνει ότι η μηδενική υπόθεση δεν απορρίπτεται, οι διαφορές δηλαδή των δύο ομάδων χωρών δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

με υπόψη ότι η βελτίωση της παραγωγικότητας είναι το βασικό πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξης. Γιατί ακριβώς ο δείκτης απασχόλησης μας δείχνει αν μεγάλο τμήμα του πληθυσμού απασχολείται ακόμα σε χαμηλής παραγωγικότητας εργασίες ή, αντίθετα, όπως συμβαίνει στις αναπτυγμένες χώρες, σε τομείς υψηλής παραγωγικότητας.

Το φαινόμενο αυτό, της αποτυχίας δηλαδή της εκβιομηχάνισης των υπανάπτυκτων χωρών να δημιουργήσει απασχόληση, μπορεί να εξηγηθεί αν ανατρέξουμε στον εξαρτημένο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης, από τη μια μεριά και στη διάρθρωση κατανάλωσης σε μια εξαρτημένη χώρα, από την άλλη. Όσον αφορά τη διάρθρωση κατανάλωσης πρώτα, ο μεγάλος βαθμός ανισότητας που χαρακτηρίζει την κατανομή εισοδήματος των εξαρτημένων χωρών δεν περιορίζει μόνο το μέγεθος της αγοράς σ' αυτές και, επομένως, τη δυνατότητα ανάπτυξης μεταποιητικής βιομηχανίας που θα απευθύνεται στην εσωτερική αγορά, αλλά καθορίζει και το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας στην παραγωγή (έντασης κεφαλαίου ή εργασίας) και αντίστοιχα το ύψος απασχόλησης εργατικού δυναμικού. Δεδομένου, δηλαδή, ότι η κατανομή του εισοδήματος προσδιορίζει τη διάρθρωση κατανάλωσης (όσο πιο μεγάλη η ανισότητα, τόσο σημαντικότερη και η αναλογία της κατανάλωσης αγαθών έντασης κεφαλαίου, που ενισχύεται από την τάση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων των εξαρτημένων χωρών να μιμούνται τα καταναλωτικά πρότυπα των αναπτυγμένων), μπορούμε να υποθέσουμε ότι, με δεδομένο το ύψος του προϊόντος, όσο πιο άνιση είναι η κατανομή εισοδήματος, τόσο το επίπλεδο απασχόλησης θα είναι χαμηλότερο εξαιτίας της διάρθρωσης κατανάλωσης. Η γεωγραφική ανισοκατανομή εισοδήματος είναι άλλος ένας παράγοντας που επηρεάζει τόσο το ύψος όσο και τη διάρθρωση της συνολικής ζήτησης, δημιουργώντας αντίστοιχες συνέπειες στο μέγεθος της αγοράς αλλά και στις δυνατότητες εκβιομηχάνισης.

Από τη μεριά της παραγωγής, η αδυναμία των εξαρτημένων χωρών να αναπτύξουν τεχνολογία προσαρμοσμένη στις δικές τους ανάγκες και η συνεπαγόμενη εξάρτηση τους από τεχνολογίες που έχουν διαμορφωθεί σε χώρες που διαθέτουν παραγωγικές πηγές και αντιμετωπίζουν προβλήματα τελείως διαφορετικά (σχετική αφθονία κεφαλαίου, ισχυρή εργατική τάξη που απολαμβάνει σχετικά πολύ υψηλότερους μισθούς, μεγάλη κλίμακα παραγωγής) θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οδηγεί στην εφαρμογή τεχνικών έντασης κεφαλαίου σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που είναι αναγκαίος για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι οι σύγχρονες τεχνι-

κές στη μεταποίηση επιτρέπουν πολύ μικρό βαθμό υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όπως επιβεβαιώνουν σχετικές εμπειρικές έρευνες⁶⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι και όταν μπορούσε να γίνει περιορισμένη επιλογή ως προς την εφαρμοστέα τεχνική, παρατηρήθηκε ότι πολλές υπανάπτυκτες χώρες δεν υιοθετούσαν τη μέθοδο που εξασφάλιζε μεγαλύτερη ένταση εργασίας. Όπως παρατηρεί και ο Singer⁶⁶, οι σημερινές υπανάπτυκτες χώρες θα έπρεπε να προσφύγουν στην τεχνολογία που εφαρμοζόταν πριν από 100 χρόνια για να λύσουν το πρόβλημα απασχόλησης. Αλλά η τεχνολογία αυτή απλούστατα δεν υπάρχει πια. Έτσι, οι εξαρτημένες χώρες που διαθέτουν σημαντικό πλεόνασμα εργατικού δυναμικού άνεργο ή υποαπασχολούμενο, και το οποίο οι ίδιες αδυνατούν ν' απορροφήσουν μέσω της ανάπτυξης ενδογενών τεχνολογιών προσαρμοσμένων στους δικούς τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους, έχουν να αντιμετωπίσουν το δίλημμα: ή να χρησιμοποιήσουν ξεπερασμένες τεχνικές έντασης εργασίας - που με τα σημερινά μέτρα είναι ανταποδοτικές και επομένως μη ανταγωνιστικές - ή να εισαγάγουν τεχνικές που έχουν διαμορφωθεί σε χώρες με διαφορετικά προβλήματα (βλ. κεφ. Ε).

Για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο στις εξαρτημένες χώρες, η χρήση τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου είναι ακόμα πιο απαραίτητη, ιδιαίτερα αν απευθύνεται (και) στην εξωτερική αγορά και παράγει σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και πιο εύκολη, δεδομένου ότι το κόστος κεφαλαίου γι' αυτό είναι μικρότερο από το αντίστοιχο κόστος στο ντόπιο κεφάλαιο. Αυτό δεν έρχεται σε αντίθεση με όσα αναφέραμε, ότι δηλαδή ένας από τους βασικούς παράγοντες που ελκύουν τις ξένες επενδύσεις είναι η φθηνή εργατική δύναμη των υπανάπτυκτων χωρών. Και αυτό γιατί το κόστος ευκαιρίας μιας τεχνολογίας έντασης εργασίας είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο της τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου: έρευνες εναλλακτικών τεχνικών στην ινδική βιομηχανία, π.χ., έδειξαν ότι οι μέθοδοι έντασης εργασίας αποκομίζουν χαμηλότερα ποσοστά κέρδους κατά μονάδα κεφαλαίου⁶⁷. Η ίδια, όμως, μέθοδος έντασης κεφαλαίου, εφαρμοζόμενη σε μια αναπτυγμένη χώρα και σε μια υπανάπτυκτη, έχει χαμηλότερο κόστος στη δεύτερη ως συνέπεια της φθηνότερης εργατικής δύναμης.

Σειρά πρόσφατων εμπειρικών ερευνών επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι οι ξένες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα οι πολυεθνικές, προσαρμόζουν σε πολύ μικρό βαθμό την παραγωγική τους διαδικασία, όταν μεταφέρουν τμήμα της παραγωγής τους στις υπανάπτυκτες χώρες. Αυτό, τουλάχιστον, έδειξαν έρευνες για τη δράση των πολυεθνικών στο Μεξικό, τις Φιλιππίνες⁶⁸ ή την Ινδονησία⁶⁹. Άλλη έρευνα πάνω στο ίδιο θέμα, της τεχνολογίας που εφαρμόζουν οι

πολυεθνικές εταιρίες στις εξαρτημένες χώρες, έδειξε, όσον αφορά την περίπτωση της Βραζιλίας που αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ταχείας αλλά εξαρτημένης εκβιομηχάνισης⁷⁰, ότι, παρά το πολύ φθηνότερο εργατικό κόστος (το εργατικό κόστος στη Βραζιλία είναι το 1/5 του αμερικανικού), οι αμερικανικές πολυεθνικές είναι διατεθειμένες να μεταφέρουν αυτούσιες τις τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου της πατρίδας τους, εφόσον η κλίμακα παραγωγής ή οι τεχνολογικές απαιτήσεις το επιβάλλουν. Επομένως, στο βαθμό που οι πολυεθνικές εταιρίες στη Βραζιλία «προσάρμοσαν» τις τεχνικές τους, με την έννοια ότι μείωσαν το βαθμό έντασης κεφαλαίου των τεχνικών τους σε σχέση με το αντίστοιχο βαθμό που εφαρμόζουν στην Αμερική, η μείωση αυτή - σημαντική σε πολλές περιπτώσεις - οφειλόταν πρωταρχικά στη μικρότερη κλίμακα παραγωγής, προϊόντων που προορίζονταν για την τοπική αγορά, και όχι στο φθηνό εργατικό κόστος. Παρατηρείται μάλιστα τελευταία η τάση όσο αυξάνει το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς, στην οποία απευθύνονται οι περισσότερες πολυεθνικές, τόσο να αυξάνει και ο βαθμός έντασης κεφαλαίου των τεχνολογιών που χρησιμοποιούν. Αλλά παρά τη μείωση του βαθμού έντασης κεφαλαίου στις τεχνικές που εφαρμόζουν οι αμερικανικές πολυεθνικές στη Βραζιλία, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα ΓΙΟ, μόλις 16% του ενεργού πληθυσμού της χώρας αυτής απασχολείται στη μεταποίηση, ενώ το μεταποιητικό προϊόν καταλαμβάνει 28% του ΑΕΠ. Ο λόγος, κατά τους συγγραφείς της μελέτης αυτής, που η βραζιλιανή εκβιομηχάνιση παρήγαγε τόσο λίγη απασχόληση είναι ότι οι ηγετικοί ή δυναμικοί βιομηχανικοί τομείς (χημικά, διαρκή καταναλωτικά, κ.λπ.) παράγουν αγαθά που χρησιμοποιούν τεχνικές έντασης κεφαλαίου.

Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να βγάλουμε επιβεβαιώνει την υπόθεση που κάναμε στη μελέτη αυτή για το χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης των εξαρτημένων χωρών. Ότι, δηλαδή, οι σύγχρονοι κλάδοι των εξαρτημένων χωρών αποτελούνται από κλάδους που ελέγχονται από το ξένο κεφάλαιο (ή απευθύνονται στην εξωτερική αγορά), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το μεγάλο μέγεθος μονάδων και τη μεγάλη κλίμακα παραγωγής που, αντίστοιχα, συνεπάγονται μικρό βαθμό απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού. Δεδομένου, λοιπόν, ότι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση βασίζεται ακριβώς στην επέκταση κλάδων που έχουν τα χαρακτηριστικά αυτά, το φαινόμενο της «εκβιομηχάνισης χωρίς προλεταριάτο», όπως θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την εκβιομηχάνιση των εξαρτημένων χωρών που δεν οδηγεί δηλαδή σε αντίστοιχη ανάπτυξη της βιομηχανικής απασχόλησης, μπορεί να εξηγηθεί. Το «πρόβλημα απασχόλησης» επομένως του Διε-

θνούς Γραφείου Εργασίας δεν είναι στην πραγματικότητα καθόλου μεμονωμένο, που μπορεί πιθανώς να λυθεί με μια κατάλληλη οικονομική πολιτική. Είναι, αντίθετα, πρόβλημα θεμελιώδους διαρθρωτικής ανισορροπίας και αποτελεί βασικό επακόλουθο μιας εξαρτημένης διαδικασίας ανάπτυξης¹¹.

Στην Ελλάδα η αποτυχία της εκβιομηχάνισης να οδηγήσει σε αύξηση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη βιομηχανία, σε βαθμό που να απορροφήσει το πλεόνασμα εργασίας, γίνεται φανερό από τον Πίνακα Γ11. Ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής (μεταποίηση, ορυχεία, κατασκευές, ηλεκτρισμός) αυξήθηκε από 100 το 1951 σε 624 το 1971, ενώ ο δείκτης βιομηχανικής απασχόλησης αυξήθηκε, αντίστοιχα, από 100 σε 158 στην ίδια περίοδο. Αυτό σημαίνει ότι, με βάση το 1951 και για τους δύο δείκτες, ο δείκτης απασχόλησης στη βιομηχανία το 1971 ήταν μόλις 25% του δείκτη παραγωγής. Το 1981 η κατάσταση είχε χειροτερέψει περισσότερο και ο δείκτης βιομηχανικής απασχόλησης ήταν λιγότερο από 22,5% της βιομηχανικής παραγωγής, ενώ η συνολική απορροφητικότητα εργασίας της οικονομίας μειώθηκε, όπως δείχνει ο λόγος του δείκτη απασχόλησης προς το δείκτη παραγωγής, που έπεσε από 0,30 το 1971 σε 0,22 το 1981.

Είναι ακόμα αξιοσημείωτο ότι και αυτή η μικρή, σχετικά, αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης (διπλασιασμός σε μια 30ετία, όταν την ίδια περίοδο η παραγωγή εννεαπλασιάστηκε) δεν οφείλεται βασικά στη μεταποίηση, η οποία, όμως, αποτελεί τον πρωταρχικό κλάδο του δευτερογενούς τομέα και κριτήριο του βαθμού εκβιομηχάνισης μιας χώρας. Ο ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής απασχόλησης, όπως δείχνει ο Πίνακας, ήταν ο χαμηλότερος από κάθε άλλο τύπο απασχόλησης στην περίοδο 1951-71 και ξεπέρασε, οριακά μόνο, το ρυθμό αύξησης της απασχόλησης στα ορυχεία στη δεκαετία του '70. Ακόμα, η απορροφητικότητα εργασίας του μεταποιητικού κλάδου σε σχέση με την αύξηση της παραγωγής (στήλες 5 και 6) είναι, μαζί με τα ορυχεία, η μικρότερη στην οικονομία, με την εξαίρεση φυσικά της γεωργίας, που έχει αρνητική απορροφητικότητα. Ως αποτέλεσμα των τάσεων αυτών, ενώ η μεταποιητική απασχόληση αποτελούσε το 1951 το 82% της συνολικής δευτερογενούς απασχόλησης, το 1981 αντιπροσώπευε μόνο το 66%.

Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε εδώ ότι η μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας στη μεταποίηση, σε σχέση με τους άλλους κλάδους, δεν είναι αρκετή να εξηγήσει την τόσο μεγάλη απόκλιση στην απορροφητικότητα της πρώτης σε σχέση με τους τελευταίους, που προκύπτει από τις στήλες 4 και 6. Το συμπέρασμα αυτό, σχετικά με την αδυναμία της μεταποίησης να δημιουργ-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΙ: Απασχόληση και παραγωγή 1951-1981

Κλάδος	(1) Δείκτης παραγωγής (1951=100)		(2) Δείκτης απασχόλησης (1051=100)		(3) (2):(1)		(4) Δείκτης απόκλισης		(5) Δείκτης αύξησης απασχόλησης σε σχέση με παραγ.		(6) Δείκτης απόκλισης		(7) Συντελεστής απορροφητικότητας ¹ σε σχέση με αύξηση πληθυσμού		
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1951-61	1961-71	1871-81
Γεωργία, κλπ.	197	252	68	61	-0,16	-0,15	-53	-68	-0,33	-0,26	-1650	-867	0,23	-2,00	-0,24
Ορυχεία	675	975	165	153	0,24	0,16	80	73	0,11	0,06	550	200	0,01	0,00	0,00
Μεταποίηση	583	949	125	163	0,21	0,17	70	77	0,05	0,07	250	233	0,09	0,09	0,13
Κατασκευές	674	544	343	423	0,51	0,78	170	354	0,42	0,73	2100	2433	0,13	0,20	0,04
Ηλεκτρισμός κ.ά.	1032	3010	266	321	0,26	0,11	87	50	0,18	0,76	900	2533	0,01	0,01	0,00
Εμπόριο	368	592	172	250	0,47	0,42	157	190	0,27	0,30	1350	1000	0,09	0,23	0,15
Μεταφορές και επικ.	469	752	160	218	0,34	0,29	113	132	0,16	0,18	800	626	0,04	0,13	0,06
Υπηρεσίες	281	472	134	180	0,48	0,38	160	173	0,19	0,21	950	700	0,12	0,09	0,22
Πρωτογενής	197	252	68	61	-0,16	-0,15	-53	-68	-0,33	-0,26	-1650	-867	0,23	-0,20	-0,24
Δευτερογενής	624	894	158	201	0,25	0,22	83	100	0,11	0,13	550	433	0,12	0,30	0,17
Τριτογενής	322	532	150	208	0,47	0,39	156	177	0,23	0,25	1150	833	0,24	0,45	0,43
ΣΥΝΟΛΟ	343	517	104	112	0,30	0,22			0,02	0,03					

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των γενικών απογραφών (1951-1981), των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75 και 1970, 1974-81, του μηνιαίου στατιστικού δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια).

1. Ποσοστό αύξησης απασχόλησης σε σχέση με την αύξηση πληθυσμού.

γήσει απασχόληση εξαιτίας του πολύ χαμηλού βαθμού απορροφητικότητας της, επιβεβαιώνεται και από το συντελεστή απορρόφησης σε σχέση με την αύξηση του πληθυσμού. Ο συντελεστής αυτός, όπως παρατηρεί σχετική έρευνα⁷³, μειώθηκε περίπου κατά 30% από την προπολεμική στη μεταπολεμική περίοδο και έμεινε σταθερός στη μεταπολεμική (1951-71), για να σημειώσει μια σχετικά μέτρια αύξηση στη δεκαετία του '70. Ακόμα, ο συντελεστής αυτός είναι σημαντικά χαμηλότερος στη μεταπολεμική περίοδο από τον αντίστοιχο συντελεστή των κατασκευών (1951-71), του εμπορίου (1961-71), των μεταφορών και εοικεικωνωνιών (1961-71) και των υπηρεσιών (1951-61 και 1971-81).

Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι το ποσοστό απασχολούμενων στη μεταποίηση στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού ήταν 14,1% το 1928, 14,5% το 1940, περίπου 13% στις δεκαετίες του '40 και του '50, για να φθάσει το 17 με 19% στις δεκαετίες του '60 και '70, αντίστοιχα. Η αύξηση, δηλαδή, της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού μόλις έφθασε το 44% στην περίοδο 1951-81, ενώ την ίδια περίοδο το ποσοστό απασχόλησης στις κατασκευές σχεδόν τετραπλασιάστηκε και στον τριτογενή τομέα σχεδόν διπλασιάστηκε (Βλ. Πίνακα Γ12).

Δεδομένου όμως πρώτον, ότι η αναλογία του ενεργού στο συνολικό πληθυσμό ήταν στη μεταπολεμική περίοδο φθίνουσα, λόγω φυσικά της μαζικής μετανάστευσης (43% το 1961, 37% το 1971 και 36% το 1981, βλ. Πίν. Γ12), και δεύτερον, ότι η μετανάστευση επηρέασε περισσότερο την αναλογία του αγροτικού πληθυσμού στο συνολικό από ό,τι την αντίστοιχη μεταποιητική αναλογία⁷⁴, θα είχαμε, ίσως, μια ρεαλιστικότερη εκτίμηση της μεταβολής στη μεταποιητική απασχόληση, αν τη συσχετίζαμε με το συνολικό και όχι τον ενεργό πληθυσμό. Η εικόνα που προκύπτει από αυτή τη συσχέτιση είναι μια εικόνα πλήρους στασιμότητας: η μεταποιητική απασχόληση από 6% του συνολικού πληθυσμού στην προπολεμική περίοδο (1928) αυξήθηκε, μετά από μισό αιώνα εκβιομηχάνισης, σε 7% το 1981!

Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι πολύ γνωστές και περιγράφονται από το τρίπτυχο: ανεργία - υποαπασχόληση - μετανάστευση. Το 1961 περίπου 24% του ενεργού πληθυσμού (864 χιλιάδες άτομα) ήταν άνεργο ή υποαπασχολούμενο⁷⁵. Ακόμα, πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι το μέσο ποσοστό ανεργίας - υποαπασχόλησης μέσα στον ενεργό πληθυσμό ήταν 13,6% στη δεκαετία του '60 και περίπου 6,5% στη δεκαετία του '70⁷⁵. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί εδώ ότι η «πρόοδος» από τη μία δεκαετία στην άλλη, που σήμαινε μείωση του αριθμού των ανέργων - υποαπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ12. Διάρθρωση ενεργού πληθυσμού
κατά τομείς 1951-81

Τομέας	1951		1961		1971		1981	
Γεωργία	56,8'	23,4	53,9	23,4	40,6	15,0	30,7	11,1
Ορυχεία	0,4	0,1	0,6	0,3	0,7	0,2	0,5	0,2
Μεταποίηση	13,3	5,5	13,4	5,8	17,1	6,3	19,2	6,9
Κατασκευές	2,2	0,9	4,6	2,0	7,9	2,9	8,3	3,0
Ηλεκτρισμός, κλπ.	0,3	0,1	0,5	0,2	0,8	0,3	0,9	0,3
Εμπόριο	6,4	2,6	7,3	3,1	11,2	4,1	14,3	5,2
Μεταφορές	4,0	1,6	4,2	1,8	6,3	2,4	7,8	2,8
Διάφορες υπ. ²	11,4	4,7	12,1	5,3	13,2	4,9	18,3	6,7
Μη δηλώσαντες επάγγελμα	5,2	2,1	3,4	1,4	2,2	0,8		
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	41,0	100,0	43,3	100,0	36,9	100,0	36,2

Πηγές: Γενικά Απογραφά Πληθυσμού, 1951-81, ILO, *Yearbook of Labour Statistics*, BHMA, 6/5/1984.

1. Η πρώτη στήλη) αναφέρεται στο ποσοστό ενεργού πληθυσμού κατά τομέα και η δεύτερη στην αναλογία απασχολούμενων κατά τομέα επί του συνολικού πληθυσμού.
2. Περιλαμβάνει τους απασχολούμενους στις τράπεζες, ασφαλιστικές και κτηματικές επιχειρήσεις, υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, ασφάλειας, κλπ.

σχολούμενων κατά περίπου 500.000 άτομα, δεν οφειλόταν στην επέκταση της μεταποιητικής απασχόλησης. Πρωταρχική αιτία της μείωσης αυτής ήταν η μαζική μετανάστευση που έφθασε επίσης περίπου τα 500 χιλιάδες άτομα στη διάρκεια της δεκαετίας του '60⁷⁶. Χωρίς, λοιπόν, την «ευλογία» της μετανάστευσης⁷⁷, που σημαίνει ότι πάνω από το 20% του ελληνικού πληθυσμού έπρεπε, στις δεκαετίες 1960-70, να ξενιτευτεί για να μπορέσει να επιζήσει, υπολογίστηκε ότι πάνω από το 1/6 του ενεργού πληθυσμού μας θά ήταν άνεργο στην περίοδο 1960-76⁷⁸.

Το φανερό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η μεταπολεμική μας ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση όχι μόνο δεν αύξησε τις δυνατότητες απασχόλησης του λαού μας αλλά, αντίθετα, τις μείωσε, όπως δείχνει η συνεχής μείωση του ενεργού πληθυσμού την πε-

ρίοδο αυτή, που απέληξε στο γεγονός ότι ο όγκος της απασχόλησης στη χώρα μας το 1981 ήταν μικρότερος από του 1961!

γ. Χρόνιο έλλειμμα στο Ισοζύγιο Πληρωμών

Η κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών, όπως είδαμε στο κεφ. Α, παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης. Το κατά πόσο, δηλαδή, η διαδικασία αυτή μπορεί να συνεχιστεί ή όχι εξαρτάται καθοριστικά από τις εισπράξεις του εξαγωγικού τομέα και την πιστοληπτική ικανότητα των περιφερειακών χωρών που είναι, μεταξύ άλλων, συνάρτηση της κατάστασης στο ισοζύγιο πληρωμών. Από την άλλη μεριά, όμως, η ίδια η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης / εκβιομηχάνισης οδηγεί σε διαρθρωτικά προβλήματα που αντανακλώνται σε χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών.

Έτσι, πρώτον, η ανελαστικότητα της ζήτησης εισαγωγών, που δημιουργεί η ανάγκη εισαγωγής των πρώτων υλών, ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, καθώς και της τεχνολογίας, για την τροφοδότηση της διαδικασίας εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα του ισοζυγίου των περιφερειακών χωρών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι οι εισαγωγές αυτές προσδιορίζονται βασικά από τις ανάγκες διαφόρων επενδυτικών προγραμμάτων και όχι από την κατανάλωση, η ζήτησή τους γίνεται λιγότερο ελαστική σε σχέση με μεταβολές στο εθνικό εισόδημα. Με αυτή την έννοια, το πρόβλημα του ισοζυγίου αποτελεί απλώς άλλη μία έκφραση της διάρθρωσης παραγωγής μιας εξαρτημένης χώρας: ο χαμηλός βαθμός κάθετης ολοκλήρωσης οδηγεί σε αυξανόμενη εξάρτηση από τις εισαγωγές για τη συνέχιση της εκβιομηχάνισης.

Χαρακτηριστικά, οι εισαγωγές μηχανημάτων / μεταφορικών αποτελούσαν το 1978 το 32% των συνολικών εισαγωγών 41 μέσου επιπέδου εξαρτημένων χωρών και το 28,5% των εισαγωγών 12 χαμηλού εισοδήματος χωρών της περιφέρειας. Το γεγονός ότι οι εισαγωγές του ίδιου τύπου από τις μητροπόλεις είναι εξίσου υψηλές (27,6% σε 15 μητροπολιτικές χώρες τον ίδιο χρόνο⁷⁹) δεν αναιρεί τη σημασία των στοιχείων. Και αυτό γιατί η ροή μηχανημάτων, κ.λπ. είναι μονής κατεύθυνσης όσον αφορά την περιφέρεια (από το κέντρο προς αυτήν), ενώ είναι βέβαια διπλής κατεύθυνσης όσον αφορά το κέντρο.

Αυτό προκύπτει τόσο από στοιχεία σχετικά με τις εξαγωγές μηχανημάτων / μεταφορικών από το κέντρο και την περιφέρεια όσο και από στοιχεία σχετικά με την κατεύθυνση του εμπορίου. Έτσι,

οι εξαγωγές του τύπου αυτού αντιπροσώπευαν στην αρχή της «βιομηχανικής άνοιξης» των εξαρτημένων χωρών (1960) το 0,9% των συνολικών εξαγωγών των χαμηλού εισοδήματος περιφερειακών χωρών (16 χωρών για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία)⁸⁰, το 1,1% των μέσου εισοδήματος περιφερειακών χωρών (29 χώρες) και το 23,9% των μητροπολιτικών (15 χώρες). Στο τέλος της περιόδου (1978) τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν: 1,8% για τις χαμηλού εισοδήματος και 4,3% για τις μέσου εισοδήματος περιφερειακές, έναντι 34,1% για τις μητροπολιτικές. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και αυτή η «πρόοδος» που σημειώθηκε στις εξαρτημένες χώρες του δείγματος την περίοδο αυτή οφείλεται βασικά στις δραστηριότητες των πολυεθνικών σε 5 χώρες (Μεξικό, Χονγκ-Κονγκ, Σιγκαπούρη, Ισπανία, Πορτογαλία⁸¹) και όχι σε γενική αύξηση των εξαγωγών αυτού του τύπου από τις χώρες αυτές.

Όσον αφορά την κατεύθυνση του εμπορίου, παρατηρείται μια σημαντική ασυμμετρία μεταξύ του μητροπολιτικού εμπορίου και του περιφερειακού. Ενώ, δηλαδή, το μεγαλύτερο τμήμα των εξαγωγών των μητροπολιτικών χωρών κατευθύνεται προς άλλες χώρες του κέντρου (73% το 1979)⁸², αντίθετα το μεγαλύτερο τμήμα των εξαγωγών των εξαρτημένων χωρών δεν κατευθύνεται προς τις άλλες περιφερειακές χώρες (μόνο 27% του εμπορίου τους ήταν ενδοπεριφερειακό) αλλά προς το κέντρο.

Δεύτερον, δεδομένου ότι το ξένο κεφάλαιο ελέγχει συνήθως τους πιο δυναμικούς τομείς της οικονομίας των εξαρτημένων χωρών, ο επαναπατρισμός κεφαλαίου, κερδών, τόκων συνιστά μια σημαντική απορρόφηση ντόπιου πλεονάσματος αλλά και αντίστοιχη επιβάρυνση στο ισοζύγιο κεφαλαίου. Πρόσφατη, για παράδειγμα, μελέτη υπολόγισε ότι στην περίοδο 1966-75 για κάθε δολάριο των ΗΠΑ που επενδύονταν στην περιφέρεια, τρία δολάρια επαναπατρίζονταν με τη μορφή τοκοχρεωλυσίων, κερδών, κ.λπ.⁸³.

Επομένως, το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών των εξαρτημένων χωρών όχι μόνο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της αναπτυξιακής διαδικασίας τους αλλά και καθορίζεται το ίδιο από το ρυθμό και κυρίως τη μορφή που παίρνει η ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι οποιαδήποτε επέκταση της ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των εξωστρεφών περιφερειακών χωρών επιβάλλει αυξημένες εισαγωγές μηχανημάτων, πρώτων υλών, τεχνολογίας, κ.λπ. από το εξωτερικό, διακυμάνσεις στις εξαγωγές εμπορευμάτων / υπηρεσιών (στην ελληνική περίπτωση των τουριστικών / μεταναστευτικών εμβασμάτων) επηρεάζουν άμεσα το ρυθμό ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης. Και αυ-

τό όχι μόνο με την έννοια του περιορισμού του *πραγματικού* ρυθμού ανάπτυξης (ανάλογη επιβράδυνση του ρυθμού μεγέθυνσης θα συνέβαινε και στις μητροπολιτικές χώρες εξαιτίας μιας κάμψης των εξαγωγών) αλλά, κυρίως, με την έννοια του περιορισμού του *δυναμικού* ρυθμού ανάπτυξης, που δημιουργεί η αυξανόμενη εκροή πλεονάσματος με τη μορφή τοκοχρεωλυσίων, κ.λπ. για την εξυπηρέτηση του αναπόφευκτα αυξανόμενου εξωτερικού δανεισμού.

Την τελευταία δεκαετία η μείωση των εξαγωγών από τις περιφερειακές χώρες, που προκάλεσε η παρατεταμένη ύφεση στο κέντρο, σε συνδυασμό με την ανάγκη αυξανόμενων εισαγωγών που απαιτεί η διαδικασία εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, σπρώχνει τις εξαρτημένες χώρες σ' αυτό που εύστοχα χαρακτηρίστηκε «δουλοπαροικία χρέους»⁸⁴. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι το μέσο ποσοστό αύξησης των εξαγωγών σε 78 περιφερειακές χώρες που εξετάσαμε έπεσε από ένα μέσο όρο 6,8% (1960-70) σε 2,5% (1970-79), σημείωσε δηλαδή πτώση περίπου 64%. Η αντίστοιχη μείωση του ρυθμού αύξησης εξαγωγών στις μητροπολιτικές χώρες ήταν σημαντικά μικρότερη: από 8,9% σε 5,7% (περίπου 36%). Ακόμα, χαρακτηριστικό της ανελαστικότητας των εισαγωγών των περιφερειακών χωρών είναι ότι ο μέσος ρυθμός αύξησης τους έπεσε από 5,8% στη δεκαετία του '60 σε 4% στη δεκαετία του '70 (μείωση περίπου 31%, που δε φθάνει ούτε το μισό της αντίστοιχης μείωσης των εξαγωγών τους). Αντίθετα, στις μητροπολιτικές χώρες ο μέσος όρος αύξησης των εισαγωγών έπεσε από 8,8% στη δεκαετία του '60 στο μισό (4,4%) στη δεκαετία του '70· δηλαδή, σημείωσε πτώση που ξεπερνάει την αντίστοιχη μείωση των εξαγωγών τους⁸⁵.

Εξαιτίας, λοιπόν, των λόγων που αναφέραμε καθώς και της διάρθρωσης κατανάλωσης που διαμορφώνεται στις εξαρτημένες χώρες, οι χώρες αυτές αναγκάζονται, ολοένα και περισσότερο, να δανείζονται από το εξωτερικό για να καλύψουν τα ελλείμματα στο ισοζύγιο αλλά και για να εξοικονομήσουν πόρους για νέες επενδύσεις. Έτσι, σε οποιαδήποτε περιοχή του Τρίτου Κόσμου και αν κοιτάζουμε - με την εξαίρεση των πετρελαιοπαραγωγών χωρών⁸⁶ - το έλλειμμα του ισοζυγίου των εξαρτημένων χωρών αυξάνεται συνεχώς, με αντίστοιχες συνέπειες στον εξωτερικό δανεισμό των χωρών αυτών και στα ποσά που υποχρεώνονται να πληρώνουν για την εξυπηρέτηση των δανείων τους.

Το 1971, για παράδειγμα, τα ποσά που πληρώθηκαν από τις περιφερειακές χώρες για την εξυπηρέτηση των χρεών τους έφθαναν στο 53% περίπου του ποσού που είχε δοθεί για τη χρηματοδότηση των χωρών αυτών στον ίδιο χρόνο⁸⁷. Η κατάσταση χειρο-

τέρεψε πολύ περισσότερο από τότε, εφόσον, όπως είδαμε στο κεφ. Α, η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση της δεκαετίας του '70 χρηματοδοτήθηκε άμεσα από το μητροπολιτικό δανεισμό, σε αντίθεση με την εκβιομηχάνιση της δεκαετίας του '60, που στηριζόταν στο πολυεθνικό επενδυτικό κεφάλαιο και μόνο έμμεσα στο δανειακό. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με στοιχεία που υπολογίσαμε από τη *World Development Report 1981*, το εξωτερικό δημόσιο χρέος 80 περιφερειακών χωρών αυξήθηκε από 17%, κατά μέσο όρο, του ΑΕΠ το 1970 σε 29% το 1979. Έτσι, η συνέπεια των τάσεων αυτών είναι ότι στην κλασική εκροή κεφαλαίου (επαναπαιτησιμότητα κεφαλαίων και κερδών) προστέθηκε μια επιπλέον σημαντική εκροή, για την πληρωμή τόκων. Όπως υπολόγισε πρόσφατη έρευνα⁸⁸, η εξυπηρέτηση του χρέους των εξαρτημένων χωρών (εκτός των πετρελαιοπαραγωγών) ξεπέρασε τελευταία την ετήσια αύξηση του μακροχρόνιου εξωτερικού χρέους τους. Οι χώρες, δηλαδή, αυτές πληρώνουν τώρα για τόκους περισσότερα από όσα δανείζονται. Η συνέπεια είναι ότι, ενώ το 1974 11% των εισπράξεων από τις εξαγωγές των εξαρτημένων χωρών χρησιμοποιούνταν για την εξυπηρέτηση του χρέους τους, το 1981 το αντίστοιχο ποσοστό είχε διπλασιαστεί (20,8%).

Τέλος, θα ήταν σκόπιμο να τονίσουμε εδώ ότι το χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών δεν αποτελεί «προνόμιο» μόνο των εξαρτημένων χωρών (βλ. για ανάλυση του χρόνιου ελλείμματος στο ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών κεφ. Δ). Ανάλογα, αν και σε μικρότερο βαθμό, είναι ελλειμματικό και το αγγλικό ή το αμερικανικό ισοζύγιο. Οι λόγοι, όμως, που δημιουργούν τέτοια ελλείμματα στις χώρες του κέντρου δεν έχουν σχέση με τις αιτίες των αντίστοιχων ελλειμμάτων στις εξαρτημένες. Το χρόνιο, για παράδειγμα, έλλειμμα στο αγγλικό ισοζύγιο πληρωμών αντανακλά ιστορικά την εκροή του αγγλικού κεφαλαίου για επενδύσεις σε άλλες χώρες. Σε όλη τη διάρκεια του αιώνα αυτού, το αγγλικό κεφάλαιο επεκτεινόταν στο εξωτερικό, δημιουργώντας ένα σημαντικό έλλειμμα στο λογαριασμό μακροπρόθεσμου κεφαλαίου του ισοζυγίου, το οποίο καλυπτόταν βασικά με βραχυχρόνιο δανεισμό. Το αγγλικό ισοζύγιο εκφράζει έτσι καθαρά την κλασική θέση ενός τραπεζίτη που δανείζεται βραχυπρόθεσμα και δανείζει μακροπρόθεσμα⁸⁹. Ακριβώς αυτή η δυνατότητα που έχουν οι μητροπολιτικές χώρες (που μονοπωλούν τις διεθνείς χρηματοδοτικές πηγές και ελέγχουν το διεθνές νομισματικό σύστημα) να δανείζονται βραχυπρόθεσμα, τους επιτρέπει να επενδύουν μαζικά στο εξωτερικό⁹⁰. Έτσι, σε τελική ανάλυση, το χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών των χωρών αυτών αποβαίνει προς όφελος τους.

Το ερώτημα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο μέρος αυτό είναι αν υπάρχουν ορισμένα κριτήρια βάσει των οποίων θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την εκβιομηχάνιση⁹¹ μιας χώρας εξαρτημένη⁹² και αν και κατά πόσο η ελληνική εκβιομηχάνιση, μεταπολεμικά, ικανοποιεί αυτά τα κριτήρια. Θα μεταχειριστούμε για το σκοπό αυτό τα κριτήρια που διατύπωσε ο B. Sutcliffe⁹³ για την εκτίμηση του χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης μιας χώρας και στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να βρούμε επί μέρους κριτήρια και δείκτες, που ποσοτικοποιούν τα κριτήριά του, για την ελληνική περίπτωση.

Κατά το συγγραφέα, η έννοια της ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης δεν ταυτίζεται με την αυτάρκεια αλλά και δεν είναι απλώς συνέπεια της εκβιομηχάνισης άλλης ή άλλων χωρών. «Η ανεξάρτητη εκβιομηχάνιση πρέπει να οφείλει την προέλευση και διατήρηση της στις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις που βρίσκονται μέσα στη χώρα»⁹⁴. Κάτι τέτοιο όμως είναι αδύνατο για τις σημερινές «αναπτυσσόμενες» χώρες των οποίων το βιομηχανικό κεφάλαιο έχει να συναγωνιστεί για την κατάκτηση αγορών με τα προϊόντα των πολύ πιο προχωρημένων (τεχνολογικά, οργανωτικά, από άποψη οικονομικής δύναμης, κ.λπ.) εταιριών των αναπτυγμένων χωρών, ενώ από την άλλη μεριά η απουσία δυνατοτήτων για μια πρωταρχική συσσώρευση κάνει ακόμα πιο δύσκολη* τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης καπιταλιστικής βιομηχανίας. Ακόμα, η άνιση ανταλλαγή στην παγκόσμια αγορά (βλ. κεφ. Ε) σημαίνει ότι η αξία του τελικού προϊόντος είναι μικρότερη από ό,τι θα μπορούσε να είναι, μειώνοντας έτσι αντίστοιχα το διαθέσιμο πλεόνασμα για τη χρηματοδότηση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Τέλος, οι ξένες επενδύσεις, που απορροφούν ένα ακόμη τμήμα του πλεονάσματος, καθώς και η ξένη τεχνολογία, από την οποία είναι εξαρτημένες οι υπανάπτυκτες χώρες, αποκλείουν, κατά το συγγραφέα, κάθε πιθανότητα ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης στις σημερινές συνθήκες.

Με βάση, λοιπόν, τα ακόλουθα τέσσερα κριτήρια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την εκβιομηχάνιση μιας χώρας εξαρτημένη:

1. Ανάπτυξη που βασίζεται στην εξωτερική αγορά.
2. Ανάπτυξη που στηρίζεται στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο.
3. Εξαρτημένη τεχνολογία.
4. Έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης.

α. Ο ρόλος της ξένης αγοράς στη βιομηχανική ανάπτυξη

Το θέμα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι η σημασία του εξαγωγικού τομέα στη διαδικασία εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Φυσικά, η στήριξη της εκβιομηχάνισης στην εξωτερική αγορά δεν αφορά μόνο τις εξαγωγικές σχέσεις αλλά το σύνολο των εξωτερικών σχέσεων της χώρας. Για λόγους, όμως, συστηματικούς θα περιοριστούμε εδώ στην εξέταση των εξαγωγικών σχέσεων, ενώ οι εισαγωγικές σχέσεις, ο ρόλος της τεχνολογίας, κ.λπ. θα εξεταστούν στα επόμενα κεφάλαια.

Η μερική μεταφορά βιομηχανικού δυναμικού από το κέντρο στην περιφέρεια που σημειώνεται στη μεταπολεμική περίοδο συνίσταται, συνήθως, σε μια διαδικασία εγκατάστασης πολυεθνικών επιχειρήσεων στις εξαρτημένες χώρες, που αποβλέπουν είτε στην εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς ή / και στην εξαγωγή προϊόντων έντασης ανειδίκευτης εργασίας (που προσφέρεται φθηνή στην περιφέρεια) και πρώτων υλών. Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται την επέκταση μιας αποσπασματικής εκβιομηχάνισης στις περιφερειακές χώρες, στα πλαίσια της οποίας η παραγωγική διαδικασία περιορίζεται, κατά κανόνα, στα πρώτα ή στα τελευταία στάδια επεξεργασίας του προϊόντος. Έτσι, από τη μια μεριά εμποδίζεται η δημιουργία μιας ολοκληρωμένης δομής και περιορίζεται ο βαθμός καθετοποίησης της οικονομίας, ενώ από την άλλη δημιουργούνται χρόνια ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών των εξαρτημένων χωρών, λόγω της ανάγκης εισαγωγών ενδιάμεσων αγαθών και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που απαιτεί η συνέχιση της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης⁹⁵.

Στο μέτρο, επομένως, που οι εξαγωγικές επιχειρήσεις στηρίζονται στην ξένη αγορά για να καλύψουν τις ανάγκες τους σε ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά αγαθά, η επέκταση της παραγωγής τους δεν οδηγεί στη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς των περιφερειακών χωρών και στη δημιουργία οργανικών συνδέσεων με τους ντόπιους βιομηχανικούς κλάδους αλλά, αντίθετα, οδηγεί στη μεγαλύτερη διεύρυνση των εισαγωγών. Δεδομένου, δηλαδή, ότι η βιομηχανία των υπανάπτυκτων χωρών συνίσταται συνήθως από κλάδους που επεξεργάζονται πρώτες ύλες στα πρώτα μόνο στάδια επεξεργασίας ή συναρμολογούν μηχανήματα, των οποίων τα μέρη παράγονται στο εξωτερικό, εκβιομηχάνιση που βασίζεται σε μερικές μεγάλες εξαγωγικές μονάδες (ξένες ή ντόπιες που στηρίζονται στην ξένη τεχνολογία και εξοπλισμό για να μπορούν να επιζήσουν στον ανταγωνισμό με τις ξένες) σημαίνει ότι οι μακροχρόνιες «συνδέσεις προς τα εμπρός και πίσω»⁹⁶ καθώς και τα επιταχυντικά τους αποτελέσματα δεν έχουν τις επιδράσεις τους στο

εσωτερικό της χώρας αλλά, αντίθετα, μεταφέρονται στο εξωτερικό, τροφοδοτώντας έτσι τη συσσώρευση κεφαλαίου των μητροπόλεων. Το αντίθετο, βέβαια, συμβαίνει στην περίπτωση που η εκβιομηχάνιση στηρίζεται σε ντόπιες μονάδες που αποβλέπουν στην εσωτερική αγορά και δε βρίσκονται επομένως στην αντίστοιχη ανάγκη να βασίζονται σε εισαγόμενα προϊόντα για την επέκτασή τους.

Το αποτέλεσμα αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από το αν η εξαγωγική βιομηχανία ανήκει στο ξένο ή το ντόπιο κεφάλαιο. Αν όμως, επιπροσθέτως, ανήκει στο ξένο κεφάλαιο, τότε μεγάλο μέρος των πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων μεταφέρεται επίσης στο εξωτερικό. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η επεξεργασία του βωξίτη στη χώρα μας ελέγχεται από το ξένο κεφάλαιο, το οποίο στην περίοδο που εξετάζουμε απέβλεπε κυρίως στην εξωτερική αγορά⁷⁷, είχε συνέπεια ότι ένα ποσοστό μεταξύ των 2/3 και του 1/2 των εισπράξεων από τις πωλήσεις αλουμινίου έβγαιναν πάλι στο εξωτερικό⁷⁸. Οποιαδήποτε, επομένως, επέκταση της παραγωγής αλουμινίου, εξαιτίας αντίστοιχης αύξησης της ζήτησης, έχει μικρή επίδραση στην επέκταση του μεγέθους της εσωτερικής αγοράς και αντίστοιχα στην επέκταση των επενδύσεων σε άλλους κλάδους.

Μια βιομηχανική ανάπτυξη, λοιπόν, που στηρίζεται στην εξωτερική αγορά συνεπάγεται σημαντική διαρροή κεφαλαίου στο εξωτερικό, δραστικό περιορισμό της δυνατότητας δημιουργίας εσωτερικής συσσώρευσης κεφαλαίου, περιορισμό του μεγέθους της αγοράς και, αναπόφευκτα, οδηγεί στη δημιουργία των χαρακτηριστικών εξαρτημένης δομής στα οποία αναφερθήκαμε. Ακόμα, στο βαθμό που η βιομηχανική ανάπτυξη μιας χώρας στηρίζεται στις εξαγωγικές μονάδες της, ο ρυθμός εκβιομηχάνισης καθορίζεται από το εξωτερικό και όχι από τις εσωτερικές ανάγκες ανάπτυξης της χώρας, έτσι που, εκτός από το «ποιόν», που εξετάσαμε πιο πάνω, και το «ποσόν» βιομηχανικής ανάπτυξης καθορίζεται από τη διεθνή συγκυρία⁷⁹ και τις μεταβολές στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Τέλος, η στήριξη της αναπτυξιακής διαδικασίας στην εξωτερική αγορά συνεπάγεται τη δημιουργία καταναλωτικών προτύπων που δε συμβαδίζουν με την ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων στις εξαρτημένες χώρες, μεγαλώνοντας ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης και ενισχύοντας τα προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. κεφ. Δ).

Γενικά, παρά το ότι η βιομηχανία μας δεν μπορεί ακόμα να χαρακτηριστεί κατά βάση εξαγωγική, δεδομένου ότι ακόμα και το ξένο κεφάλαιο αποβλέπει κυρίως στην εσωτερική αγορά¹⁰⁰ και

κατά δεύτερο λόγο στην πραγματοποίηση εξαγωγών, μπορούμε εν τούτοις να πούμε ότι τα τελευταία χρόνια έγιναν σημαντικές αλλαγές στη διάρθρωση της μεταποίησης, που οδηγούν ολοένα και περισσότερο στην εξάρτηση της βιομηχανικής μας ανάπτυξης από την εξωτερική αγορά. Οι λόγοι δεν είναι δύσκολο να βρεθούν. Είδαμε παραπάνω ότι το εγχώριο κεφάλαιο στις υπανάπτυκτες χώρες είναι ανίκανο να δημιουργήσει μεγάλες και αποδοτικές βιομηχανικές μονάδες που να μπορούν να ικανοποιούν τις ανάγκες ανταγωνιστικότητας στα πλαίσια της σύγχρονης τεχνολογίας. Πράγματι, στην προπολεμική Ελλάδα, η εκβιομηχάνιση στηριζόταν αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά, έτσι ώστε με τη βοήθεια μιας κρατικής πολιτικής αυτάρκειας είχε δημιουργηθεί σειρά ολόκληρη δασμοβίωντων ελαφρών βιομηχανιών.

Μεταπολεμικά, όμως, η μόνη δυνατότητα για επέκταση της εκβιομηχάνισης βρισκόταν στη δημιουργία μεγάλων ανταγωνιστικών μονάδων που θα μπορούσαν να αναλάβουν τη μερική έστω επεξεργασία ορισμένων από τα μεταλλεύματα στα οποία η Ελλάδα διέθετε πλούσια αποθέματα (βωξίτης, σιδηρομεταλλεύματα, κ.λπ.). Δεδομένης όμως της ανικανότητας του ντόπιου κεφαλαίου να αναλάβει αυτή την πρωτοβουλία, το Κράτος, εφόσον ήθελε να παραμείνει στα πλαίσια της «ελεύθερης οικονομίας», δεν είχε άλλη διέξοδο από το να ακολουθήσει πολιτική «ανοιχτών θυρών»: με την παροχή σκανδαλωδών διευκολύνσεων και παραχωρήσεων αποικιακής μορφής, την άρση των προστατευτικών δασμών (στην προσπάθεια συναγωνισμού με άλλες υπανάπτυκτες χώρες ως προς την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου) και τελικά με την εισδοχή στην Κοινή Αγορά¹⁰¹. Η συνέπεια ήταν η αναμενόμενη: αυξανόμενη διείσδυση ξένου κεφαλαίου και δημιουργία της διάρθρωσης που αναφέραμε ήδη, δηλαδή της συνύπαρξης δυναμικών σύγχρονων μονάδων με τις παραδοσιακές. Φυσικά, η απώτερη συνέπεια ήταν ο μεγαλύτερος τονισμός του εξαρτημένου χαρακτήρα της οικονομίας και η χειροτέρευση της κατάστασης ως προς τα βασικά οικονομικά προβλήματα του λαού μας.

Αν θεωρήσουμε ως ένδειξη της σημασίας της εξωτερικής αγοράς στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας γενικά, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το λόγο των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών προς το ΑΕΠ, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια πολύ σημαντική αύξηση (περίπου 54%) της συμμετοχής των εξαγωγών στο εθνικό προϊόν. Ο λόγος αυτός ήταν κατά μέσο όρο 8,3% στη δεκαετία του '50, 8,4% στη δεκαετία του '60 και 12,8% στη δεκαετία του '70¹⁰². Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι υπάρχει σημαντική αύξηση της εξωστρέφειας και αντίστοιχη αύξηση της εμπορικής εξάρτησης της οικονομίας μας (βλ. κεφ. Δ) στην εξεταζόμενη πε-

ρίοδο. Εκτός, όμως, από τη γενική αυτή αύξηση των εξαγωγών και την αυξανόμενη σημασία τους στην αναπτυξιακή διαδικασία, θα έπρεπε να τονίσουμε εδώ τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξαν οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ειδικότερα στη διαδικασία της βιομηχανικής μας ανάπτυξης.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60 ακόμα, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ήταν ένα ασήμαντο ποσοστό στο σύνολο εξαγωγών και, φυσικά, οι εξαγωγές προϊόντων μεταποίησης αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό της παραγωγής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εξαγωγών κάλυπταν επεξεργασμένα αγροτικά προϊόντα (τρόφιμα, ποτά, καπνός), πρώτες ύλες και μερικά ελαφρά χημικά. Ραγδαίες, εν τούτοις, εξελίξεις σημειώθηκαν στο δεύτερο μέρος της δεκαετίας του '60, ως συνέπεια μερικών μεγάλων ξένων επενδύσεων σε εξαγωγικές, βασικά, βιομηχανίες. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε - και σ' αυτό συμφωνούν και οι αρμόδιοι βιομηχανικοί κύκλοι - ότι η ελληνική βιομηχανία από τα μέσα της δεκαετίας του '60 άρχισε να παίρνει σαφή εξαγωγικό προσανατολισμό, όπως άλλωστε γίνεται φανερό και από τη μαζική επέκταση των βιομηχανικών εξαγωγών τα τελευταία χρόνια.

Έτσι, ενώ στη δεκαετία 1954-64 οι εξαγωγές βιομηχανικών / βιοτεχνικών προϊόντων μόλις έφθαναν το 3,2% του συνόλου των εξαγωγών, έναντι 89% που καταλάμβαναν τα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα¹⁰³, στην περίοδο 1965-73 η αναλογία των βιομηχανικών / βιοτεχνικών προϊόντων ανέβηκε στο 27,7%, για να φθάσει στην περίοδο 1974-80 ένα μέσο ποσοστό 50,6%. Εξίσου σημαντική είναι η εξέλιξη στη διάρθρωση των βιομηχανικών εξαγωγών στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους. Τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, που αποτελούν το βασικό παραδοσιακό εξαγωγικό κλάδο, πέφτουν από ένα μέσο όρο 27,7% του συνόλου των βιομηχανικών εξαγωγών στην περίοδο 1962-65, σε 20,6% στην περίοδο 1966-73, για να ανεβούν πάλι στο 27,7% στην περίοδο 1974-80. Τα ενδιάμεσα βιομηχανικά προϊόντα (χημικά, τσιμέντα, πετρελαιοειδή) παρουσιάζουν συνεχή άνοδο στη συμμετοχή τους στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών: 4,3% στην πρώτη περίοδο, 19,5% στη δεύτερη και 27,9% στην τρίτη. Από την άλλη μεριά, τα βασικά μέταλλα, που αποτελούν στη μεταπολεμική περίοδο το βασικό κεφαλαιουχικό κλάδο της βιομηχανίας μας, εμφανίζουν μια συμμετοχή στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών που μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα προς αυτήν των εξαγωγών παραδοσιακών καταναλωτικών αγαθών. Η αναλογία των βασικών μετάλλων στο σύνολο των βιομηχανικών εξαγωγών πέφτει από 29,6% στην περίοδο 1966-1973, όταν άρχισε η παραγωγή αλουμινίου, στο 13,6% στην τελευταία περίοδο.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η βιομηχανική μας ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο μπορεί να διαιρεθεί σε δύο, κυρίως, περιόδους: Πρώτον, στην περίοδο 1965-73, όταν οι βιομηχανικοί κλάδοι παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών αποτελούν τους δυναμικότερους κλάδους της παραγωγής. Η επέκταση της παραγωγής αυτών των κλάδων, όμως, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επέκταση της εξωτερικής αγοράς για τα προϊόντα τους. Δεύτερον, στην περίοδο 1973-80, όταν μερικοί από τους παραδοσιακούς κλάδους παραγωγής ελαφρών καταναλωτικών αγαθών επανέρχονται στην πρωτοπορία των δυναμικών κλάδων παραγωγής. Οι κλάδοι αυτοί, όπως πάντοτε, απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά. Τη φορά, όμως, αυτή δεν είναι μόνο το ντόπιο κεφάλαιο που ελέγχει την επέκταση των δυναμικών αυτών παραδοσιακών κλάδων. Το ξένο κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή.

Πρώτη περίοδος εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (1965-73)

Χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνισης είναι ότι οι δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας μας είναι συγχρόνως και εκείνοι με τη μεγαλύτερη εξαγωγική δυναμικότητα, πράγμα που σήμαινε βέβαια αυξανόμενη εξάρτηση της βιομηχανικής μας ανάπτυξης από την ξένη και όχι κυρίως την εσωτερική αγορά. Οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγής από τη μια μεριά και των εξαγωγών από την άλλη στους δυναμικότερους βιομηχανικούς κλάδους μας ήταν χαρακτηριστικοί της σημασίας της ξένης αγοράς στην ανάπτυξη μας. Με βάση το 1965 ($1965 = 100$), ο γενικός δείκτης μεταποίησης το 1973 ήταν 246 (βλ. Πίν. Γ13), ενώ ο δείκτης παραγωγής βασικών μετάλλων ήταν 1.136 και των πετρελαιοειδών - χημικών 351. Με βάση πάλι το 1965, ο γενικός δείκτης εξαγωγών ήταν 372 (βλ. Πίν. Γ14) και ο δείκτης εξαγωγών μεταποιητικών προϊόντων 1.550, το 1973, ενώ ο δείκτης εξαγωγών βασικών μετάλλων ήταν 54.570, των χημικών 3.178 και των πετρελαιοειδών 1.668. Οι δείκτες, άλλωστε, απόκλισης είναι φανεροί: οι δείκτες που δείχνουν σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στην περίοδο 1965-73, τόσο σε σχέση με την παραγωγή όσο και σε σχέση με τις εξαγωγές, είναι οι δείκτες των βασικών μετάλλων και των χημικών-πετρελαιοειδών.

Ειδικότερα, ο δυναμικότερος βιομηχανικός μας κλάδος που έδωσε την ώθηση στην όλη βιομηχανική παραγωγή στην περίοδο αυτή, ήταν ο κλάδος των βασικών μετάλλων, που αποτελούσε και τον κατ' εξοχήν εξαγωγικό κλάδο της ελληνικής βιομηχανίας. Η

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ13. Δείκτες μεταποιητικής παραγωγής: 1965-73
και 1973-80 (βάσει σταθερών τιμών 1970)

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης απόκλισης (246=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης απόκλισης (128,7=100)
Επιχ. τροφ.-ποτών-καπν.	205,1	83,4	137,2	106,6
Υφαντικές	243,7	99,0	145,7	112,7
Ένδυσης - υπόδησης	197,5	80,3	130,0	101,0
Ξύλου - επίπλων	239,2	97,2	86,5	67,2
Χαρτιού, εκδόσεων, εκτυπώσεων	196,1	79,7	124,5	96,7
Χημικές	351,2	142,7	131,6	102,2
Μη μεταλλικών ορυκτών	220,6	89,7	158,5	123,1
Βασικές μεταλλουργικές	1136,0	461,8	117,0	90,9
Μεταλλ. αντικειμ. μηχανών, ηλεκτρ. συσκευών	244,6	99,4	109,6	85,2
Μεταφορικών μέσων	212,6	86,4	119,5	92,8
Λοιπές	227,2	92,4	121,5	94,4
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	246,0	100,0	128,7	100,0

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1958-75, 1970, 1974-81.

συμβολή των βασικών μετάλλων στη συνολική αύξηση της μεταποιητικής παραγωγής ήταν 33% το 1966, 13% το '67, 18% το '68, 19% το '69, 31% το '70, 8% το '71, 14% το '72 και 13% το '73, δηλ., κατά μέσο όρο, στην περίοδο '65-73 περίπου το 1/5 της συνολικής αύξησης της μεταποιητικής παραγωγής οφειλόταν στα βασικά μέταλλα¹⁰⁴. Τα κυριότερα προϊόντα του κλάδου των βασικών μεταλλουργικών βιομηχανιών στην Ελλάδα είναι το αλουμίνιο, το νικέλιο και ο χάλυβας. Όσον αφορά το αλουμίνιο, του οποίου η παραγωγή ελέγχεται από την «Αλουμίνιον της Ελλάδος» (που είναι την περίοδο αυτή η πρώτη βιομηχανική μονάδα της χώρας αλλά και η πρώτη εξαγωγική βιομηχανία), το 80% περίπου της παραγωγής κατευθύνεται στο εξωτερικό στη μέχρι το 1973 περίοδο¹⁰⁵. Από την άλλη μεριά, ολόκληρη η παραγωγή σιδηρονικελίου εξάγεται, ενώ οι εξαγωγές χάλυβα παρουσιάζουν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ14. Δείκτες εξαγωγών: 1965-73 και 1973-80

Κλάδος	1973 (1965=100)	Δείκτης απόκλισης (1550=100)	1980 (1973=100)	Δείκτης απόκλισης (447=100)
Τρόφιμα, ποτά, καπνός	211,6	13,6	246,6	51,7
Πρώτες ύλες και ημι-κατεργασμένα προϊόντα	317,6	20,5	91,9	19,3
Ορυκτά-μεταλλεύματα	324,0	20,9	382,8	80,3
Πετρελαιοειδή	1668,5	107,6	535,7	112,3
Κλωστοϋφαντουργικά	2114,0	136,4	504,0	105,7
Χημικά-τσιμέντα	3178,0	205,0	392,0	82,2
Βασικά μέταλλα	54570,0	3520,6	186,3	39,1
Μεταλλικά είδη	860,0	55,5	753,0	157,9
Μηχανήματα-μεταφορικά	304,0	19,6	987,0	206,9
Ηλεκτρικές συσκευές	-	-	167,7	35,2
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ	1.550	100,0	477,0	100,0
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ	371,8		332,7	

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδας (διάφορα χρόνια).

έντονη αυξητική τάση. Η ίδια τάση παρουσιάζεται και στους άλλους δυναμικούς κλάδους (και ιδιαίτερα όπου κυριαρχεί το ξένο κεφάλαιο), ενώ αντίστοιχα μειώνεται η σημασία των εξαγωγών των παραδοσιακών βιομηχανικών μας προϊόντων. Έτσι, ενώ τα χημικά αντιπροσώπευαν το 1965 περίπου το 10% του συνόλου των βιομηχανικών εξαγωγών και τα υφαντικά (ο μέχρι τότε παραδοσιακός κλάδος βιομηχανικών εξαγωγών) το 25%, στην περίοδο 1966-73 το ποσοστό των εξαγωγών χημικών ανέβηκε, κατά μέσο όρο, στο 20% ενώ των εξαγωγών υφαντικών μειώθηκε στο 21%.

Συμπερασματικά, στην πρώτη αυτή περίοδο έχουμε ένα τυπικό παράδειγμα εξαρτημένης εκβιομηχάνισης του τύπου που, στην ίδια περίοδο, συνέβαινε σε αρκετές χώρες της περιφέρειας. Είναι

ο τύπος που ονομάστηκε «υποκατάσταση εξαγωγών» (βλ. κεφ. Α). Ο τύπος αυτός επέβαλε στις περιφερειακές χώρες που χαρακτηρίζονταν από το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς τους να στραφούν προς το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, που είχε τη δυνατότητα να αναλάβει τη δημιουργία εξαγωγικών βασικά μονάδων για την επεξεργασία, σε διεθνή πλαίσια ανταγωνιστικότητας, των εγχώριων πρώτων υλών. Στην Ελλάδα τα βιομηχανικά συγκροτήματα που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή, των οποίων τα προϊόντα καλύπτουν το μισό σχεδόν των βιομηχανικών εξαγωγών (αλουμίνιο, νικέλιο, σιδηρονικέλιο, αντικροτικά), ιδρύθηκαν με εξαγωγικό προσανατολισμό από την αρχή, ως τμήμα ουσιαστικά του παγκόσμιου καπιταλιστικού παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και όχι της εσωτερικής οικονομικής δομής.

Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται από μια σειρά πρόσφατες μελέτες. Έτσι, πρόσφατη εμπειρική μελέτη σχετικά με τη σημασία του εξωτερικού εμπορίου στην ελληνική βιομηχανική ανάπτυξη τονίζει ότι «η εξωτερική ζήτηση ήταν και θα εξακολουθήσει να είναι ο σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος και, επομένως, της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της... η επέκταση των αγορών του εξωτερικού έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο στην επιτάχυνση του ρυθμού των βιομηχανικών επενδύσεων από ό,τι η επέκταση της εγχώριας αγοράς»¹⁰⁶. Ακόμα, η υπόθεση που κάνουμε στο κεφ. Α, ότι δηλαδή η εξωτερική αγορά και το ξένο κεφάλαιο είναι οι βασικοί παράγοντες ανάπτυξης / εκβιομηχάνισης στις εξαρτημένες χώρες, επιβεβαιώνεται από τα πορίσματα της μελέτης αυτής σε σχέση με τη χώρα μας. Ο κλάδος στον οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη αύξηση βιομηχανικών εξαγωγών στην εξεταζόμενη περίοδο είναι ο κλάδος των επεξεργασμένων ορυκτών. Η επέκταση του κλάδου αυτού, που είναι άμεσο αποτέλεσμα των κάθετων πολυεθνικών επενδύσεων της δεκαετίας του '60, σημειώνει, σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης των εξαγωγών 38,4% (1961-73).

Ειδικότερα για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου στη διαδικασία αυτή, παρατηρείται σε άλλη μελέτη¹⁰⁷ ότι υπάρχει σαφής συσχέτιση μεταξύ των κλάδων που τείνουν να συγκεντρώνουν το ξένο κεφάλαιο και των κλάδων με τη μεγαλύτερη ροπή για εξαγωγές, ως συνέπεια του μεγαλύτερου μεγέθους των ξένων επιχειρήσεων σε σχέση με τις ντόπιες και της μεγαλύτερης δυνατότητας διείσδυσης στις ξένες αγορές που διαθέτουν οι πρώτες. Έτσι, οι εξαγωγές των πολυεθνικών αντιπροσωπεύουν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των συνολικών εξαγωγών μας βιομηχανικών προϊόντων την περίοδο αυτή. Σύμφωνα με άλλη μελέτη¹⁰⁸, οι εξαγωγές των πολυε-

θνικών αντιπροσωπεύουν στην περίοδο 1965-73 περίπου το 36% των συνολικών εξαγωγών, στο οποίο θα πρέπει να προσθέσουμε ένα ποσοστό περίπου 9% που αντιπροσωπεύουν οι βιομηχανικές εξαγωγές των εταιριών με ξένη μειοψηφική συμμετοχή. Σημειώ-
τέον ότι παρόμοια ποσοστά εμφανίζονται και στις άλλες περιφε-
ρειακές χώρες που χαρακτηρίζονται από τη διαδικασία εξαρτη-
μένης εκβιομηχάνισης: Μεξικό 34%, Πορτογαλία 37%, Ισπανία 29%, Βραζιλία 43%, Αργεντινή 30%, Κολομβία 30%, κ.λπ. Από
την άλλη μεριά, ενδεικτικό του χαρακτήρα του «οικονομικού
θαύματος» στη Σιγκαπούρη, πάνω από 90% των βιομηχανικών
εξαγωγών από τη χώρα αυτή προέρχονται από τις θυγατρικές πο-
λυεθνικών και μικτές επιχειρήσεις¹⁰⁹.

Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι η εντονότερη συμμετοχή των
πολυεθνικών στις ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές σημειώνεται
στους πιο δυναμικούς κλάδους της μεταποίησης, που είναι και οι
κυρίως εξαγωγικοί τομείς. Ειδικότερα, στα βασικά μέταλλα το
ποσοστό των εξαγωγών των πολυεθνικών στις ελληνικές βιομη-
χανικές εξαγωγές ήταν κατά μέσο όρο στην περίοδο 1965-73 περί-
που 71%, στα πετρελαιοειδή 82% και στα χημικά 59%¹¹⁰.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί η σημαντική αυτή την περίοδο
συγκέντρωση των εξαγωγών των ντόπιων επιχειρήσεων στους πα-
ραδοσιακούς κλάδους και των εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων
στους μη παραδοσιακούς. Οι εξαγωγές τροφίμων, ποτών, κλω-
στοϋφαντουργικών αποτελούν το 1973 το 49% του συνόλου των
εξαγωγών των ντόπιων επιχειρήσεων, ενώ οι εξαγωγές βασικών
μετάλλων και μεταφορικών αποτελούν το 61,4% των συνολικών
εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων¹¹¹. Είναι, επομένως φανερό
ότι η σημαντική αλλαγή στη διάρθρωση των βιομηχανικών εξα-
γωγών που σημειώθηκε στην περίοδο 1965-73 σε βάρος των παρα-
δοσιακών κλάδων ήταν άμεσο αποτέλεσμα της δραστηριότητας
των πολυεθνικών επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή
στους μη παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας, με εξα-
γωγικό βασικά προορισμό.

Δεύτερη περίοδος εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (1973-80)

Στη δεύτερη περίοδο η δυναμική των μεταβολών στη μεταποιη-
τική παραγωγή και στις εξαγωγές μεταποιητικών προϊόντων αλ-
λάζει ριζικά. Γενικά παρουσιάζεται σημαντική οπισθοδρόμηση
της βιομηχανικής ανάπτυξης, που αποτελεί άλλη μια ένδειξη του
εξαρτημένου χαρακτήρα της, μια και, όπως θα δούμε στη συνέ-
χεια, η οπισθοδρόμηση αυτή συναρτάται άμεσα με τις δραστηριο-

τητες του ξένου κεφαλαίου καθώς και με το ρόλο της ξένης αγοράς στην περίοδο αυτή. Δηλαδή, ακριβώς με τον τρόπο που η ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο ήταν οι παράγοντες που ώθησαν στη «βιομηχανική άνοξη» της πρώτης περιόδου (1965-73), οι ίδιοι παράγοντες λειτούργησαν τώρα αντίστροφα για να οδηγήσουν στην παρακμή και αυτής της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που σημειώθηκε τότε. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σε σχετική μελέτη της ελληνικής βιομηχανίας, «η ώθηση για γρήγορη ανάπτυξη της μεταποίησης δόθηκε ασφαλώς από την αύξηση των εξαγωγών και όχι από την άνοδο της εσωτερικής ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων από την ίδια, όμως, πηγή δόθηκε και η εντολή της επιβράδυνσης του ρυθμού προόδου της»¹¹².

Η οπισθοδρόμηση αυτή στην εκβιομηχάνισή μας είναι τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική. Όσον αφορά την ποσοτική πλευρά, θα πρέπει να σημειώσουμε κατ' αρχήν ότι, ενώ η μεταποιητική παραγωγή γενικά υπερδιπλασιάστηκε στην πρώτη περίοδο (σε σταθερές τιμές), στη δεύτερη μόλις αυξήθηκε κατά περίπου 29% (βλ. Πίν. Γ13). Ακόμα, ενώ η αξία των εξαγωγών μεταποιητικών προϊόντων αυξήθηκε πάνω από 15 φορές στην πρώτη περίοδο, στη δεύτερη αυξήθηκε λιγότερο από 5 φορές (βλ. Πίν. Γ14). Η σημαντική αυτή επιβράδυνση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων ήταν, βέβαια, φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών αυτών μειώθηκε επίσης σημαντικά από την πρώτη περίοδο στη δεύτερη. Έτσι, όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ15, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων έπεσε από 47% στην περίοδο 1965/66 - 1973/74 σε 27% στην περίοδο 1974/75 - 1979/80. Η σημαντική αυτή μείωση του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών, που σήμαινε ότι το μέσο ποσοστό αύξησης στη δεύτερη περίοδο ήταν σχεδόν το μισό της πρώτης, συνοδεύτηκε από αντίστοιχη στασιμότητα των επενδύσεων στη μεταποίηση. Ο μέσος ρυθμός αύξησης των μεταποιητικών επενδύσεων ήταν, όπως φαίνεται στον ίδιο πίνακα, 9% για την πρώτη περίοδο και 0,3% για τη δεύτερη. Είναι, επομένως, φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι τουλάχιστον ένα τμήμα της επιβράδυνσης στη βιομηχανική ανάπτυξη της δεύτερης περιόδου θα μπορούσε να εξηγηθεί βάσει των εξελίξεων στην εξωτερική αγορά¹¹³.

Ο κρίσιμος αυτός ρόλος της εξωτερικής αγοράς στη βιομηχανική μας ανάπτυξη θα μπορούσε να εξηγηθεί με βάση το γεγονός του μικρού μεγέθους της εσωτερικής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων. Το ποσοστό των εγχώριων προϊόντων μέσα στην ιδιωτική κατανάλωση όχι μόνο είναι μικρό αλλά είναι και φθίνον στη μεταπολεμική περίοδο: 18,4% το 1966, 16,4% το 1978 και 15,7%

το 1980¹¹⁴. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί αν ανατρέξουμε στα χαρακτηριστικά της εξαρτημένης ανάπτυξης που αναφέραμε: την αυξανόμενη ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος, σε συνδυασμό με την εξόγκωση του τριτογενούς τομέα, τη μεγέθυνση της παρα-οικονομίας και, αντίστοιχα, του αριθμού των αυτο-απασχολουμένων καθώς και την τόνωση των ξένων καταναλωτικών προτύπων, τα οποία ενισχύουν με τα σχετικά υψηλότερα εισοδήματά τους οι τελευταίοι¹¹⁵.

Όσον αφορά την ποιοτική οπισθοδρόμηση της βιομηχανικής ανάπτυξης στη δεύτερη περίοδο, θα πρέπει αρχικά να τονίσουμε ότι η εξέλιξη αυτή είναι ακόμα πιο σημαντική από την ποσοτική οπισθοδρόμηση που φανερώνει η στασιμότητα των επενδύσεων στη μεταποίηση και η σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης των εξαγωγών. Η ποιοτική αυτή οπισθοδρόμηση γίνεται φανερή αν εξετάσουμε τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην περίοδο αυτή στη σύνθεση των ηγετικών κλάδων της μεταποιητικής παραγωγής και των μεταποιητικών εξαγωγών.

Έτσι, όσον αφορά τη μεταποιητική παραγωγή, όπως αναφέρθηκε (βλ. και Πίν. Γ13), οι δυναμικότεροι κλάδοι στη μεταποίηση στην περίοδο 1965-73 ανήκαν βασικά στους κλάδους παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών (βασικά μέταλλα, χημικά, πετρελαιοειδή, ελαστικά - πλαστικά), γεγονός που σε μερικούς μελετητές της ελληνικής οικονομίας γέννησε ελπίδες για μια «απογείωση» προς την κατεύθυνση των βιομηχανικών χωρών του κέντρου (βλ. κεφ. Β). Στη δεύτερη, όμως, περίοδο (1973-80) οι ελπίδες αυτές διαψεύδονται, όταν οι κλάδοι αυτοί πέφτουν στη δεύτερη κατηγορία ανάπτυξης, ενώ στην πρωτοπορία των δυναμικών μεταποιητικών κλάδων επανέρχονται, μετά από ένα «φωτεινό διάλειμμα» που κράτησε λιγότερο από μια δεκαετία, οι παραδοσιακοί κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών. Όπως φαίνεται στους Πίνακες Γ13 και Γ16, τα υφαντικά, τα είδη διατροφής / ποτά (κυρίως τα ποτά), τα είδη ένδυσης και υπόδησης αποτελούν, μαζί με τα μη μεταλλικά ορυκτά, τους δυναμικότερους μεταποιητικούς κλάδους στην περίοδο αυτή. Από την άλλη μεριά, τα βασικά μέταλλα παρουσιάζουν τώρα μια κάτω του μέσου αύξηση, τα χημικά μόλις ξεπερνούν το μέσο όρο, ενώ τα είδη ελαστικού - πλαστικά καθώς και τα πετρελαιοειδή παρουσιάζουν μια μέση και κάτω της μέσης ανάπτυξη, αντίστοιχα¹¹⁶.

Σημαντικό τμήμα της επέκτασης των παραδοσιακών κλάδων μπορεί να εξηγηθεί από την αντίστοιχη επέκταση των εξαγωγών τους στην περίοδο αυτή. Έτσι, όπως φαίνεται από τους Πίν. Γ13 και Γ14, τα κλωστοϋφαντουργικά και τα βασικά μέταλλα, που αποτελούν τους τυπικούς εκπροσώπους των παραδοσιακών και

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ15. Εξέλιξη των επενδύσεων και των εξαγωγών
στη μεταποίηση

Έτος	Α.Ε.Π.Κ. στη μετα- ποίηση % μεταβολή ¹	Εξαγωγές βιομηχ. και βιοτεχν. προϊόντων % μεταβολή ²
1965-66	-4,9	67,8
1966-67	-9,1	47,9
1967-68	19,7	40,4
1968-69	16,3	50,7
1969-70	19,2	27,7
1970-71	11,5	-5,1
1971-72	18,2	55,3
1972-73	9,2	52,6
1973-74	3,1	85,6
1974-75	-11,9	34,1
1975-76	1,2	19,9
1976-77	-5,2	9,5
1977-78	-2,8	27,7
1978-79	12,9	45,4
1979-80	7,8	25,1

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1968-75, 1970, 1974-81 και του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια).

1. Οι ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στη μεταποίηση έχουν υπολογιστεί σε σταθερές τιμές 1970.
2. Οι εξαγωγές μεταποιητικών προϊόντων έχουν υπολογιστεί σε τρέχουσες τιμές. Η μετατροπή από δολάρια σε δραχμές έγινε βάσει της τιμής συναλλάγματος στο τέλος του έτους.

των καινούριων κλάδων αντίστοιχα, παρουσιάζουν σημαντική - πάνω από το μέσο - ανάπτυξη τα πρώτα και κάτω από το μέσο τα δεύτερα, όσον αφορά τόσο την παραγωγή όσο και τις εξαγωγές τους. Σε μια λεπτομερέστερη ανάλυση των εξελίξεων στην παραγωγή και τις εξαγωγές μερικών βιομηχανικών κλάδων, οι τάσεις αυτές γίνονται ακόμα πιο φανερές. Έτσι, όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ16, οι κλάδοι των κλωστοϋφαντουργικών και των ενδυμά-

των - υποδημάτων παρουσιάζουν σημαντική πάνω από το μέσο απόκλιση σε σχέση με την ανάπτυξη της παραγωγής και των εξαγωγών τους στην περίοδο αυτή, ενώ, αντίστροφα, σημαντική κάτω από το μέσο απόκλιση παρουσιάζουν τα βασικά μέταλλα και τα πετρελαιοειδή. Το γεγονός αυτό της ομοιότητας των αποκλίσεων από τη μέση ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων επιβεβαιώνει και η στατιστική ανάλυση των στοιχείων*.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ16. Η εξέλιξη της παραγωγής σε σχέση με την εξέλιξη των εξαγωγών σε μερικούς μεταποιητικούς κλάδους: 1974-80

Κλάδος	Αύξηση δείκτη παραγωγής 1974-80	Δείκτης απόκλισης 50,6-100	Αύξηση δείκτη εξαγωγών 1974-80	Δείκτης απόκλισης 162,2-100
Ποτά	94,6	187,0	83,2	51,3
Κλωστοϋφαντουργικά	74,1	146,4	288,3	177,7
Ενδύματα-υποδήματα	76,1	150,4	306,5	189,0
Χημικά-πλαστικά	53,1	104,9	258,0	159,0
Πετρελαιοειδή	50,5	99,8	101,2	62,4
Βασικά μέταλλα	25,1	49,6	13,9	8,6
Μεταλλικά προϊόντα	57,3	113,2	86,8	53,5
Ηλεκτρικές συσκευές	51,5	101,8	61,3	37,8
ΣΥΝΟΛΟ	50,6	100	162,2	100

Πηγή: Ο δείκτης εξαγωγών υπολογίστηκε με βάση τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος (Μην. Στατ. Δελτίο - Ιανουάριος 1984) και του OECD, Μάιος 1982. Για το δείκτη παραγωγής χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

* Χρησιμοποιώντας πάλι τη μέθοδο της ανάλυσης διακύμανσης, ελέγξαμε τη μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων. Τα αποτελέσματα είναι:

$$F = 0,844$$

$$\text{ενώ } F_{0.05}(1, 14) = 4,60$$

Η μηδενική, επομένως, υπόθεση δεν απορρίπτεται, πράγμα που σημαίνει ότι οι αποκλίσεις των διαφόρων κλάδων σε σχέση με την παραγωγή και τις εξαγωγές προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό.

Οι δραστηριότητες, όμως, του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου είναι ακόμα πιο σημαντικές στην εξήγηση της οπισθοδρόμησης στη βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή. Στη μετά το 1973 περίοδο όχι μόνο δε σημειώνονται καινούριες μεγάλες ξένες επενδύσεις στους κλάδους κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων προϊόντων αλλά, αντίθετα, παρατηρείται μετατόπιση των προτιμήσεων των ξένων επενδυτών προς τους παραδοσιακούς κλάδους των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών (τρόφιμα, υφαντικά, έτοιμα ενδύματα, κ.λπ.). Ακόμα, αν και ένα μέρος των πολυεθνικών επιχειρήσεων που εγκαθίστανται στη χώρα μας την περίοδο αυτή είναι εξαγωγικές (ιδίως στα κλωστοϋφαντουργικά), εν τούτοις ο βασικός προσανατολισμός των περισσότερων είναι η κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς (βλ. στη συνέχεια για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου την περίοδο αυτή).

Η μετατόπιση αυτή των προτιμήσεων του ξένου κεφαλαίου είχε, βέβαια, τις συνέπειες της στη διάρθρωση των εξαγωγών. Όπως παρατηρείται σε πρόσφατη μελέτη, οι εξαγωγές προϊόντων έντασης κεφαλαίου (κυρίως βασικά μέταλλα), αν και εξακολουθούν να αποτελούν σημαντικό τμήμα των συνολικών εξαγωγών, εν τούτοις αυξήθηκαν αναλογικά λιγότερο σε σχέση με τις εξαγωγές προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας και έντασης εργασίας (τρόφιμα, κλωστοϋφαντουργικά) και αντίστοιχα, ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών των ξένων επιχειρήσεων ήταν πολύ χαμηλότερος από των ντόπιων. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η μελέτη αυτή είναι ότι σήμερα οι περισσότερες πολυεθνικές ή δεν κάνουν εξαγωγές ή απευθύνονται κυρίως στην εσωτερική αγορά¹¹⁷. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και άλλη μελέτη, σύμφωνα με την οποία η επέκταση των πολυεθνικών την περίοδο αυτή συντελείται περισσότερο προς την εσωτερική παρά προς τη διεθνή αγορά¹¹⁸.

Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από την εξέταση των μεταβολών στην ποσότητα και τη διάρθρωση των εξαγωγών των πολυεθνικών στην περίοδο αυτή. Οι εξαγωγές των πολυεθνικών στο σύνολο των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων έπεσαν από ένα μέσο όρο 36% (1965-73) σε περίπου 26% (1973-80)¹¹⁹. Ακόμα, οι διαρθρωτικές μεταβολές στις εξαγωγές των πολυεθνικών έχουν αποτέλεσμα ότι η συμμετοχή τους είναι φθίνουσα όσον αφορά τις συνολικές εξαγωγές σύγχρονων προϊόντων όπως τα χημικά, τα πλαστικά, τα ηλεκτρικά είδη και τα βασικά μέταλλα, ενώ είναι αύξουσα όσον αφορά τη συμμετοχή τους στις συνολικές εξαγωγές παραδοσιακών προϊόντων όπως ποτά, δέρματα και μημεταλλικά ορυκτά¹²⁰.

Παρ' όλη, όμως, την παρατηρούμενη στροφή των πολυεθνικών προς την εσωτερική αγορά στη δεύτερη περίοδο, οι ξένες επιχει-

ρήσεις δεν παύουν, και στην περίοδο αυτή, να παρουσιάζουν πολύ σημαντικότερη αναλογία πωλήσεων στην ξένη αγορά (σχεδόν διπλάσια) σε σχέση με τις ελληνικές¹²¹. Είναι, ακόμα, χαρακτηριστικό των τάσεων στην περίοδο αυτή ότι η αναλογία εξαγωγών στις συνολικές πωλήσεις ήταν πάνω από 50% στις ξένες επιχειρήσεις που λειτουργούσαν σε 4 μόνο κλάδους: οι 3 από αυτούς ανήκαν στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας μας (υφαντικά, ενδύματα - υποδήματα, δέρματα) και ο ένας μόνο ανήκε στους σύγχρονους κλάδους (βασικά μέταλλα - αποτέλεσμα της μεγάλης συγκέντρωσης στον κλάδο αυτό στη δεκαετία του '60)¹²².

Το ξένο κεφάλαιο, επομένως, παίζει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις που σημειώνονται στον εξαγωγικό τομέα της οικονομίας μας τόσο στη δεκαετία του '60 όσο και στη δεκαετία του '70. Στην πρώτη περίοδο, οι ξένες επενδύσεις σε μια σειρά ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά προϊόντα οδηγούν σε αναδιάρθρωση των εξαγωγών σε βάρος των παραδοσιακών κλάδων (βλ. και κεφ. Δ). Στη δεύτερη περίοδο, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, «δια των πράξεων και παραλείψεων τους», συνέβαλαν πάλι αποφασιστικά στις εξελίξεις που παρατηρούνται στις εξαγωγές μας. Έτσι, η απουσία νέων μεγάλων ξένων επενδύσεων, γενικά και ειδικά στους κλάδους κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων αγαθών λειτουργεί σαν καταλύτης, τόσο για την ποσοτική όσο και για την ποιοτική οπισθοδρόμηση της εκβιομηχάνισης που αναφέραμε. Οι διαρθρωτικές τάσεις, ειδικότερα, που σημειώνονται προς όφελος των παραδοσιακών κλάδων ενισχύονται όχι μόνο από το ντόπιο κεφάλαιο, που βασικά αποτελεί το φορέα της (μικρής) ανάπτυξης στην περίοδο αυτή, αλλά και από αντίστοιχες δραστηριότητες των πολυεθνικών στους κλάδους αυτούς.

Όσον αφορά, πιο συγκεκριμένα, τη συμμετοχή του ντόπιου κεφαλαίου στη διαδικασία αυτή, θα πρέπει να σημειωθεί η σημαντική διεύρυνση των αγορών προς τις περιφερειακές χώρες της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής που παρατηρείται στην περίοδο αυτή και η οποία αφορά βασικά προϊόντα των παραδοσιακών κλάδων. Οι χώρες των περιοχών αυτών αποτελούν, στη μετά το 1973 περίοδο, τη δεύτερη μετά την ΕΟΚ, από άποψη εξωτερικής ζήτησης, ομάδα χωρών για τα προϊόντα μας. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι οι εξαγωγές των πολυεθνικών που είναι εγκαταστημένες στην Ελλάδα προς τις χώρες αυτές αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό των συνολικών εξαγωγών τους, ενώ, αντίθετα, αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό των εξαγωγών ελληνικών επιχειρήσεων. Για μερικές μάλιστα από τις τελευταίες η εξαγωγική δραστηριότητα εξαρτάται αποκλειστικά, ή σε μεγάλο βαθμό, από την αγορά αυτή¹²³. Τέλος, οι εξαγωγές των ξένων

επιχειρήσεων προς την περιοχή αυτή είναι σχεδόν ανύπαρκτες όσον αφορά τα ελαφρά καταναλωτικά αγαθά, τα οποία όμως αποτελούν τον κορμό των ελληνικών εξαγωγών. Η ανάπτυξη αυτή του ενδο-περιφερειακού εμπορίου αποτελεί, βέβαια, θετικό βήμα στη μείωση του βαθμού εξάρτησης της χώρας και συνοδεύτηκε άλλωστε από ελαφρά βελτίωση τόσο του λόγου εξαγωγών / εισαγωγών όσο και του λόγου του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών / υπηρεσιών και εισοδημάτων προς το ΑΕΠ στη δεκαετία του '70 σε σχέση με τη δεκαετία του '60 (βλ. Πίν. Δ1, κεφ. Δ).

β. Η σημασία τον ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση

Θα πρέπει κατ' αρχήν να τονιστεί ότι η εθνικότητα του επενδυτικού κεφαλαίου καθεαυτή δεν είναι σημαντική, από άποψη κοινωνικών επιπτώσεων. Είτε, δηλαδή, η παραγωγή ελέγχεται από το ντόπιο είτε από το ξένο κεφάλαιο ή, ακόμα, από μια κρατική-κομματική γραφειοκρατία, εφόσον δεν αποτελεί αντικείμενο *αποκλειστικής* διαχείρισης από τους ίδιους τους παραγωγούς, οι συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο είναι περίπου ίδιες. Οι σχέσεις εξάρτησης ενυπάρχουν σε όλες τις μορφές ιεραρχικής οργάνωσης, της παραγωγής, ανεξάρτητα από το τυπικό θέμα του τίτλου ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Εν τούτοις, στο εθνικό επίπεδο, όταν η αναπτυξιακή διαδικασία στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο, από τη μια μεριά τίθενται σε κίνηση μια σειρά διαδικασίες που δημιουργούν πρόσθετους δεσμούς εξάρτησης και εμπόδια στην κυριαρχία των κοινωνικών ατόμων σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους, ενώ, από την άλλη, δημιουργούνται μηχανισμοί που αυτοτροφοδοτούν και αναπαράγουν το φαινόμενο της εξάρτησης. Οι εσωτερικές, δηλαδή, σχέσεις εξάρτησης ενισχύονται και *απαρτίζονται* ένα ενιαίο σύνολο με τις εξωτερικές, μια ολότητα που χαρακτηρίζεται από τον αντικειμενικό στόχο της αναπαραγωγής των δομών εξάρτησης.

Θα εξετάσουμε εδώ την έκταση που πήρε η εισροή ξένου κεφαλαίου στη μεταπολεμική περίοδο, τον τρόπο που διαρθρώθηκε στην οικονομία μας και, τέλος, τις σημαντικότερες επιπτώσεις της στις οικονομικές δομές και λειτουργίες. Θα ήταν, όμως, χρήσιμο να διακρίνουμε στο σημείο αυτό μεταξύ άμεσων και έμμεσων επενδύσεων, μια και ο έλεγχος είναι βέβαια σημαντικότερος από την πηγή κεφαλαίων. Οι έμμεσοι επενδυτές (κάτοχοι ομολογιών, δανειστές) μπορούν να έχουν μόνο πολύ χαμηλό έλεγχο στη χρήση του κεφαλαίου τους σε αντίθεση με τους άμεσους επενδυτές, που όχι μόνο διαθέτουν πλήρη έλεγχο στη χρήση των κεφαλαίων τους

αλλά διαθέτουν και την οικονομική (μονοπωλιοποίηση αγορών, τεχνολογίας) καθώς και την πολιτική (βλ. ρόλο Ι.Τ.Τ. στο πραξικόπημα της Χιλής) δύναμη που χρειάζεται για την αποτελεσματική προστασία τους. Χαρακτηριστική, σε σχέση με τη διάκριση αυτή, είναι και η διαφοροποίηση του ρόλου του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Η διαφοροποίηση αυτή αντιστοιχεί σε γενικότερη τάση του μητροπολιτικού κεφαλαίου μεταπολεμικά, που εκδηλώνεται με τη σημαντική εκροή επενδυτικού κεφαλαίου από το κέντρο προς την περιφέρεια στη δεκαετία του '60, λόγω μιας σειράς δομικών αλλαγών που σημειώνονται στο πρώτο (βλ. κεφ. Α).

Έτσι, ενώ προπολεμικά το ξένο κεφάλαιο παρουσιαζόταν, σχεδόν αποκλειστικά, με τη μορφή του πιστωτικού κεφαλαίου, μεταπολεμικά, και ιδίως από τη δεκαετία του '60 και μετά, ολοένα και περισσότερο παίρνει τη μορφή του άμεσου επενδυτικού κεφαλαίου. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει ότι έπαψε και ο προηγούμενος ρόλος του, που τον έκανε ευκολότερο η συνεχής διεύρυνση του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών και η αντίστοιχη επέκταση του εξωτερικού δανεισμού¹²⁴. Ενώ, όμως, μέχρι το 1963 περίπου το ξένο κεφάλαιο απέβλεπε κυρίως στη βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση ελληνικών επιχειρήσεων (συνήθως προς εκμετάλλευση της διαφοράς επιτοκίων μεταξύ μητροπολιτικών κέντρων και Ελλάδας), από το έτος αυτό και μετά αρχίζουν να πραγματοποιούνται μεγάλα προγράμματα άμεσων ξένων επενδύσεων (κυρίως από πολυεθνικά μονοπώλια), που αποβλέπουν στη δημιουργία παραγωγικών μονάδων και στην εισαγωγή ξένης τεχνολογίας.

Όσον αφορά τα οικονομικά κίνητρα που ώθησαν το ξένο κεφάλαιο στις επενδύσεις του στην Ελλάδα, θα αναφέρουμε πρώτα τα προνόμια, παραχωρήσεις, κ.λπ. που προσφέρονται αφειδώς από το Κράτος. Δεύτερον, τα σημαντικά αποθέματα βωξίτη, χρωμονικελιούχων σίδηρομεταλλευμάτων, λιγνίτη, λευκόλιθου κ.α. Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία των χαμηλών μισθών σε σχέση με τους μισθούς των μητροπόλεων, που δημιουργούν τις συνθήκες για ιδιαίτερα κερδοφόρα παραγωγή στα χαμηλότερα στάδια της. Σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας¹²⁵, ο μέσος ωριαίος μισθός το 1972 ήταν στην Ελλάδα 18,94 δρχ. και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες: Γαλλία 6 fr. (35 δρχ.), Αγγλία 48,7 p. (34 δρχ.), Ιταλία 789 l. (40 δρχ.) και Γερμανία 7,24 m. (67 δρχ.) με τις τότε τιμές συναλλάγματος. Οι μισθοί, δηλαδή, στις χώρες της ΕΟΚ κυμαίνονται σε επίπεδο υπερδιπλάσιο από αυτό που επικρατεί στην Ελλάδα στην πρώτη περίοδο εξαρτημένης εκβιομηχάνισης. Ακόμα, οι διαφορές μισθών δεν άλαξαν στη δεύτερη περίοδο. Έτσι, το 1976 οι ωριαίοι μισθοί στη

μεταποίηση ήταν 1,22 δολ. στην Ελλάδα (43,50 δρχ.), έναντι 2,32 δολ. στη Γαλλία και την Αγγλία (82,71 δρχ.), 2,96 δολ. στην Ιταλία (105,52 δρχ.) και 4,11 δολ. στη Γερμανία (146,52 δρχ.) με τις τότε τιμές συναλλάγματος¹²⁶.

Δεδομένου, λοιπόν, ότι οι διαφορές αυτές των μισθών δε δικαιολογούνται από αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα εργασίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χαμηλοί μισθοί είναι η «αναγκαία συνθήκη», ενώ τα υπόλοιπα, δηλαδή οι φθηνές πρώτες ύλες, οι κρατικές επιχορηγήσεις, η αποφυγή δασμολογίων και άλλων εισαγωγικών περιορισμών, καθώς και η δυνατότητα εκμετάλλευσης της εσωτερικής αγοράς ή, αντίστοιχα, η δυνατότητα εξαγωγών, αποτελούν απλώς τις «επαρκείς συνθήκες» για την προσέλευση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα¹²⁷. Το ότι δε η διαφορά παραγωγικότητας είναι πολύ μικρότερη από τη διαφορά μισθών μεταξύ της Ελλάδας και των μητροπολιτικών χωρών είναι λογική συνέπεια του γεγονότος ότι το ελληνικό εργατικό δυναμικό που απασχολείται σε σύγχρονες μονάδες οργανωμένες από το ξένο κεφάλαιο χρησιμοποιεί, κατά βάση, την ίδια τεχνολογία και μεθόδους παραγωγής με τις αντίστοιχες μητρικές εταιρίες του εξωτερικού.

Τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ενδεικτικά για την υπόθεση αυτή: σύμφωνα με στοιχεία του ΚΕΠΕ¹²⁸, ο μέσος όρος του δείκτη παραγωγικότητας στις χώρες της ΕΟΚ ήταν περίπου 80% μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ελληνικό (το 1972), ενώ συγχρόνως το συνολικό κόστος εργασίας (ημερομίσθιο, ασφαλιστικές εισφορές, επιδόματα, απώλειες ωρών λόγω ασθένειας, ατυχημάτων, κ.λπ.) ήταν 146% χαμηλότερο στην Ελλάδα από το μέσο όρο του αντίστοιχου κόστους εργασίας στις χώρες της Κοινής Αγοράς. Η διαφορά, επομένως, στην παραγωγικότητα εργασίας καλύπτει το πολύ το μισό της διαφοράς των ελληνικών μισθών από τους αντίστοιχους μισθούς στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις.

Αν και τα στοιχεία για την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου δεν είναι ιδιαίτερα ακριβή, μια και συνήθως βασίζονται μόνο σε αυτά που εισάγονται βάσει του ΝΔ 2687/1953 (πράγμα που σημαίνει ότι εξαιρούνται οι ξένες επενδύσεις που γίνονται με απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής ή ανεξάρτητα από νόμο ή απόφαση), εν τούτοις είναι ενδεικτικά του αποφασιστικού ρόλου που παίζει το ξένο κεφάλαιο στη μεταπολεμική περίοδο. Όπως παρατηρούν σχετικές μελέτες¹²⁹, τα οικονομικά «θαύματα» χωρών όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία οφείλονται κυρίως στη σημαντική εισροή ξένου κεφαλαίου. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα, η εισροή ξένου κεφαλαίου παίρνει σημαντικότερες διαστάσεις απ' ό,τι σε άλλες περιφερειακές χώρες. Έτσι, η εξω-

τερική χρηματοδότηση ως ποσοστό του ΑΕΠ στην περίοδο 1950-65 είναι 7,6% για την Ελλάδα, έναντι μέσου όρου 2,8% για 22 περιφερειακές χώρες στην ίδια περίοδο¹³⁰. Ακόμα, στη δεκαετία του '70, η εισροή ιδιωτικών και κρατικών κεφαλαίων ήταν περίπου 4,7% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι, για παράδειγμα, 2% στην Ισπανία¹³¹.

Είναι επίσης σημαντικό, για την κατανόηση των τάσεων που παρατηρούνται στην ελληνική ανάπτυξη την περίοδο αυτή, να εξετάσουμε το πώς διαρθρώνονται τα κεφάλαια αυτά στους μεγάλους τομείς της οικονομίας μας. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Συντονισμού, τα κεφάλαια που εισήχθησαν βάσει του Ν. 2687 στην περίοδο 1953-79 διαρθρώθηκαν ως εξής¹³²: 68,9% στη βιομηχανία, 28,3% στις υπηρεσίες (κυρίως μεταφορές), 2,3% στα ορυχεία, 0,5% στη γεωργία. Τα στοιχεία επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές. Έτσι, σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το 75% των ξένων κεφαλαίων επενδύονται κατά μέσο όρο στη βιομηχανία, κατά την περίοδο 1954-75, ενώ σύμφωνα με την ΕΤΒΑ το ποσοστό αυτό φθάνει το 80%¹³³.

Από τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερή η προτίμηση των ξένων επενδυτών προς το δευτερογενή τομέα. Το αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος αυτού ήταν ότι το 1968, όταν έχουν ολοκληρωθεί οι ξένες επενδύσεις της πρώτης περιόδου, το ξένο κεφάλαιο ελέγχει το 36,3% των πάγιων κεφαλαίων της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ στο τέλος της δεύτερης περιόδου (1979), ως συνέπεια της μείωσης του ξένου ενδιαφέροντος για την Ελλάδα, το ξένο κεφάλαιο ελέγχει το 29,2% των πάγιων κεφαλαίων¹³⁴. Θα ήταν ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, παρά τη συγκέντρωση του ξένου ενδιαφέροντος στο δευτερογενή τομέα, τα ξένα κεφάλαια που επενδύθηκαν στον τριτογενή τομέα ήταν αρκετά για να δημιουργήσουν σημαντικό έλεγχο του ξένου κεφαλαίου και στις υπηρεσίες¹³⁵.

Αν πάρουμε ως δείκτη της εισροής ξένου κεφαλαίου στη βιομηχανία τα κεφάλαια του Ν. 2687 και τις μακροπρόθεσμες πιστώσεις εξωτερικού για μηχανολογικό εξοπλισμό, τότε τα κεφάλαια αυτά αντιπροσωπεύουν κατά μέσο όρο στην εικοσαετία 1960-80 το 23% περίπου των συνολικών επενδύσεων στη βιομηχανία¹³⁶. Οι διαφορές, όμως, μεταξύ των δύο περιόδων εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που διακρίναμε παραπάνω είναι σημαντικές. Έτσι, στην περίοδο 1963 (όταν οι ξένες επενδύσεις αρχίζουν να γίνονται ποσοτικά σημαντικές) - 1972, η εισροή ξένου κεφαλαίου με την έννοια αυτή αντιπροσωπεύει περίπου το 1/3 των συνολικών ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στη βιομηχανία, ενώ στη δεύτερη περίοδο (1973-80) το ποσοστό πέφτει στο 3,7%.

Η λογική υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε βάσει των στοι-

χείων αυτών είναι ότι, ενώ στην πρώτη περίοδο η βιομηχανική ανάπτυξη στηρίζεται βασικά στο ξένο κεφάλαιο (οι ξένες επενδύσεις ήταν πάνω απ' το μισό των συνολικών βιομηχανικών επενδύσεων στην περίοδο 1960-66), στη δεύτερη περίοδο η ανάπτυξη στηρίζεται πάλι στις ντόπιες χρηματοδοτικές πηγές και στις δραστηριότητες του εγχώριου κεφαλαίου, χωρίς, όπως θα δούμε, αυτό να σημαίνει μείωση του βαθμού εξάρτησης στην αναπτυξιακή μας διαδικασία.

Η διακλαδική διάρθρωση του ξένου κεφαλαίου στη μεταποίηση και οι επιπτώσεις της στη δυναμική της διάρθρωσης του μεταποιητικού μας προϊόντος είναι ενδεικτικές του εξαρτημένου χαρακτήρα που παίρνει η εκβιομηχάνιση στη χώρα μας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Όπως αναφέραμε, η βιομηχανική ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο αρχίζει ουσιαστικά στα μέσα της δεκαετίας του '60. Στην περίοδο 1965-80 το μεταποιητικό προϊόν φθάνει κατά μέσο όρο το 1/5 του ΑΕΠ, έναντι 13% περίπου στην περίοδο 1950-64¹⁷⁷. Ακόμα, όπως είδαμε, η περίοδος μετά το 1965 σημειώνει την έναρξη σημαντικών βιομηχανικών εξαγωγών. Η περίοδος, όμως, 1965-80 είναι χρήσιμο να διαιρεθεί πάλι σε δύο υποπεριόδους λόγω των σημαντικών διαρθρωτικών αλλαγών που σημειώνονται όχι μόνο, όπως ήδη διαπιστώσαμε, σε σχέση με τη σύνθεση των εξαγωγών και την ιεράρχηση των δυναμικών κλάδων της βιομηχανίας μας αλλά και σε σχέση με τη σύνθεση των επενδύσεων. Είναι, άλλωστε, ακριβώς η αλλαγή στο επενδυτικό πρότυπο μεταξύ 1965-72/73, από τη μια μεριά και 1973/74-1980, από την άλλη, που προκαλεί τις διαρθρωτικές αυτές αλλαγές στην παραγωγή και τις εξαγωγές. Ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου στη διαμόρφωση του επενδυτικού προτύπου και στις δύο υποπεριόδους είναι καθοριστικός.

Όπως φαίνεται στον Πίν. Γ17, η διάρθρωση των επενδύσεων στη μεταποίηση παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ του 1963 και της περιόδου 1965-1973, ενώ οι ομοιότητες μεταξύ 1963 και 1973-77 είναι φανερές. Οι παραδοσιακοί κλάδοι της βιομηχανίας, που καλύπτουν τις βασικές ανάγκες τροφής, ένδυσης και στέγασης (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, δέρματα, έπιπλα, μη μεταλλικά ορυκτά), αντιπροσωπεύουν το 1963 σχεδόν το μισό των συνολικών επενδύσεων στη μεταποίηση (48,7%). Στην περίοδο, όμως, μέχρι το 1973 το ποσοστό αυτό πέφτει κατά μέσο όρο στο 43%, ενώ στην περίοδο 1973/74-77 ανεβαίνει πάλι στο 52%. Από την άλλη μεριά, οι σύγχρονοι κλάδοι παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (χημικά, πλαστικά, ελαστικά, βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά) παρουσιάζουν

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ17: Διάρθρωση μεταποιητικών' επενδύσεων

Κλάδος	1963	1967	1968	1970	1973	1974	1975	1976	1977
Τρόφιμα	13,8	9,8	10,1	11,0	11,8	10,3	12,0	12,2	10,4
Ποτά	1,6	3,3	2,7	4,2	4,7	4,7	4,1	3,9	3,1
Καπνός	5,2	4,6	5,0	2,2	1,1	0,8	1,2	1,0	1,1
Υφαντικά	15,5	11,5	12,0	15,2	16,4	17,9	21,1	24,7	20,3
Ενδύματα-υποδήματα	0,8	1,7	2,4	1,4	2,1	2,2	2,6	2,8	3,1
Ξύλο-φελλός	1,1	2,3	1,4	1,9	3,4	2,4	3,3	2,9	1,9
Έπιπλα	1,0	0,6	1,3	0,9	0,9	0,8	0,7	1,3	0,4
Χαρτί	6,1	3,3	5,4	2,9	1,8	4,1	1,6	1,9	7,8
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	1,6	1,5	2,6	2,0	1,2	1,4	1,5	0,9	1,0
Δέρματα	0,5	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,2	0,2	0,3
Ελαστικό-πλαστικά	3,6	4,0	7,6	4,0	2,7	3,2	3,0	4,6	4,4
Χημικά	10,9	17,2	4,6	5,3	7,1	10,2	11,9	7,6	5,5
Πετρελαιοειδή	11,7	0,7	0,7	0,8	9,0	8,3	6,9	0,6	1,0
Μη μεταλλικά ορυκτά	10,3	8,6	11,3	8,1	12,1	8,8	6,2	13,8	17,7
Βασικά μέταλλα	6,5	17,6	20,7	20,5	6,9	5,4	6,0	5,5	9,0
Μεταλλικά προϊόντα	3,2	5,7	4,3	5,5	5,5	5,4	5,4	4,3	4,2
Μηχανήματα	1,3	1,3	1,4	1,5	1,9	1,9	2,7	1,8	1,4
Ηλεκτρικές συσκευές	2,5	3,9	3,6	4,3	4,9	6,9	4,9	2,9	2,5
Μεταφορικά	2,4	1,9	2,4	7,6	5,6	4,5	4,5	6,0	4,9
Διάφορα	0,4	0,3	0,2	0,3	0,7	0,4	0,3	0,4	0,6
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο οι μονάδες της μείζονος βιομηχανίας.

πολύ σημαντική άνοδο στην αναλογία των επενδύσεων που στρέφονται προς αυτούς κατά την πρώτη περίοδο, από 30,4% το 1963 48,3% στην περίοδο μέχρι το 1973, για να επανέλθουν στη «βάση» τους στη δεύτερη περίοδο, όταν το ποσοστό των επενδύσεων σ' αυτούς πέφτει στο 35,1% (1973-77)¹³⁸.

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές στο επενδυτικό πρότυπο δεν είναι περιέργες αν εξεταστούν παράλληλα με τις αλλαγές που εμφανίζει το ξένο επενδυτικό πρότυπο την ίδια περίοδο. Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ18, ο λόγος των ξένων επενδύσεων (N 2687)

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ18. Η διάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής σε σχέση με τη διάρθρωση των ξένων επενδύσεων στη δεκαετία του 1960

Κλάδος	Δείκτης παραγωγής	Δείκτης απόκλισης	Λόγος ξένων ¹ επενδ. στο συν. ² Α.Ε.Π.Κ.	Δείκτης απόκλισης
	1971 (1959=100)	(279=100)	1961-71	(14=100)
Τρόφιμα	170	61	1,56	11
Ποτά	257	92	1,96	14
Καπνός	157	56	3,56	25
Υφαντικά	261	93	3,51	25
Ενδύματα-υποδήματα	141	50	5,95	42
Ξύλο-φελλός	219	78	6,41	46
Χαρτί	275	99	8,41	60
Έπιπλα	73	26	1,64	12
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	117	42	0,34	2
Δέρματα	123	44	2,48	18
Ελαστικό-πλαστικά	870	312	20,03	143
Χημικά	503	180	40,53	289
Πετρελαιοειδή ³	325	116	—	—
Μη μεταλλικά ορυκτά	287	103	10,57	75
Βασικά μέταλλα	1194	428	17,36	124
Μεταλλικά προϊόντα	340	122	6,07	43
Μηχανήματα	73	26	2,21	16
Ηλεκτρικές συσκευές	354	127	23,30	166
Μεταφορικά	285	102	37,50	268
Διάφορα	283	101	8,85	63
ΣΥΝΟΛΟ	279	100	14,0	100

Πηγή: Για το δείκτη της διάρθρωσης των ξένων επενδύσεων, βλ. Π. Ρου-
μελιώτης, Πίν. 21, *op. cit.* και για το δείκτη παραγωγής βλ. δεί-
κτες βιομηχ. παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο οι άμεσες ξένες επενδύσεις του Ν. 2687/1953.

2. Ο λόγος ξένων επενδ. στις ΑΕΠΚ αναφέρεται στο σύνολο των ξένων επενδύ-
σεων σε σχέση με τις συνολικές επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στην περίοδο
1961-71.

3. Δεν έγιναν συγκρίσεις για τα πετρελαιοειδή λόγω του ότι δεν ήταν δυνατό να
γίνει διαχωρισμός των άμεσων από τις έμμεσες επενδύσεις.

στο σύνολο των μεταποιητικών επενδύσεων παρουσιάζει σημαντικές - κάτω από το μέσο+αποκλίσεις στην πρώτη περίοδο όσον αφορά τους παραδοσιακούς κλάδους, ενώ αντίθετα δείχνει σημαντικές - πάνω από το μέσο - αποκλίσεις στους σύγχρονους κλάδους (ελαστικά - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά).

Η αντίστροφη κίνηση προς τους παραδοσιακούς κλάδους κατά τη δεύτερη περίοδο γίνεται επίσης φανερή από τους Πίνακες Γ19α και Γ19β. Οι παραδοσιακοί κλάδοι των ειδών διατροφής, ποτών, υφαντικών, ενδυμάτων, δερμάτων, μη μεταλλικών ορυκτών παρουσιάζουν στην περίοδο αυτή σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στις μεταβολές που σημειώνονται όσον αφορά την αναλογία του ενεργητικού της βιομηχανίας (ως αποτέλεσμα, βέβαια, των επενδύσεων της περιόδου αυτής) που ελέγχει το ξένο κεφάλαιο. Αντίθετα, σημειώνεται σημαντική - κάτω από το μέσο - απόκλιση στους σύγχρονους κλάδους ελαστικού - πλαστικών, βασικών μετάλλων, μεταλλικών προϊόντων, μεταφορικών, ενώ στα χημικά και στα μηχανήματα παρουσιάζεται κάτω του μέσου απόκλιση στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '70¹³. Είναι, επομένως, φανερό ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ των διαρθρωτικών μεταβολών στις βιομηχανικές επενδύσεις και αντίστοιχων μεταβολών στο ξένο επενδυτικό πρότυπο.

Ακόμα, στην πρώτη περίοδο (1965-73) όχι μόνο παρατηρείται γενική επέκταση της μεταποιητικής παραγωγής (αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος κατά 2,5 περίπου φορές) αλλά, όπως ήδη είδαμε, οι δυναμικοί κλάδοι της μεταποίησης, που έδωσαν την ώθηση στην επέκταση αυτή, παύουν να είναι οι παραδοσιακοί κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών που ελέγχονται από το ντόπιο κεφάλαιο και απευθύνονται βασικά στην εσωτερική αγορά. Οι δυναμικοί μεταποιητικοί κλάδοι της περιόδου αυτής είναι μια σειρά σύγχρονων κλάδων παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, στην ανάπτυξη και επέκταση των οποίων παίζει κρίσιμο ρόλο η ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο. Αντίστροφα, στη δεύτερη περίοδο (1974-80) παρατηρείται γενική μείωση του ρυθμού ανάπτυξης (αύξηση του μεταποιητικού προϊόντος μόνο κατά 29% στην περίοδο αυτή) αλλά και ποιοτική οπισθοδρόμηση, με την έννοια ότι οι παραδοσιακοί κλάδοι γίνονται πάλι οι δυναμικότεροι κλάδοι της μεταποίησης. Ένα τμήμα αυτής της αναδιάρθρωσης «προς τα πίσω» μπορεί να εξηγηθεί, όπως είδαμε, από τις εξελίξεις στις εξαγωγές. Εδώ θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα το ρόλο που παίζει το ξένο κεφάλαιο σε σχέση με τις τάσεις αυτές των δύο υποπεριόδων.

Στην πρώτη περίοδο, σημειώσαμε παραπάνω, η όλη μεταποιη-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ19α: Διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με διαρθρωτικές μεταβολές στον έλεγχο¹ από το ξένο κεφάλαιο² στη δεκαετία του 1970

Κλάδος	Δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου 1975 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης (90,8=100)	Δείκτης παραγωγής 1975 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης (150,5=100)
Τρόφιμα	123,5	136,0	113,0	75,0
Ποτά	117,8	129,7	136,8	90,9
Καπνός	-	-	120,9	80,3
Υφαντικά	103,9	114,4	173,7	115,4
Ενδύματα-υποδήματα	150,0	165,2	183,4	121,9
Ξύλο-φελλός	85,6	94,3	139,9	92,9
Χαρτί	78,0	85,9	105,5	70,1
Έπιπλα	-	-	111,5	74,1
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	-	-	116,4	77,3
Δέρματα	223,2	245,8	107,0	71,1
Ελαστικό-πλαστικά	68,8	75,8	167,0	110,9
Χημικά	74,4	81,9	162,7	108,1
Πετρελαιοειδή	115,6	127,3	230,9	153,4
Μη μεταλλικά ορυκτά	80,0	88,1	145,9	96,9
Βασικά μέταλλα	80,2	88,3	158,5	105,3
Μεταλλικά προϊόντα	47,9	52,7	130,1	86,4
Μηχανήματα	78,3	86,2	166,6	110,7
Ηλεκτρικές συσκευές	113,9	125,4	149,9	99,6
Μεταφορικά	113,7	125,2	161,5	107,3
Διάφορα	50,2	55,3	156,0	103,6
ΣΥΝΟΛΟ	90,8	100,0	150,5	100,0

Πηγή: Ο δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου υπολογίστηκε βάσει των στοιχείων που παρέχονται στον Πίν. 66 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτση (1983), *op. cit.* Για το δείκτη παραγωγής, βλ. τους δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Ο έλεγχος μετριέται σε ποσοστό του συνολικού ενεργητικού που ελέγχουν οι ξένες επιχειρήσεις.
2. Το ξένο κεφάλαιο ορίζεται ως το σύνολο των επιχειρήσεων με ξένη συμμετοχή τουλάχιστον 50%.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ19β: Διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με διαρθρωτικές μεταβολές στον έλεγχο¹ από το ξένο κεφάλαιο² στη δεκαετία του 1970

Κλάδος	Δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου 1979 (1968=100)	Δείκτης απόκλισης (80,4=100)	Δείκτης παραγωγής 1979 (1970=100)	Δείκτης απόκλισης (192,8=100)
	(1)	(2)	(3)	(4)
Τρόφιμα	171,1	212,8	161,8	83,9
Ποτά	434,1	539,9	220,4	114,3
Καπνός			154,4	80,0
Υφαντικά	110,0	136,8	224,2	116,3
Ενδύματα-υποδήματα	160,0	199,0	253,8	131,6
Ξύλο-φελλός	82,3	102,3	210,5	109,2
Χαρτί	709,1	882,0	190,0	98,6
Έπιπλα			121,6	63,1
Εκδόσεις-εκτυπώσεις	-	-	119,5	61,7
Δέρματα	118,7	147,6	90,6	47,0
Ελαστικό-πλαστικά	56,8	70,6	204,1	105,9
Χημικά	90,2	112,1	205,8	106,7
Πετρελαιοειδή	81,3	101,1	282,3	146,4
Μη μεταλλικά ορυκτά	114,5	142,4	218,7	113,4
Βασικά μέταλλα- Μεταλλικά προϊόντα	55,3	68,8	183,5	95,2
Μηχανήματα	190,8	237,3	140,3	72,8
Ηλεκτρικές συσκευές	85,8	106,7	193,7	100,5
Μεταφορικά	55,1	68,5	153,2	79,5
Διάφορα	67,7	84,2	200,1	104,2
ΣΥΝΟΛΟ	80,4	100,0	192,8	100,0

Πηγή: Ο δείκτης ελέγχου ξένου κεφαλαίου υπολογίστηκε βάσει των στοιχείων που παρέχονται στον Πίν. 62 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτση (1983), *op. cit.* Για το δείκτη παραγωγής χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ.

1. Ο έλεγχος μετριέται σε ποσοστό των πάγιων κεφαλαίων της μεταποίησης που ελέγχουν οι ξένες επιχειρήσεις.
2. Το ξένο κεφάλαιο ορίζεται ως το σύνολο των επιχειρήσεων
 - α) με ξένη συμμετοχή πλειοψηφίας
 - β) με ξένη συμμετοχή μειοψηφίας
 - γ) του «κοσμοπολίτικου» κεφαλαίου.
3. Τα βασικά μέταλλα και τα μεταλλικά προϊόντα συγκρίνονται μαζί γιατί το 1979 σημειώνεται μια ανακατάταξη των επιχειρήσεων μεταξύ των δύο αυτών κλάδων.

τική ανάπτυξη συνδέεται άμεσα με την ξένη επενδυτική δραστηριότητα. Πιο σημαντικό ακόμα είναι το γεγονός ότι η ανάπτυξη των σύγχρονων κλάδων παραγωγής κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών οφείλεται βασικά στη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου. Αυτό γίνεται φανερό τόσο από την ανάλυση αναφορικά με τις μεταβολές στο επενδυτικό πρότυπο όσο και από την εξέταση της σχέσης των διαρθρωτικών μεταβολών στη μεταποιητική παραγωγή με τις αντίστοιχες μεταβολές στην ξένη επενδυτική δραστηριότητα. Έτσι, οι κλάδοι που στη δεκαετία του '60 παρουσιάζουν σημαντική - πάνω από το μέσο - απόκλιση στην ανάπτυξη της παραγωγής είναι εκείνοι που συγκεντρώνουν, τις ξένες επενδύσεις: ελαστικό - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά. Αντίθετα, οι κλάδοι που παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση τόσο στην παραγωγή όσο και στις ξένες επενδύσεις είναι οι παραδοσιακοί κλάδοι (τροφίμων, ποτών, καπνού, υφαντικών, ενδυμάτων - υποδημάτων, δερμάτων και επίπλων). Η στατιστική ανάλυση των αποκλίσεων* επιβεβαιώνει ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις αποκλίσεις των διαφόρων κλάδων από τη μέση παραγωγή και από το μέσο ποσοστό ξένων επενδύσεων στις συνολικές επενδύσεις. Είναι, επομένως, φανερό από τα στοιχεία αυτά ότι το ξένο κεφάλαιο (μαζί με την ξένη αγορά) παίζει κρίσιμο ρόλο κατά την περίοδο αυτή:

α) στη γενική ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα και, επομένως, του ΑΕΠ

β) στην αναδιάρθρωση της μεταποιητικής παραγωγής προς όφελος των σύγχρονων κλάδων και

γ) στην αναδιάρθρωση των βιομηχανικών εξαγωγών.

Στη δεύτερη περίοδο (1974-80) η εισροή ξένου κεφαλαίου, όπως είδαμε, πέφτει σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τις συνολικές επενδύσεις στη βιομηχανία, παρασύροντας προς τα κάτω και την ανάπτυξη της μεταποιητικής παραγωγής. Το βάρος της (μικρής) βιομηχανικής ανάπτυξης που σημειώνεται την περίοδο αυτή πέφτει τώρα στο ντόπιο κεφάλαιο, που επιδίδεται, όπως

* Η μέθοδος της ανάλυσης διακύμανσης δείχνει ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων. Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται, στο επίπεδο 5%, δεδομένου ότι η ύπολογισθείσα τιμή του F είναι μικρότερη από την κριτική τιμή στο επίπεδο αυτό:

$$F = 1,49$$

$$F_{0.05}(1,36) = 4,11$$

Οι κατανομές, επομένως, των αποκλίσεων προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό.

πάντα, στην επέκταση των παραδοσιακών κλάδων ελαφρών κατανλωτικών αγαθών καθώς και σε κάποια δραστηριότητα στους σύγχρονους κλάδους, σε δραστηριότητες, όμως, δορυφορικές και όχι ανταγωνιστικές, προς αυτές των ξένων επιχειρήσεων. Από τη μεριά τού ξένου κεφαλαίου, οι σημαντικότερες επενδύσεις την περίοδο αυτή γίνονται στους παραδοσιακούς κλάδους (κυρίως στα υφαντικά,-ενδύματα - υποδήματα και ποτά) με σκοπό είτε τις εξαγωγές (κλωστοϋφαντουργικά, ενδύματα) είτε την εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς (ποτά).

Δηλαδή, το ξένο κεφάλαιο συντελεί στην περίοδο αυτή στην επέκταση των παραδοσιακών κλάδων, όχι μόνο με τη θετική του δραστηριότητα σ' αυτούς αλλά και με την αποχή του, τόσο γενικά από την ελληνική μεταποίηση όσο και ειδικά σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους της. Όσον αφορά τη θετική δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου στους παραδοσιακούς κλάδους, συσχετίσαμε στους Πίνακες Γ19α και Γ19β τις διαρθρωτικές μεταβολές στη μεταποιητική παραγωγή σε σχέση με τις διαρθρωτικές μεταβολές που σημειώνονται στον έλεγχο από το ξένο κεφάλαιο κατά τη δεκαετία του '70¹⁴⁰. Οι αναδιαρθρωτικές τάσεις που αναφέραμε παραπάνω, προς όφελος των παραδοσιακών κλάδων, αρχίζουν ήδη να διαγράφονται στον ορίζοντα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '70 (Πίν. 19α), όταν οι κλάδοι των υφαντικών και των ενδυμάτων - υποδημάτων παρουσιάζουν πάνω από το μέσο απόκλιση στη δυναμική της παραγωγής αλλά και στη δυναμική του ξένου ελέγχου. Αν εξετάσουμε, όμως, τις εξελίξεις ολόκληρης της δεκαετίας του '70, οι τάσεις αυτές γίνονται ακόμα πιο σαφείς (Πίν. Γ19β). Όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν τώρα απόκλιση πάνω από το μέσο αναφορικά και με τα δύο κριτήρια της παραγωγής και του ξένου ελέγχου (ποτά, υφαντικά, ενδύματα - υποδήματα, ξύλο, μη μεταλλικά ορυκτά), ενώ οι σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, μεταλλικών προϊόντων, μεταφορικών παρουσιάζουν απόκλιση κάτω από το μέσο με βάση και τα δύο κριτήρια. Από τους σύγχρονους κλάδους μόνο αυτοί των χημικών, των πετρελαιοειδών και των ηλεκτρικών συσκευών παρουσιάζουν σχετικά μικρή - πάνω από το μέσο - απόκλιση. Την υπόθεση αυτή για τη συσχέτιση των αποκλίσεων επιβεβαιώνει και η στατιστική ανάλυση των στοιχείων*.

* Ελέγξαμε πάλι τη μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των δύο κατανομών αποκλίσεων (παραγωγής και ξένου ελέγχου) όσον αφορά και τους δύο πίνακες (Γ19α, Γ19β). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης έχουν ως εξής:

Το συμπέρασμα, επομένως, που θα μπορούσε κανείς να συναγάγει από την πορεία της μεταπολεμικής μας εκβιομηχάνισης είναι ότι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, που σημειώθηκε στην περίοδο 1965-73, όχι μόνο δεν έθεσε τις βάσεις για κάποια αυτοδύναμη ανάπτυξη αλλά, αντίθετα, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την αυξανόμενη εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας. Ακόμα, η μείωση του ξένου ενδιαφέροντος για την Ελλάδα στη δεύτερη περίοδο ήταν αρκετή για να οδηγήσει σε στασιμότητα την όλη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας αλλά και να ανατρέψει τις αναδιαρθρωτικές τάσεις που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται την προηγούμενη περίοδο. Το ντόπιο κεφάλαιο, τέλος, όχι μόνο δεν αναπτύσσει σημαντική δραστηριότητα στους νέους κλάδους που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της βιομηχανικής μας άνοξης από το ξένο κεφάλαιο αλλά, αντίθετα, αρχίζει να χάνει σημαντικό έδαφος ακόμα και στους παραδοσιακούς κλάδους που αποτελούσαν πάντα το χώρο της δραστηριότητάς του. Το άνοιγμα, επομένως, της οικονομίας προς την ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο οδήγησε σε μια ευκαιριακή ανάπτυξη που διάρκεσε λιγότερο από μια δεκαετία, για να καταλήξει σε ποσοτική κάμψη, ποιοτική οπισθοδρόμηση και αύξηση του βαθμού εξάρτησης.

Οι συνέπειες της στήριξης της εκβιομηχάνισης στην ξένη επενδυτική δραστηριότητα αναφέρονται σε όλα τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και κριτήρια της εξαρτημένης ανάπτυξης: στην ανισομερή ανάπτυξη, στην εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, στο χρόνιο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, στην εξαρτημένη τεχνολογία καθώς και στην ανυπαρξία ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Θα αναφερθούμε εδώ στις κυριότερες επιπτώσεις σε σχέση με τον ανισομερή χαρακτήρα της ανάπτυξης, ενώ πιο αναλυτική εξέταση των επιπτώσεων σε σχέση με το ισοζύγιο πληρωμών και την τεχνολογία γίνεται στα κεφ. Δ και Ε, αντίστοιχα.

Όσον αφορά, πρώτα, την ανισομέρεια στην ανάπτυξη των μεγάλων τομέων της οικονομίας (πρωτογενής / δευτερογενής / τρι-

Πίνακας Γ19α (περίοδος 1970-75)

$$F = 0,579$$

$$F_{\alpha\alpha}(1,32) = 4,15$$

Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται.

Πίνακας Γ19β (περίοδος 1968/70-1979)

$$F = 3,37$$

$$F_{\alpha\alpha}(1,30) = 4,17$$

Η μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σημαντικών διαφορών δεν απορρίπτεται.

τογενής), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο βαθμός της ανισομέρειας αυτής έχει άμεση σχέση με τη στήριξη της εκβιομηχάνισης στο ξένο κεφάλαιο. Ενώ, δηλαδή, μια αυτοκεντρική ανάπτυξη έχει αιτία και αποτέλεσμα την ισόρροπη ανάπτυξη των τομέων αυτών, μια εκβιομηχάνιση που βασίζεται σε ξένους παραγωγικούς πόρους ούτε εξαρτάται από την παράλληλη ανάπτυξη των άλλων τομέων ούτε οδηγεί σ' αυτήν αλλά, αντίθετα, καταλήγει σε μια αποσπασματική και μερική εκβιομηχάνιση. Αυτό, τουλάχιστον, δείχνει η ιστορική πείρα σε σχέση με την ανάπτυξη τόσο των μητροπόλεων όσο και της περιφέρειας. Η υπερτροφική, επομένως, ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα (όπου συνήθως βρίσκεται διέξοδος το ντόπιο κεφάλαιο λόγω της αδυναμίας του να ανταγωνιστεί με τα ξένα προϊόντα / ξένο κεφάλαιο στη βιομηχανία) καθώς και η ατροφική ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα (για τον οποίο κατά κανόνα δεν ενδιαφέρεται το ξένο κεφάλαιο, εκτός από τις περιπτώσεις όπου τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για συγκεκριμένα προϊόντα είναι ισχυρά λόγω γαιοκλιματικών συνθηκών) αποτελούν τις αναπόφευκτες συνέπειες, αλλά και συμπτώματα, της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Σε σχέση με την ενδοκλαδική ανισομέρεια, η στήριξη της εκβιομηχάνισης στο ξένο κεφάλαιο δε σημαίνει μόνο, όπως είδαμε, ότι η δυναμική της ανάπτυξης, ή μη ανάπτυξης, των διαφόρων κλάδων εξαρτάται από τις διαθέσεις των ξένων επενδυτών. Κάτι ανάλογο θα συνέβαινε, άλλωστε, και στην περίπτωση που η εκβιομηχάνιση θα στηριζόταν στις διαθέσεις των εγχώριων επενδυτών. Σημαίνει ακόμα ότι οι ξένοι επενδυτές χρησιμοποιούν μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής και τεχνολογικές μεθόδους που δεν έχουν συνήθως σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι, οι ξένες μονάδες χαρακτηρίζονται, κατά κανόνα, από μεγαλύτερο μέγεθος σε σχέση με τις ντόπιες επιχειρήσεις, υψηλότερη παραγωγικότητα, πιο προχωρημένη τεχνολογία, μεγαλύτερη συγκέντρωση, χαρακτηριστικά που συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημιουργία του δυϊσμού που αναφέραμε στην οικονομική δομή των εξαρτημένων χωρών.

Όσον αφορά το μέγεθος των μονάδων, υπολογίστηκε ότι, κατά μέσο όρο, τα πάγια κεφάλαια κατά ξένη επιχείρηση είναι υπερδιπλάσια από τα αντίστοιχα κατά ελληνική επιχείρηση, ενώ η απασχόληση κατά ξένη επιχείρηση είναι σχεδόν διπλάσια από τη μέση απασχόληση κατά ελληνική επιχείρηση¹⁴, πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι το μέγεθος των ξένων επιχειρήσεων είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό των ντόπιων.

Το γεγονός αυτό, της διαφοράς στο μέγεθος μονάδων, έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα. Δεδομένου ότι,

όπως είδαμε, η παραγωγικότητα εργασίας των μεγάλων μονάδων είναι σχεδόν τριπλάσια από αυτή των μικρών, μπορούμε έμμεσα να υποθέσουμε ότι η παραγωγικότητα εργασίας των ξένων επιχειρήσεων είναι σημαντικά υψηλότερη από αυτή των ελληνικών¹⁴². Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι, από τη δική μας τη σκοπιά, η σύγκριση της παραγωγικότητας είναι χρήσιμη μόνο στο μακρο-οικονομικό επίπεδο. Συγκρίσεις της παραγωγικότητας στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, ενός αριθμού ξένων και ντόπιων επιχειρήσεων που παράγουν το ίδιο προϊόν, και σπάνιες για την Ελλάδα είναι αλλά και μη χρήσιμες για το εξεταζόμενο θέμα. Το πρόβλημα, δηλαδή, που εξετάζουμε δεν είναι αν οι ντόπιες επιχειρήσεις φθάνουν στα ίδια επίπεδα παραγωγικότητας με τις ξένες όταν παράγουν το ίδιο προϊόν. Όπου δημιουργούνται παρόμοιες συνθήκες, οι ντόπιες επιχειρήσεις, στα πλαίσια της ανοικτής οικονομίας, δεν έχουν άλλη διέξοδο παρά να χρησιμοποιήσουν την ίδια τεχνολογία και να επιτύχουν συγκρίσιμα επίπεδα παραγωγικότητας με τις ξένες για να επιζήσουν στον ανταγωνισμό με αυτές. Αν, επομένως, στο μακρο-οικονομικό επίπεδο οι ξένες επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερες και παραγωγικότερες από τις ντόπιες, αυτό οφείλεται στο ότι συγκεντρώνονται σε τύπους παραγωγής διαφορετικούς από αυτούς στους οποίους συγκεντρώνονται οι ντόπιες επιχειρήσεις, σε τύπους δηλαδή όπου το μέγεθος της μονάδας καθώς και η εφαρμοζόμενη τεχνική έντασης κεφαλαίου κάνει την εργασία παραγωγικότερη.

Η υπόθεση που κάνουμε εδώ είναι ότι το ντόπιο και το ξένο κεφάλαιο σπάνια επιδίδονται σε ανοιχτό ανταγωνισμό στον ίδιο τύπο παραγωγής. Κατά κανόνα, ή θα παράγουν διαφορετικά προϊόντα ή, και όταν ακόμα ασχολούνται με την επεξεργασία προϊόντων που στις στατιστικές πηγές ταξινομούνται στους ίδιους κλάδους, στην πραγματικότητα θα επιδίδονται σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής: διαφορετικούς υποκλάδους, διαφορετικά στάδια παραγωγής, που συνεπάγονται διαφορετικά μεγέθη μονάδων¹⁴³ και διαφορετική παραγωγικότητα. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στους κλάδους παραγωγής κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων αγαθών, όπου η αυξανόμενη τα τελευταία χρόνια δραστηριότητα του ντόπιου κεφαλαίου δεν αφορά τους ίδιους τύπους παραγωγής με αυτούς του ξένου κεφαλαίου αλλά άλλου τύπου προϊόντα ή άλλες φάσεις στην παραγωγική διαδικασία (συσκευασία, επισκευές, κ.λπ.).

Οι εφαρμοζόμενες τεχνολογικές μέθοδοι είναι ένας επιπρόσθετος παράγοντας που διαφοροποιεί σημαντικά τις ντόπιες από τις ξένες επιχειρήσεις. Και πάλι, όμως, οι διαφορές αυτές είναι σημαντικές στο μακρο-οικονομικό επίπεδο και όχι στο μικρο-οικο-

νομικό επίπεδο της ατομικής επιχείρησης. Το γεγονός, δηλαδή, ότι στη μεταποίηση γενικά η ένταση κεφαλαίου, μετρούμενη με βάση τα πάγια κεφάλαια κατά απασχολούμενο, ήταν σχεδόν 1,5 φορά μεγαλύτερη στις ξένες από ό,τι τις ντόπιες επιχειρήσεις¹⁴⁴ σημαίνει ότι οι ξένες επιχειρήσεις συγκεντρώνονται σε τύπους παραγωγής που είναι έντασης κεφαλαίου. Το πρόβλημα, επομένως, της εξαρτημένης ανάπτυξης δεν είναι ότι οι ξένες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν πιο παραγωγικές μεθόδους έντασης κεφαλαίου, από τις ντόπιες επιχειρήσεις στον ίδιο τύπο παραγωγής¹⁴⁵, αλλά ότι εισάγουν τύπους παραγωγής που δε συμβαδίζουν με την ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δυνάμεων και με τους οποίους οι ντόπιες επιχειρήσεις δεν έχουν άλλη διέξοδο παρά να προσαρμοστούν, για να επιζήσουν στον ανταγωνισμό.

Έτσι, σχετικά με τη μικρή απορροφητικότητα εργασίας της ελληνικής εκβιομηχάνισης, η οποία δεν οδήγησε - όπως είδαμε - στην απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, το πρόβλημα είναι ότι στην Ελλάδα ακολουθήθηκε μεταπολεμικά μια εκβιομηχάνιση έντασης κεφαλαίου που εισήχθη από το εξωτερικό και η οποία είχε μικρή σχέση τόσο με το εγχώριο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων όσο και με τις διαθέσιμες ποσότητες των συντελεστών παραγωγής (εργασία / κεφάλαιο). Η ανάπτυξη, δηλαδή, της παραγωγής των ίδιων κεφαλαιουχικών / ενδιάμεσων προϊόντων (βασικά μέταλλα, χημικά, κ.λπ.), που δεν οδήγησε στην απορρόφηση του πλεονάσματος εργασίας κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής άνοιξης (1965-73) λόγω του ότι η ανάπτυξη αυτή στηρίχτηκε στο ξένο κεφάλαιο / ξένη αγορά / ξένη τεχνολογία, θα μπορούσε να δημιουργήσει πολύ σημαντικότερες δυνατότητες απορρόφησης εργασίας, αν στηριζόταν στο ντόπιο κεφάλαιο / ντόπια αγορά / και μια αυτόχθονη τεχνολογία που θα χρησιμοποιούσε εντατικά τον σχετικά φθινό παράγοντα εργασία¹⁴⁶.

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της ξένης επενδυτικής δραστηριότητας στο ισοζύγιο πληρωμών, εδώ θα περιοριστούμε να σημειώσουμε τις συνέπειες σε σχέση με το μέγεθος του πλεονάσματος και την έκταση της εσωτερικής αγοράς. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας που παίρνει η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, που δεν οδηγεί στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής (ή, για να χρησιμοποιήσουμε την «αυστηρή» μαρξιστική ορολογία, δεν οδηγεί στην επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ούτε καν στο βιομηχανικό τομέα) περιορίζει, στο βαθμό που στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, το μέγεθος του πραγματικού αλλά και του δυνητικού οικονομικού πλεονάσματος. Το πλεόνασμα, όμως, αυτό θα μπορούσε να συντείνει στη

δημιουργία μιας ισχυρής εσωτερικής αγοράς, βασικής προϋπόθεσης για την παραγωγή και αναπαραγωγή μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής. Έτσι, έμμεσα, το μέγεθος του οικονομικού πλεονάσματος περιορίζεται από τη μεταφορά των πολλαπλασιαστικών και επιταχυντικών αποτελεσμάτων της εκβιομηχάνισης που στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο στο εξωτερικό. Και άμεσα, το μέγεθος του πλεονάσματος περιορίζεται βραχυχρόνια και μακροχρόνια, με αντίστοιχες επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Βραχυχρόνια, οι ξένες επενδύσεις οδηγούν στην αύξηση των συντελεστών εισαγωγών με αντίστοιχες αρνητικές επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο, ενώ μακροχρόνια δημιουργούν σημαντικές άμεσες και έμμεσες εκροές συναλλάγματος (και φυσικά πλεονάσματος) μέσω του επαναπατρισμού κεφαλαίων, της εξαγωγής τόκων, κερδών, των υπερτιμολογήσεων και υποτιμολογήσεων, κ.λπ. (βλ. κεφ. Δ).

γ. Εξαρτημένη τεχνολογία

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τις οικονομικές επιπτώσεις της τεχνολογικής εξάρτησης της χώρας μας, ενώ η ιδιαιτερότητα και καταλληλότητα της τεχνολογίας εξετάζονται στο κεφ. Ε.

Είναι βέβαια γνωστό ότι τεράστια ποσά ξοδεύονται κάθε χρόνο από τις υπανάπτυκτες εξαρτημένες χώρες για την αγορά της τεχνολογίας των μητροπόλεων. Κατά τις εκτιμήσεις της UNCTAD, υπολογίζεται ότι στο τέλος της δεκαετίας του 70 οι πρώτες καταβάλλουν στις δεύτερες κάπου 20 τρισεκατομμύρια δολάρια το χρόνο (ποσό που ξεπερνά το 50% του συνόλου των κεφαλαίων που εισρέουν στις χώρες αυτές) για την αγορά τεχνολογίας. Τα ποσά αυτά, σε συνδυασμό με τους όρους με τους οποίους οι μητροπόλεις - πωλήτριες της τεχνολογίας), δίνουν μια εικόνα του βαθμού άμεσης εξάρτησης που δημιουργεί η διαδικασία της εμπορίας της τεχνολογίας. Μιλάμε για εμπορία και όχι για μεταβίβαση τεχνολογίας, μια και καμιά ολοκληρωμένη μεταβίβαση τεχνολογικών γνώσεων δεν απορρέει από αυτή τη διαδικασία, χάρη στον αποσπασματικό χαρακτήρα που παίρνουν οι συμβάσεις μεταφοράς ξένης τεχνολογίας.

Ο αποσπασματικός αυτός χαρακτήρας της εισαγόμενης τεχνολογίας δεν οφείλεται μόνο στις προθέσεις των πωλητριών χωρών αλλά και, κυρίως, στους αντικειμενικούς παράγοντες που χαρα-

κτηρίζουν τη βιομηχανική δομή των εξαρτημένων χωρών και ιδιαίτερα στο χαμηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας που διακρίνει τις βιομηχανίες συναρμολόγησης που κυριαρχούν στις χώρες αυτές. Δεδομένου τώρα ότι οι τεχνολογικές μέθοδοι που εισάγονται στις εξαρτημένες χώρες έχουν αναπτυχθεί σε χώρες με διαφορετικές ανάγκες, λόγω της διαφορετικής δομής των οικονομιών τους, και ότι, συνήθως τουλάχιστον, η προσαρμογή των μεθόδων αυτών στις ντόπιες συνθήκες δεν είναι σημαντική (χαρακτηριστικά, η έρευνα για την ανάπτυξη πραγματώνεται κατά 95% στις μητροπόλεις και μόνο κατά 5% στις περιφερειακές χώρες), οι δυνατότητες για την ανάπτυξη αυτόχθονης τεχνολογίας στις εξαρτημένες χώρες είναι σχεδόν μηδαμινές.

Πώς, όμως, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την τεχνολογία μιας χώρας εξαρτημένη; Δεν είναι εύκολο να οριστεί, με συγκεκριμένο τουλάχιστον τρόπο, η τεχνολογική ανεξαρτησία είναι ακόμα αμφίβολο αν υπάρχει χώρα που να μπορεί να χαρακτηριστεί, στις σημερινές συνθήκες, τεχνολογικά ανεξάρτητη. Η μορφή, όμως, της τεχνολογικής εξάρτησης από το εξωτερικό μιας χώρας όπως η Ιαπωνία ή η Αγγλία είναι τελείως διαφορετική από την αντίστοιχη μιας χώρας όπως η Ελλάδα. Και αυτό γιατί υπάρχει άμεση αλληλεξάρτηση μεταξύ της τεχνολογίας και του χαρακτήρα εκβιομηχάνισης μιας χώρας. Η ικανότητα δηλαδή της ανάπτυξης, προσαρμογής ή τουλάχιστον επιλογής μιας τεχνολογίας προσαρμοσμένης στους πλουτοπαραγωγικούς πόρους μιας χώρας υπήρξε πάντα αναγκαίος όρος της ανεξάρτητης εκβιομηχάνισης, που με τη σειρά της οδηγούσε στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης και ισχυρών συνδέσεων μεταξύ βιομηχανιών τελικής ζήτησης και βιομηχανιών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών. Από τη μια μεριά, λοιπόν, η τεχνολογική ανεξαρτησία / επιλογή αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η εκβιομηχάνιση των σημερινών βιομηχανικών χωρών. Από την άλλη, η διαδικασία εκβιομηχάνισης τους είχε όλες τις προϋποθέσεις να οδηγήσει - και τελικά οδήγησε - στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης δομής, ικανής για ανεξάρτητη (όχι αυτάρκη) οικονομική ανάπτυξη και αντίστοιχη ανάπτυξη της τεχνολογίας. Αλλά η ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση είναι ακριβώς αυτό που λείπει από τις σημερινές υπανάπτυκτες εξαρτημένες χώρες, έτσι που μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο χαρακτήρας της τεχνολογικής εξάρτησης μιας περιφερειακής χώρας είναι άμεσα συνδεδεμένος με το χαρακτήρα της βιομηχανικής (και γενικότερα οικονομικής) εξάρτησης της.

Εκτός, όμως, από την ύπαρξη ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής, που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη δημιουργία

μιας σχετικά ανεξάρτητης τεχνολογίας, ένας επιπρόσθετος όρος είναι η ικανότητα δαπάνης ενός σημαντικού ποσού για επενδύσεις στην έρευνα. Απαιτούνται, με άλλα λόγια, σημαντικά κεφάλαια για τη δημιουργία κέντρων ερευνών και εργαστηρίων, για το σχεδιασμό και την πειραματική εφαρμογή εγχώριων μοντέλων και για την τροποποίηση και προσαρμογή στις εθνικές συνθήκες ξένων προτύπων. Είναι όμως γνωστή η μικρή αναλογία των κερδών των εγχώριων βιομηχανιών στις εξαρτημένες χώρες που αφιερώνεται και μπορεί να αφιερωθεί στην έρευνα, καθώς και το πόσο χαμηλά είναι τα κονδύλια του προϋπολογισμού που διατίθενται (και μπορούν να διατεθούν) στην εκπαίδευση και την έρευνα¹⁴⁷.

Αν τώρα σε όλα αυτά προσθέσουμε το γεγονός ότι οι υπανάπτυκτες χώρες, που προσπαθούν να αναπτύξουν μια βιομηχανική βάση στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, έχουν να αντιμετωπίσουν μια πολύ πιο πολύπλοκη και μαζικής κλίμακας τεχνολογία από ό,τι είχαν ν' αντιμετωπίσουν οι πρώτες βιομηχανικές χώρες τον καιρό της εκβιομηχάνισής τους, μπορούμε να καταλάβουμε την άποψη που υποστηρίζεται τελευταία σχετικά με το ρόλο της τεχνολογίας στο πλέγμα ανάπτυξης / υπανάπτυξης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η τεχνολογία αποτελεί ήδη την καινούρια βάση στην οποία στηρίζεται η κυριαρχία των μητροπολιτικών κέντρων στις εξαρτημένες χώρες. Αν, επομένως, άλλοτε ήταν αδιανόητο για μια υπανάπτυκτη χώρα να έχει αναπτύξει στοιχεία βαριάς βιομηχανίας, τώρα αυτό ήθη συμβαίνει σε πολλές από αυτές, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να οδηγεί και σε οποιαδήποτε αυτοτελή ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και σε αντίστοιχη ενσωμάτωσή τους στον κλειστό κύκλο των μητροπόλεων. Κατά τον A.G. Frank¹⁴⁸, μάλιστα, είναι πολύ πιο δύσκολο και απίθανο για μια καπιταλιστική δορυφόρο χώρα να αναπτύξει ανταγωνιστική τεχνολογία και να ξεφύγει από την κατάσταση εξάρτησης σήμερα από ό,τι θα ήταν να αναπτύξει τη δική της ελαφριά ή βαριά βιομηχανία, όταν η βιομηχανία αποτελούσε τη βάση του μητροπολιτικού μονοπωλίου. Όπως, όμως, παρατηρούν άλλοι μελετητές του φαινομένου¹⁴⁹, η τεχνολογία είναι ενσωματωμένη στα εμπορεύματα, έτσι που, με την έννοια αυτή, να μπορούμε να υποθέσουμε ότι η τεχνολογία πάντα υπήρξε η βάση του μητροπολιτικού μονοπωλίου. Θα ήταν, λοιπόν, ίσως σωστότερο να κάνουμε την υπόθεση ότι η βάση της νέας κυριαρχίας δεν είναι μια νέα κατηγορία, η τεχνολογία, αλλά μια νέα περισσότερο περιορισμένη ομάδα κεφαλαιουχικών αγαθών που ενσωματώνει την προχωρημένη τεχνολογία. Δε θα πρέπει ακόμα να ξεχνάμε ότι η ίδια η τεχνολογία, που είναι ενσωματωμένη σε εμπορεύματα, ενσαρκώνει από τη μεριά της μια ορι-

σμένη διάρθρωση κοινωνικών σχέσεων, που περιορίζουν την ικανότητα της εξαρτημένης χώρας να σπάσει τα δεσμά της με τα μητροπολιτικά κέντρα.

Όσον αφορά τις οικονομικές επιδράσεις από τη χρήση της ξένης τεχνολογίας, αναφέραμε ήδη τη χαμηλή απορροφητικότητα εργατικού δυναμικού, την τόνωση της συγκέντρωσης και ανισότητας, την ενθάρρυνση του παρασιτισμού. Μια πιο λεπτομερής ανάλυση των επιπτώσεων της ξένης τεχνολογίας θα έπρεπε προηγουμένως να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους η τεχνολογία μεταφέρεται στη χώρα μας. Γενικά, η τεχνολογία μεταφέρεται με τρεις τρόπους:

α) με την εισαγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών που έχουν ενσωματωμένη την ξένη τεχνολογία,

β) με την εγκατάσταση ξένων επιχειρήσεων που μεταφέρουν και την τεχνολογία των μητρικών εταιριών,

γ) με τις διάφορες τεχνολογικές συμφωνίες (licensing agreements) που συνεπάγονται την πώληση τεχνολογικών μεθόδων από μια χώρα και την αντίστοιχη πληρωμή royalties, κ.λπ. από την άλλη.

Στην Ελλάδα, οι ενδείξεις είναι ότι η τεχνολογία εισάγεται βασικά μέσω του πρώτου τρόπου, μέσω δηλαδή της αγοράς ξένου μηχανολογικού εξοπλισμού. Η ουσιαστική, επομένως, ανυπαρξία βιομηχανίας παραγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στη χώρα μας είχε αποτέλεσμα, κατά μία μελέτη, να κυμαίνεται η αναλογία του ξένου στο σύνολο του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού από 90% έως 100%¹⁵⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξάρτηση από την ξένη τεχνολογία δεν αναφέρεται μόνο στις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών αλλά ακόμα και ενδιάμεσων προϊόντων. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η μελέτη είναι ότι «η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας βασίζεται αποκλειστικά στην εισαγωγή ξένης τεχνολογίας»¹⁵¹. Η εξάρτηση, επομένως, από την ξένη τεχνολογία όχι μόνο αποθάρρυνε την ανάπτυξη της εγχώριας τεχνολογίας αλλά και αποτέλεσε, στη μεταπολεμική περίοδο, βασική αιτία της επιδείνωσης του ισοζυγίου πληρωμών, μέσω των αυξανόμενων εισαγωγών κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών (καθώς και πρώτων υλών) για την κάλυψη των αναγκών της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης (βλ. κεφ. Δ για τις επιπτώσεις της ξένης τεχνολογίας στο ισοζύγιο πληρωμών).

Επομένως, το γεγονός ότι όλος σχεδόν ο μηχανικός εξοπλισμός που απαιτείται για τη μεταποιητική διαδικασία στη χώρα μας εισάγεται από το εξωτερικό, από τη μια μεριά σημαίνει πολύ χαμηλό βαθμό «συνδέσεων προς τα πίσω» και, αντίστοιχα, χαμηλό βαθμό κάθετης ολοκλήρωσης, ενώ από την άλλη σημαίνει μια τε-

χνολογία σχεδόν απόλυτα εξαρτημένη από το εξωτερικό. Κατά τον Archibald¹⁵² «μεταξύ 1956 και '63 η συμβολή των ελληνικών μηχανημάτων μειώθηκε απόλυτα, ενώ ως ποσοστό του συνόλου των επενδύσεων στη μεταποίηση θα πρέπει να θεωρείται αμελητέα· συγχρόνως, παρατηρείται συντριπτική υπεροχή εισαγόμενων μηχανών στο σύνολο». Από τότε μέχρι σήμερα, προσθέτουμε εμείς, η κατάσταση έχει χειροτερέψει, αν πάρουμε υπόψη ότι ο δείκτης παραγωγής μηχανημάτων συνεχώς πέφτει, έτσι ώστε, με βάση το 1959 (1959 = 100), το 1963 ο δείκτης ήταν 87,9 και το 1972 ήταν μόνο 71,4. Ακόμα, με βάση το 1970 (1970 = 100), ο δείκτης παραγωγής μηχανημάτων το 1983 ήταν 95, ενώ ο γενικός δείκτης μεταποιητικής παραγωγής είχε αυξηθεί από 100 σε 181,5 στην ίδια περίοδο. Αντίθετα, ο δείκτης εισαγωγών μηχανημάτων αυξήθηκε 7,7 φορές μεταξύ 1963 και 1973 (1963 = 100, 1973 = 770), ενώ μεταξύ 1970 και 1983 ο δείκτης της μέσης αξίας των εισαγωγών μηχανών / μεταφορικών είχε αυξηθεί 6,3 φορές (1970 = 100, 1983 = 630,2)¹⁵³.

Ακόμα, από τους Πίνακες Εισροών / Εκροών του ΚΕΠΕ προκύπτει ότι ενώ, κατά μέσο όρο, το 1966 οι εισαγωγές μεταποιητικών προϊόντων αποτελούσαν το 26% της ακαθάριστης αξίας μεταποιητικής παραγωγής, οι εισαγωγές μηχανών ήταν διπλάσιες της παραγωγής τους (βαθμός απόκλισης 750). Τέλος, η συνεχής μείωση του ποσοστού προστιθέμενης αξίας στην παραγωγή μηχανημάτων σημαίνει έλλειψη οποιασδήποτε βελτίωσης στο βαθμό κάθετης ολοκλήρωσης, όσον αφορά το βασικό αυτόν κλάδο. Έτσι, ενώ η προστιθέμενη αξία στην παραγωγή μηχανημάτων ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής ήταν, κατά μέσο όρο, 46,30 στην περίοδο 1965-73, το ποσοστό αυτό στην περίοδο 1974-77 είχε πέσει σε 38,97, παρουσιάζοντας μάλιστα σημαντικότερη πτώση από τη μέση πτώση της προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση κατά την περίοδο αυτή (βλ. Πίν. Γ20, Γ21).

Μπορούμε, επομένως, να συμπεράνουμε ότι μεγάλο μέρος της βιομηχανικής επεξεργασίας στη χώρα μας συνίσταται σε συναρμολόγηση μηχανημάτων τα οποία, μαζί με τις τεχνολογίες που είναι ενσωματωμένες σ' αυτά, εισάγονται από το εξωτερικό. Η ελληνική εκβιομηχάνιση, κατά συνέπεια, στηρίζεται στην ξένη τεχνολογία και δεν υπάρχουν ενδείξεις δημιουργίας αυτόχθονης τεχνολογίας που να ανταποκρίνεται στις ελληνικές οικονομικές ανάγκες ανάπτυξης και - πολύ περισσότερο - στις πολιτιστικές ανάγκες της χώρας μας.

Η εκβιομηχάνιση μιας χώρας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ανεξάρτητη, αν δεν οδηγήσει στη δημιουργία μιας σειράς βιομηχανιών σε όλους τους βασικούς τομείς της μεταποίησης και, κυρίως, στους τομείς παραγωγής οικονομικά στρατηγικών κεφαλαιουχικών αγαθών, που είναι συνήθως και οι τομείς-κλειδιά της οικονομίας. Είναι, όμως, βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος εξαρτημένης παραγωγής ότι αναπαράγει ένα παραγωγικό σύστημα του οποίου η ανάπτυξη περιορίζεται από μια τέτοια διάρθρωση παγκόσμιων σχέσεων - όπως ήδη τονίσαμε - που αναγκαστικά οδηγούν στην ανάπτυξη μόνο ορισμένων οικονομικών τομέων, στον περιορισμό της εσωτερικής αγοράς (ή τουλάχιστον στην παρεμπόδιση της μεγέθυνσης της), στη συσσώρευση ελλειμμάτων στο ισοζύγιο (που δημιουργούν όλο και πιο μεγάλη εξάρτηση), στο συναγωνισμό του ντόπιου με το ξένο κεφάλαιο υπό άνισους όρους και, τέλος, σε σχέσεις εκμετάλλευσης της εγχώριας εργατικής δύναμης και κατανομής του δημιουργούμενου πλεονάσματος μεταξύ των ξένων εταιριών και της ντόπιας ολιγαρχίας. Η ανάπτυξη, επομένως, του εξαρτημένου καπιταλισμού ουσιαστικά αναπαράγει τους παράγοντες εκείνους που τον εμποδίζουν να φθάσει σε μια εθνικά συμφέρουσα θέση και - πολύ περισσότερο - σε μια αυτόνομη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Ως δείκτες του βαθμού δημιουργίας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης θεωρήσαμε σκόπιμο να εξετάσουμε πρώτον, το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποιητική παραγωγή και δεύτερον, το «βάρος» των τομέων-κλειδιά μέσα στην οικονομία. Οι δύο αυτοί δείκτες ουσιαστικά είναι συμπληρωματικοί. Χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας σημαίνει ότι μεγάλο τμήμα της αξίας του τελικού προϊόντος συνίσταται από άλλα προϊόντα και όχι από πρωτογενείς συντελεστές και συνεπάγεται βιομηχανική επεξεργασία σε περιορισμένο αριθμό σταδίων παραγωγής. Η συναρμολόγηση μηχανημάτων που γίνεται στις εξαρτημένες χώρες είναι ένα ακραίο παράδειγμα πολύ χαμηλής προστιθέμενης αξίας. Χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας συνεπάγεται, επομένως, χαμηλό βαθμό καθετοποίησης, δηλαδή μικρή ανάπτυξη εξειδικευμένων δραστηριοτήτων στους διάφορους κλάδους παραγωγής, πράγμα που σημαίνει μικρή αξιοποίηση των εγχώριων παραγωγικών πόρων και αντίστοιχη σημαντική εξάρτηση της παραγωγής κάθε κλάδου από εξωγενείς εισροές, που προέρχονται συνήθως από το εξωτερικό.

Από την άλλη μεριά, οι τομείς-κλειδιά της οικονομίας χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό «συνδέσεων προς τα εμπρός» και

«συνδέσεων προς τα πίσω», δηλ. η επέκταση τους οδηγεί στην επέκταση της παραγωγής γενικά, εξαιτίας του μεγάλου βαθμού αλληλεξάρτησης μεταξύ αυτών και του υπολοίπου της οικονομίας. Υψηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, συνδυαζόμενο με σημαντική ανάπτυξη των τομέων-κλειδιά σημαίνει, επομένως, από τη μια μεριά μεγάλο βαθμό ανάπτυξης της διαφοροποίησης της παραγωγής και από την άλλη υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων. Ακόμα - ένδειξη της συμπληρωματικότητας των δύο δεικτών - η μείωση της προστιθέμενης αξίας (και επομένως του βαθμού καθετοποίησης) θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από την αύξηση του βάρους των τομέων-κλειδιά στην οικονομία (δηλαδή, αύξηση των κλαδικών συνδέσεων). Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ορίσουμε ως ολοκληρωμένη τη βιομηχανική βάση που χαρακτηρίζεται από μεγάλο ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποιητική παραγωγή και της οποίας οι τομείς-κλειδιά είναι πλήρως αναπτυγμένοι και παράγουν / απασχολούν σημαντικό τμήμα της παραγωγής / απασχόλησης.

Η μεταπολεμική μας εκβιομηχάνιση διακρίνεται από χαμηλό, σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες, ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση αλλά και από σχετικά χαμηλό βάρος των τομέων-κλειδιά στην οικονομία. Δυναμικά, η κατάσταση επιδεινώνεται σημαντικά μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνησης. Έτσι, όχι μόνο ο βαθμός καθετοποίησης της μεταποίησης γενικά παρουσιάζει σημαντική μείωση από τη μια περίοδο στην άλλη αλλά, ακόμα, ο βαθμός καθετοποίησης των τομέων-κλειδιά μειώνεται σε σημαντικότερο βαθμό σε σχέση με το γενικό μέσο βαθμό μείωσης.

Η ελληνική βιομηχανία χαρακτηρίζεται - όσον αφορά τον πρώτο δείκτη - από χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας, που σημαίνει ότι η βιομηχανική επεξεργασία περιορίζεται σε πολύ λίγα στάδια, συνήθως τα τελευταία, της παραγωγικής διαδικασίας. Ακόμα, η προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση μας είναι σημαντικά χαμηλότερη από αυτή των μητροπολιτικών κέντρων. Έτσι, όπως φαίνεται στους Πίνακες Γ20, Γ21, το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στην ελληνική μεταποίηση αποτελεί περίπου το 1/3 της ακαθάριστης αξίας παραγωγής στην περίοδο 1974-77. Σε 11 μητροπολιτικές χώρες, για τις οποίες παρέχονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα, το ποσοστό αυτό ήταν, κατά μέσο όρο, το 1977-78 40%, ενώ για χώρες όπως η Σουηδία και η Δυτ. Γερμανία έφθανε το 47-50%¹⁴⁴.

Η προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση δεν είναι μόνο χαμηλή αλλά και φθίνουσα. Ο δείκτης προστιθέμενης αξίας, όπως δείχνει

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ20: Προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση, 1963-77¹
(σε ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής)

Κλάδος	1963	1965	1967	1968	1970	1973	1974	1975	1976	1977
Είδη διατροφής	22,32	21,37	23,40	24,66	25,63	25,71	25,15	23,74	22,80	22,88
Βιομηχ. ποτών	28,02	34,44	32,14	31,27	37,54	33,15	31,32	30,90	31,55	35,42
Καπνοβιομηχανία	20,56	23,60	25,89	26,81	26,79	25,14	22,71	20,23	19,37	20,15
Υφαντικά	34,37	36,03	36,09	37,79	39,28	39,95	36,43	38,13	39,46	36,87
Υποδήματα-ενδύματα	44,38	38,54	37,61	37,42	38,80	39,26	37,03	37,31	39,27	40,39
Βιομηχ. ξύλου-φελλοῦ	38,02	33,71	38,35	39,09	42,27	41,65	34,47	32,87	34,52	33,74
Επιπλοποιία	44,95	41,66	47,82	47,15	49,29	45,89	44,61	43,85	45,48	45,16
Χαρτοβιομηχανία	28,76	28,82	28,45	31,58	31,43	39,18	37,77	28,74	32,00	34,55
Εκτυώσεις-εκδόσεις	51,90	54,59	57,63	58,53	58,14	51,24	47,74	45,29	49,93	52,31
Δέρματα-γούνες	31,55	32,58	33,35	35,42	33,07	29,10	32,09	28,67	29,48	29,78
Ελαστικό-πλαστικά	43,84	42,07	48,04	52,19	48,54	49,19	44,93	42,17	40,94	42,62
Χημικές βιομηχανίες	37,04	43,27	42,32	40,53	45,49	46,28	38,66	37,40	38,92	37,19
Πετρελαιοειδή	28,20	24,66	15,80	13,40	26,95	26,21	14,32	10,54	8,04	7,84
Μη μεταλλ. ορυκτά	48,07	53,01	49,83	51,55	55,39	52,15	46,14	43,45	45,38	47,41
Βασικά μέταλλα	27,78	25,44	38,60	38,81	45,82	41,46	36,70	26,04	28,82	31,71
Μεταλλικά προϊόντα	40,20	35,76	38,60	38,32	37,13	40,45	36,85	33,97	35,08	35,70
Μηχανήματα	45,13	45,71	47,06	48,62	47,45	42,67	38,67	37,82	39,17	40,24
Ηλεκτρικές συσκευές	43,70	44,89	43,71	42,33	35,55	37,21	35,30	36,39	36,28	37,13
Μεταφορικά	54,86	54,34	58,79	59,24	55,04	55,45	56,56	56,81	57,39	57,44
Λοιπές βιομηχανίες	56,42	57,20	59,39	59,19	52,08	46,87	45,71	46,98	48,07	49,44
ΣΥΝΟΛΟ	33,50	34,29	35,46	36,23	38,60	38,19	34,23	31,89	32,81	33,31

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται οι επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 10 άτομα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ21: Δείκτης προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, 1965-73 και 1974-77

Κλάδος	Μέσος όρος 1965-73	Μέσος όρος 1974-77	Δείκτης 1974-77 (1965-73=100)	Δείκτης απόκλισης (90,4=100)
Είδη διατροφής	24,15	23,64	97,9	108
Βιομηχανία ποτών	33,71	32,30	95,8	106
Καπνοβιομηχανία	25,65	20,61	80,3	89
Υφαντικά	37,83	37,72	99,7	110
Υποδήματα-ενδύματα	38,33	38,50	100,4	111
Βιομηχ. ξύλου- φελλού	39,01	33,90	86,9	96
Επιπλοποιία	46,36	44,77	96,6	107
Χαροβιομηχανία	31,89	33,26	104,3	115
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	56,03	48,82	87,1	96
Δέρματα-γούνες	32,68	30,00	91,8	102
Ελαστικό-πλαστικά	48,00	42,66	88,9	98
Χημικές βιομηχανίες	43,58	38,04	87,3	97
Πετρελαιοειδή	21,39	10,18	43,5	48
Μη μεταλλ. ορυκτά	52,39	45,59	87,0	96
Βασικά μέταλλα	38,03	30,81	81,0	90
Μεταλλικά προϊόντα	38,05	35,40	93,0	103
Μηχανήματα	46,30	38,97	84,2	93
Ηλεκτρικές συσκευές	40,74	36,27	89,0	98
Μεταφορικά	56,57	57,05	100,8	111
Λοιπές βιομηχανίες	54,95	47,55	86,5	96
ΣΥΝΟΛΟ	36,55	33,06	90,4	100

Πηγή: Βλ. Πίνακα Γ20.

ο Πίν. Γ21, έπεσε κατά περίπου 10 μονάδες από την πρώτη (1965-73) στη δεύτερη περίοδο (1974-77). Η πτώση αυτή εκφράζει μια γενική πτώση σε όλους τους μεταποιητικούς κλάδους (εκτός από μικρές αυξήσεις που σημειώνονται στα χαρτικά, ενδύματα, μεταφορικά). Η γενική αυτή πτώση του ποσοστού προστιθέμενης αξίας είναι πολύ σημαντική γιατί δείχνει μια αποκαθετοποίηση

της βιομηχανίας μας, που σημαίνει ότι η μεταποιητική δραστηριότητα περιορίζεται σε ολοένα και λιγότερα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας (συνήθως τα τελευταία) και εξαρτάται σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό από εξωγενείς παράγοντες και κυρίως από τις εισαγωγές. Αντίστοιχα, κάθε επέκταση της εγχώριας ζήτησης, σε συνθήκες χαμηλής και φθίνουσας προστιθέμενης αξίας, συνεπάγεται ότι μια ακόμα σημαντικότερη αναλογία παραπαραγωγικών και επιταχυντικών αποτελεσμάτων μεταβιβάζεται στο εξωτερικό. Είναι ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, παρόλο που πτώση της προστιθέμενης αξίας παρουσιάζεται και στις μητροπολιτικές χώρες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, εν τούτοις η πτώση αυτή είναι πολύ μικρότερη από αυτή της Ελλάδας¹⁵⁵. Το άνοιγμα, επομένως, με τις μητροπολιτικές χώρες, όσον αφορά το βαθμό καθετοποίησης της οικονομίας, διευρύνεται ακόμα περισσότερο στην περίοδο αυτή.

Πιο σημαντικές, όμως, από τη γενική πτώση της προστιθέμενης αξίας στη δεύτερη περίοδο είναι οι κλαδικές αποκλίσεις από τη μέση πτώση. Δεδομένων των σημαντικών διακυμάνσεων που παρουσιάζουν τα ποσοστά προστιθέμενης αξίας από χρόνο σε χρόνο, θεωρήσαμε σκόπιμο να συγκρίνουμε τους μέσους όρους των δύο περιόδων και, με βάση την πρώτη περίοδο, να κατασκευάσουμε ένα δείκτη προστιθέμενης αξίας που μας δείχνει πώς εξελίχθηκε το ποσοστό προστιθέμενης αξίας ανά κλάδο παραγωγής στη δεύτερη περίοδο (βλ. Πίν. Γ21). Όπως φαίνεται από την τελευταία στήλη του πίνακα αυτού, όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι (τρόφιμα, ποτά, υφαντικά, ενδύματα-υποδήματα, έπιπλα, δέρματα) παρουσιάζουν πάνω από το μέσο απόκλιση, ενώ, αντίθετα, όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι (χημικά, βασικά μέταλλα, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές, ελαστικό-πλαστικά) παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση. Οι παραδοσιακοί, δηλαδή, κλάδοι διατήρησαν σχεδόν σταθερή την προστιθέμενη αξία τους από τη μια περίοδο στην άλλη, ενώ οι σύγχρονοι κλάδοι τη μείωσαν σημαντικά. Η εξέλιξη αυτή είναι συνέπεια του γεγονότος ότι η αξία των εξωγενών εισροών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία (πρώτες ύλες, κ.λπ.) αυξήθηκε ταχύτερα, σε σχέση με την ακαθάριστη αξία παραγωγής, στους σύγχρονους κλάδους από ό,τι στους παραδοσιακούς.

Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση τις ακόλουθες δύο υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι ότι οι τιμές των πρώτων υλών, κ.λπ. που χρησιμοποιούν οι παραδοσιακοί κλάδοι αυξήθηκαν με πιο αργό ρυθμό από τις τιμές των αντίστοιχων υλικών που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι κλάδοι. Η δεύτερη υπόθεση ανάγεται στις διαρθρωτικές

μεταβολές που σημειώνονται στη δεύτερη περίοδο σε σχέση με την πρώτη.

Όσον αφορά την πρώτη υπόθεση, δεν υπάρχουν ενδείξεις για σημαντικές διαφοροποιήσεις στις σχετικές τιμές των πρώτων υλών που χρησιμοποιούν οι δύο ομάδες κλάδων. Εν τούτοις, δεδομένου ότι, όπως αναπτύσσεται παρακάτω, οι σύγχρονοι κλάδοι είναι έντασης ενέργειας (βλ. Πίν. Γ24), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η τεράστια αύξηση στην τιμή της ενέργειας κατά τη δεκαετία του '70 (αποτέλεσμα της αντίστοιχης αύξησης στην τιμή του πετρελαίου) επηρέασε σε μεγαλύτερο βαθμό τις δαπάνες ανάλωσης των σύγχρονων κλάδων (σε σχέση με την ακαθάριστη αξία παραγωγής) από ό,τι τις αντίστοιχες δαπάνες των παραδοσιακών κλάδων.

Όσον αφορά τη δεύτερη υπόθεση, η απουσία σημαντικών ξένων επενδύσεων στους σύγχρονους κλάδους στη διάρκεια της δεκαετίας του '70, σε συνδυασμό με μια σχετική επέκταση των κλάδων αυτών, ως συνέπεια της δραστηριότητας του ντόπιου κυρίως κεφαλαίου¹⁵⁶, είχε συνέπειες στο βαθμό καθετοποίησης του σύγχρονου τομέα. Οι ντόπιες, δηλαδή, επιχειρήσεις που εισέρχονται στους σύγχρονους κλάδους δεν είναι σε θέση να ανταγωνιστούν τις ξένες επιχειρήσεις στους ίδιους τύπους παραγωγής (φάση παραγωγής, κλίμακα, τεχνολογία, κ.λπ.). Έτσι, η διείσδυση του ντόπιου κεφαλαίου στους κλάδους αυτούς δεν αφορά τις ίδιες παραγωγικές δραστηριότητες αλλά δραστηριότητες εξαρτημένες από τις ξένες βιομηχανίες βάσης¹⁵⁷. Η δραστηριότητα, επομένως, αυτή των ντόπιων επιχειρήσεων περιορίζεται στην επεξεργασία των προϊόντων των ξένων επιχειρήσεων¹⁵⁸ σε ακόμα μικρότερο, σε σχέση με τις τελευταίες, αριθμό φάσεων (συνήθως τελικών) της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, ο σχετικά χαμηλός (σε σύγκριση με τον αντίστοιχο μητροπολιτικό) βαθμός καθετοποίησης των σύγχρονων κλάδων γίνεται ακόμα χαμηλότερος στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ως αποτέλεσμα των ελάχιστα εξειδικευμένων δορυφορικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν οι ντόπιες επιχειρήσεις.

Αν τώρα προσθέσουμε και την έλλειψη εγχώριων, φθηνών και με τα απαιτούμενα τεχνολογικά χαρακτηριστικά πρώτων υλών και ενδιάμεσων αγαθών για την επεξεργασία των «ξένων» προϊόντων και την αναπόφευκτη προσφυγή των ντόπιων επιχειρήσεων στις εισαγωγές για την κάλυψη των σχετικών αναγκών τους, μπορούμε να εξηγήσουμε τη μείωση της προστιθέμενης αξίας που σημειώνεται κατά την περίοδο αυτή στους σύγχρονους κλάδους.

Όσον αφορά τους τομείς-κλειδιά, θα πρέπει να τονιστεί κατ'

αρχήν ότι η ανάπτυξη τους είναι όχι μόνο δηλωτική - υπό προϋποθέσεις - μιας ολοκληρωμένης βιομηχανικής βάσης αλλά και αναγκαίος (όχι όμως και επαρκής) όρος για μια διαδικασία αυτόνομης και αυτο-διατηρούμενης οικονομικής ανάπτυξης. Έχει, δηλαδή, γίνει γενικά παραδεκτό στη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία αυτο-διατηρούμενης ανάπτυξης είναι η ταχύτερη επέκταση εκείνων των βιομηχανικών κλάδων που είναι ικανοί να αρχίσουν μια αλυσιδωτή αντίδραση, εξαιτίας των εξωτερικών οικονομιών που συνεπάγεται η επέκταση της παραγωγής τους, σε σχέση με τους υπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους που δε χαρακτηρίζονται από αυτή την ιδιότητα. Ως δείκτη της ύπαρξης εξωτερικών οικονομιών μπορούμε να θεωρήσουμε τις «συνδέσεις προς τα εμπρός και πίσω» των διαφόρων τομέων. Ένας κλάδος μπορεί να ταξινομηθεί στην κατηγορία των τομέων-κλειδιά αν και οι δύο δείκτες συνδέσεων είναι σχετικά υψηλοί, εφόσον αυτό συνεπάγεται μεγάλο βαθμό αλληλεξάρτησης του κλάδου και του υπολοίπου της οικονομίας¹⁵⁹.

Λόγω ακριβώς του μεγάλου αυτού βαθμού αλληλεξάρτησης, η επέκταση των τομέων-κλειδιά συμπληρώνει την επέκταση πολλών άλλων τομέων της οικονομίας και οδηγεί στην πραγματοποίηση των εξωτερικών οικονομιών. Από την άλλη μεριά, όσο περισσότερο η οικονομία μιας χώρας εξαρτάται από πρωτογενείς οικονομικές δραστηριότητες (π.χ., γεωργία) ή από δραστηριότητες που απευθύνονται αποκλειστικά στην τελική ζήτηση (π.χ., τουρισμός), τόσο μικρότερος είναι ο βαθμός αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών τομέων της. Δεδομένης, επομένως, της σημασίας που έχουν οι πρωτογενείς και τριτογενείς τομείς στις εξαρτημένες χώρες, είναι φυσικό να χαρακτηρίζονται οι οικονομίες τους από βασική έλλειψη αλληλεξάρτησης και συνδέσεων. Αντίθετα, η εκβιομηχάνιση έχει ένα συσσωρευτικό αποτέλεσμα στην αναπτυξιακή διαδικασία, ακριβώς εξαιτίας του υψηλού βαθμού αλληλεξάρτησης μεταξύ βιομηχανιών του δευτερογενούς τομέα (και κυρίως αυτών που χαρακτηρίζονται ως βαριά βιομηχανία) και της πιθανότητας πραγματοποίησης των εξωτερικών οικονομιών που δημιουργεί η διαδικασία μεγέθυνσης της οικονομίας.

Μια σειρά εμπειρικές μελέτες επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις αυτές για τη σημασία της βιομηχανίας και ιδιαίτερα της βαριάς. Για παράδειγμα, παλιότερη μελέτη των Chenery και Watanabe¹⁶⁰ έδειξε ότι οι τομείς-κλειδιά για βιομηχανικές χώρες όπως οι ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιταλία είναι βασικά οι ίδιοι με εκείνους τους τομείς στον οποίον την ανάπτυξη είχε δοθεί προτεραιότητα κατά

τη διάρκεια της σοβιετικής διαδικασίας ανάπτυξης¹⁶¹. Αντίστοιχες μελέτες του ΟΗΕ κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός εκβιομηχάνισης μιας χώρας, τόσο μεγαλύτερη είναι και η αναλογία του μεταποιητικού προϊόντος και της απασχόλησης που παράγεται και απασχολείται στη βαριά βιομηχανία, την οποία, σημειωτέον, χαρακτηρίζει μεγαλύτερη παραγωγικότητα εργασίας από την ελαφρά¹⁶². Όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης αυτής, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας ανήκουν κατά βάση στη βαριά βιομηχανία.

Σημειώσαμε, όμως, ήδη ότι η ανάπτυξη των τομέων-κλειδιά δεν είναι και επαρκής όρος για μια αυτόνομη και αυτοδιατηρούμενη ανάπτυξη. Η ποσοτική, δηλαδή, επέκταση μερικών τομέων-κλειδιά σε μια εξαρτημένη χώρα, που αποτελεί οργανικό τμήμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, δεν είναι αρκετή για να δημιουργήσει αυτόνομη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η αιτία βέβαια είναι ότι τα πιθανά αποτελέσματα των συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω περιορίζονται, αν δεν εξαφανίζονται, όταν πολλά από τα στάδια της βιομηχανικής επεξεργασίας μεταφέρονται στο εξωτερικό. Στην περίπτωση αυτή τα επιταχυντικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα των συνδέσεων δεν τροφοδοτούν στην πραγματικότητα τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου της εξαρτημένης χώρας αλλά, αντίθετα, την αντίστοιχη διαδικασία των μητροπόλεων. Άλλωστε, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θεωρήσαμε σκόπιμο να συνδυάσουμε τους δείκτες προστιθέμενης αξίας και συνδέσεων για να ορίσουμε την ολοκληρωμένη βιομηχανική βάση.

Από το συνδυασμό των πινάκων εισροών-εκροών για τα έτη 1958/1966/1969 (δεν υπάρχουν πίνακες για τη δεκαετία του '70) προκύπτει πρώτον, ότι οι τομείς που ικανοποιούν τα κριτήρια για να τους κατατάξουμε στους τομείς-κλειδιά (βλ. το παράρτημα του κεφαλαίου αυτού για τη μέθοδο ταυτοποίησης των τομέων κλειδιά που χρησιμοποιήθηκε) βάσει των 28X28 πινάκων εισροών-εκροών είναι οι ακόλουθοι: βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, χημικά, χαρτί, υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα και τρόφιμα - ποτά - καπνός. Δεύτερον, οι διαρθρωτικές μεταβολές που σημειώνονται στην ελληνική οικονομία, σε σχέση με τις κλαδικές συνδέσεις προς τα εμπρός και τα πίσω, δεν είναι σημαντικές στην περίοδο 1958-69. Έτσι, η μοναδική σημαντική διαχρονική μεταβολή που σημειώνεται μεταξύ 1958/66 και 1969 είναι η «προαγωγή» των κλάδων παραγωγής παραγώγων πετρελαίου και των πλαστικών από τομείς που απλώς δείχνουν υψηλές συνδέσεις προς τα εμπρός και προς τα πίσω, αντίστοιχα, σε τομείς-κλειδιά.

Με βάση τώρα τους 50X50 πίνακες του 1960 όχι μόνο επιβε-

βαιώνεται η ταξινόμηση των πετρελαιοειδών στους τομείς-κλειδιά αλλά και γίνεται φανερό ότι μόνο ένα τμήμα του τομέα «υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα», η βιομηχανία ερίου και βάμβακος, μπορεί να ταξινομηθεί στους τομείς αυτούς¹⁶³. Ακόμα, όταν ο τομέας «τρόφιμα - ποτά - καπνός» αναλυθεί στα συστατικά του μέρη, παύει να ικανοποιεί τα κριτήρια του τομέα-κλειδί¹⁶⁴.

Επομένως, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας είναι οι ακόλουθοι:

1. Βασική μεταλλουργία
2. Μεταλλικών προϊόντων
3. Χημικές βιομηχανίες
4. Χαρτοβιομηχανία
5. Επεξεργασίας πετρελαίου και άνθρακα
6. Βιομηχανία ερίου και βάμβακος.

Η πρώτη παρατήρηση που θα μπορούσε να κάνει κανείς είναι η χτυπητή απουσία από τον κατάλογο των τομέων-κλειδιά των κλάδων παραγωγής μηχανημάτων, ηλεκτρικών μηχανών / συσκευών και των μεταφορικών, που αποτελούν συνήθως βασικούς τομείς-κλειδιά μιας οικονομίας¹⁶⁵. Οι λόγοι για τους οποίους οι τομείς αυτοί δείχνουν χαμηλό βαθμό αλληλεξάρτησης στους πίνακες εισροών/εκροών είναι πρώτον, ότι οι πωλήσεις αυτών των βιομηχανιών στις άλλες βιομηχανίες θεωρούνται ως παραδόσεις τελικής ζήτησης στους πίνακες και γι' αυτό κατατάσσονται στη στήλη «σχηματισμός κεφαλαίου». Δεύτερον, το ποσοστό εισαγόμενων προϊόντων που χρησιμοποιείται από τους τομείς αυτούς είναι πολύ υψηλότερο από εκείνο των εγχώριων προϊόντων. Έτσι, σύμφωνα με τους πίνακες του 1966¹⁶⁶, το υψηλότερο ποσοστό εισαγωγών (εισαγωγές ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής) παρατηρείται στους τομείς μηχανών και μεταφορικών μέσων, όπου οι εισαγωγές ήταν σχεδόν διπλάσιες από την εγχώρια παραγωγή. Γενικά, όσον αφορά τα αποτελέσματα των συνδέσεων, οι εισαγωγές αποτελούν πολύ σημαντικές διαρροές, δεδομένου ότι προκαλούν επέκταση μόνο στις χώρες εξαγωγής, που είναι κατά κανόνα προχωρημένες βιομηχανικές χώρες. Έτσι, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά¹⁶⁷, συνδέσεις που θα έπρεπε να είχαν δημιουργηθεί μέσα στη χώρα μεταφέρθηκαν στις μητροπολιτικές χώρες.

Με βάση τους λόγους για τους οποίους οι τρεις αυτοί κλάδοι δεν ικανοποιούν τα κριτήρια που θα τους κατέτασσαν στους τομείς-κλειδιά και ακόμα το γεγονός ότι και οι τρεις αυτοί τομείς εμφανίζουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω στους

50X50 πίνακες (οι δύο από αυτούς δείχνουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων και στους 28X28 πίνακες), θα μπορούσαμε να τους κατατάξουμε, επίσης, στους τομείς-κλειδιά, παρόλο που δεν ικανοποιούν τα τυπικά κριτήρια. Έτσι, οι τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας είναι οι έξι τομείς που αναφέραμε καθώς και οι τομείς των:

7. Μηχανών και συσκευών

8. Ηλεκτρικών μηχανών, συσκευών, κ.λπ.

9. Μεταφορικών μέσων.

Το ερώτημα που μένει να εξετάσουμε αναφέρεται στο «βάρος» των τομέων-κλειδιά μέσα στην ελληνική οικονομία, σε σχέση με το τμήμα της παραγωγής που παράγεται από τους τομείς αυτούς και το τμήμα της συνολικής απασχόλησης που απασχολείται σ' αυτούς.

Η προστιθέμενη αξία της παραγωγής των εννέα τομέων-κλειδιά αποτελούσε το 1970 το 44,6% της συνολικής προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση και το 1975 (το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το σύνολο της μεταποίησης) το ποσοστό αυτό ήταν 46,5%. Από τη μεριά της απασχόλησης, οι τομείς αυτοί απορροφούσαν το 1970 το 34% της συνολικής μεταποιητικής απασχόλησης, έναντι 37,5% το 1975¹⁶⁸. Ο χαμηλός βαθμός συνδέσεων που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία γίνεται ακόμα πιο φανερός, αν συγκρίνουμε την παραγωγή / απασχόληση των τομέων-κλειδιά με τη συνολική παραγωγή / απασχόληση της ελληνικής οικονομίας, από τη μια μεριά και τα αντίστοιχα ποσοστά των μητροπολιτικών χωρών, από την άλλη.

Έτσι, η παραγωγή των τομέων-κλειδιά αντιπροσώπευε το 1970 μόλις το 8,5% του ΑΕΠ, έναντι 9,2% το 1975 και η απασχόληση στους τομείς αυτούς αποτελούσε το 5,3% του ενεργού πληθυσμού το 1970, έναντι 6,9% το 1975¹⁶⁹. Οι ίδιοι τομείς (χωρίς τα υφαντικά) σε μια μητροπολιτική χώρα όπως η Αγγλία αντιπροσώπευαν το 1971 το 22% του ΑΕΠ και απασχολούσαν το 22,5% του συνολικού ενεργού πληθυσμού¹⁷⁰. Η αναλογία, δηλαδή, του προϊόντος που παράγεται στους τομείς-κλειδιά στην Αγγλία είναι υπερδιπλάσια της ελληνικής, ενώ η αναλογία απασχόλησης είναι υπερτριπλάσια της ελληνικής.

Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν και αν συγκρίνουμε το τμήμα της παραγωγής που παράγεται σε τρεις βασικούς τομείς-κλειδιά, για τους οποίους παρέχονται στοιχεία από τη Διεθνή Τράπεζα¹⁷¹, σε μια σειρά μητροπολιτικές χώρες, από τη μια μεριά και την Ελλάδα, από την άλλη. Το ποσοστό προστιθέμενης αξίας που παραγόταν στους τομείς των χημικών, μηχανημάτων και μεταφορικών το 1977/78 ήταν για την Ελλάδα 17% της συνολικής

προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, για τις χώρες της ΕΟΚ ήταν κατά μέσο όρο 40%, ενώ για τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία ήταν 43% και για τις σκανδιναβικές χώρες 34,7%. Δηλαδή, πάλι η αναλογία αυτή στις μητροπολιτικές χώρες ήταν υπερδιπλάσια από την αντίστοιχη ελληνική.

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η μείωση του βαθμού καθετοποίησης στους τομείς-κλειδιά, μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, είναι ακόμα σημαντικότερη από την παρατηρούμενη γενική μείωση της καθετοποίησης στη μεταποίηση. Έτσι, όπως προκύπτει από τον Πίν. Γ21, ενώ ο γενικός δείκτης προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση έπεσε στη δεύτερη περίοδο, με βάση το μέσο όρο της πρώτης, κατά 9,6 μονάδες, στους τομείς-κλειδιά ο δείκτης αυτός έπεσε κατά μέσο όρο κατά περίπου 13 μονάδες. Επομένως, το γενικό συμπέρασμα που θα μπορούσαμε να συναγάγουμε είναι ότι ο βαθμός ολοκλήρωσης της βιομηχανικής μας βάσης είναι όχι μόνο ιδιαίτερα χαμηλός, συγκρινόμενος με τον αντίστοιχο βαθμό ολοκλήρωσης των μητροπολιτικών χώρων, αλλά και παρουσιάζει επιδείνωση τα τελευταία χρόνια. Αυτό δείχνουν τόσο το χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση και το μικρό βάρος των τομέων-κλειδιά στο σύνολο της παραγωγής και απασχόλησης όσο και ο μειωνόμενος βαθμός καθετοποίησης στη μεταποίηση γενικά και στους τομείς-κλειδιά ειδικότερα.

3. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

α. Διάρθρωση επενδύσεων και εξαρτημένη ανάπτυξη

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης μας αρχίζει βασικά στη δεκαετία του 1920. Ουσιαστικά, όμως, η περίοδος μετά το 1965, όπως αναφέραμε, είναι εκείνη που χαρακτηρίζει την ελληνική εκβιομηχάνιση τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Έτσι, ενώ η συνολική βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε 15 φορές μεταξύ 1925 και 1973, η αύξηση μεταξύ 1925 και 1964 ήταν μόνο 6 φορές.

Σημαντικό τμήμα της επέκτασης αυτής της βιομηχανικής παραγωγής οφειλόταν στην αντίστοιχη επέκταση της μεταποιητικής παραγωγής, που άρχισε να σημειώνεται κυρίως μετά το 1965. Έτσι, ενώ η συνολική αύξηση στη μεταποιητική παραγωγή ήταν μεταξύ 1923 και 1973 13 φορές, στην περίοδο 1923-64 ήταν μόνο 5 φορές. Ακόμα, όπως δείχνει και ο Πίν. Γ22, ενώ μέχρι το 1965 η

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ22: Προϊόν μεταποίησης σε σχέση με το προϊόν δευτερογενούς τομέα: 1948-1979 (σε σταθερές τιμές 1970)

Περίοδος	Λόγος μεταποιητικού προϊόντος προς προϊόν δευτερογενούς
1948-54	60,30
1955-59	59,40
1960-64	55,59
1965-69	56,93
1970-74	61,08
1975-79	64,94

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

αναλογία του μεταποιητικού στο σύνολο του βιομηχανικού προϊόντος έπεφτε συνέχεια, από το 1965 και μετά παρατηρείται συνεχής άνοδος της αναλογίας του μεταποιητικού προϊόντος¹⁷².

Παρά τη σημαντική, όμως, αυτή αύξηση της μεταποιητικής παραγωγής στην εξεταζόμενη περίοδο είναι χαρακτηριστικό ότι στην τελευταία περίοδο (1975-79) ο λόγος του μεταποιητικού προϊόντος στο συνολικό βιομηχανικό μόλις ξεπερνά (κατά 4,5% περίπου) τον αντίστοιχο λόγο της πρώτης περιόδου (1948-54). Ακόμα, όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ11, ο δείκτης μεταποιητικής παραγωγής αυξήθηκε 9,5 φορές μεταξύ 1951 και 1981, ενώ ο δείκτης παραγωγής ηλεκτρισμού - φωταερίου - ύδατος αυξήθηκε την ίδια περίοδο 30 φορές και ο δείκτης παραγωγής ορυχείων αυξήθηκε 9,8 φορές.

Επομένως, η μεταποιητική παραγωγή σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο αυξανόταν με ρυθμό βραδύτερο από την παραγωγή των άλλων κλάδων της βιομηχανίας, ενώ στην περίοδο 1951-71 ο μεταποιητικός κλάδος παρουσίαζε το μικρότερο ρυθμό αύξησης παραγωγής από όλους τους κλάδους του δευτερογενούς τομέα. Επίσης, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, η μεταποιητική απασχόληση αποτελεί μια φθίνουσα αναλογία της συνολικής δευτερογενούς απασχόλησης στη μεταπολεμική περίοδο, ως αποτέλεσμα των πολύ ταχύτερων ρυθμών αύξησης της απασχόλησης στους μη μεταποιητικούς κλάδους της βιομηχανίας. Έτσι, όπως φαίνεται στον Πίν. Γ11, ο δείκτης μεταποιητικής απασχό-

λησης αυξήθηκε μόνο 1,6 φορά μεταξύ 1951 και 1981, ενώ ο δείκτης απασχόλησης στις κατασκευές αυξήθηκε 4,2 φορές, ο δείκτης απασχόλησης στον κλάδο παραγωγής ηλεκτρισμού, κ.λπ. αυξήθηκε 3,2 φορές και ο δείκτης απασχόλησης στα ορυχεία αυξήθηκε 1,5 φορά.

Είναι φανερό ότι η επέκταση του δευτερογενούς τομέα στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου οφείλεται, σε σημαντικό τουλάχιστον βαθμό, στην επέκταση των μη μεταποιητικών κλάδων των κατασκευών και των έργων υποδομής (ενέργεια - μεταφορές - τηλεπικοινωνίες). Ακόμα, δεδομένης της αλληλεξάρτησης οικοδομικής δραστηριότητας και μερικών μεταποιητικών κλάδων (μη μεταλλικά ορυκτά, χάλυβας, έπιπλα, μεταλλικά προϊόντα, ηλεκτρικά είδη), η ίδια η επέκταση της μεταποίησης εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την επέκταση των κατασκευών. Είναι, όμως, γνωστό ότι ο μεταποιητικός τομέας, στον οποίο άλλωστε ανήκουν και όλοι οι τομείς-κλειδιά, αποτελεί τον κρίσιμο τομέα στη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Η εξήγηση του μεγέθους ανάπτυξης του μεταποιητικού κλάδου καθώς και των διαρθρωτικών αλλαγών μέσα σ' αυτόν ανάγεται φυσικά στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ23, η διάρθρωση των επενδύσεων σε ολόκληρη την περίοδο 1950-80 δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές. Αντίθετα, ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνεται το επενδυτικό κεφάλαιο στην περίοδο αυτή διακρίνεται από αξιοσημείωτη σταθερότητα. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι η αναλογία των μεταποιητικών στο σύνολο επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου δεν άλλαξε σημαντικά ούτε κατά τη διάρκεια της περιόδου 1965-80: η αναλογία αυτή ήταν, κατά μέσο όρο, 14% περίπου στην περίοδο 1950-64 και 14,5% στο υπόλοιπο της περιόδου μέχρι το 1980.

Η διάρθρωση των μεταπολεμικών επενδύσεων χαρακτηρίζεται από το μικρό τμήμα που στρέφεται στη μεταποίηση, σε σχέση με τις αντίστοιχες επενδύσεις σε κοινωνικό κεφάλαιο και κυρίως σε κατοικίες. Έτσι, οι επενδύσεις σε κοινωνικό κεφάλαιο (ενέργεια, επικοινωνίες, κατοικίες, μεταφορές) αποτελούν, κατά μέσο όρο, στην περίοδο 1950-80 το 58% περίπου των συνολικών επενδύσεων, ενώ οι επενδύσεις στις κατοικίες, από μόνες τους, αποτελούν το 31% των συνολικών επενδύσεων. Δεδομένου ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση αντιπροσωπεύουν την ίδια περίοδο το 14% των συνολικών επενδύσεων, είναι φανερό η αδυναμία του μεταποιητικού κλάδου να προσελκύσει σημαντικό τμήμα του επενδυτικού κεφαλαίου.

Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί εδώ ότι οι επενδύσεις στη μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ23: Διάρθρωση επενδύσεων¹ 1950-1980
(σε σταθερές τιμές 1970)

Έτος	Γεωργία	Μετα- ποίηση	Κοινωνικό κεφάλαιο ²	Δημ. διοίκηση- υπηρεσίες
1950	11,2	22,7	50,3 (29,7) ³	14,7
1951	12,3	21,3	52,2 (28,7)	9,4
1952	9,1	22,9	50,4 (32,1)	14,4
1953	8,0	14,3	59,9 (42,7)	16,2
1954	8,8	12,4	61,6 (42,4)	16,0
1955	8,0	12,2	63,7 (44,2)	15,3
1956	8,8	12,2	63,5 (40,3)	14,1
1957	13,5	14,7	57,1 (36,1)	12,7
1958	14,0	14,4	58,3 (34,6)	11,7
1959	15,2	12,2	56,4 (31,1)	15,6
1960	17,4	9,9	56,0 (29,2)	16,2
1961	17,0	11,5	55,7 (29,0)	15,0
1962	13,8	12,5	57,3 (30,5)	15,6
1963	14,2	12,2	56,1 (31,4)	16,2
1964	13,1	13,0	58,9 (31,6)	14,0
1965	12,3	14,3	58,4 (31,6)	13,7
1966	11,1	13,2	59,4 (30,9)	15,2
1967	12,5	12,2	59,2 (28,0)	14,7
1968	11,7	12,0	60,4 (32,2)	14,5
1969	10,4	11,8	61,7 (32,4)	14,4
1970	10,6	14,2	55,9 (27,9)	17,1
1971	10,0	13,9	60,2 (29,3)	13,7
1972	9,6	14,2	60,7 (32,2)	13,8
1973	9,7	14,4	59,8 (30,5)	14,1
1974	9,4	20,0	52,6 (21,3)	16,0
1975	10,5	17,6	54,3 (27,4)	15,4
1976	9,7	16,7	54,9 (27,5)	16,4
1977	9,7	14,6	56,9 (30,7)	17,1
1978	7,9	13,4	60,7 (33,0)	15,7
1979	7,8	14,1	60,6 (32,1)	15,5
1980	6,9	16,6	59,5 (30,4)	14,2

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-1981.

1. Ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου ιδιωτικές και δημόσιες (παραλείπονται οι επενδύσεις στα ορυχεία).
2. Επενδύσεις στην ενέργεια, ύδρευση, αποχέτευση, μεταφορές, επικοινωνίες, κατοικίες.
3. Επενδύσεις σε κατοικίες.

ποίηση όχι μόνο αυξάνονται με βραδύτερο ρυθμό από ό,τι οι επενδύσεις στους άλλους κλάδους του δευτερογενούς τομέα¹⁷³ αλλά και αποτελούν πολύ μικρότερο τμήμα του ΑΕΠ σε σχέση με τις αντίστοιχες επενδύσεις στις μητροπολιτικές χώρες. Έτσι, στην περίοδο 1960-76 οι επενδύσεις στη μεταποίηση αποτελούσαν το 3% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι μέσου όρου πάνω από 5% στην ΕΟΚ και 4,5% στις χώρες του ΟΟΣΑ¹⁷⁴.

Η αδυναμία της μεταποίησης να προσελκύσει σημαντικό τμήμα των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου μπορεί να εξηγηθεί αν ερευνήσουμε τις προτιμήσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, αντίστοιχα, ως προς τους τρόπους διάθεσης των επενδυτικών κεφαλαίων. Οι ιδιωτικές επενδύσεις αποτελούσαν στη μεταπολεμική περίοδο το 72% περίπου των συνολικών επενδύσεων. Από αυτές, το 41,5% στρεφόταν προς τις κατασκευές κατοικιών¹⁷⁵. Από την άλλη μεριά, τα 2/3 περίπου των κρατικών επενδύσεων, που αποτελούσαν το υπόλοιπο 28% των συνολικών επενδύσεων, στρέφονταν προς τα έργα υποδομής (ενέργεια, μεταφορές, επικοινωνίες). Η συγκέντρωση, επομένως, των επενδύσεων στο κοινωνικό κεφάλαιο εξηγείται από τις προτιμήσεις αυτές του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα.

Και όσον αφορά τις προτιμήσεις του δημόσιου τομέα δεν είναι δύσκολο να εξηγηθούν, αν πάρουμε υπόψη το βασικό στόχο της κρατικής πολιτικής: τη δημιουργία, δηλαδή, εξωτερικών οικονομιών για το ιδιωτικό κεφάλαιο, με την έμμεση κάλυψη τμήματος των πάγιων εξόδων παραγωγής από το Κράτος, κατά τρόπο που η ιδιωτική επενδυτική δραστηριότητα να γίνεται από τη μια μεριά ευκολότερη και από την άλλη επικερδέστερη. Συγχρόνως, όμως, όπως έδειξε σχετική μελέτη, οι δημόσιες επενδύσεις στο «ανθρώπινο κεφάλαιο» (όπως αποκαλούνται από τους ορθόδοξους οικονομολόγους οι δαπάνες για την παιδεία) είναι σχετικά ασήμαντες, παρά τη σημασία τους στην αναπτυξιακή διαδικασία: σε έναν πίνακα 37 περιφερειακών χωρών, η Ελλάδα, στην αρχή της βιομηχανικής της άνοιξης, κατατάσσεται τελευταία ως προς τις δαπάνες τού είδους αυτού, μια και ξοδεύει 97% λιγότερο για την εκπαίδευση από άλλες χώρες με παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης¹⁷⁶.

Όσον αφορά τις προτιμήσεις του ιδιωτικού τομέα, θα πρέπει κατ' αρχήν να σημειωθεί ότι όχι μόνο οι επενδύσεις σε κατοικίες αντιπροσωπεύουν διπλάσια αναλογία μέσα στο ΑΕΠ σε σχέση με την αναλογία των μεταποιητικών επενδύσεων αλλά και ότι απορροφούν σημαντικά υψηλότερο τμήμα των επενδύσεων κεφαλαίου από τη μέση αναλογία στις χώρες του ΟΟΣΑ¹⁷⁷ και κατατάσσουν την Ελλάδα επικεφαλής μιας σειράς μητροπολιτικών και

περιφερειακών χωρών¹⁷⁸ ως προς τις επενδύσεις του τύπου αυτού.

Η οικονομική σημασία της διάρθρωσης αυτής των επενδύσεων αναφέρεται τόσο στην παραγωγικότητα της συγκεκριμένης διάρθρωσης όσο και στις γενικότερες επιπτώσεις της σε σχέση με το χαρακτήρα της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι οι μεταποιητικές επενδύσεις παρουσιάζουν στην εξεταζόμενη περίοδο τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα κεφαλαίου, ενώ, αντίστροφα, οι επενδύσεις στις κατοικίες παρουσιάζουν τη μικρότερη παραγωγικότητα¹⁷⁹. Το σοβαρό αυτό μειονέκτημα των επενδύσεων σε κατοικίες θα μπορούσε φυσικά να αντισταθμιστεί από το πλεονέκτημα ότι οι επενδύσεις αυτές συνέβαλαν σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο στη δημιουργία ενεργού ζήτησης και απασχόλησης καθώς και στη διατήρηση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης¹⁸⁰. Το πλεονέκτημα, όμως, αυτό θα είχε καθοριστική σημασία μόνο στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής, όπου η επέκταση της οικοδομικής δραστηριότητας θα οδηγούσε, μέσω των κλαδικών διασυνδέσεων, σε επέκταση ολόκληρης της δομής. Και ως ένα βαθμό, βέβαια, αυτό ακριβώς συνέβη λόγω των σχετικά υψηλών συνδέσεων προς τα πίσω που χαρακτηρίζουν τον κλάδο των κατασκευών (βλ. παράστημα), καθώς και λόγω της υψηλής απορροφητικότητας εργασίας που διακρίνει τον κλάδο αυτό.

Η έλλειψη, όμως, ολοκληρωμένης δομής που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία σήμαινε συγχρόνως ότι κάθε σημαντική αύξηση του εθνικού εισοδήματος, που βασιζόταν σε αντίστοιχη αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, διεύρυνε ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης, με αντίστοιχες συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών. Αν πάρουμε τώρα υπόψη ότι σημαντικό τμήμα των επενδύσεων στις κατοικίες χρηματοδοτείται σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο από τις μεταβιβάσεις των Ελλήνων του εξωτερικού¹⁸¹, οι οποίες υποτίθεται ότι έχουν ως λειτουργία ακριβώς την κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο (βλ. κεφ. Δ), τότε μπορούμε να αντιληφθούμε το φαύλο κύκλο στον οποίο κινείται η ελληνική οικονομία: Από τη μια μεριά, το πλεονάζον εργατικό δυναμικό εξάγεται στις μητροπολιτικές χώρες με σκοπό - στο οικονομικό επίπεδο - την επίλυση κυρίως των προβλημάτων της απασχόλησης και του ισοζυγίου πληρωμών. Και από την άλλη, οι μεταβιβάσεις των Ελλήνων του εξωτερικού συντελούν μεν βραχυχρόνια στην κάλυψη σημαντικού τμήματος του ελλείμματος, αλλά και ενισχύουν ακόμα πιο πολύ τον καταναλωτικό χαρακτήρα της οικονομίας, διευρύνουν το άνοιγμα παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης και οδηγούν

σε μια μακροχρόνια επιδεινωτική τάση στο ισοζύγιο.

Επομένως, η συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων στην Ελλάδα, με την ανισομέρεια που τη χαρακτηρίζει όσον αφορά την κατανομή των επενδυτικών πόρων μεταξύ μεταποίησης και κοινωνικού κεφαλαίου (κυρίως κατοικιών), δεν είναι ούτε τυχαία αλλά ούτε και μπορεί να αποδοθεί σε κάποια κρατική επιλογή για ένα «εξαρτημένο μοντέλο ανάπτυξης». Το Κράτος μπορεί να έπαιξε, σε μερικές περιόδους, ρόλο ενισχυτικό της οικοδομικής, για παράδειγμα, δραστηριότητας, αλλά ο ρόλος αυτός ήταν ευκαιριακός και απέβλεπε στη διατήρηση υψηλών επιπέδων ποσοτικής ανάπτυξης και απασχόλησης και όχι σε οποιουσδήποτε διαρθρωτικούς στόχους. Δηλαδή, είναι ο γενικότερος εξαρτημένος χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, όπως διαμορφώθηκε ιστορικά, που μπορεί να εξηγήσει τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου στη χώρα μας και όχι οποιουδήποτε «συνωμοσίες» σε κρατικό, πολυεθνικό ή άλλο επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, η διάρθρωση μιας εξαρτημένης οικονομίας όπως η ελληνική μπορεί να εξηγήσει σε σημαντικό βαθμό τη συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων, αν πάρουμε υπόψη μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της, όπως:

- Τη σχετική στενότητα εναλλακτικών ευκαιριών επενδύσεων που αποκομίζουν εύκολα και σίγουρα κέρδη, δεδομένων του μικρού μεγέθους της αγοράς¹⁸³, που δεν εξασφαλίζει αντίστοιχα κέρδη στη μικρής κλίμακας βιομηχανία και του ανταγωνισμού του μητροπολιτικού κεφαλαίου. Είναι, άλλωστε, γνωστή η κερδοσκοπία στις τιμές των ακινήτων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπως επίσης έχει διαπιστωθεί ότι η αποδοτικότητα του κεφαλαίου που επενδύεται στα ακίνητα είναι, από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά, σημαντικά υψηλότερη σε σχέση με όλες τις άλλες μορφές περιουσιακών στοιχείων¹⁸³. Το θέμα, λοιπόν, δεν είναι, όπως μερικοί υποστηρικτές των επενδύσεων σε κατοικίες νομίζουν¹⁸⁴, ότι εφόσον δεν μπορεί να θεμελιωθεί πώς σημαντικός όγκος *επιχειρηματικών* επενδύσεων στράφηκε προς τα ακίνητα, άρα δεν μπορεί να σταθεί και η θέση ότι υπάρχει σημαντική απορρόφηση κεφαλαίου σε μη παραγωγικούς σκοπούς. Γιατί ακριβώς η έλλειψη αναπτυγμένης αγοράς κεφαλαίου, σε συνδυασμό με την έλλειψη ευκαιριών στη μεταποίηση οδήγησαν στη συγκεκριμένη διάρθρωση των επενδύσεων. Η πρώτη έλλειψη συνεπαγόταν την απουσία αποτελεσματικού μηχανισμού διοχέτευσης των σημαντικών αποταμιεύσεων¹⁸⁵ της μεταπολεμικής περιόδου σε παραγωγικές επενδύσεις. Η δεύτερη έλλειψη είχε την αιτία της στο γεγονός ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση δεν παρείχαν τον ίδιο βαθμό ασφάλειας και αποδοτικότητας όπως οι επενδύσεις

στα ακίνητα ή στις υπηρεσίες. Είναι χαρακτηριστικό, σε σχέση με τις τελευταίες, ότι σύμφωνα με στοιχεία της IGAP για το 1981, η αποδοτικότητα ιδίων κεφαλαίων ήταν 24,2% για τις 100 μεγαλύτερες εμπορικές επιχειρήσεις έναντι 1,7% για τις 100 μεγαλύτερες βιομηχανικές.

- Τη σημαντική ανισότητα εισοδημάτων, που ωθεί μεγάλο τμήμα του υπερπροϊόντος προς την πολυτελή κατανάλωση και τις κατοικίες¹⁸⁶, πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι ο μεταπολεμικός οικοδομικός οργανισμός δεν οδήγησε σε αντίστοιχου βαθμού επίλυση του στεγαστικού προβλήματος του ελληνικού λαού¹⁸⁷.

- Την ανισομέρεια μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και καταναλωτικής δομής, στην οποία συμβάλλουν αποφασιστικά ο παρασιτικός τριτογενής τομέας και η μετανάστευση.

Αν τώρα στους γενικούς αυτούς λόγους προσθέσουμε και μερικούς συγκεκριμένους ιστορικούς, δημογραφικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που χαρακτηρίζουν ειδικότερα τη χώρα μας (προϊκα, κληροδότηση, κ.λπ.), μπορούμε να εξηγήσουμε τη συγκέντρωση του εγχώριου κεφαλαίου στον τομέα των κατασκευών.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε από την εξέταση της μεταπολεμικής διάρθρωσης των επενδύσεων είναι ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση δεν απορροφούν σημαντικό τμήμα των διαθέσιμων κεφαλαίων για να στηρίξουν μια σημαντική επέκταση του μεταποιητικού τομέα μέσα στην οικονομία¹⁸⁸. Αν τώρα στο γεγονός αυτό προσθέσουμε την ιδιαίτερη προτίμηση του ξένου κεφαλαίου προς τη βιομηχανία (όπως αναφέραμε στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού, το 70-80% των ξένων κεφαλαίων στρέφεται στη βιομηχανία), τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι οποιαδήποτε σημαντική εκβιομηχάνιση σημειώνεται στη μεταπολεμική Ελλάδα γίνεται κατά βάση χάρη στη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου, πράγμα που οδήγησε και στο δυϊσμό του ελληνικού μεταποιητικού τομέα, που αποτελεί το επόμενο θέμα που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο αυτό.

6. Ο δυϊσμός της ελληνικής μεταποίησης

Είδαμε τις σημαντικές μεταβολές που σημειώνονται στο επενδυτικό πρότυπο κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου καθώς και το ρόλο του ξένου κεφαλαίου και της ξένης αγοράς σε σχέση με τις μεταβολές αυτές. Μια από τις βασικές συνέπειες της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, που ανθεί στη χώρα μας από τα μέσα της δεκαετίας του '60, είναι ο δυϊκός χαρακτήρας που παίρνει

η μεταποιητική παραγωγή. Ο δυϊσμός αυτός εκδηλώνεται πρωταρχικά στο επίπεδο παραγωγικών μονάδων / παραγωγικών τύπων με τη συνύπαρξη, από τη μια μεριά, μεγάλων μονάδων με σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας, με υψηλό επίπεδο παραγωγικότητας και χρήση προχωρημένων μεθόδων παραγωγής και από την άλλη, μικρών μονάδων, με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας, αντίστοιχα χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας και χρησιμοποίηση μη προχωρημένης τεχνολογίας.

Στο κλαδικό επίπεδο ο δυϊσμός αυτός δεν είναι τόσο φανερός, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη το γεγονός που σημειώσαμε ήδη, δηλαδή της διείσδυσης στους σύγχρονους κλάδους ντόπιων μονάδων με μικρό μέγεθος και χαμηλή παραγωγικότητα κατά την περίοδο 1973-80. Εν τούτοις, ακόμα και στο διψήφιο κλαδικό επίπεδο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα σημαντικό δυϊσμό στη μεταποιητική παραγωγή. Είναι ο δυϊσμός που παρατηρείται βασικά μεταξύ των παραδοσιακών και των σύγχρονων κλάδων. Στις συγκρίσεις που θα ακολουθήσουν, όσον αφορά τους δύο αυτούς τύπους μεταποιητικών κλάδων, θα κατατάξουμε στους παραδοσιακούς κλάδους τους κλάδους τροφίμων, ποτών, καπνού, υφαντικών, ενδυμάτων - υποδημάτων, ξύλου, επίπλων, δερμάτων και μη μεταλλικών ορυκτών. Οι κλάδοι αυτοί, τόσο στην προπολεμική όσο και στη μεταπολεμική μέχρι το 1965 περίοδο, αντιπροσωπεύουν το 70% περίπου της μεταποιητικής παραγωγής, ενώ στη μετά το 1965 περίοδο το ποσοστό αυτό πέφτει κάτω από το 60%. Στους σύγχρονους κλάδους θα κατατάξουμε τους κλάδους βασικών μετάλλων, χημικών, ελαστικού - πλαστικών, πετρελαιοειδών, μηχανών, ηλεκτρικών μηχανών - συσκευών, μεταφορικών και μεταλλικών προϊόντων¹⁸⁹. Οι κλάδοι αυτοί αντιπροσωπεύουν το 23% περίπου της μεταποιητικής παραγωγής στη μέχρι το 1965 περίοδο και πάνω από το 1/3 της παραγωγής στη μετά το έτος αυτό περίοδο.

Οι κλάδοι των ελαφρών καταναλωτικών αγαθών, που αποτελούν κατά βάση τους παραδοσιακούς κλάδους στις εξαρτημένες χώρες, αναπτύσσονται από το ντόπιο κεφάλαιο συνήθως υπό ειδικές ιστορικές συνθήκες, που συνεπάγονται τη χαλάρωση των δεσμών με τις μητροπολιτικές χώρες (πόλεμοι, οικονομικές κρίσεις) στα πλαίσια μιας υψηλού βαθμού κρατικής προστασίας. Στην Ελλάδα το ντόπιο κεφάλαιο, που στράφηκε στη μεταποίηση κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, απέβλεπε κατά κανόνα στην κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς σε ελαφρά καταναλωτικά αγαθά¹⁹⁰. Μεταπολεμικά, το εγχώριο κεφάλαιο που δεν περιήλθε σε σχέση εξάρτησης από το ξένο στράφηκε ουσιαστικά σε επενδύσεις έξω από το μεταποιητικό τομέα (οικοδομές, τουρι-

στικές επιχειρήσεις, εμπόριο, κ.λπ.). Στο βαθμό, όμως, που η μεταποίηση τράβηξε το ενδιαφέρον του ντόπιου κεφαλαίου, και πά-λι οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης και όχι οι σύγχρονοι κλάδοι προχωρημένης τεχνολογίας - η δομή του εξωτερικού δα-σμολογίου έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των ντόπιων επενδυτικών προτιμήσεων¹⁹¹ - ήταν εκείνοι που απορρόφησαν τη συντριπτική πλειοψηφία των εγχώριων κεφαλαίων.

Οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης κυριαρχούνται σχε-δόν αποκλειστικά από το ντόπιο κεφάλαιο στην περίοδο μέχρι το 1973, ενώ από το έτος αυτό και μετά παρατηρείται, όπως είδαμε, μια αυξανόμενη τάση διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου σε μερι-κούς από τους κλάδους αυτούς. Παρά τις τάσεις αυτές, όμως, οι παραδοσιακοί κλάδοι διακρίνονται, σε σημαντικό βαθμό ακόμα, από:

- χαμηλό βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους
- χαμηλό βαθμό καθετοποίησης
- σχετικά υψηλή ένταση εργασίας και σχετικά χαμηλή ένταση κεφαλαίου
- μικρές μονάδες παραγωγής με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης εργασίας και κεφαλαίου
- χαμηλή παραγωγικότητα.

Αντίστροφα, οι σύγχρονοι κλάδοι της μεταποίησης, που δη-μιουργούνται και επεκτείνονται βασικά στην περίοδο 1965-73 από το ξένο κεφάλαιο, με σημαντικό εξαγωγικό προσανατολισμό, διακρίνονται από:

- υψηλό βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους
- υψηλό βαθμό καθετοποίησης
- σχετικά χαμηλή ένταση εργασίας και σχετικά υψηλή ένταση κεφαλαίου
- μεγάλες μονάδες με σημαντικό βαθμό συγκέντρωσης εργασίας και κεφαλαίου
- υψηλή παραγωγικότητα.

Θα εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά αυτά σε σχέση με τη διάκρι-ση μεταξύ παραδοσιακών και σύγχρονων κλάδων.

Βαθμός συνδέσεων μεταξύ κλάδων

Όπως είδαμε στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού, όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι που αναπτύσσονται στη μετά το 1965 περίοδο ανήκουν στους τομείς-κλειδιά, που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω. Τέτοιοι κλάδοι είναι η βασική μεταλλουργία, οι χημικές βιομηχανίες, ο

κλάδος επεξεργασίας πετρελαίου και άνθρακα και ο κλάδος μεταλλικών προϊόντων. Είναι ακόμα οι κλάδοι των μηχανών, ηλεκτρικών μηχανών - συσκευών και μεταφορικών, που μολονότι δεν ικανοποιούν τα τυπικά κριτήρια (για λόγους που αναφέραμε), θα μπορούσαν να καταταχθούν στους τομείς-κλειδιά. Τέλος, ο κλάδος ελαστικού - πλαστικών είναι ο μόνος σύγχρονος κλάδος που δεν ανήκει στους τομείς-κλειδιά αλλά εμφανίζει συγχρόνως υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

Αντίθετα, όσον αφορά τους παραδοσιακούς κλάδους, ο μόνος κλάδος που ικανοποιεί τα κριτήρια του τομέα-κλειδί είναι η βιομηχανία ερίου και βάμβακος, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι μερικοί από τους παραδοσιακούς κλάδους παρουσιάζουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω: μη μεταλλικά ορυκτά, ενδύματα - υποδήματα, είδη διατροφής, έπιπλα - ξύλο, δέρματα. Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε είναι ότι οι σύγχρονοι κλάδοι παρουσιάζουν σαφώς μεγαλύτερο βαθμό συνδέσεων με τους άλλους κλάδους, σε σύγκριση με τους παραδοσιακούς.

Βαθμός καθετοποίησης

Όσον αφορά το βαθμό καθετοποίησης, όπως μετριέται από το ποσοστό προστιθέμενης αξίας στην ακαθάριστη αξία παραγωγής, είναι φανερό από τον Πίν. Γ21 ότι οι σύγχρονοι κλάδοι χαρακτηρίζονται από σαφώς μεγαλύτερο βαθμό καθετοποίησης σε σχέση με τους παραδοσιακούς. Έτσι, στην πρώτη περίοδο εξαρτημένης ανάπτυξης (1965-73) οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, ποσοστό προστιθέμενης αξίας 36,5% έναντι 41,5% στους σύγχρονους κλάδους¹⁹².

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ακόμα και στη δεύτερη περίοδο (1974-80), που ο βαθμός καθετοποίησης των σύγχρονων κλάδων μειώνεται αναλογικά περισσότερο (λόγω της διείσδυσης στους κλάδους αυτούς ντόπιων επιχειρήσεων σε δορυφορικές των ξένων δραστηριότητες καθώς και λόγω του χαρακτήρα έντασης ενέργειας των κλάδων αυτών), οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, μικρότερο βαθμό καθετοποίησης από τους σύγχρονους (34% έναντι 36%).

Ένταση κεφαλαίου και εργασίας

Ο βαθμός απορροφητικότητας εργασίας στην παραγωγή εξαρ-

τάται από το βαθμό εντατικότητας στη χρήση κεφαλαίου σε σχέση με το βαθμό εντατικότητας στη χρήση εργασίας, δηλαδή από το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας. Όπως τονίζεται αλλού (βλ. εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού και κεφ. Ε), το είδος της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας εξαρτάται πολύ περισσότερο από τον τύπο παραγωγής (το είδος, δηλαδή, του παραγόμενου προϊόντος, το στάδιο παραγωγής, την κλίμακα παραγωγής) και πολύ λιγότερο από τις τιμές των συντελεστών παραγωγής. Έτσι, στους βιομηχανικούς «κλάδους επεξεργασίας» (χημικά, πλαστικά, βασικά μέταλλα) η κύρια παραγωγική διαδικασία αναφέρεται στη μετατροπή ενός υλικού, συνήθως μέσω χημικής διαδικασίας, σε τελικό προϊόν. Σ' αυτούς ακριβώς τους κλάδους τεχνικοί λόγοι απαιτούν σημαντική χρήση μηχανών. Το εργατικό κόστος, επομένως, αποτελεί για τους κλάδους αυτούς σχετικά μη σημαντικό τμήμα των εξόδων παραγωγής. Οι κλάδοι, δηλαδή, αυτοί είναι, σχεδόν εξ ορισμού, κλάδοι έντασης κεφαλαίου, στους οποίους η μηχανοποίηση της παραγωγής αυξάνει ανάλογα με την κλίμακα παραγωγής.

Για να μετρήσουμε την ένταση εργασίας και κεφαλαίου στη μεταποίηση, χρησιμοποιήσαμε μια σειρά κριτήρια που αναφέρονται στην ένταση ενέργειας καθώς και στη διάρθρωση της απασχόλησης σε σχέση με τη διάρθρωση παραγωγής. Όσον αφορά την ένταση κεφαλαίου, προτιμήσαμε να τη μετρήσουμε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας και καυσίμων μηχανικού εξοπλισμού, παρά με βάση το συχνά χρησιμοποιούμενο μέτρο των πάγιων κεφαλαίων ανά απασχολούμενο. Δεδομένης της συχνής διαστρέβλωσης των στοιχείων που συνεπάγεται η χρήση της σχέσης κεφαλαίων / απασχόλησης, λόγω της διαφοράς μεταξύ κεφαλαίου που διαθέτει μια επιχείρηση και κεφαλαίου που πραγματικά χρησιμοποιεί και εφόσον, έτσι κι αλλιώς, υπάρχει πολύ σημαντική στατιστική συσχέτιση μεταξύ έντασης ενέργειας και έντασης κεφαλαίου, η χρήση των δεικτών έντασης ενέργειας είναι πιθανό να δίνει μια καλύτερη ένδειξη της πραγματικής έντασης κεφαλαίου. Όπως προκύπτει από τον Πίν. Γ24, είναι σαφές ότι η ένταση αυτή, είτε τη μετρήσουμε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας είτε με βάση την κατά κεφαλήν κατανάλωση καυσίμων μηχανικού εξοπλισμού, είναι σημαντικά υψηλότερη στους κύριους σύγχρονους κλάδους των βασικών μετάλλων, ελαστικού - πλαστικών, πετρελαιοειδών, χημικών (που παράγουν το 1/5 περίπου της συνολικής μεταποιητικής αξίας) από ό,τι στους παραδοσιακούς κλάδους. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικοί οι δείκτες των αποκλίσεων, που για όλους τους παραδοσιακούς κλάδους (εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά)

παρουσιάζουν κάτω από το μέσο απόκλιση ως προς την ένταση κεφαλαίου¹⁹³.

Ως δείκτη της εντατικότητας εργασίας χρησιμοποιήσαμε τη σχέση της αναλογίας απασχόλησης προς την αναλογία του

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ24: Δείκτες έντασης ενέργειας στη μεταποίηση το 1975

Κλάδος	Κατά κεφα- λήν καταν. ηλεκτρικού (δρχ.)	Δείκτης από- κλισης	Κατά κεφα- λήν καταν. καυσίμων' (δρχ.)	Δείκτης από- κλισης
Είδη διατροφής	6.604	69	10.692	79
Ποτά	4.946	52	8.987	66
Καπνός	2.780	34	1.321	10
Υφαντικά	9.649	101	4.666	34
Υπόδ.-ενδύματα	2.316	24	229	2
Ξύλο-φελλός	5.088	53	2.583	19
Έπιπλα	3.251	34	327	2
Χαρτί	14.792	154	24.951	184
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	3.741	39	479	4
Δέρματα-γούνες	3.208	33	1.215	9
Ελαστικό-πλαστικά	11.648	122	3.670	27
Χημικά	28.092	293	18.441	136
Πετρελαιοειδή	29.063	303	181.910	1.341
Μη μεταλλ. ορυκτά	21.858	228	66.515	490
Βασικά μέταλλα	142.038	482	241.897	1.783
Μεταλλ. προϊόντα	5.285	55	3.205	24
Μηχανές-συσκευές	3.521	37	1.601	12
Ηλεκτρικές μηχ.	4.480	47	1.943	14
Μεταφορικά	2.715	28	1.816	13
Λοιπές βιομηχανίες	2.660	28	505	4
ΣΥΝΟΛΟ	9.586	100	13.564	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Μηχανικού εξοπλισμού.

προϊόντος κάθε κλάδου. Η στήλη 3 του Πίν. Γ25 μας δείχνει τι ποσοστό της μεταποιητικής απασχόλησης αντιστοιχεί σε κάθε 1% της μεταποιητικής παραγωγής κάθε κλάδου. Όσο, δηλαδή, μεγαλύτερο ποσοστό της μεταποιητικής παραγωγής - σε σχέση με το ποσοστό μεταποιητικής απασχόλησης - έχει ένας κλάδος, τόσο μικρότερος είναι ο δείκτης εντατικότητας εργασίας, μια και αυτό σημαίνει ότι απασχολεί μικρότερο - σχετικά με το «βάρος» του

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ25: Δείκτες εντατικότητας εργασίας στη μεταποίηση το 1975

Κλάδος	(1) Διάρθρωση μεταποιητικής απασχόλησης	(2) Διάρθρωση μεταποιητικής παραγωγής	(3)=(1):(2) Δείκτης εντατικότητας εργασίας
Είδη διατροφής	16,52	19,28	0,86
Ποτά	2,19	3,13	0,70
Καπνός	1,37	2,69	0,51
Υφαντικά	12,26	12,57	0,98
Υποδ.-ενδύματα	11,58	5,74	2,02
Ξύλο-φελλός	5,13	2,62	1,96
Έπιπλα	4,57	1,78	2,57
Χαρτί	1,43	1,95	0,73
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	2,50	1,79	1,40
Δέρματα-γούνες	1,78	1,20	1,48
Ελαστικό-πλαστικά	2,73	2,87	0,95
Χημικά	3,54	7,03	0,50
Πετρελαιοειδή	0,66	7,95	0,08
Μη μεταλλ. ορυκτά	6,17	5,45	1,13
Βασικά μέταλλα	1,58	6,62	0,24
Μεταλλ. προϊόντα	8,45	6,24	1,35
Μηχανές-συσκευές	3,43	2,39	1,44
Ηλεκτρικές μηχανές	4,25	3,91	1,09
Μεταφορικά	7,91	4,03	1,96
Λοιπές βιομηχανίες	1,95	0,76	2,57
ΣΥΝΟΛΟ	100,00	100,00	

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

στο σύνολο της παραγωγής - ποσοστό της συνολικής απασχόλησης. Οι βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες, για παράδειγμα, παράγουν το 6,6% της συνολικής μεταποιητικής παραγωγής το 1975, αλλά απασχολούν μόνο το 1,6% της συνολικής απασχόλησης στη μεταποίηση και έχουν, κατά συνέπεια, πολύ χαμηλό δείκτη εντατικότητας εργασίας σε σχέση με την αξία παραγωγής τους (0,24).

Όπως φαίνεται από τη στήλη 3 του Πίν. Γ25, ανάλογο σχετικά χαμηλό βαθμό εντατικότητας εργασίας δείχνουν και οι κλάδοι των χημικών, πετρελαιοειδών, ελαστικού - πλαστικών και ηλεκτρικών μηχανών ενώ, αντίστροφα, παρουσιάζουν σχετικά υψηλό βαθμό εντατικότητας εργασίας οι παραδοσιακοί κλάδοι των ενδυμάτων - υποδημάτων, ξύλου - φελλού, επίπλων και δερμάτων. Έτσι, ο δείκτης εντατικότητας εργασίας είναι, κατά μέσο όρο, 1,36 για τους παραδοσιακούς κλάδους έναντι 0,95 στους σύγχρονους κλάδους, ενώ ο γενικός μέσος όρος είναι 1,22¹⁹⁴.

Οι σημαντικές αποκλίσεις κάτω από τη μέση ένταση εργασίας των βασικών σύγχρονων κλάδων έχουν, βέβαια, αντίστοιχες συνέπειες στην απορροφητικότητα εργασίας. Για να μετρήσουμε την απορροφητικότητα εργασίας κάθε κλάδου χρησιμοποιήσαμε το λόγο του δείκτη απασχόλησης προς το δείκτη παραγωγής για τις περιόδους 1958/59 - 1969 και 1969/70 - 1978. Όπως φαίνεται από τον Πίν. Γ26, στη δεκαετία του '60, όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι (εκτός από την καπνοβιομηχανία, που παρουσιάζει σημαντική απόλυτη μείωση της αναλογίας απασχόλησης, και τα υφαντικά που παρουσιάζουν ελάχιστη κάτω από το μέσο απόκλιση) δείχνουν σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις ως προς το βαθμό απορροφητικότητας εργασίας. Αντίστροφα, όλοι οι σημαντικοί σύγχρονοι κλάδοι (ελαστικό - πλαστικά, χημικά, βασικά μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, που απασχολούν το 1969 πάνω από το 50% της συνολικής εργασίας των σύγχρονων κλάδων) παρουσιάζουν σημαντικές κάτω από το μέσο αποκλίσεις.

Στη δεκαετία του '70, όμως, παρατηρείται μια αντιστροφή των τάσεων αυτών. Όλοι σχεδόν οι παραδοσιακοί κλάδοι παρουσιάζουν τώρα κάτω από το μέσο απόκλιση (εκτός από τα έπιπλα και τα δέρματα), ενώ όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι κλάδοι (εκτός από τα πετρελαιοειδή και τα μεταλλικά προϊόντα, που έχουν ελάχιστες κάτω από το μέσο αποκλίσεις) δείχνουν πάνω από το μέσο αποκλίσεις¹⁹⁵. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι δυσεξήγητο αν πάρουμε υπόψη την ερμηνεία που δώσαμε παραπάνω σχετικά με τις μεταβολές στην προστιθέμενη αξία. Η αποφυγή, δηλαδή, σημαντικών ξένων επενδύσεων στην περίοδο αυτή στους σύγχρονους κλάδους και η παρατηρούμενη παράλληλη διείσδυση ντόπιου κεφαλαίου

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ26: Δείκτες απορροφητικότητας εργασίας στη μεταποίηση, 1958-1978

Κλάδος	Δείκτης παραγωγής (1)		Δείκτης απασχόλησης (2)		Δείκτης απόρρ. εργασίας (2):(1)		Δείκτης απόκλισης	
	1969	1978	1969	1978	1969	1978	1969	1978
	(1959=100)	(1970=100)	(1958=100)	(1969=100)				
Είδη διατροφής	154,1	155,5	113,3	115,7	0,74	0,74	140	100
Ποτά	201,3	196,0	153,5	116,2	0,76	0,59	143	80
Καπνός	134,7	147,9	49,0	74,3	0,36	0,50	68	68
Υφαντικά	200,5	208,1	103,2	142,6	0,51	0,69	96	93
Υποδ.-ενδύματα	141,6	230,3	92,4	140,2	0,65	0,61	123	82
Ξύλο-φελλός	172,1	182,2	128,9	109,0	0,75	0,60	141	81
Έπιπλα	72,9	129,9	123,2	118,1	1,69	0,91	319	123
Χαρτί	252,4	160,0	162,5	141,3	0,64	0,88	121	119
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	117,7	118,9	146,9	122,5	1,25	1,03	236	139
Δέρματα-γούνες	109,7	90,7	171,6	150,3	1,56	1,66	294	224
Ελαστικό-πλαστικά	632,2	202,2	207,7	179,8	0,33	0,89	62	120
Χημικά	406,6	207,1	135,8	160,0	0,33	0,77	62	104
Πετρελαιοειδή	275,2	227,0	483,3	160,9	1,76	0,71	332	%
Μη μεταλλ. ορυκτά	244,8	204,8	137,9	128,0	0,56	0,63	106	85
Βασικά μέταλλα	942,9	176,8	300,0	171,7	0,32	0,97	60	131
Μεταλλ. προϊόντα	270,3	174,8	130,0	125,5	0,48	0,72	91	97
Μηχανές-συσκευές	75,0	148,4	182,9	129,5	2,44	0,87	460	118
Ηλεκτρικές μηχανές	258,3	180,6	203,3	166,3	0,79	0,92	149	124
Μεταφορικά	217,8	139,4	153,9	179,7	0,71	1,29	134	174
Λοιπές βιομηχανίες	296,7	237,7	189,8	121,6	0,64	0,51	121	69
ΣΥΝΟΛΟ	229,2	181,7	121,2	133,9	0,53	0,74	100	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Απογραφών Βιομηχανίας 1969 και 1978 και του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος.

σε δορυφορικές προς τις ξένες επιχειρήσεις δραστηριότητες οδήγησαν - σε κλαδικό επίπεδο - στην εντατικότερη χρήση του υπάρχοντος κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στους κλάδους αυτούς, μέσω της αύξησης του συντελεστή εργασίας. Από την άλλη μεριά, η ίδρυση νέων σύγχρονων μονάδων σε μερικούς παραδοσιακούς κλάδους (στην ίδρυση των οποίων το ξένο κεφάλαιο έπαιξε, όπως είδαμε, σημαντικό ρόλο) οδήγησε σε κάποια μετατόπιση σε μεθόδους έντασης κεφαλαίου και σε μείωση της απορροφητικότητας εργασίας, αντίστοιχα.

Βαθμός συγκέντρωσης

Είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου αυτού την ανισομέρεια που χαρακτηρίζει τη συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας στη μεταποίηση. Αποτελεί, άλλωστε, κοινό χαρακτηριστικό των εξαρτημένων χωρών ο πολύ χαμηλός βαθμός συγκέντρωσης που χαρακτηρίζει τον παραδοσιακό τομέα τους, πράγμα που σημαίνει ότι ένα πολύ σημαντικό τμήμα της βιομηχανικής παραγωγής τους προέρχεται, στην πραγματικότητα, από μικρές βιοτεχνίες που έχουν ελάχιστη σχέση με τις αντίστοιχες μονάδες των μητροπολιτικών χωρών. Το γεγονός, δηλαδή, ότι μικρές μονάδες υπάρχουν και, αριθμητικά τουλάχιστον, επικρατούν ακόμα και σήμερα στα μητροπολιτικά κέντρα δεν αλλάζει βασικά τα πράγματα, δεδομένου ότι οι μικρές μονάδες των χωρών αυτών διαφέρουν ποιοτικά από τις αντίστοιχες μονάδες στην περιφέρεια. Ενώ, δηλαδή, στις μητροπόλεις η επικράτηση μικρών μονάδων είναι αποτέλεσμα κατακόρυφης βιομηχανικής αποκέντρωσης, με την έννοια ότι οι μεγάλες μονάδες βρίσκουν συμφερότερη την απόσπαση ορισμένων λειτουργιών και την ανάθεσή τους σε μικρές εξειδικευμένες μονάδες, σε περιφερειακές χώρες όπως η Ελλάδα, οι μικρές μονάδες χαρακτηρίζονται ακριβώς από πολύ χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης.

Χαρακτηριστικό του βιοτεχνικού χαρακτήρα της μεταποίησης μας είναι ότι το 1975 (το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχει στατιστική έρευνα για το σύνολο της βιομηχανίας), όταν δηλαδή η «εκβιομηχάνιση» μας είχε ήδη συντελεστεί, το 43% των απασχολούμενων στη μεταποίηση εργαζόταν σε μονάδες που απασχολούν κάτω από 10 άτομα. Όπως δείχνουν οι Πίνακες Γ28 - Γ29, μεταξύ 1967 και 1975 το ποσοστό των απασχολούμενων σε μονάδες με πάνω από 10 άτομα μόλις αυξήθηκε από 47% σε 57% του συνόλου των εργαζομένων στη μεταποίηση (αύξηση 21% περίπου). Είναι, όμως, ενδεικτικό ότι την ίδια περίοδο η αναλογία των μονάδων που απασχολούν πάνω από 10 άτομα αυξήθηκε με

σχετικά ταχύτερο ρυθμό (25% περίπου), πράγμα που φυσικά σημαίνει αυξανόμενο βαθμό συγκέντρωσης στην ελληνική μεταποίηση.

Το συμπέρασμα αυτό για την αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης στη μεταποίηση επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του Πίν. Γ27, όσον αφορά τις επιχειρήσεις μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που το 1982 απασχολούν περίπου το 43% της συνολικής εργασίας στη μεταποίηση. Έτσι, οι μεγάλες επιχειρήσεις που απασχολούν κατά μέ-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ27: Συγκέντρωση κεφαλαίου και εργασίας στις μεταποιητικές επιχειρήσεις μορφής ΑΕ και ΕΠΕ, 1972-1982

	1972	1982	Δείκτης 1982 (1972=100)	Δείκτης απόκλισης
Απασχολούμενοι κατά επιχ.	138	111	80,4	100
Κεφάλαια κατά επιχ. (εκ. δρχ.)	86,6	425,7	491,6	100
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο (χιλ. δρχ.)	625,4	3837,3	613,6	100
Απασχολούμενοι κατά μεγάλη επιχ. (500 άτομα και πάνω)	1061	1178	111,0	138
Κεφάλαια κατά μεγάλη επιχ. (εκ. δρχ.)	768,5	5740,2	746,9	152
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο σε μεγάλες επιχ. (χιλ. δρχ.)	724,1	4872,1	672,8	110
Απασχολούμενοι κατά μεσαία επιχ. (100-499 άτομα)	216	204	94,4	117
Κεφάλαια κατά μεσαία επιχ. (εκ. δρχ.)	122,6	657,9	536,6	109
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο στις μεσαίες επιχ. (χιλ. δρχ.)	566,6	3.225,1	569,2	93
Απασχολούμενοι κατά μικρή επιχ. (10-99 άτομα)	41	36	87,8	109
Κεφάλαια κατά μικρή επιχ. (εκ. δρχ.)	21,6	106,6	493,5	100
Κεφάλαια κατά απασχολούμενο στις μικρές επιχ. (χιλ. δρχ.)	519,7	2.973,8	572,2	93

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων ICAP για τα έτη 1972 και 1982.

στο όρο πάνω από 500 άτομα αποτελούν το ίδιο έτος μόνο το 4% του συνολικού αριθμού επιχειρήσεων της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, αλλά απασχολούν το 41% της συνολικής εργασίας και απορροφούν το 52% των συνολικών κεφαλαίων των επιχειρήσεων της μορφής αυτής. Διαχρονικά, η συγκέντρωση στις μεγάλες επιχειρήσεις γίνεται ακόμα μεγαλύτερη μεταξύ 1972 και 1982. Όπως φαίνεται στον πίνακα, ενώ γενικά ο αριθμός των απασχολούμενων κατά επιχείρηση *μειώνεται* την περίοδο αυτή (κατά 20% περίπου), στις μεγάλες επιχειρήσεις αντίθετα *αυξάνεται* (κατά 11%). Ακόμα, η συγκέντρωση κεφαλαίου κατά επιχείρηση και κατά απασχολούμενο γίνεται σημαντικά μεγαλύτερη όσον αφορά τις μεγάλες επιχειρήσεις, με πολύ σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις, όπως δείχνει η τελευταία στήλη του ίδιου πίνακα.

Οι μεσαίες επιχειρήσεις, που αποτελούν σχεδόν το 20% του συνόλου των επιχειρήσεων της μορφής αυτής, παρουσιάζουν μείωση του αριθμού των απασχολούμενων κατά επιχείρηση και κάτω από το μέσο απόκλιση όσον αφορά την αύξηση του κεφαλαίου κατά απασχολούμενο. Τέλος, οι μικρές επιχειρήσεις, που απασχολούν 10-99 άτομα, αποτελούν το 70% σχεδόν των επιχειρήσεων της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, αλλά απασχολούν το 1982 μόνο το 22% της συνολικής εργασίας και απορροφούν μόλις το 17% των συνολικών κεφαλαίων. Διαχρονικά, η διασπορά γίνεται ακόμα μεγαλύτερη αφού, όπως φαίνεται στον πίνακα, οι μικρές επιχειρήσεις παρουσιάζουν το μεγαλύτερο βαθμό μείωσης του αριθμού των απασχολούμενων ανά επιχείρηση και κάτω από το μέσο απόκλιση, όσον αφορά τη συγκέντρωση κεφαλαίου.

Ακόμα, οι 100 μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανίες μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που αποτελούσαν το 1973 ποσοστό 6% του συνόλου εταιριών της μορφής αυτής, απασχολούσαν το 40% του συνόλου των απασχολούμενων στις ΑΕ/ΕΠΕ. Οι ίδιες 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις συγκέντρωναν στα χέρια τους τον ίδιο χρόνο το 56% των απασχολούμενων κεφαλαίων σε όλες τις ΑΕ/ΕΠΕ και πραγματοποιούσαν το 56% των συνολικών καθαρών κερδών και το 54% των πωλήσεων. Ο βαθμός αυτός συγκέντρωσης είναι εξαιρετικά σημαντικός αν πάρουμε υπόψη ότι στην αγγλική μεταποίηση, που θεωρείται σήμερα μια από τις πιο συγκεντρωμένες των μητροπολιτικών χωρών, οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις ελέγχουν το 40-41% του καθαρού μεταποιητικού προϊόντος¹⁹⁶. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι 100 μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις ανήκαν στους σύγχρονους τομείς-κλειδιά της οικονομίας μας, ενώ από τις 100 αυτές επιχειρήσεις πάνω από το 1/3 ελεγχόταν από το ξένο ή κοσμοπολίτικο κεφάλαιο, που συγκεντρώνει σχεδόν το μισό των πάγιων κεφαλαίων

των επιχειρήσεων αυτών. Τέλος, 10 μόνο επιχειρήσεις απασχολούσαν το 1975 το 15% των συνολικών κεφαλαίων και εισέπρατταν το 16% των καθαρών κερδών, πραγματοποιώντας το 18% των πωλήσεων¹⁹⁷.

Διαχρονικά, η συγκέντρωση αυτή δείχνει σημάδια μεγαλύτερης αύξησης: το 1982 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις της μορφής ΑΕ/ΕΠΕ, που αποτελούν το 3,8% του συνολικού αριθμού επιχειρήσεων της μορφής αυτής, απορροφούν το 57,4% των συνολικών κεφαλαίων και απασχολούν το 36,9% της συνολικής εργασίας¹⁹⁸. Το 1982, δηλαδή, ενώ οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν πολύ μικρότερο ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων σε σχέση με το 1973 (μείωση του ποσοστού κατά 37% περίπου), διατηρούν σχεδόν το ίδιο ποσοστό συνολικής απασχόλησης (μείωση του ποσοστού εργασίας κατά 8%), ενώ αυξάνουν τη συμμετοχή τους στα συνολικά κεφάλαια (αύξηση 2,5%). Τέλος, την ίδια τάση αύξουσας συγκέντρωσης δείχνουν τα στοιχεία για τις 10 μεγαλύτερες επιχειρήσεις: το 1973 αποτελούν το 0,6% του συνόλου των επιχειρήσεων της μορφής αυτής, ενώ το 1982 αποτελούν μόνο το 0,4% του συνόλου, αλλά απασχολούν το 9,4% του συνόλου των εργαζομένων (έναντι 8% το 1973) και απορροφούν το 24% των συνολικών κεφαλαίων (έναντι 15% το 1973).

Για να μετρήσουμε το διακλαδικό βαθμό συγκέντρωσης, χρησιμοποίησαμε τέσσερα κριτήρια: τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάσταση (μονάδα παραγωγής), την ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά κατάσταση, το ποσοστό καταστημάτων με πάνω από 10 απασχολούμενους (μείζων βιομηχανία) και το ποσοστό απασχολούμενων σε καταστήματα με πάνω από 10 εργαζομένους. Ακόμα, για να εξετάσουμε τις διαχρονικές εξελίξεις συγκρίναμε τους δείκτες αυτούς για τα έτη 1968 και 1975/77. Με βάση τα τέσσερα αυτά κριτήρια μπορούμε να εξετάσουμε την υπόθεση ότι ένας σημαντικά υψηλότερος βαθμός συγκέντρωσης χαρακτηρίζει τους σύγχρονους σε σχέση με τους παραδοσιακούς κλάδους της μεταποίησης (βλ. Πίν. Γ28, Γ29).

Όσον αφορά τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάσταση, ο μέσος όρος στους παραδοσιακούς κλάδους το 1968 ήταν 35 άτομα, έναντι 75 στους σύγχρονους, ενώ το 1977 οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 45 άτομα για τους παραδοσιακούς κλάδους και 84 για τους σύγχρονους¹⁹⁹. Όσον αφορά την ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά κατάσταση, οι σύγχρονοι κλάδοι συγκεντρώνουν, κατά μέσο όρο, υπερτετραπλάσια αξία παραγωγής σε σχέση με τους παραδοσιακούς κλάδους, τόσο το 1968 όσο και το 1977²⁰⁰. Με βάση το κριτήριο της αναλογίας καταστημάτων που ανήκουν στη μείζονα βιομηχανία, πάλι παρατηρείται σημαντικά μεγαλύτερη

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ28: Δείκτες συγκέντρωσης στη μεταποίηση το 1968¹

Κλάδος	Απασχ. ανά κατά- στημα (χιλ. δρχ)	Δεί- κτης απόκλ.	Ακαθ. αξ. παραγ. ανά κατάστ.	Δεί- κτης απόκλ.	Ποσοστό καταστ. με 10 ⁺ απασχολ.	Δείκτης απόκλ.	Ποσοστό απασχ. σε καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Δείκτης απόκλ.
Είδη διατροφής	30	83	12.250	113	5,4	102	38,6	82
Ποτά	46	128	22.619	208	4,0	75	41,5	88
Καπνός	83	231	36.041	331	81,8	1.543	97,7	207
Υφαντικά	50	139	12.451	114	19,0	358	75,6	161
Υποδ.-ενδύματα	21	58	3.477	32	1,9	36	19,9	42
Εύλο-φελλός	19	53	3.806	35	2,7	51	24,3	52
Έπιπλα	21	58	3.259	30	3,4	64	22,5	48
Χαρτί	59	164	18.968	174	34,0	642	82,0	174
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	31	86	6.036	55	12,6	238	26,9	57
Δέρματα-γούνες	17	47	3.823	35	13,4	253	44,7	95
Ελαστικό-πλαστικά	42	117	11.474	105	21,5	406	76,1	162
Χημικά	63	175	26.373	242	23,3	440	83,6	177
Πετρελαιοειδή	79	219	154.013	1.415	27,0	509	84,3	179
Μη μεταλλ. ορυκτά	28	78	6.893	63	13,0	245	53,2	113
Βασικά μέταλλα	247	686	193.841	1.781	74,0	1.396	99,3	211
Μεταλλ. προϊόντα	34	94	8.341	77	3,5	66	38,5	82
Μηχανές-συσκευές	25	69	3.915	36	14,6	275	54,8	116
Ηλεκτρικές μηχ.	54	150	17.972	165	9,6	181	59,7	127
Μεταφορικά	52	144	6.950	64	3,9	74	51,2	109
Λοιπές βιομηχανίες	21	58	3.102	29	3,2	60	24,2	51
ΣΥΝΟΛΟ	36	100	10.881	100	5,3	100	47,1	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο τα καταστήματα που απασχολούν κατά μέσο όρο 10 άτομα και πάνω (μείζων βιομηχανία).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ29: Δείκτες συγκέντρωσης στη μεταποίηση, 1975-77¹

Κλάδος	Απασχ. ανά κατά- στημα ²	Δεί- κτης από- κλισης	Ακαθ. αξ. παραγωγ. ανά κατάστ.	Δεί- κτης απόκλ.	Ποσ. καταστ. με 10 ⁺ απασχολ. (χιλ. δεχ)	Δείκτης απόκλ.	Ποσ. απασχ. σε καταστ. με 10 ⁺ άτομα	Δείκτης απόκλ.
Είδη διατροφής	40	89	58.269	115	6,0	91	45,3	79
Ποτά	52	116	76.829	152	6,7	101	69,8	122
Καπνός	106	236	155.447	307	69,9	1.059	97,9	171
Υφαντικά	64	142	61.553	121	19,8	300	81,9	143
Υποδ.-ενδύματα	34	76	17.001	34	4,4	67	47,8	83
Ξύλο-φελλός	29	64	25.041	49	2,8	42	29,4	51
Έπιπλα	22	49	10.798	21	3,5	53	26,4	46
Χαρτί	61	136	65.552	129	33,2	503	86,8	151
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	34	76	25.550	50	11,7	177	61,1	106
Δέρματα-γούνες	19	42	15.820	31	8,2	124	37,5	65
Ελαστικό-πλαστικά	45	100	40.157	79	17,5	266	76,4	133
Χημικά	74	164	108.703	215	29,8	451	89,0	155
Πετρελαιοειδή	95	211	902.586	1.781	40,0	606	92,7	161
Μη μεταλλ. ορυκτά	38	84	39.842	79	11,7	177	61,1	106
Βασικά μέταλλα	250	555	732.635	1.446	90,7	1.374	99,7	175
Μεταλλ. προϊόντα	41	91	39.775	78	4,5	68	44,5	78
Μηχανές-συσκευές	27	60	19.393	38	11,1	168	54,3	95
Ηλεκτρικές μηχ.	58	129	51.171	101	8,8	133	71,2	124
Μεταφορικά	79	175	49.965	99	3,8	58	60,8	106
Λοιπές βιομηχ.	26	58	13.058	26	4,2	63	32,6	57
ΣΥΝΟΛΟ	45	100	50.673	100	6,6	100	57,4	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

1. Περιλαμβάνονται μόνο τα καταστήματα που απασχολούν κατά μέσο όρο 10 άτομα και πάνω (μειζων βιομηχανία).

2. Τα στοιχεία για τον αριθμό απασχολούμενων ανά κατάστημα καθώς και για την αξία παραγωγής ανά κατάστημα αναφέρονται στο 1977, ενώ τα στοιχεία για το ποσοστό καταστημάτων με 10⁺ απασχολούμενους καθώς και για το ποσοστό απασχολούμενων σε καταστήματα με 10⁺ άτομα αναφέρονται στο 1975.

συγκέντρωση στους σύγχρονους κλάδους, η οποία μάλιστα διαχρονικά είναι και αυξανόμενη: το ποσοστό καταστημάτων με πάνω από 10 απασχολούμενους ήταν, κατά μέσο όρο, 16% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 22% στους σύγχρονους το 1968, ενώ το 1975 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 15% και 26%. Τέλος, με βάση το κριτήριο του ποσοστού απασχολούμενων στη μείζονα βιομηχανία ανά κλάδο παραγωγής, ο βαθμός συγκέντρωσης στους σύγχρονους κλάδους είναι επίσης σημαντικά υψηλότερος από τους παραδοσιακούς: το 1968, το ποσοστό αυτό ήταν, κατά μέσο όρο, 46% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 68% στους σύγχρονους, ενώ το 1975 τα ποσοστά αυτά ήταν 55% για τους παραδοσιακούς και 74% για τους σύγχρονους κλάδους.

Το γενικό συμπέρασμα, επομένως, είναι ότι οι σύγχρονοι κλάδοι παρουσιάζουν σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωσης από τους παραδοσιακούς. Ακόμα, είναι χαρακτηριστική η, με βάση και τα τέσσερα κριτήρια, παρατηρούμενη ιδιαίτερα υψηλή συγκέντρωση στους κλάδους των βασικών μετάλλων και των πετροχημικών καθώς, επίσης και η σημαντική διαχρονική αύξηση της συγκέντρωσης στους παραδοσιακούς κλάδους των υφαντικών και των ενδυμάτων - υποδημάτων, που δεν είναι βέβαια άσχετη με την αυξανόμενη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου στους κλάδους αυτούς τα τελευταία χρόνια.

Στο επίπεδο επιχειρήσεων παρατηρούνται επίσης σημαντικές αποκλίσεις, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς από όσα αναφέραμε, στη συγκεντρωτικότητα των παραδοσιακών σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους. Σύμφωνα με μια μελέτη²⁰¹, οι 10 μεγαλύτερες επιχειρήσεις συγκεντρώνουν το 1975 το 97-98% του συνολικού ενεργητικού στα βασικά μέταλλα και τα πετρελαιοειδή, το 84% στα μεταφορικά, το 55% στα χημικά και το 49-52% στους κλάδους ελαστικού - πλαστικών και προϊόντων από μέταλλο. Η συγκέντρωση αυτή, που συνεπάγεται αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα και κέρδη²⁰², σημαίνει κατά το συγγραφέα ότι είναι προφανής η αυξημένη δυνατότητα για υπερκοστολογήσεις και υποκοστολογήσεις των ξένων επιχειρήσεων, που κατέχουν πολύ σημαντική αναλογία μέσα στις μεγάλες αυτές επιχειρήσεις (βλ. κεφ. Δ για τις συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών)²⁰³.

Ακόμα, από τα στοιχεία που παρέχονται σε πολύ πρόσφατη μελέτη για τη βιομηχανία²⁰⁴, υπολογίσαμε το βαθμό συγκεντρωτικότητας του συνολικού ενεργητικού στις 8 μεγαλύτερες επιχειρήσεις των παραδοσιακών και των σύγχρονων κλάδων, αντίστοιχα, για τα έτη 1970 και 1980. Το 1970 ο μέσος όρος συγκεντρωτικότητας, με βάση το κριτήριο αυτό, ήταν 67,6% στους παραδοσιακούς κλάδους, έναντι 72,6% στους σύγχρονους²⁰⁵. Το 1980 το άνοιγμα

αυτό στο βαθμό συγκεντρωτικότητας μεταξύ των δύο κατηγοριών μεταποιητικών κλάδων μειώνεται: ο μέσος όρος του βαθμού συγκεντρωτικότητας είναι για τους παραδοσιακούς κλάδους 57,7% έναντι 59,8% για τους σύγχρονους²⁰⁶. Η μείωση αυτή του ανοίγματος είναι συνεπής με την υπόθεση που κάνουμε για τη μεγαλύτερη διασπορά που επιφέρει η διείσδυση του ντόπιου κεφαλαίου στους σύγχρονους κλάδους και, αντίστροφα, τη μεγαλύτερη συγκεντρώση που επιφέρει στον παραδοσιακό τομέα η αυξανόμενη εξάρτηση του από το ξένο κεφάλαιο και την ξένη αγορά²⁰⁷.

Παραγωγικότητα εργασίας

Η συνέπεια του μεγαλύτερου βαθμού συγκεντρώσης που παρουσιάζουν οι σύγχρονοι κλάδοι σε σχέση με τους παραδοσιακούς και της μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγής, καθώς και της υψηλότερης έντασης κεφαλαίου που χαρακτηρίζει τους πρώτους σε σχέση με τους δεύτερους, είναι οι σημαντικές διακλαδικές αποκλίσεις στην παραγωγικότητα. Ως δείκτη της παραγωγικότητας εργασίας χρησιμοποιήσαμε την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, την οποία συγκρίναμε για τα έτη 1968 και 1975.

Όπως γίνεται φανερό από τον Πίν. Γ30, η παραγωγικότητα εργασίας των σύγχρονων κλάδων είναι σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή των παραδοσιακών, ενώ διαχρονικά το άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών κλάδων παραγωγής δείχνει τάσεις διεύρυνσης. Έτσι, το 1968 η μέση προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο στους σύγχρονους κλάδους ήταν κάτι λιγότερο από διπλάσια αυτής των παραδοσιακών (132.500 δρχ. έναντι 67.900 δρχ), ενώ το 1975 ήταν κάτι περισσότερο από διπλάσια (351.900 δρχ. έναντι 174.600 δρχ). Οι κλάδοι των βασικών μετάλλων και των πετροχημικών παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας εργασίας σε σχέση με τους άλλους κλάδους.

Η σημαντική αυτή διακλαδική ανισομέρεια στην κατανομή της παραγωγικότητας είναι ενδεικτική της πολύ σημαντικότερης ανισομέρειας που υπάρχει στο επίπεδο των παραγωγικών μονάδων. Η ανισομέρεια αυτή, όπως τονίσαμε επανειλημμένα, δεν αποτελεί παρά χαρακτηριστικό σύμπτωμα του τύπου εξαρτημένης ανάπτυξης. Ενώ, δηλαδή, η παραγωγικότητα εργασίας των εξαρτημένων χωρών είναι, κατά μέσο όρο, πολύ χαμηλότερη από την αντίστοιχη παραγωγικότητα των μητροπόλεων, η παραγωγικότητα σε μερικούς κλάδους που έτυχε να αναπτυχθούν (είτε γιατί ενδιαφέρθηκε γι' αυτούς το ξένο κεφάλαιο²⁰⁸ ή / και γιατί απευθύνονται στην εξωτερική αγορά) πλησιάζει την αντίστοιχη παραγωγικότη-

τα στο κέντρο, χωρίς όμως το γεγονός αυτό να συνεπάγεται αντίστοιχη εξίσωση των μισθών και ημερομισθίων²⁹⁹, πράγμα που αποτελεί και τη βάση της άνισης ανταλλαγής (βλ. κεφ. Ε).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ30: Δείκτες παραγωγικότητας εργασίας
στη μεταποίηση, 1968-75

Προστιθέμενη αξία Δείκτες απόκλισης ανά απασχολούμενο (δρχ)				
Κλάδος	1968	1975	1968	1975
Είδη διατροφής	60655	170 452	86	88
Ποτά	86.756	259 817	123	134
Καπνός	114.661	235 346	163	121
Υφαντικά	84.653	227 326	120	117
Υποδ.-ενδύματα	34.789	109 642	49	56
Ξύλο-φελλός	38.720	108 543	55	56
Έπιπλα	52.710	105 308	75	54
Χαρτί	89.763	231 816	128	119
Εκτυπώσεις-εκδόσεις	86.700	197 091	123	101
Δέρματα-γούνες	57.702	123 537	82	64
Ελαστικό-πλαστικά	120.609	258 893	172	133
Χημικά	148.480	436 168	211	225
Πετρελαιοειδή	225.098	770 594	320	397
Μη μεταλλ. ορυκτά	80.772	231 370	115	119
Βασικά μέταλλα	302.355	650 174	430	335
Μεταλλ. προϊόντα	55.953	156 912	80	81
Μηχανές-συσκευές	63.408	163 065	90	84
Ηλεκτρικές μηχανές	92.327	204 720	131	105
Μεταφορικά	51.940	174 472	74	90
Λοιπές βιομηχανίες	59.413	115 005	85	59
ΣΥΝΟΛΟ	70.293	194.206	100	100

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

Οι δύο φάσεις της βιομηχανικής μας ανάπτυξης που εξετάσαμε στο κεφάλαιο αυτό (1965-73, 1974-80) δεν αποτελούν τις φάσεις ενός κύκλου παρόμοιου με τους βιομηχανικούς κύκλους που χαρακτηρίζουν τις μητροπολιτικές χώρες. Αντίθετα, κατά την άποψη που υποστηρίζεται στο βιβλίο αυτό, αποτελούν απλώς δύο όψεις του νομίσματος που λέγεται «εξαρτημένη ανάπτυξη». Οι ίδιοι, δηλαδή, παράγοντες (ξένο κεφάλαιο / ξένα αγορά) που ώθησαν στη «βιομηχανική άνοιξη» της πρώτης φάσης, λειτούργησαν στη δεύτερη φάση αντίστροφα, για να οδηγήσουν στη γενική ποσοτική και ποιοτική οπισθοδρόμηση της περιόδου αυτής. Η «κρίση», επομένως, που περνάει η οικονομία μας τα τελευταία 10 χρόνια δεν είναι συνάρτηση της γενικότερης οικονομικής κρίσης των κεντρικών χωρών παρά μόνο έμμεσα, στο βαθμό που η μεγέθυνση ή μίκρυνση των οικονομιών αυτών λειτούργει ως καταλύτης για την αντίστοιχη «εκβιομηχάνιση» ή «απο-βιομηχάνιση» της χώρας μας. Με αυτή την έννοια, η ελληνική οικονομική κρίση είναι μόνιμη και δεν έχει σχεδόν τίποτα να κάνει με τις φάσεις του μητροπολιτικού κύκλου.

Δε νομίζουμε ότι με τεχνοκρατικά κριτήρια μπορεί να οριστεί μια στρατηγική ανάπτυξης όσον αφορά το ποιοι κλάδοι (παραδοσιακοί ή σύγχρονοι) και ποιες μονάδες (μεγάλες ή μικρομεσαίες) πρέπει να ενισχυθούν, με κατάλληλη κρατική πολιτική, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για αυτο-κεντρική ανάπτυξη στα πλαίσια ενός αυτο-προσανατολιζόμενου συστήματος. Η κατάστροψη παρόμοιων στρατηγικών ανάπτυξης σε μια σειρά περιφερειακές χώρες δεν οδήγησε σε τέτοια ανάπτυξη (ούτε καν έθεσε τις βάσεις για παρόμοια ανάπτυξη) σε οποιαδήποτε από αυτές. Αντίθετα, το μπλοκάρισμα της «ανάπτυξης» πολλών λατινοαμερικάνικων χωρών, που μέχρι πριν από λίγα χρόνια θεωρούνταν πρότυπα ανάπτυξης (Βραζιλία, Μεξικό, κ.λπ.) αλλά και η πείνα που οδηγεί σήμερα στον αφανισμό εκατομμυρίων στην Αφρική, την Ασία, τη Λατινική Αμερική, οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό ακριβώς στην αντίληψη που βλέπει το πρόβλημα της ανάπτυξης σαν θέμα εφαρμογής των «σωστών» τεχνοκρατικών κριτηρίων και της «κατάλληλης» στρατηγικής ανάπτυξης. Το πρόβλημα της ανάπτυξης δεν είναι τεχνοκρατικό. Είναι πολιτικό. Σαν τέτοιο, επιδέχεται λύσεις μόνο με βάση πολιτικά (υπό την ευρεία έννοια) κριτήρια. Κριτήρια, δηλαδή, που στηρίζονται σε αντίστοιχες πολιτικές επιλογές. Οι επιλογές, όμως, αυτές προκαθορίζονται σημαντικά από το θεσμικό πλαίσιο. Άλλες, για παράδειγμα, είναι οι επιλογές που παρουσιάζονται μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο αυ-

το-κεντρικής ανάπτυξης, σε σχέση με τις αντίστοιχες επιλογές στο πλαίσιο εξαρτημένης ανάπτυξης. Ακόμα περισσότερο, οι παρουσιαζόμενες επιλογές θα ήταν ίσως τελείως διαφορετικές αν υποθέταμε μια ολότητα αυτοκαθορισμού, όπως την ορίσαμε στο κεφ. Α, σε σχέση με τις επιλογές μέσα σε μια ιεραρχική ολότητα.

Το δύσκολο, βέβαια, ερώτημα είναι αν είναι δυνατή η μετάβαση από το ένα θεσμικό πλαίσιο στο άλλο, η μετάβαση, για παράδειγμα, από το πλαίσιο της εξαρτημένης ανάπτυξης σε αυτό της αυτο-κεντρικής ανάπτυξης, μέσω μιας στρατηγικής ανάπτυξης που ενισχύει τους τομείς εκείνους που «δυνάμει» μπορούν να στηρίξουν μια τέτοια ανάπτυξη. Η απάντηση που δίνουμε στο ερώτημα αυτό, σε συνέπεια με την προβληματική του βιβλίου, είναι ότι το σπάσιμο των δεσμών της εξάρτησης προηγείται της κατάρτισης μιας στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξης με βάση οποιαδήποτε τεχνοκρατικά κριτήρια. Η μεταβολή, δηλαδή, των παραμέτρων του συστήματος είναι βασική προϋπόθεση για μια πραγματική αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του και όχι το αντίστροφο. Μια μεταβολή, επομένως, του θεσμικού πλαισίου που θα συνεπαγόταν την ενίσχυση του στοιχείου εθνική οικονομία (που προσδιορίζεται από τον ελληνικό χώρο) σε βάρος του στοιχείου εξάρτηση θα ήταν πολιτική πράξη και όχι αποτέλεσμα οικονομικών διαδικασιών μέσα στο υπάρχον πλαίσιο. Σαν τέτοια, θα αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της Πράξης και της Κοινωνικής Πάλης, όπως τις ορίσαμε στο κεφ. Α.

Με βάση, πάντως, το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο δύο είναι τα πιθανά «σενάρια» για τη συνέχιση της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης, που αντιστοιχούν στα πρότυπα που αναπτύχθηκαν στην περίοδο 1965-80:

α) Η ανάκαμψη στις μητροπολιτικές χώρες συνδυάζεται με τη δημιουργία συνθηκών «πολιτικής σταθερότητας» στη χώρα μας (του τύπου που επικρατούσε σε ολόκληρη τη μέχρι το 1974 περίοδο) και οδηγεί στην προσέλκυση σημαντικών ξένων επενδύσεων, όχι μόνο στους σύγχρονους κλάδους των κεφαλαιουχικών ενδιάμεσων αγαθών, όπως στην περίοδο της «βιομηχανικής άνοξης» του 1965-73, αλλά και σε μερικούς σύγχρονους κλάδους διαρκών καταναλωτικών αγαθών (αυτοκίνητα, ηλεκτρονικά είδη), που θα αποβλέπουν τόσο στην εξωτερική όσο και στην αυξανόμενης σημασίας εσωτερική αγορά.

β) Εναλλακτικά, η συνέχιση της παρούσας βαθιάς κρίσης των μητροπόλεων, με παροδικά μόνο «φωτεινά διαλείμματα» ανάκαμψης, συνδυάζεται με συνθήκες «πολιτικής αστάθειας» (από τη μεριά πάντα του κεφαλαίου) του τύπου που επικράτησε στη χώρα μας στην περίοδο μετά τη «μεταπολίτευση» του 1974. Οι συνθήκες

αυτές οδηγούν σε μια οικονομία υπηρεσιών, όπου, δηλαδή, κάθε συνέχιση της μεγέθυνσης της οικονομίας θα στηρίζεται, σε ακόμα σημαντικότερο βαθμό από το παρελθόν, στον τριτογενή τομέα. Από τη μεριά της μεταποίησης, οποιαδήποτε επέκταση της παραγωγής στηρίζεται βασικά στην αύξηση της παραγωγής ελαφρών καταναλωτικών αγαθών στους παραδοσιακούς κλάδους της οικονομίας καθώς και στην επέκταση των δορυφορικών δραστηριοτήτων μέσα στους σύγχρονους κλάδους (επισκευές, συναρμολογήσεις, κ.λπ.). Το Κράτος, στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής, περιορίζεται στο ρόλο της διατήρησης του επιπέδου μεγέθυνσης σε ανεκτά (από κοινωνική και πολιτική άποψη) επίπεδα, μέσω του άμεσου ελέγχου που ασκεί στο υπό κρατικό έλεγχο τμήμα της μεταποίησης καθώς και του έμμεσου ελέγχου στην οικοδομική δραστηριότητα και τις υπηρεσίες. Ο βασικός περιοριστικός παράγοντας, που θα κρίνει τα χρονικά περιθώρια μιας τέτοιας διαδικασίας, είναι η κατάσταση του Ισοζυγίου Πληρωμών, η οποία, όπως αναπτύσσεται στο επόμενο κεφάλαιο, κάθε άλλο παρά αισιόδοξες προοπτικές ανοίγει.

Σημειώσεις

1. Ανεξάρτητα από την κριτική που έχει ασκηθεί για το κατά πόσο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αποτελεί χρήσιμο μέτρο της εθνικής ευημερίας ακόμα και για τις μητροπολιτικές χώρες (βλ. σχετική συζήτηση, για παράδειγμα, στο βιβλίο των H. Sherman, G. Evans *Macro-economics: Keynesian, Monetarist and Marxist Views*, Harper & Row, 1984, σελ. 40-1), για τις εξαρτημένες χώρες η χρησιμότητα του μέτρου αυτού είναι ακόμα πιο αμφισβητήσιμη. Βλ. για μια μαρξιστική κριτική, A. Lipietz, «Marx or Rostow?», *New Left Review*, αρ. 132, Μάρτιος - Απρίλιος 1982.

2. G.S. Fields, *Poverty, Inequality and Development*, Cambridge Univ. Press, 1980, σελ. 70-71.

3. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα στις μητροπολιτικές χώρες προϋπέθετε την αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας, που θα δημιουργούσε το πλεόνασμα προϊόντος και εργασίας που απαιτούσε η μεταβολή της οικονομικής δομής τους. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Bairoch, ο δείκτης της αγροτικής παραγωγικότητας στις ευρωπαϊκές χώρες, την παραμονή της βιομηχανικής τους επανάστασης (1810-40), ήταν περίπου 7, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης των εξαρτημένων χωρών, όχι την παραμονή αλλά στο μέσο της «εκβιομηχάνισης» τους (1960/64 - 1968/72), ήταν για μεν τη Λατινική Αμερική 9,8 και τη Μέση Ανατολή 8,6 ενώ για την Ασία και την Αφρική 4,8 και 4,7, αντίστοιχα. Το επίπεδο, δηλαδή, της αγροτικής παραγωγικότητας σήμερα στην Ασία και την Αφρική, που περικλείουν βέβαια το μεγαλύτερο αριθμό εξαρτημένων χωρών, είναι κατά 45% μικρότερο από αυτό των μητροπόλεων όταν άρχιζαν την εκβιομηχάνιση τους. Ακόμα, η μητροπολιτική παραγωγικότητα ήταν υψηλότερη από τη σημερινή παραγωγικότητα της Ασίας και της Αφρικής όχι μόνο στην αρχή της εκβιομηχάνισης αλλά και 40-60 χρόνια πριν από αυτήν. Αυτό, φυσικά, σήμαινε αντίστοιχα υψηλότερα βιοτικά επίπεδα περιφερεικών. Βλ. P. Bairoch, *The Economic Development of the Third World since 1900*, Methuen, 1975, σελ. 40-41.

4. Στο βιβλίο αυτό, όπως θα έχει ήδη αντιληφθεί ο αναγνώστης, ο όρος «περιφερειακές» χώρες χρησιμοποιείται ως εναλλακτικός του «εξαρτημένες» και, αντίστοιχα, ο όρος «μητροπολιτικές» ή «χώρες του κέντρου» ως εναλλακτικός του «κυρίαρχες». Γεωγραφικά, κατατάσσουμε στο κέντρο τις χώρες που οι διεθνείς οργανισμοί (Διεθνής Τράπεζα, κ.λπ.) ονομάζουν «βιομηχανικές οικονομίες του μηχανισμού της αγοράς». Περιλαμβάνουμε, δηλαδή, εδώ τις χώρες της ΕΟΚ (εκτός από την Ελλάδα και την Ιρλανδία, που, σύμφωνα με την ανάλυση μας, ανήκουν στην περιφέρεια / ημι-περιφέρεια), τις ΗΠΑ, τις σκανδιναβικές χώρες, την Ιαπωνία, την Αυστρία, την Ελβετία αλλά και την Αυστραλία, τη Ν. Ζηλανδία, τον Καναδά. Όσον αφορά τις τρεις τελευταίες χώρες, νομίζουμε ότι η κατάταξή τους στο κέντρο είναι δικαιολογημένη, εφόσον το κριτήριο μας είναι η οικονομική δύναμη και η εσωστρέφεια (όπως εκδηλώνονται μέσω του βαθμού ανισομερείας στην ανάπτυξη) παρά το σημαντικό ρόλο που παίζει ο αγροτικός τομέας σ' αυτές.

5. Βλ. F. Frobel, J. Henrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge Univ. Press, 1980, F. Blackaby, *De-industrialisation*, Heinemann, 1979, R. Ballance, S. Sinclair, *Collapse and Survival*, Allen & Unwin, 1983. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Αγγλική Γενική Απογραφή του 1981, η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση έπεσε κατά 25% μεταξύ 1971 και 1981, ενώ η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στις υπηρεσίες αυξήθηκε αντίστοιχα κατά 26% στην ίδια περίοδο. Βλ. *Population Trends* 37, Stationery Office, 1984.

6. Η μηχανοποίηση στην παροχή τραπεζικών υπηρεσιών καθώς και στην επεξεργασία των πληροφοριών, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα των μητροπολιτικών χωρών, είναι ενδεικτικά παραδείγματα.

7. Βλ., για παράδειγμα, D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society*, Heinemann, 1974 και κριτική στο βιβλίο του J. Gershuny, *After industrial Society*, Macmillan, 1978.

8. Βλ. *World Development Report*, World Bank, 1981.

9. P. Bairoch, *op. cit.*, σελ. 158-65.

10. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά του γεγονότος ότι τα χαρακτηριστικά των μη αναπτυγμένων ακόμα χωρών του κέντρου στην περίοδο της εκβιομηχάνισης τους ήταν πολύ διαφορετικά από τα αντίστοιχα των εξαρτημένων χωρών σήμερα, ακριβώς γιατί η ανάπτυξη των πρώτων δεν καθοριζόταν (conditioned) από τη σχέση κέντρων - περιφέρειας.

11. Το ποσοστό αυτό δεν περιλαμβάνει τις υπηρεσίες από την ιδιοκατοίκηση κατοικιών. Θεωρώ σκόπιμο να αφαιρεθεί, στους υπολογισμούς της παραγωγικότητας εργασίας, η αξία των υπηρεσιών ιδιοκατοίκησης τόσο από το τριτογενές προϊόν όσο και από το ΑΕΠ. Και αν ακόμα, δηλαδή, δεχτούμε τους λόγους για τους οποίους υποστηρίζεται ότι οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στο ΑΕΠ, νομίζω ότι ο συνυπολογισμός τους στο προϊόν κατά απασχολούμενο δίνει μια μη πραγματική εικόνα της παραγωγικότητας. Αν προστεθούν, πάντως, οι υπηρεσίες αυτές στο προϊόν του τριτογενούς, τότε η αναλογία του τριτογενούς στο εθνικό προϊόν ξεπερνάει το 50%.

12. Για τη μέτρηση της παραγωγικότητας των απασχολούμενων στον Πίν. Γ1 χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο του Kuznets, σύμφωνα με την οποία η παραγωγικότητα των απασχολούμενων σε κάθε τομέα μετριέται με το λόγο του προϊόντος του τομέα στο ΑΕΠ προς την απασχόληση του κάθε τομέα στη συνολική απασχόληση. Βλ. S. Kuznets, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, New Haven, 1966, σελ. 112.

13. OECD, *Economic Surveys: Greece*, 1982.

14. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξήθηκε από 65.000 το 1956 σε 175.000 το 1980. Βλ. Κ. Κόλμερ, *Η ελληνική οικονομία σε κρίσιμη καμπή*, Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Πληροφοριών, 1981 (αναφέρεται στο βιβλίο του A. Williams, *Southern Europe Transformed, Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, Harper & Row, 1984, σελ. 44). Σύμφωνα, όμως, με άλλες εκτιμήσεις, αν πάρουμε υπόψη και τους έκτακτους δημ. υπαλλήλους (η διάκριση δεν έχει πια πρακτική σημασία μετά την πρόσφατη μονιμοποίηση των εκτάκτων), ο αριθμός των δημ. υπαλλήλων φθάνει το 1981 τους 240.529, που αντιστοιχεί στο 6,8% του ενεργού πληθυσμού (ή πάνω από το 1/3 των απασχολούμενων στη μεταποίηση). Βλ. *ΕΠΙΛΟΓΗ*, 3/82.

15. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη (και συνεργάτες), *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία και κάποιες λύσεις της...*, Παρατηρητής, 1983, σελ. 26-7.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά

ενεργό πληθυσμό είναι περίπου διπλάσιο στις μητροπολιτικές χώρες σε σχέση με αυτό της Ελλάδας. Έτσι, το 1981 το ποσοστό αυτό υπολογίζεται ότι είναι περίπου 90% στην ΕΟΚ και 43% στην Ελλάδα (Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *ibid*, σελ. 26-27).

17. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*.

18. Αν, εναλλακτικά, υπολογίσουμε το αγροτικό εισόδημα ως λόγο του αγροτικού εισοδήματος κατά απασχολούμενο στον αγροτικό τομέα προς το εθνικό εισόδημα κατά απασχολούμενο στην οικονομία, το συμπέρασμα για τη συνεχή μείωση του αγροτικού εισοδήματος στη μεταπολεμική περίοδο επιβεβαιώνεται. Ο λόγος αυτός ήταν 0,51 και 0,49 το 1951 και 1961, αντίστοιχα, για να πέσει στο 0,43 και 0,46 το 1971 και το 1981. Ενώ, δηλαδή, στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου το αγροτικό εισόδημα κατά απασχολούμενο στον αγροτικό τομέα ήταν πάνω από το μισό του εισοδήματος κατά απασχολούμενο στην οικονομία, στο τέλος της περιόδου είχε πέσει στο 46%.

19. Ο λόγος του αγροτικού προϊόντος στο ΑΕΠ προς την αγροτική απασχόληση στο συνολικό ενεργό πληθυσμό ήταν 0,51 το 1951, 0,49 το 1961 και 0,46 το 1981. Ακόμα, όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ5, η παραγωγικότητα εργασίας στην ελληνική γεωργία (F./G.) είναι πολύ χαμηλότερη (περίπου η μισή) από την αντίστοιχη των μητροπολιτικών χωρών. Τέλος, ο λόγος αυτός είναι ο χαμηλότερος σε σύγκριση με όλους τους άλλους τομείς της οικονομίας (βλ. Πίνακα Γ6).

20. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Παπαζήσης, 1979, σελ. 426.

21. Βλ. Α. Pepelasis, «The Structure of Greek Agriculture and the Expected Impact upon Entering the Community», *La Grice et la Communité*, Univ. de Bruxelles, 1978 (αναφέρεται στο βιβλίο του Α. Williams *Southern Europe Transformed*, σελ. 42).

22. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*, σελ. 36.

23. Α. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 426.

24. Σύμφωνα με μια σχετικά παλιά μελέτη του L.H. Shaw, *Post-war Growth in Greek Agricultural Production*, ΚΕΠΕ, 1969, σελ. 283. Ακόμα, η Ελλάδα έχει τη χαμηλότερη απόδοση δημητριακών κατά εκτάριο και τη χαμηλότερη παραγωγή γάλατος κατά αγελάδα στην Ευρώπη. Βλ. Π. Αβδελίδη, «Η σημασία της γεωργίας στην οικονομία και οι αδυναμίες της στον ελληνικό χώρο». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24 και 31/1/1974.

25. Το μέσο μέγεθος αγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα είναι 4,39 εκτάρια, ενώ στην Ισπανία είναι 11,5 εκτάρια και στις μητροπολιτικές χώρες της ΕΟΚ είναι περίπου 5 φορές μεγαλύτερο από το ελληνικό. Ακόμα σημαντικότερο, όμως, είναι το γεγονός του τεμαχισμού του αγροτικού κλήρου, που εμποδίζει τη μηχανοποίηση της καλλιέργειας και που στην Ελλάδα παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις: στην Κρήτη, για παράδειγμα, κάθε κλήρος αποτελείται κατά μέσο όρο από 10,5 αγροτεμάχια και στη Θράκη από 7,6. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 242-6 και Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 426-28.

26. Σύμφωνα με μια μελέτη, στην Ελλάδα αναλογούσαν 561 στρέμματα σε ένα τρακτέρ το 1972/3 έναντι μέσου όρου 127 στρεμμάτων στις μητροπολιτικές χώρες. Βλ. Π. Αβδελίδη, *Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της*, Gutenberg, 1975, σελ. 205. Ακόμα, κατά τον ίδιο, χαρακτηριστικό της ανισομέρειας στη γεωργία, μόνο 9% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων κατέ-

χουν από ένα τρακτέρ, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία δεν κατέχει τρακτέρ (σελ. 208). Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι σύμφωνα με εκτιμήσεις του συγγραφέα, στο 80% των εκμεταλλεύσεων αναλογεί καθαρό εισόδημα 18.620 δρχ. (εισόδημα σημαντικά κατώτερο από το αντίστοιχο ανειδίκευτου εργάτη), ενώ στο 20% αναλογεί καθαρό εισόδημα 74.500 δρχ. (σελ. 225). Τέλος, όσον αφορά τη χρήση λιπασμάτων, παρά την αύξηση της ντόπιας παραγωγής, παρατηρεί ο Αβδελίδης, η εγχώρια παραγωγή δεν επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών μας, με συνέπεια την εισαγωγή ακριβότερων λιπασμάτων από το εξωτερικό. Η κατανάλωση, επομένως, λιπασμάτων σε έκταση ανάλογη των μητροπολιτικών χωρών γίνεται αδύνατη, με βάση τα χαμηλά αγροτικά εισοδήματα. Έτσι, ενώ στην Ελλάδα καταναλώνονται 8,8 κιλά λιπάσματα ανά στρέμμα, στις μητροπολιτικές χώρες καταναλώνονται αντίστοιχα 31 κιλά ανά στρέμμα (σελ. 212). Φυσικά, δε θα πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι μας βρίσκει σύμφωνους η μαζική χρήση λιπασμάτων, παρά τις οικολογικές συνέπειες της. Το θέμα μας εδώ είναι η εξήγηση της χαμηλής παραγωγικότητας στη γεωργία μας και όχι το δεοντολογικό ερώτημα αν η υψηλή παραγωγικότητα καθεαυτή είναι επιθυμητή, ανεξάρτητα από τις συνέπειες της στην ποιότητα ζωής.

27. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα Γ2, η παραγωγικότητα εργασίας στη γεωργία αυξήθηκε σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο. Εν τούτοις, το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τη θέση του κειμένου για την αιτία του χαμηλού αγροτικού εισοδήματος. Σύμφωνα με μια άποψη (βλ. Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1975, «Ο καπιταλισμός και η οικογενειακή γεωργία», *ΑΝΤΙ*, αρ. 116, Ιανουάριος 1979, σελ. 37-41), η αιτία της αύξησης της αγροτικής παραγωγικότητας, αλλά και της πτώσης του αγροτικού εισοδήματος, είναι η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε σχέση με τις τιμές των βιομηχανικών (σελ. 214-15). Εν τούτοις, είναι αμφισβητήσιμη η στροφή των εσωτερικών όρων εμπορίου κατά των αγροτικών προϊόντων (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 47-53). Ακόμα, η θέση αυτή δεν εξηγεί γιατί στις χώρες του κέντρου υψηλή παραγωγικότητα και υψηλά εισοδήματα συμβαδίζουν, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει στην περιφέρεια (χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλά εισοδήματα), παρά το ότι ο μηχανισμός της διαμόρφωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων υποτίθεται ότι λειτουργεί κατά τον ίδιο τρόπο και στις δύο περιπτώσεις. Τέλος, η βελτίωση της παραγωγικότητας στην ελληνική γεωργία δεν αναιρεί βέβαια το γεγονός ότι η παραγωγικότητα αυτή είναι ακόμα πολύ χαμηλή, τόσο σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας όσο - πολύ περισσότερο - σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες.

28. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 238.

29. Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975, ΕΣΥΕ, 1980.

30. German Development Institute, *EEC and Acceding Countries of Southern Europe*, GDI 1978 (αναφέρεται στο *Southern Europe*), σελ. 42.

31. Στη δεκαετία του '70, *ibid*, σελ. 199-200.

32. Η παραγωγικότητα στη μείζονα βιομηχανία (μονάδες που απασχολούν πάνω από 10 άτομα) ήταν 269.330 δρχ. ανά απασχολούμενο, έναντι 93.657 δρχ. στις μονάδες που απασχολούσαν κάτω από 10 άτομα. Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975.

33. Οι κλάδοι στους οποίους η ένταξη είχε τις σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις ήταν οι παραδοσιακοί κλάδοι έντασης εργασίας: ειδη ένδυσης, υποδήματα, υφαντικά, έπιπλα, ποτά. Οι εισαγωγές από την ΕΟΚ αυξήθηκαν

μέχρι 200% σε μερικές περιπτώσεις, ενώ οι εξαγωγές είτε έπεσαν είτε έμειναν στάσιμες. *Southern Europe*, σελ. 57.

34. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, Πίνακας VI, σελ. 265.

35. *Ibid*, σελ. 27.

36. Ο συντελεστής συσχέτισης (R^2) μεταξύ των δύο μεταβλητών (κατά κεφαλήν εισόδημα και παραγωγικότητα ανά τομέα) ήταν 0,999 για την Ελλάδα και 0,986 για την Αγγλία. Ακόμα, το τεστ Durbin-Watson στο επίπεδο 5% έδωσε τιμές 1,86 για την Ελλάδα, έναντι 2,00 για την Αγγλία, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει αυτο-συσχέτιση (auto-correlation).

37. Έτσι, στην Ελλάδα το ποσοστό της εργατικής δύναμης που απασχολούσε ο τριτογενής τομέας αυξήθηκε μεταξύ 1960 και 1979 από 24% σε 35%, ενώ το ποσοστό απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα αυξήθηκε στην ίδια περίοδο από 20 σε 28% (OECD, *Surveys on Greece*, *World Bank Report*, 1981). Ακόμα, το προϊόν του τριτογενούς τομέα ήταν σε όλη την περίοδο 1960-80 πάνω από το μισό του ΑΕΠ, ενώ το προϊόν του μεταποιητικού τομέα αυξήθηκε μόνο από 16% σε 19% του ΑΕΠ στην ίδια περίοδο. *Ibid*.

38. Βλ. Κ. Fox, «Uneven Regional Development in the USA», *Union of Radical Political Economics Review* (URPE), τόμος 10, αρ. 3, φθινόπωρο 1978.

39. Σ. Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, 1970, τόμος Α, σελ. 37.

40. Βλ. R. Hudson, J.R. Lewis, «Capital-Accumulation: the Industrialisation of Southern Europe?» στο *Southern Europe*, σελ. 201.

41. OECD, *Regional Problems and Policies in Greece*, 1981, *Economic Surveys, Greece*, 1981.

42. Βλ. S. Kuznets, «Economic Growth and Income Inequality», *American Economic Review*, τόμος 45, 1955, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations VIII: Distribution of Income by Size», *Economic Development and Cultural Change*, τόμος 11, 1963.

43. Βλ. G.S. Fields, *op. cit.*, σελ. 67.

44. *Ibid*, σελ. 70.

45. Βλ. I. Adelman, C.T. Morris, *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*, Stamford University Press, 1973, B. Chiswick, «Earnings Inequality and Economic Development», *Quarterly Journal of Economics*, Φεβρουάριος 1971, σελ. 21-39, M. Ahluwalla, «Dimensions of the Problem» στο βιβλίο του Hollis B. Chenery *Redistribution with Growth*, Oxford University Press, 1974. Βλ. ακόμα του ίδιου, «Income Distribution and Development: Some Stylised Facts», *American Economic Review*, Μάιος 1976, σελ. 128-35 και «Inequality, Poverty and Development», *Journal of Development Economics* 3, 1976, σελ. 307-42, M. Chenery, M. Syrquin, *Patterns of Development*, Oxford University Press, 1975.

46. Βλ. S. Kuznets, *op. cit.* Πίνακας 6, για τη μείωση της ανισο-κατανομής στην Αγγλία (1880-1957), Γερμανία (1913-59), Ολλανδία (1938-54), Δανία (1870-1955), Νορβηγία (1907-48), Σουηδία (1930-45) και ΗΠΑ (1913-48).

47. Υπάρχουν αρκετές πρόσφατες έρευνες που δείχνουν, αντίθετα, ότι στις περιφερειακές χώρες η ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος αυξάνει όσο αυξάνει το επίπεδο ανάπτυξης (κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Βλ., για παράδειγμα, την έρευνα του Weisskoff για το Πόρτο-ΡΙκο, την Αργεντινή και το Μεξικό, που δείχνει ότι ο συντελεστής του GINI αυξήθηκε (μεγαλύτερη ανισότητα) και για τις τρεις χώρες μεταξύ 1953 και 1963. R. Weisskoff, «Income Distribu-

tion and Economic Growth in Puerto Rico, Argentina and Mexico», *Review of Income and Wealth*, Δεκέμβριος 1970, σελ. 303-32. Βλ. ακόμα την έρευνα του A. Bigsten που δείχνει ότι για μια σειρά λατινοαμερικάνικες χώρες η οικονομική ανάπτυξη βασικά ωφέλησε τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις. A. Bigsten, *Income Distribution and Development*, Heinemann, 1983, σελ. 68-70. Άλλοι ερευνητές, όμως, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει καμιά γενική συσχέτιση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και μεταβολών στην ανισοκατανομή εισοδήματος, βλ. Ahluwalia, *op. cit.*

48. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι δεν μπορεί να θεμελιωθεί στατιστική συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και του συντελεστή του GINI, όσον αφορά τις χώρες του κέντρου. Βλ. W. Loehr, J. Powelson, *The Economics of Development and Distribution*, Harcourt, 1981, σελ. 133.

49. Είναι ενδεικτικό ότι ο βαθμός ανισοκατανομής εισοδήματος στην Κούβα μειώθηκε σημαντικά μετά την επανάσταση του 1959, που έθεσε τέρμα στη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης. Βλ. D. Seers, «Cuba» στο βιβλίο του Hollis B. Chenery, *Redistribution with Growth* και A. Macewan, *Revolution and Economic Development in Cuba*, Macmillan, 1981.

50. *World Development Report 1981*, Πίνακας 25.

51. Οι συντελεστές αυτοί υπολογίστηκαν με βάση τα στοιχεία που παρέχονται στον Πίνακα 4.2 του βιβλίου των W. Loehr, J.P. Powelson, *op. cit.*

52. Όπως σημειώνουν οι Loehr και Powelson, δεδομένου ότι οι φόροι και οι μεταβιβάσεις εισοδημάτων επηρεάζουν μεγαλύτερη αναλογία εισοδημάτων στο κέντρο (περίπου 30%) σε σχέση με την περιφέρεια (περίπου 10%), είναι πιθανό ότι ο πραγματικός συντελεστής του GINI στις κυρίαρχουσες χώρες είναι ακόμα μικρότερος, πράγμα που σημαίνει ότι το πραγματικό άνοιγμα κατανομής με τις εξαρτημένες χώρες μπορεί να είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό που συνεπάγονται οι συντελεστές που αναφέραμε στο κείμενο.

53. Βλ. D. Karageorgas, «The Distribution of Tax Burdens by Income Groups in Greece», *Economic Journal*, Ιούνιος 1973, καθώς και την πιο πρόσφατη εργασία του ίδιου «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Πολίτης*, αρ. 16, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1978. Βλ. και G.A. Pronopoulos, «The Distribution of Fiscal Burdens and Benefits by Income Groups in Greece», *Greek Economic Review*, τόμος 1 αρ. 1, Αύγουστος 1979.

54. Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στη δεκαετία του '70 (βλ. *World Development Report 1981*).

55. M. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 156-92 και *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 107. (Οι συγκρινόμενοι συντελεστές του GINI αναφέρονται στην κατανομή του εισοδήματος μετά την επιβολή φόρων, απαλλαγών και εκπτώσεων).

56. Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, το ποσοστό του δηλωθέντος εισοδήματος αντιπροσωπεύει μόνο το 26,6% των προσόδων περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης των ιδιωτών (ή, αν πάρουμε υπόψη τις απαλλαγές και εκπτώσεις, το ποσοστό είναι 37,8%). Δεδομένου ότι η φοροδιαφυγή ευνοεί κυρίως τα μεγάλα εισοδήματα (εφόσον τα μικρομεσαία εισοδήματα των μισθοσυντηρητών συλλαμβάνονται στην πηγή τους), ο πραγματικός βαθμός ανισοκατανομής πρέπει να είναι σημαντικά υψηλότερος. *Ibid.*, σελ. 187-88.

57. Το μέγεθος της παρα-οικονομίας στην Ελλάδα (black economy) είναι ιδιαίτερα σημαντικό, λόγω του ότι μεγάλο τμήμα του τριτογενούς τομέα είναι παρασιτικό (ο δε τριτογενής τομέας είναι ο μεγαλύτερος της οικονομίας) και λόγω της συναφούς μεγάλης αναλογίας των αυτο-απασχολούμενων στο συνο-

λικό ενεργό πληθυσμό. Αν μάλιστα πάρουμε υπόψη ότι η αναλογία των αυτο-απασχολούμενων διπλασιάστηκε μέσα στην εικοσαετία 1960-80 (βλ. Μ. Νε-γρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 26), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η παρα-οικονομία στην Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Το γεγονός αυτό όχι μόνο θέτει υπό αμφισβήτηση τη σημασία στατιστικών αναλύσεων για την κατανομή εισοδήματος με βάση τα δηλωθέντα εισοδήματα, αλλά σημαίνει και αυξανόμενη ανισοκατανομή του πραγματικού (σε αντιδιαστολή με το δηλωθέν) εισοδήματος: το κατά κεφαλήν εισόδημα των αυτο-απασχολούμενων σε όλη την περίοδο αυτή ήταν σημαντικά υψηλότερο από αυτό των αγροτών ή των μισθωτών. *Ibid*, σελ. 33-40.

58. P. Bairoch, *op. cit*, σελ. 160.

59. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley, 1971, σελ. 30-31.

60. Bairoch, *op. cit*, σελ. 164. Ακόμα, η μεταποιητική απασχόληση των εξαρτημένων χωρών που το 1920 ήταν 8,5% του ενεργού πληθυσμού, το 1960 μόλις είχε φθάσει το 8,9%. Ως συνέπεια των τάσεων αυτών, συμπεραίνει ο Bairoch, η αναλογία του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση των περιφερειακών χωρών είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη αναλογία των μητροπολιτικών χωρών το 1800 *ibid*, σελ. 160-61).

61. W. Baer, M.E. Harve, «Employment and Industrialisation in Developing Countries* στο βιβλίο *Third World Employment* του R. Jolly (editor), Penguin, 1973, σελ. 269-87.

62. Δεδομένου ότι η Μ.Α.Τ. (μέση απόκλιση τετραγώνου) για τα αντίστοιχα δείγματα είναι μικρή και σχεδόν η ίδια, οι συγκρινόμενοι μέσοι όροι είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικοί, τουλάχιστον όσον αφορά τη μεταποίηση.

63. Βλ., για παράδειγμα, B. Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, NLB, 1980.

64. Και αυτό παρά τη διαδικασία απο-βιομηχάνισης σ' αυτές, που έγινε ιδιαίτερα σημαντική στη δεκαετία του '70 και είχε συνέπεια τη μείωση της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, όπως δείχνουν οι πίνακες.

65. Βλ., για παράδειγμα, την έρευνα του Clague, που δείχνει ότι η ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι πολύ χαμηλή (μέσος όρος κάτω από 0,5), είτε η αναφερομένη χώρα είναι μητροπολιτική (ΗΠΑ) είτε περιφερειακή (Περου). C.K. Clague, «Capital Labour Substitution in Manufacturing in Under-developed Countries», *Econometrica*, τομ. 37, αρ. 3, Ιούλιος 1969.

66. H.W. Singer, *International Development, Growth and Change*, Mcgrow-Hill, 1964.

67. *Ibid*.

68. Βλ. R.H. Mason, *The Transfer of Technology and the Factor Proportion Problem, The Philippines and Mexico*, UN Institute for Training and Research, Project No. 10.

69. Βλ. G. Reuber, *Private Foreign Investment in Development*, Oxford University Press, 1973, L.T. Wells, «Economic Man and Engineering Man: Choice of Technology in a Low Wage Country», *Public Policy*, τόμος 21, αρ. 3, 1973. Ακόμα άλλη έρευνα (W.A. Yeoman, *Selection of Production Processes for the Manufacturing Subsidiaries of U.S. Based Multinational Corporation*, DBA Thesis, Harvard Business School, 1968) διαπίστωσε ότι οι περισσότερες πολυεθνι-

κές μεταφέρουν την παραγωγική τους διαδικασία χωρίς καμιά μεταβολή. Ειδικότερα, κατά την ίδια μελέτη, αυτό συμβαίνει κυρίως στους βιομηχανικούς κλάδους με ολιγοπωλιακές δομές αγοράς ή όπου ποιοτικοί περιορισμοί περιορίζουν την επιλογή μηχανών (βλ. κεφ. Ε).

70. S.A. Morley, G.W. Smith, «The Choice of Technology: Multinational Firms in Brazil», *Economic Development and Cultural Change*, Ιανουάριος 1977. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, δεν υπάρχει καμιά άλλη υπανάπτυκτη χώρα που εξάρτησε τόσο πολύ την ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα της από τις ξένες επενδύσεις όσο η Βραζιλία. Σύμφωνα με τα συνηθισμένα κριτήρια, η βραζιλιανή στρατηγική ανάπτυξης στέφθηκε από τεράστια επιτυχία, μια και το μεταποιητικό προϊόν της αύξανε με ετήσιο ρυθμό 8,3% από το 1949 μέχρι σήμερα. Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι οι ξένες εταιρίες στη Βραζιλία είχαν και το χρόνο (οι περισσότερες εγκαταστάθηκαν εκεί πριν από το 1960) αλλά και το κίνητρο (οι εργατικοί κόστος είναι ελάχιστοι σε σχέση με το βορειοαμερικανικό) για να προσαρμόσουν τις τεχνικές τους στις τοπικές συνθήκες.

71. Δε χρειάζεται, νομίζουμε, να σπαταλήσουμε χώρο και χρόνο για να αναφερθούμε διεξοδικά στο επιχείρημα μερικών ορθόδοξων οικονομολόγων (π.χ., W. Tyler, «Labor Absorption with Import Substituting Industrialisation», *Oxford Economic Papers*, Μάρτιος 1974) ότι το πρόβλημα της μη απορροφητικότητας εργατικού δυναμικού δημιουργείται από υψηλότερους μισθούς σε σχέση με το κοινωνικό κόστος ευκαιρίας τους· ότι, δηλαδή, διάφορες ατέλειες στο μηχανισμό της αγοράς εργασίας σπρώχνουν τους μισθούς πάνω από την τιμή προσφοράς εργασίας. Το επιχείρημα αυτό όχι μόνο είναι αναπόδεικτο αλλά και αστήρικτο, ιδιαίτερα όταν δεν εξηγείται γιατί τέτοιες ατέλειες στο μηχανισμό της αγοράς υπέρ της εργατικής τάξης συμβαίνουν μόνο στις υπανάπτυκτες χώρες.

72. G. Koutsoumaris, *The Morphology of Creek Industry*, ΚΕΠΕ, 1963.

73. Τα επίσημα στοιχεία, που βασίζονται στις δηλώσεις επαγγελματιών των μεταναστών, δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστα (βλ. εισήγηση Ε. Καβουριάρη στο σεμινάριο του Παρισιού για την *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, 1974, σελ. 35). Εν τούτοις, ακόμα και με βάση τα στοιχεία αυτά, στην περίοδο 1964-70, οπότε μετανάστευσαν πάνω από τους μισούς μετανάστες της περιόδου 1960-80 (περίπου 590 χιλιάδες σε σύνολο 1.120 χιλ.: βλ. A. Williams, *Southern Europe Transformed*, op. cit., σελ. 148), το 50% αυτών που είχαν επάγγελμα μεταναστών δήλωσαν αγροτικό επάγγελμα, έναντι 36% που δήλωσαν απασχόληση στο δευτερογενή τομέα (κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες) και 14% στον τριτογενή, αντιστρέφοντας έτσι την πριν από το 1964 τάση, όπου, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία πάντα, οι εργάτες υπερτερούσαν των αγροτών. Βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1969*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1970, σελ. 47.

74. Σύμφωνα με την απογραφή του 1961, 238.700 ήταν άνεργοι, στους οποίους πρέπει να προστεθούν 625.000 υποαπασχολούμενοι κατά το ίδιο έτος (από τους οποίους 475.000 ήταν αγρότες). Βλ. OECD, *Manpower Policy and Problems in Greece*, 1965, σελ. 28.

75. Οι εκτιμήσεις αυτές βασίζονται στην εφαρμογή της μεθόδου Okun - Klein - Summers - Taylor (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας*, σελ. 90 και *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 108).

76. Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται στην καθαρή μετανάστευση, δηλαδή στον αριθμό των μεταναστών μείον τον αριθμό όσων παλιννόστησαν. Κατά την

ΕΣΥΕ, ο αριθμός αυτός για την περίοδο 1961-71 ήταν 543.000 (Μηνιαία Στατιστικά Δελτία, 1974).

77. Εκτός από τις τεράστιες συνέπειες της μετανάστευσης στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό και, φυσικά, οικονομικό επίπεδο (επιπτώσεις στο δυνητικό κοινωνικό προϊόν, ρυθμό και ποιότητα ανάπτυξης, ισοζύγιο πληρωμών, κ.λπ.), δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η «λύση» του προβλήματος της απασχόλησης με τη μετανάστευση οδήγησε στη δημιουργία ενός ακόμα δεσμού εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από τις μητροπόλεις, έτσι που οποιαδήποτε ύφεση ή κρίση σ' αυτές να έχει άμεσες συνέπειες στη χώρα μας (βλ. κεφ. Δ).

78. Το ποσοστό ανεργίας, αν οι μετανάστες είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, θα ήταν 17,4% (Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 90 και 253).

79. Στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίνακα 10 της *World Development Report 1981*.

80. *Ibid*, Πίνακας 9.

81. Στο Μεξικό το ποσοστό αυξήθηκε από 1% το 1960 σε 10% το 1978, στην Πορτογαλία από 3% σε 14%, στο Χονγκ-Κονγκ από 4% σε 15%, στη Σγκαπούρη από 7% σε 25% και στην Ισπανία από 2% σε 25% (*ibid*).

82. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν βάσει δείγματος 32 χαμηλού εισοδήματος περιφερειακών χωρών, 55 μέσου εισδήματος περιφερειακών χωρών και 15 μητροπολιτικών χωρών. *Ibid*, Πιν. 11.

83. Βλ. W. Loehr, J. Powelson, *op. cit.*, σελ. 301-2. Βλ. και κεφ. Ε.

84. Βλ. C. Payer, *The Debt Trap, the IMF and the Third World*, Monthly Review Press, 1974. Όπως σημειώσαμε στο κεφ. Α, η δουλοπαροικία αυτή γίνεται τελευταία όλο και πιο δυσβάστακτη, σε σημείο που να απειλεί και αυτή τη συνέχιση της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, εξαιτίας της στενότητας κεφαλαίων και των υψηλών επιτοκίων στο κέντρο. Βλ. A. Lipietz, «How Monetarism Has Choked Third World Industrialisation», *New Left Review*, αρ. 145, Μάιος - Ιούνιος 1984.

85. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν από τον Πίνακα 8 της *World Development Report 1981*, βάσει δείγματος 78 περιφερειακών και 17 μητροπολιτικών χωρών.

86. Όπως παρατηρεί ο Lipietz, «σε όλη τη διάρκεια της Ιστορίας οι εξαρτημένες χώρες είχαν δοκιμάσει παρόμοιες (με αυτήν του πετρελαίου) εξάρσεις (στην περίπτωση της Βραζιλίας για παράδειγμα υπήρξε «μπουμ» του καφέ, της ζάχαρης, των διαμαντιών, κ.λπ.), χωρίς το γεγονός αυτό να τις μετατρέψει σε αναπτυγμένες χώρες». *Ibid*, σελ. 53.

87. Βλ. Α. Αγγελόπουλου, «Ο Τρίτος Κόσμος καταρρέει κάτω από το βάρος των συντριπτικών χρεών του», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14-11-1974.

88. Βλ. D. Llewellyn, «Avoiding an International Banking Crisis», *National Westminster Bank Quarterly Review*, Αύγουστος 1982.

89. Βλ. L. Harris, «The Balance of Payments and the International Economic System» στο βιβλίο των F. Green, P. Nore *Economics, an Antitext*, Macmillan, 1977.

90. Ανάλογα ισχύουν για το έλλειμμα στο αμερικανικό ισοζύγιο πληρωμών στη μεταπολεμική περίοδο. Εξαιτίας του ρόλου που, βάσει της συνθήκης του Bretton Woods, είχε το δολάριο, ως το βασικό νόμισμα στο οποίο κρατούνταν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα (reserve currency), η χώρα αυτή είχε κάθε συμφέρον να επενδύει στο εξωτερικό, δημιουργώντας έλλειμμα στο ισοζύγιο κεφαλαίου, μια και το κόστος του βραχυπρόθεσμου δανεισμού ήταν πολύ μικρότερο από το μακροπρόθεσμο όφελος των επενδύσεων στο εξωτερικό (sei-

gnorance). Βλ. V. Argy, *The Post-war International Money Crisis*, Allen & Unwin, 1981, σελ. 100-1.

91. Η εκβιομηχάνιση δεν εξετάζεται εδώ δεοντολογικά, ως ιδεατός σκοπός της ανάπτυξης, ούτε βέβαια ταυτίζεται με την έννοια της ανάπτυξης. Η εκβιομηχάνιση μπορεί να αποτελεί μόνο μέσο για την επίτευξη των αλλαγών στην κοινωνικο-οικονομική δομή μιας χώρας που επιτρέπουν την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του λαού της. Το αν, λοιπόν, η εκβιομηχάνιση, ή ένα άλλο μέσο, είναι το πιο πρόσφορο για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι θέμα που μόνο ο ίδιος ο λαός και κανένας άλλος «για λογαριασμό του» μπορεί να αποφασίσει. Βλ. για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση του θέματος, A. Emmanuel, «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment», *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1974.

92. Αναφερόμαστε στην εκβιομηχάνιση στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Δε θα εξετάσουμε, επομένως, αν και κατά πόσο η ανεξάρτητη και αυτόνομη εκβιομηχάνιση είναι πια δυνατή σήμερα για τις εξαρτημένες μετα-καπιταλιστικές χώρες, αν πάρουμε ιδιαίτερα υπόψη, εκτός από τους γενικότερους λόγους που αποκλείουν την αυτονομία των χωρών αυτών (βλ. κεφ. Α), και τους ειδικούς οικονομικούς λόγους της συνεχούς ανάπτυξης της τεχνολογίας προς ολοένα μεγαλύτερες κλίμακες παραγωγής και, προ παντός, της σημερινής δομής της παγκόσμιας οικονομίας. Βλ. για μια μαρξιστική συζήτηση του θέματος, M. Kidron, «Memories of Development», *New Society*, Μάρτιος 1971.

93. B.P. Owen, R.B. Sutcliffe, *Studies in the Theory of Imperialism*, Longman, 1972, σελ. 171-92.

94. *Ibid.* σελ. 174.

95. Η εισαγωγική περιεκτικότητα των εξαγωγών μας, για παράδειγμα, υπολογίστηκε ότι είναι κατά μέσο όρο γύρω στο 30%, ενώ σε μερικές βιομηχανίες έφθανε το 80% (Ξ. Ζολώτα, *Η συμβολή των εξαγωγών στην οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, 1976, σελ. 17): Πιο συγκεκριμένα, στα κλωστοϋφαντουργικά, λόγω χάρη, οι ελληνικές εισαγωγές αποτελούνται κατά 82% από πρώτες ύλες, ενδιάμεσα και ημι-έτοιμα προϊόντα, ενώ οι εξαγωγές κατά 65% από τελικά προϊόντα και κατά 35% από πρώτες ύλες και ενδιάμεσα αγαθά. Είναι, δηλαδή, φανερό ότι οι πολυεθνικές που εγκαθίστανται στη δεκαετία του '70 (κυρίως γερμανικές) στον κλάδο αυτό εισάγουν σημαντικό τμήμα της αξίας του τελικού προϊόντος, χρησιμοποιούν την (σημαντικά φθηνότερη) ελληνική εργασία για την επεξεργασία των πρώτων υλών και επανεξάγουν όλο σχεδόν το τελικό προϊόν στη χώρα προέλευσης (βλ. F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *op. cit.*, σελ. 84).

96. Οι συνδέσεις προς τα εμπρός δείχνουν το βαθμό στον οποίο το προϊόν μιας βιομηχανίας χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη από άλλες βιομηχανίες, ενώ οι συνδέσεις προς τα πίσω δείχνουν το βαθμό στον οποίο χρειάζεται να παραχθούν υλικά από άλλες βιομηχανίες για να μπορεί η δεδομένη βιομηχανία να επεκτείνει το προϊόν της (forward and backward linkages).

97. Στην περίοδο 1970-78 μόνο το 29,5% της παραγωγής αλουμινίου διατέθηκε κατά μέσο όρο στην εσωτερική αγορά. Τα τελευταία, όμως, χρόνια παρατηρείται μια αυξανόμενη συμμετοχή της εσωτερικής αγοράς στην απορρόφηση της παραγωγής αλουμινίου (βλ. Τ. Γιαννίτση, Τ. Μηλιώτη, «Η βιομηχανία αλουμινίου στην Ελλάδα», *Οικονομία και κοινωνία*, αρ. 17, Ιούνιος 1981, σελ. 31-45).

98. Με τη μορφή μερισμάτων, τόκων, δαπανών για ενδιάμεσα αγαθά, κ.λπ. *Ibid.*

99. Χαρακτηριστικά, η πτώση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στις αρχές της δεκαετίας του 1980 - αποτέλεσμα αντίστοιχων τάσεων στο διεθνές εμπόριο (εξαιτίας της νέας ανατίμησης του πετρελαίου το 1979) - οδήγησε σε γενική πτώση του μεταποιητικού προϊόντος. Έτσι, μεταξύ 1980 και 1982 παρατηρείται απόλυτη πτώση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων κατά 10% περίπου, που συνοδεύεται από απόλυτη πτώση του προϊόντος της μεταποίησης (σε σταθερές τιμές) κατά 5% περίπου (Μην. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος, Ιανουάριος 1984).

100. Η εσωτερική αγορά απορροφά το 75% περίπου των συνολικών πωλήσεων των πολυεθνικών. Βλ. Τ. Γιαννίτση, *Η ελληνική βιομηχανία, ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, 1983, σελ. 349. Κατά τον Βαίτσο, το ποσοστό αυτό είναι ακόμα υψηλότερο: 90% της παραγωγής των ξένων βιομηχανικών μονάδων το 1977 απευθύνεται στην εσωτερική αγορά. Βλ. C. Vaitzos, «Transnational Corporate Behaviour and the Enlargement» στο βιβλίο του ίδιου και του D. Seers *The Second Enlargement of The EEC*, Macmillan, 1982.

101. Η εξωστρέφεια καθιερώνεται επίσημα ως στόχος της κυβερνητικής πολιτικής στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με τη νομοθέτηση μιας σειράς εξαγωγικών κινήτρων, επιδοτήσεων και απαλλαγών και, φυσικά, με τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ.

102. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

103. Τα στοιχεία αυτά υπολογίστηκαν βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια) και των εκδόσεων της σειράς Η ελληνική οικονομία, της Τράπεζας της Ελλάδος (βλ. και πίνακες Δ3, Δ4, κεφ. Δ).

104. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1948-70 και του Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλ. (διάφορα χρόνια).

105. Βλ. ειδικό αφιέρωμα της *ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗΣ* για την ελληνική βιομηχανία 28/3/1971 και πηγή στη σημ. 97.

106. Γ. Παπαντωνίου, «Εξωτερικό εμπόριο και βιομηχανική ανάπτυξη, η Ελλάδα και η ΕΟΚ», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 11, Απρίλιος 1980, σελ. 39-53.

107. Β. Παπανδρέου, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας*, Gutenberg, 1981, σελ. 271-2.

108. Τ. Γιαννίτση, «Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και η διαμόρφωση των εξαγωγικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 11, Απρίλιος 1980, σελ. 21-31.

109. *Ibid.* σελ. 24 και S. Lall, «Transnationals and the Third World's Changing Perceptions», *National Westminster Bank Quarterly Review*, Μάιος 1984.

110. Τ. Γιαννίτση, *op. cit.*, Πίν. 3.

111. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 271. Οι ξένες επιχειρήσεις γενικά χαρακτηρίζονται από σημαντικά υψηλότερη ροπή προς εξαγωγές σε σχέση με τις ντόπιες, σύμφωνα με την ίδια μελέτη. Έτσι, ενώ οι ξένες επιχειρήσεις το 1973 εξάγουν κατά μέσο όρο το 26,7% των πωλήσεων τους, οι ντόπιες εξάγουν μόνο το 11,1% των πωλήσεων τους. Ακόμα, ενώ ο βιομηχανικός τομέας στο σύνολο του εξήγαγε το 16,6% των πωλήσεων, η συμμετοχή των ξένων επιχειρήσεων στις εξαγωγές ήταν 46,5%. *Ibid.* σελ. 269.

112. Βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία*, σελ. 153.

113. Στο συμπέρασμα της ύπαρξης στενής σχέσης μεταξύ ρυθμού αύξησης

βιομηχανικών εξαγωγών και ροπής για βιομηχανικές επενδύσεις καταλήγει, με άλλη μέθοδο, η ίδια μελέτη για τη βιομηχανία μας (*ibid*, σελ. 153-55).

114. Συναφώς, η εκτόπιση των εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων από τα εισαγόμενα στην ιδιωτική κατανάλωση γίνεται ολοένα σημαντικότερη: το ποσοστό εκτόπισης εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων στην ιδιωτική κατανάλωση ήταν 1,4 το 1966 και -2,5, -16,7, -22,3 το 1973, 1978 και 1980, αντίστοιχα (*ibid*, σελ. 100).

115. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, η ροπή προς κατανάλωση των αυτο-απασχολούμενων είναι σημαντικά μικρότερη από των αγροτών - μισθωτών (*ibid*, σελ. 32-40). Ακόμα, η κοινωνική σύνθεση των αυτο-απασχολούμενων (κατά βάση μικροαστική / μεσοαστική) μπορεί να εξηγήσει την έντονη τάση μίμησης καταναλωτικών προτύπων του εξωτερικού που τους χαρακτηρίζει και η οποία βέβαια δεν αποτελεί παρά αντιγραφή των αντίστοιχων προτύπων των ανώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης.

116. Όπως δείχνουν και οι δείκτες βιομηχανικής παραγωγής της ΕΣΥΕ, από το 1973 μέχρι το 1980 ο γενικός δείκτης μεταποίησης αυξήθηκε περίπου 1,3 φορά, από 147 το 1973 (1970 = 100) σε 194,8 το 1980. Στην ίδια περίοδο, όμως, οι δείκτες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών αυξήθηκαν ως ακολούθως: ποτά 1,7 φορά, είδη ένδυσης - υπόδησης 1,65 φορά, υφαντικά 1,51 φορά, είδη διατροφής 1,39 φορά, καπνού 1,33 φορά, ξύλου και φελλού 1,32 (μέσος όρος αύξησης στους καταναλωτικούς κλάδους που σημείωσαν αύξηση στην παραγωγή: 1,48 φορά). Στους κλάδους ενδιάμεσων αγαθών οι δείκτες παραγωγής αυξήθηκαν ως εξής: χαρτί 1,56 φορά, ελαστικό-πλαστικά 1,23 φορά, χημικά 1,4 φορά, πετρελαιοειδή 1,17 φορά (μέσος όρος αύξησης στους ενδιάμεσους κλάδους: 1,34 φορά). Τέλος, στους κλάδους κεφαλαιουχικών αγαθών οι δείκτες παραγωγής αυξήθηκαν ως εξής: μη μεταλλικά ορυκτά 1,68 φορά, βασικά μέταλλα 1,17 φορά, μεταλλουργικά προϊόντα 1,24 φορά, ηλεκτρικές συσκευές 1,12 φορά και μεταφορικά 1,05 φορά (μέσος όρος αύξησης στους κεφαλαιουχικούς κλάδους 1,25 φορά).

117. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 267.

118. Η διερεύνηση του λόγου εξαγωγών / πωλήσεων στη μελέτη του Γιαννίτση (*op. cit.*) για μια ομάδα 50 πολυεθνικών δείχνει ότι ο λόγος αυτός πέφτει από 42,1% το 1974 σε 35,2% το 1977 (σελ. 333).

119. Συγχρόνως, αυξάνονται λίγο οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων των εταιριών με ξένη μειοψηφική συμμετοχή, από 8,5% στην πρώτη περίοδο σε 11% στη δεύτερη (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, Πίν. 70).

120. Τα βασικά μέταλλα, κατά την ίδια μελέτη, παρουσιάζουν αυξανόμενη συμμετοχή στις συνολικές εξαγωγές στη μετά το 1969 περίοδο. Εν τούτοις, στην περίοδο 1973-77, σε σχέση με την περίοδο 1967 (όταν άρχισαν οι εξαγωγές αλουμινίου) - 1971, η συμμετοχή τους είναι φθίνουσα. Όσον αφορά τη διάρθρωση των εξαγωγών των πολυεθνικών, οι εξαγωγές πλαστικών αποτελούν το 3,7% του συνόλου των εξαγωγών των πολυεθνικών στην πρώτη περίοδο (1965-71), έναντι 0,8% στη δεύτερη (1973-77), οι εξαγωγές χημικών ήταν το 20,9% του συνόλου στην πρώτη, έναντι 11,3% στη δεύτερη, των βασικών μετάλλων 56,9% έναντι 42,6% και των ηλεκτρικών ειδών 8,7% έναντι 8%. Από την άλλη μεριά, οι εξαγωγές υφαντικών ήταν 4,5% του συνόλου στην πρώτη περίοδο έναντι 7,6% στη δεύτερη, των δερμάτων 0,8% και 2,2% αντίστοιχα και των μη μεταλλικών ορυκτών 1,6% και 2,4% (*ibid*, Πίν. 73).

121. Ο λόγος εξαγωγών προς συνολικές πωλήσεις ήταν κατά μέσο όρο 25,7% για τις ξένες επιχειρήσεις και 13,3% για τις ελληνικές το, 1977, ενώ σε 8

πολυεθνικές, στους κλάδους υφαντικών και ενδυμάτων, ο λόγος αυτός φθάνει το 80-100%. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 339.

122. Για τα υφαντικά ο λόγος εξαγωγών / πωλήσεων ήταν 60,4% στις ξένες επιχειρήσεις και 17% στις ντόπιες, για τα ενδύματα - υποδήματα 55% στις ξένες και 12,7% στις ντόπιες, για τα δέρματα 100% στις ξένες έναντι 12,5% στις ντόπιες και τέλος για τα βασικά μέταλλα 52,6 στις ξένες έναντι 17,4% στις ντόπιες (*ibid*, σελ. 341).

123. Οι εξαγωγές των πολυεθνικών προς τη Μ. Ανατολή και Β. Αφρική αποτελούσαν το 1977 το 12,2% των συνολικών εξαγωγών τους, ενώ αποτελούσαν το 24% των εξαγωγών ελληνικών επιχειρήσεων (*ibid*, σελ. 335).

124. Ενδεικτικά, οι συναλλαγματικές υποχρεώσεις της οικονομίας, ως ποσοστό του ΑΕΠ, υπερδιπλασιάστηκαν μέσα σε μια 15ετία: από 14,9% το 1965 σε 32,1% το 1981. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 25. Για την επέκταση του εξωτερικού δανεισμού, βλ. κεφ. Δ).

125. *Yearbook of Labour Statistics 1973*, International Labour office και Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος.

126. *Yearbook of Labour Statistics 1977*, International Labour Office και Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος.

127. Σύμφωνα μάλιστα με μια μελέτη, το χαμηλό κόστος εργασίας αποτελεί σημαντικό κριτήριο έλξης των ξένων κεφαλαίων για 80% τουλάχιστον των ξένων επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Βλ. Π. Ρουμελιώτη, «Να σχεδιαστεί νέα πολιτική ξένων ιδιωτικών επενδύσεων στη χώρα μας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23-1-1975.

128. Βλ. *TO BHMA*, 20-6-1975.

129. Βλ. E.N. Baklanoff, *The Economic Transformation of Spain and Portugal*, Praeger, 1978, A. Murollo, «The Greek Economy: the Role of the Transnational and the EEC», *Mezzogiorno d' Europa* (1982), αρ. 12, σελ. 197-220.

130. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 91.

131. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 186.

132. Βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 173.

133. Βλ. Π. Ρουμελιώτη, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1978, σελ. 120.

134. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 273.

135. Υπολογίστηκε ότι 21,5% του ενεργητικού στον τριτογενή τομέα ελέγχεται από τις ξένες επιχειρήσεις, ενώ σε μερικούς κλάδους η συγκέντρωση είναι πολύ μεγαλύτερη: εμπορία πετρελαιοειδών 73,5%, μεταφορικές - ναυτιλιακές επιχειρήσεις 49,7% (βλ. Σ. Μπαμπανάση και Κ. Σούλα, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών*, Θεμέλιο, 1976, σελ. 135-37).

136. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 93.

137. Στοιχεία υπολογισθέντα (σε σταθερές τιμές) βάσει των Εθνικών Λογισμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

138. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η τεράστια απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις μητροπολιτικές χώρες, όσον αφορά το επενδυτικό πρότυπο. Στους παραδοσιακούς κλάδους (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, δέρματα, μη μεταλλικά ορυκτά, ξύλο - έπιπλα) συγκεντρώνεται το 1977 το 63,5% των συνολικών μεταποιητικών επενδύσεων στην Ελλάδα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό, κατά μέσο όρο, για τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ολλανδία και την Ιταλία ήταν τον ίδιο χρόνο 28,9%. Αντίστροφα, στους κλάδους παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (ελαστικό -

πλαστικά, χημικά, μέταλλα, μεταλλικά προϊόντα, μηχανές, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά) οι επενδύσεις στην Ελλάδα ήταν 33% του συνόλου, έναντι σχεδόν διπλάσιας αναλογίας (64%) στις μητροπολιτικές χώρες (στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίν. 11 του βιβλίου του Τ. Γιαννίτση). Δυναμικά, η απόσταση μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών αυτών μεγαλώνει σημαντικά στη δεύτερη περίοδο της βιομηχανικής οπισθοδρόμησης στην Ελλάδα, πράγμα που αποτελεί άλλη μια ένδειξη του εξαρτημένου χαρακτήρα της βιομηχανικής μας ανάπτυξης: ενώ, δηλαδή, το επενδυτικό πρότυπο των μητροπολιτικών χωρών διατηρείται κατά βάση σταθερό, το ελληνικό πρότυπο αλλάζει ανάλογα με τις εξελίξεις στην ξένη αγορά και την ξένη επενδυτική δραστηριότητα.

139. Οι εξελίξεις αυτές δεν ήταν, βέβαια, αρκετές για να μεταβάλουν τη συγκεντρώση του ξένου κεφαλαίου στα κεφαλαιουχικά / ενδιάμεσα αγαθά που ήδη είχε συντελεστεί την προηγούμενη περίοδο. Έτσι, οι κλάδοι όπου το 1979 ακόμα συγκεντρώνεται το ξένο κεφάλαιο (με βάση τη συμμετοχή στα πάγια κεφάλαια της βιομηχανίας) είναι κατά σειρά οι εξής: πετρελαιοειδή 72,7%, ηλεκτρικές συσκευές 50,8%, βασικά μέταλλα 47,5%, χημικά 43,4%, μεταφορικά 42,5%, ξύλο και φελλός 37,1% και ποτά 36,9% (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 273).

140. Αν και οι παρατιθέμενοι δείκτες δεν μπορούν από μόνοι τους να θεμελιώσουν μια σχέση αιτιότητας (όπως, άλλωστε, καμιά στατιστική ανάλυση δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο) μεταξύ μεταβολών στη δυναμική της παραγωγής και μεταβολών στο ρόλο του ξένου κεφαλαίου, εν τούτοις αποτελούν μια ένδειξη που δεν είναι δυνατόν ούτε να αγνοηθεί ούτε να θεωρηθεί τυχαία.

141. Τα πάγια κεφάλαια κατά ελληνική επιχείρηση ήταν το 1979 53,7 εκ. δρχ., έναντι 113,8 εκ. δρχ. που ήταν τα πάγια κεφάλαια κατά ξένη επιχείρηση. Ακόμα, η μέση απασχόληση κατά ελληνική επιχείρηση ήταν το ίδιο έτος 59,1 άτομα, έναντι 114,9 ατόμων κατά ξένη επιχείρηση (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 228). Άλλη μελέτη βρήκε ακόμα σημαντικότερες διαφορές στο μέγεθος των επιχειρήσεων. Το μέσο μέγεθος, με βάση το σύνολο ενεργητικού, βρέθηκε ότι είναι υπερισχύον στις ξένες επιχειρήσεις σε σχέση με τις ντόπιες το 1977, ενώ με βάση την απασχόληση είναι υπερδιπλάσιο. Ακόμα, οι πολύ σημαντικές αυτές διαφορές στο μέγεθος οφείλονται, κυρίως, στο μεγάλο μέγεθος λίγων ξένων μονάδων (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 193-95).

142. Το συμπέρασμα για τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα των ξένων επιχειρήσεων επιβεβαιώνεται και από σχετική εμπειρική μελέτη που βρήκε μεγάλη στατιστική συσχέτιση μεταξύ του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας (με βάση την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο) και της παρουσίας ξένων επενδύσεων. Η υψηλή αυτή παραγωγικότητα των ξένων επιχειρήσεων σημαίνει, βέβαια, αντίστοιχα υψηλά κέρδη, για τα οποία όμως τα στατιστικά στοιχεία είναι τελείως αναξιόπιστα (βλ. Γ. Ιωαννίδη, *Εισαγωγή ξένης τεχνολογίας και διακλαδικές συνδέσεις στην ελληνική οικονομία*, 1976 - αναφέρεται στο βιβλίο του Π. Ρουμελιώτη, *op. cit.*, σελ. 150).

143. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με σχετική εμπειρική ανάλυση των διαφορών στο μέγεθος, το 80% σχεδόν των διαφορών αυτών οφείλεται στην εθνικότητα των επιχειρήσεων καθεαυτή και μόνο το 20% οφείλεται στη βιομηχανική σύνθεση των ξένων επιχειρήσεων. Δηλαδή, ακόμα και αν οι ξένες επιχειρήσεις κατανέμονταν κατά τον ίδιο τρόπο με τις ντόπιες μεταξύ των διαφόρων κλάδων της μεταποίησης, πάλι το μέσο μέγεθος μιας ξένης επιχείρησης θα ήταν υπερδιπλάσιο του μέσου μεγέθους μιας ελληνικής

(βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 200). Θα μπορούσαμε, επομένως, να εξηγήσουμε τα στοιχεία αυτά με βάση την παραπάνω υπόθεση, ότι δηλαδή ακόμα και όταν ντόπιες και ξένες επιχειρήσεις ανήκουν στατιστικά στον ίδιο κλάδο, στην πραγματικότητα ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής, που έχουν διαφορετικό μέγεθος, μεθόδους παραγωγής, παραγωγικότητα.

144. *Ibid.*, σελ. 238.

145. Κάτι ανάλογο υποστηρίζει σχετική μελέτη ορθόδοξου οικονομολόγου (από άλλη, βέβαια, σκοπιά): «οι πολυεθνικές είναι πολύ επιλεκτικές όσον αφορά τις επενδύσεις τους: από την ίδια τους τη φύση η συμβολή τους περιορίζεται σε κλάδους που προσφέρουν πλεονεκτήματα στην υψηλή τεχνολογία, στο μεγάλο μέγεθος και στο προχωρημένο μάρκετινγκ του προϊόντος (βλ. S. Lall, *op. cit.*). Σχετικά με τη χώρα μας, εμπειρική ανάλυση με τη μέθοδο της πολλαπλής παλινδρόμησης έδειξε ότι οι ξένες επιχειρήσεις, «λόγω των πλεονεκτημάτων που κατέχουν, έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα, συγκριτικά με τις ντόπιες, να αναλαμβάνουν παραγωγική δραστηριότητα στους τομείς εκείνους των οποίων τα προϊόντα είναι πιο περίτεχνα και διαφοροποιημένα, που απαιτούν μεγαλύτερη εξειδίκευση, μεγαλύτερη κλίμακα παραγωγής, η δομή της αγοράς είναι ολιγοπωλιακή και η αγορά επεκτείνεται ταχύτερα και είναι περισσότερο αποδοτική» (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 189).

146. Αυτό τουλάχιστον δείχνει σειρά αναλύσεων για άλλες χώρες (βλ. κεφ. Ε). Σχετικά με την ελληνική περίπτωση, το γεγονός ότι οι τύποι παραγωγής που συγκεντρώνουν το ντόπιο κεφάλαιο είναι έντασης εργασίας είναι αναμφισβήτητο. Το 1973, για παράδειγμα, οι ξένες πωλήσεις στο σύνολο ήταν 31,5%, ενώ η απασχόληση στις ξένες επιχειρήσεις, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, ήταν 24,2% (*ibid.*, Πίν. VIII2). Ο λόγος, δηλαδή, αναλογίας προϊόντος προς αναλογία απασχόλησης στις ξένες επιχειρήσεις ήταν 1,30, έναντι 0,90 στις ελληνικές, πράγμα που σημαίνει πολύ σημαντικότερη ένταση κεφαλαίου (και επομένως μικρότερη απορροφητικότητα εργασίας) στις ξένες επιχειρήσεις σε σχέση με τις ντόπιες. Μολονότι οι διαφορές αυτές οφείλονται στο ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις συγκεντρώνονται σε διαφορετικούς τύπους παραγωγής από τις ξένες, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ένδειξη ως προς την υπόθεση ότι, όταν δεν υπάρχει ξένος ανταγωνισμός, το ντόπιο κεφάλαιο δεν έχει λόγο να χρησιμοποιεί μεθόδους παραγωγής που αυξάνουν το κόστος παραγωγής και δεν κάνουν εντατική χρήση του σχετικά φθηνότερου συντελεστή παραγωγής.

147. Για παράδειγμα, το 1971, όταν ακόμα η βιομηχανική μας άνοδιξη δεν είχε τελειώσει, το ποσοστό του ΑΕΠ που διατίθεται για την έρευνα στην Ελλάδα είναι 0,2%, έναντι κάτι μεταξύ 2% και 3% στις μητροπολιτικές χώρες (βλ. OECD, *Statistical Tables 1971: Science, Technology, Industry*). Σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, η ακαθάριστη εθνική δαπάνη για έρευνα και ανάπτυξη αποτελούσε το 1976 το 0,16% του ΑΕΠ στην Ελλάδα, έναντι 1,44% στις 9 χώρες της Κοινότητας (βλ. Μ. Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Πίν. 139). Αν πάρουμε υπόψη ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις μητροπολιτικές χώρες είναι 3-4 φορές μεγαλύτερο από το ελληνικό, τότε μπορούμε να αντιληφθούμε την απόσταση που μας χωρίζει από αυτές, σε σχέση με τα κονδύλια που διατίθενται για έρευνα. Τέλος, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας στη χώρα μας είναι κατά 97% ξένα.

148. Κατά τον Frank, το «τεχνολογικό άνοιγμα» μεταξύ κέντρου και περιφέρειας ήταν σχεδόν ασήμαντο το 18ο αιώνα, πριν αρχίσει η βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία. Από μερικές μάλιστα απόψεις, η Ινδία και η Κίνα

ήταν σε ανώτερο τεχνολογικό στάδιο από την Ευρώπη. Είναι ακόμα ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι οι ευρωπαϊκές χώρες που ακολούθησαν την Αγγλία στη βιομηχανική επανάσταση χρησιμοποίησαν αγγλικά μοντέλα αλλά αυτόχρονη τεχνολογία στο σχεδιασμό και την κατασκευή του μηχανολογικού εξοπλισμού τους (βλ. A. G. Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Macmillan, 1978, σελ. 130-33).

149. Βλ. R. Owen, B. Sutcliffe, *op. cit.*, σελ. 171-92.

150. Βλ. Π. Ρουμελιώτης, *op. cit.*, σελ. 147.

151. *Ibid.*, σελ. 209.

152. Βλ.; G.C. Archibald, *Investment and Technical Change in Greek Manufacturing*, ΚΕΠΕ, 1964, σελ. 28.

153. Ακόμα και σε όγκο οι εισαγωγές μηχανημάτων αυξάνονται σημαντικά. Έτσι, ο δείκτης όγκου εισαγωγών μηχανημάτων / μεταφορικών, με βάση πάλι το 1970, είχε γίνει 163,1 το 1983 (Μην. Στατ. Δελτ. Τράπεζας της Ελλάδος, Μάρτιος 1984).

154. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των πινάκων 6 και 17 του *World Development Report 1981*. Οι χώρες του δείγματος είναι: Φινλανδία, Σουηδία, Αυστρία, Ιαπωνία, Καναδάς, Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία, Δυτ. Γερμανία, Ιταλία και ΗΠΑ.

155. Για τις 11 μητροπολιτικές χώρες του δείγματος υπολογίσαμε ότι, κατά μέσο όρο, η προστιθέμενη αξία, ως ποσοστό της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, έπεσε από 43% το 1970 σε 40,3% το 1977/78. Για την Ελλάδα, όπως φαίνεται στον Πίν. Γ20, το ποσοστό αυτό έπεσε από 38,6% το 1970 σε 33,3% το 1977. Δηλαδή η ελληνική μείωση της προστιθέμενης αξίας είναι υπερδιπλάσια της αντίστοιχης μητροπολιτικής.

156. Στη δεκαετία του '70, τα 2/3 των βιομηχανικών μονάδων που μπαίνουν στην παραγωγή ανήκουν στους κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών προϊόντων. Ο καθαρός αριθμός των βιομηχανικών μονάδων στους κλάδους αυτών αυξήθηκε κατά 18,5% ενώ, αντίθετα, μειώθηκε ο καθαρός αριθμός μονάδων στους παραδοσιακούς κλάδους κατά 8%. Έχουμε, δηλαδή, μια διαδικασία επέκτασης στους σύγχρονους κλάδους και μια διαδικασία συγκεντροποίησης στους παραδοσιακούς (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 209). Ακόμα, ενδεικτικό της συντελούμενης διασποράς στους σύγχρονους κλάδους είναι ότι στην περίοδο 1968-79 ιδρύονται συνολικά 329 νέες επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης μέχρι 10 άτομα. Από αυτές, το 45% στρέφεται στους σύγχρονους κλάδους (3% μόνο των επιχειρήσεων αυτών είναι ξένες), 33% στους παραδοσιακούς κλάδους και 22% στις εκδόσεις, χαρτοβιομηχανία και λοιπές βιομηχανίες (*ibid.*, σελ. 87).

157. Όπως τονίζεται στην ίδια μελέτη, «η ενίσχυση του βάρους του ελληνικού κεφαλαίου σε ορισμένους κλάδους της βαριάς βιομηχανίας (πλαστικά, χημικά, μεταλλουργία, προϊόντα μετάλλου, ηλεκτρικά είδη, μεταφορικά μέσα) γίνεται σε επίπεδο inter-branch και όχι intra-branch, δηλαδή με την παράλληλη λειτουργία στην ίδια αγορά ελληνικών και ξένων παραγωγικών μονάδων» (*ibid.*, σελ. 115).

158. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των κλάδων ηλεκτρικών ειδών και μεταφορικών, όπου ιδρύονται 7.205 νέες μονάδες στη δεκαετία του '70 (26,2% του συνόλου νέων μονάδων). Οι μονάδες αυτές, όπως παρατηρεί η μελέτη, αφορούν υπηρεσίες επισκευής προϊόντων που εισάγονται από το εξωτερικό και δεν έχουν σχέση με τεχνολογικά σύγχρονες βιομηχανίες. Ακριβώς ο χαμηλός βαθμός τεχνολογικής εξειδίκευσης και η περιορισμένη ένταση κεφα-

λαίου επιτρέπουν τη σημαντική είσοδο νέων μονάδων. Ακόμα, είναι ενδεικτικό του χαρακτήρα της διείσδυσης του ντόπιου κεφαλαίου ότι η είσοδος νέων μονάδων στους διάφορους κλάδους συνδέεται με μείωση του μέσου μεγέθους μονάδων σε 36 κλάδους (σε τετραψήφιο επίπεδο κλάδων) κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών, έναντι 18 κλάδων καταναλωτικών αγαθών (*ibid*, σελ. 214-215, 129). Τέλος, οι διαφορές στην ένταση κεφαλαίου μεταξύ βιομηχανιών βάσης και εξαρτημένων βιομηχανιών, στις οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο οι ξένες και οι ντόπιες επιχειρήσεις αντίστοιχα, είναι άλλη μια ένδειξη των επιπτώσεων που είχε η διείσδυση του ντόπιου κεφαλαίου στους σύγχρονους κλάδους: ο δείκτης έντασης κεφαλαίου στη βιομηχανία αλουμινίου είναι 379,7, έναντι 102,1 στη βιομηχανία προϊόντων αλουμινίου. Ο ίδιος δείκτης είναι 195,9 στη βιομηχανία πλαστικών υλών, έναντι 101,3 στη βιομηχανία ειδών πλαστικού (*ibid*, σελ. 119).

159. A.O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale University Press, 1958.

160. H.B. Chenery, T. Watanabe, "International Comparisons in the Structure of Production», *Econometrica*, Οκτώβριος 1958.

161. C. Wilber, «Economic Development, Central Planning and Allocative Efficiency», στο βιβλίο του ίδιου *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, Random House, New York, 1979, σελ. 262-81.

162. U.N., *Patterns of Industrial Growth: 1953-58*, New York, 1960.

163. Εν τούτοις, τα ενδύματα, υποδήματα, πλεκτική και λοιπά φαντικά, που εμφανίζονται στους 28X28 πίνακες υπό τον τίτλο «υφαντικά - ενδύματα - υποδήματα», δείχνουν υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

164. Πάλι, όμως, τα ποτά, η επεξεργασία καπνού καθώς και ορισμένοι υποκλάδοι επεξεργασίας τροφίμων δείχνουν υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω.

165. Παρά το γεγονός ότι οι κλάδοι μηχανών και ηλεκτρικών μηχανημάτων δείχνουν σημαντικό βαθμό συνδέσεων προς τα πίσω, εν τούτοις οι κλάδοι αυτοί δεν ικανοποιούν όλα τα κριτήρια για την κατάταξη τους στους τομείς-κλειδιά.

166. Σύμφωνα με τους πίνακες του 1966, 66% των μηχανημάτων, 56% των μεταφορικών και 32% των ηλεκτρικών μηχανημάτων / συσκευών δεν παράγονταν εγχώρια, μειώνοντας έτσι αντίστοιχα το βαθμό αλληλεξάρτησης που δείχνουν οι πίνακες. Το ίδιο συμβαίνει, αν και σε μικρότερο βαθμό, σε σχέση με τους άλλους τομείς-κλειδιά: 45% της συνολικής προσφοράς των βασικών μετállων, 33-50% των χημικών και 30% του χαρτιού προέρχονταν από το εξωτερικό.

167. Στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, δεν έχει καμιά διαφορά ότι τμήμα των εισαγόμενων μηχανημάτων, κ.λπ. προέρχεται από τις μετα-καπιταλιστικές χώρες, μια και οι χώρες αυτές εμπορεύονται (ακόμα και μεταξύ τους) με βάση τις τιμές που διαμορφώνονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά.

168. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των ετήσιων ερευνών βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

169. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1970, 1974-81 και των ερευνών απασχόλησης της ΕΣΥΕ.

170. *Census 1971*, HMSO 1975, CSO, *National Income and Expenditure 1966-76, 1980*.

171. Στοιχεία υπολογισθέντα από τον Πίν. 6 της *World Development Report 1981* (σε τιμές 1975).

172. Η ίδια τάση συνεχίζεται και στη δεκαετία του '80: ο λόγος του μεταποιητικού προϊόντος στο σύνολο της δευτογενούς παραγωγής (σε σταθερές τιμές 1970) ήταν, κατά μέσο όρο, στην περίοδο 1980-83 66,11% (Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλάδος, Μάρτιος 1984).

173. Ακόμα και στην περίοδο της βιομηχανικής μας άνοιξης οι μεταποιητικές επενδύσεις αυξάνονται με βραδύτερο ρυθμό από τις επενδύσεις στους άλλους κλάδους της βιομηχανίας. Έτσι, στην περίοδο 1963-73, οι μεταποιητικές επενδύσεις αυξάνονται με μέσο ετήσιο ρυθμό 13,3%, έναντι 18,2% για τις επενδύσεις στα ορυχεία και 14,8% για τις επενδύσεις στον ηλεκτρισμό, φωταέριο, κ.λπ. (βλ. OECD, *Economic Surveys, Greece 1978*, σελ. 13).

174. *Ibid*, σελ. 29. Είναι ακόμα ενδεικτικό το γεγονός που αναφέρεται στην ίδια έκθεση για την Ελλάδα, ότι, από σύγκριση μεταξύ διαφόρων χωρών του γινομένου του προϊόντος και της αναλογίας επενδύσεων, προκύπτει πως «το βιομηχανικό δυναμικό της Ελλάδας δεν επεκτείνεται με το ρυθμό που περιμένει κανείς κανονικά από μια αναπτυσσόμενη χώρα... (γεγονός που γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη ότι) οι χώρες που βρίσκονται σήμερα στο στάδιο της εκβιομηχάνισης τους συνήθως αφιερώνουν μεγαλύτερη αναλογία των παραγωγικών τους πόρων σε βιομηχανικές επενδύσεις από ό,τι οι αναπτυσσόμενες χώρες» (σελ. 30). Για παράδειγμα στην ίδια περίοδο, 1960-76, η Ισπανία διέθεσε το 6% του ΑΕΠ της για επενδύσεις στη μεταποίηση, ενώ η Πορτογαλία αφιέρωνε το 5,5% του ΑΕΠ για τον ίδιο σκοπό (σελ. 29).

175. Η αναλογία των ιδιωτικών επενδύσεων σε κατοικίες σε σχέση με το σύνολο των ιδιωτικών επενδύσεων ήταν, κατά μέσο όρο, 45,03% στη δεκαετία 1950-59, 43,48% στη δεκαετία 1960-69 και 39,82% στην περίοδο 1970-80 (στοιχεία υπολογισθέντα βάσει Πων Εθν. Λογ/σμών).

176. Βλ. J.R. Lotz, «Patterns of Government Spending in Developing Countries», *Manchester School*, 1970, σελ. 119-44, Πίν. 8.

177. Στην περίοδο 1960-76 οι επενδύσεις στις κατοικίες αντιπροσωπεύουν στην Ελλάδα περίπου το 6% του ΑΕΠ, ενώ στις χώρες του ΟΟΣΑ η αναλογία ήταν, κατά μέσο όρο, 4,5%, (βλ. OECD, 1978, *op. cit.*, σελ. 35).

178. Η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη αναλογία επενδύσεων σε κατοικίες και τη μικρότερη αναλογία επενδύσεων σε μηχανολογικό εξοπλισμό στην περίοδο 1963-72, (βλ. Ξ. Ζολώτα, *Κατανάλωσις, επενδύσεις και νομισματική ισορροπία*, Αθήνα 1977, σελ. 17-20).

179. Έτσι, στην περίοδο 1951-75, οι οριακοί συντελεστές κεφαλαίου, που αποτελούν το αντίστροφο της παραγωγικότητας κεφαλαίου, ήταν για τη μεταποίηση 2,36 και τη γεωργία 3,88, έναντι 11,23 για την ενέργεια και 15,32 για τις κατοικίες (βλ. Εθν. Λογ/σμοί 1958-75, σελ. 36).

180. Βλ. για πιο αναλυτική συζήτηση της θέσης υπέρ των επενδύσεων σε κατοικίες, Δ. Εμμανουήλ, «Οι επενδύσεις κατοικίας στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος - Ιούλιος 1980, σελ. 28-36.

181. Η άμεση εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό για την αγορά ακινήτων αποτελούσε σχεδόν το 1/5 των συνολικών επενδύσεων σε κατοικίες στη μετά το 1960 περίοδο. Αν, όμως, πάρουμε υπόψη και την έμμεση εισροή κεφαλαίων για τον ίδιο σκοπό (μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα που επενδύονται σε ακίνητα), τότε 1/4 των συνολικών επενδύσεων σε κατοικίες χρηματοδοτούνται από τους Έλληνες του εξωτερικού (βλ. OECD, *op. cit.*, σελ. 35, H.S. Ellis κ.ά., *Industrial Capital in Greek Development*, ΚΕΠΕ, 1964, σελ. 222).

182. Σχετικά με το μέγεθος της αγοράς θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μικρό

μέγεθος της ελληνικής αγοράς δεν οφείλεται βασικά στο μικρό μέγεθος του πληθυσμού αλλά στους λόγους που αναφέραμε στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, που περιορίζουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς: διαρροή σημαντικού τμήματος του εγχώρια παραγόμενου πλεονάσματος μέσω της άνισης ανταλλαγής των επαναπατριζόμενων κεφαλαίων, κερδών, τόκων, μεγάλη αναλογία αυτοαπασχολούμενων με καταναλωτικά πρότυπα που δεν ικανοποιεί η ντόπια παραγωγή, χαμηλή παραγωγικότητα γεωργίας, κ.λπ. Όπως, δηλαδή, και σχετικά με το θέμα των πρώτων υλών, η έλλειψη πρώτων υλών ή, αντίστοιχα, το μικρό μέγεθος πληθυσμού δεν αποτελούν περιοριστικούς παράγοντες σχετικά με τη δυνατότητα ανάπτυξης ολοκληρωμένων δομών. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν τα ιστορικά παραδείγματα χωρών όπως η Ιαπωνία, οι σκανδιναβικές χώρες, η Αυστρία ή η Ελβετία από τη μια μεριά, και η Ινδία, η Ινδονησία ή οι λατινοαμερικανικές χώρες από την άλλη.

183. Αν και δεν υπάρχουν άμεσα στατιστικά στοιχεία για τις τιμές των ακινήτων, οι έμμεσες πηγές, όπως ο αποπληθωριστικός δείκτης των επενδύσεων σε κατοικίες των Εθν. Λογ/σμών (που κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί υποεκτίμηση της αύξησης των τιμών ακινήτων), δείχνουν πολύ ταχύτερη ετήσια αύξηση των τιμών αυτών σε σχέση με τη γενική αύξηση τιμών (βλ. OECD, *op. cit.*, σελ. 35).

184. Βλ. άρθρο Δ. Εμμανουήλ, *op. cit.*

185. Το μόνο σχεδόν από το οποίο δεν πάσχει η μεταπολεμική μας ανάπτυξη είναι η στενότητα κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση επενδύσεων. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά κεφάλαια προσφέρονται άφθονα για τη χρηματοδότηση ιδιαίτερα των επενδύσεων στη μεταποίηση. Εκείνο που δεν υπάρχει σε αντίστοιχη αφθονία είναι η ζήτηση για παραγωγικές επενδύσεις, εφόσον «το μεγαλύτερο μέρος, ακόμα και των εσωτερικών κεφαλαίων που απέφερε η ελληνική βιομηχανία, τοποθετούνται σε άλλες χρήσεις, όπως κατανάλωση, οικοδόμηση κατοικιών, απόκτηση χρηματιστηριακών τίτλων και τίτλων σε ακίνητα, εξαγωγές κεφαλαίου». (Βλ. Γ. Παπαντωνίου, *Οικονομία και Κοινωνία*, Απρίλιος 1980, σελ. 41. Το συμπέρασμα που συνάγει η μελέτη αυτή από μια οικονομετρική ανάλυση της επενδυτικής συμπεριφοράς, είναι ότι οι ρυθμοί των βιομηχανικών επενδύσεων καθορίζονται από τη *ζήτηση* και κυρίως την εξωτερική ζήτηση (*ibid.* σελ. 42).

186. Όπως παρατηρήθηκε σχετικά, «είναι υψηλή η αναλογία πολυτελών μάλλον κτισμάτων, μέρος των οποίων αποβλέπει περισσότερο στη διαφύλαξη αξιών και λιγότερο στην παροχή υπηρεσιών στέγασης» (βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12-10-1972). Δε θα πρέπει ακόμα να λησμονείται ότι περίπου 42% των νέων κατοικιών αφορούν την περιοχή των Αθηνών.

187. Έχει, για παράδειγμα, υπολογιστεί ότι, ενώ το 1940 ο δείκτης ατόμων ανά δωμάτιο ήταν 1,81, το 1951 ήταν 1,93 και το 1960 ήταν ακόμα 1,84 (βλ. *Η Ελληνική Οικονομία κατά το έτος 1959*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1960). Επίσης, η απογραφή του 1971 έδειξε (δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί τα αποτελέσματα της απογραφής του 1981) ότι περίπου 2.312.000 άτομα (28% των νοικοκυριών) ζούσαν «κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες» εξαιτίας της υψηλής πυκνότητας ατόμων ανά δωμάτιο. Τέλος, ο μέσος δείκτης πυκνότητας το 1971 ήταν 1,15 στην Ελλάδα, ενώ στη Δυτική Ευρώπη ήταν 1,00 ήδη από το 1961 (βλ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 14-6-1973). Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι από τις λίγες χώρες όπου η δημόσια παροχή στεγαστικών υπηρεσιών είναι σχεδόν ανύπαρκτη (η δημόσια συμμετοχή στην παροχή κατοικιών ήταν κατά μέσο όρο 1,6% στην Ελλάδα, στη δεκαετία του '70, έναντι

10% στην Πορτογαλία και 5-8% στην Ισπανία, βλ. *Southern Europe Transformed*, σελ. 227), τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, παρά τον οικονομικό οργανισμό της μεταπολεμικής περιόδου, το στεγαστικό πρόβλημα παραμένει σε σημαντικό βαθμό άλυτο.

188. Έτσι, η συμβολή του μεταποιητικού τομέα στην αύξηση του ΑΕΠ ήταν στην περίοδο 1963-79 σχεδόν το 1/3 της συμβολής των υπηρεσιών (22% έναντι 60% αντίστοιχα, βλ. Τ. Γιαννίτσης, σελ. 53). Το αποτέλεσμα των ρυθμών αυτών ήταν ότι το κατά κεφαλήν προϊόν του μεταποιητικού τομέα στην Ελλάδα ήταν το 1979 λιγότερο από το 1/4 του αντίστοιχου προϊόντος στις μητροπολιτικές χώρες: υπολογίσαμε ότι ο μέσος όρος του κατά κεφαλήν μεταποιητικού προϊόντος ήταν 2.780 δολ. στην Αγγλία, Γαλλία, Δυτ. Γερμανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Φινλανδία, Σουηδία, Αυστρία, Ιαπωνία, ΗΠΑ, έναντι 680 δολ. στην Ελλάδα (στοιχεία υπολογισθέντα με βάση τους Πίν. 1 και 3 της *World Development Report 1981*).

189. Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο σημαντικός αριθμός μονάδων στον κλάδο προϊόντων από μέταλλο μπορούν να χαρακτηριστούν σύγχρονες, θεωρήσαμε σκόπιμο (ως ένα βαθμό και για πρακτικούς λόγους, αφού τα στατιστικά στοιχεία συχνά δε διακρίνουν μεταξύ του κλάδου αυτού και άλλων σύγχρονων κλάδων) να συμπεριλάβουμε τον κλάδο αυτό στους σύγχρονους.

190. Βλ. Σ. Μπαμπανάση, «Η Ελληνική βιομηχανία και η ΕΟΚ» στο βιβλίο *Ε.Ο.Κ. Ελλάδα, Μεσόγειος*, 1978, Νέα Σύνορα, σελ. 163-75.

191. Η δομή του εξωτερικού δασμολογίου διαμορφώθηκε μεταπολεμικά έτσι ώστε οι παραδοσιακοί κλάδοι της μεταποίησης να απολαμβάνουν σχετικά υψηλότερη δασμολογική προστασία από τους τεχνολογικά πιο σύγχρονους κλάδους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 29). Η δασμολογική προστασία, επομένως, λειτούργησε τόσο θετικά όσο και αρνητικά στη διαμόρφωση της παρούσας μεταποιητικής δομής. Θετικά, με το να ενισχύει την τάση του ντόπιου κεφαλαίου να συγκεντρώνεται σε μη μεταποιητικές δραστηριότητες (εμπόριο, τουρισμός, κατασκευές) ή στην ελαφρά καταναλωτική βιομηχανία με τις τυποποιημένες παραγωγικές μεθόδους και τεχνολογία. Αρνητικά, με το να δημιουργεί από τη μια μεριά, εμπόδια εισόδου για το ντόπιο κεφάλαιο στους σύγχρονους κλάδους (λόγω του ανταγωνισμού των εισαγόμενων προϊόντων) και από την άλλη, κίνητρα για το ξένο κεφάλαιο για να περιορίζει τη δραστηριότητα του στα τελευταία στάδια παραγωγής (λόγω του ότι η πραγματική δασμολογική προστασία είναι αντίστροφη συνάρτηση της ντόπιας προστιθέμενης αξίας).

192. Το ποσοστό των σύγχρονων κλάδων γίνεται σημαντικά υψηλότερο αν εξαιρέσουμε τον κλάδο των πετρελαιοειδών, που παρουσιάζει ανώμαλα χαμηλό (σε σχέση με τους άλλους κλάδους) βαθμό καθετοποίησης.

193. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τα στοιχεία άλλων μελετών που μετρούν την ένταση κεφαλαίου με εναλλακτικά μέσα μέτρησης. Έτσι, με βάση τα πάγια κεφάλαια ανά απασχολούμενο, το 1977 όλοι οι παραδοσιακοί κλάδοι, εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά και τα ποτά, έχουν κάτω από το μέσο αποκλίσεις, ενώ παρουσιάζουν σημαντικές πάνω από το μέσο αποκλίσεις οι βασικοί σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, χημικών, πετρελαιοειδών και μέση ένταση κεφαλαίου ο κλάδος του ελαστικού-πλαστικών (βλ. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 238). Τέλος, με βάση την υποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, οι κλάδοι που παρουσιάζουν πάνω από το μέσο αποκλίσεις, τόσο για το 1969 όσο και για το 1978, είναι από τους παραδοσιακούς οι κλάδοι των υφαντικών, μη μεταλλικών ορυκτών και καπνού ενώ από τους σύγχρονους οι

κλάδοι των πλαστικών-ελαστικού, χημικών, πετρελαιοειδών και βασικών μετάλλων (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 222).

194. Με βάση έναν εναλλακτικό τρόπο μέτρησης της έντασης εργασίας, το λόγο της απασχόλησης προς ιπποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, προκύπτει ότι όλοι οι παραδοσιακοί κλάδοι (εκτός από τα μη μεταλλικά ορυκτά) παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις πάνω από τη μέση ένταση εργασίας, τόσο για το 1969 όσο και για το 1978. Αντίστροφα, οι σύγχρονοι κλάδοι των βασικών μετάλλων, χημικών, πετρελαιοειδών και ελαστικού-πλαστικών δείχνουν σημαντικές κάτω από το μέσο αποκλίσεις. Ακόμα, η μέση εντατικότητα εργασίας, με βάση το ίδιο κριτήριο, ήταν το 1969 τριπλάσια στους παραδοσιακούς σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους (ο μέσος όρος του λόγου αυτού ήταν 0,82 για τους πρώτους έναντι 0,28 για τους δεύτερους). Το 1978 το άνοιγμα μειώνεται αλλά παραμένει πολύ σημαντικό: η μέση ένταση εργασίας στους παραδοσιακούς κλάδους είναι 2,5 φορές μεγαλύτερη σε σχέση με τους σύγχρονους (ο λόγος απασχόλησης / ιπποδύναμης ήταν, αντίστοιχα, 0,36 και 0,15). (Επεξεργασία στοιχείων Πίν. 44, *ibid*).

195. Αν μετρήσουμε εναλλακτικά την απορροφητικότητα εργασίας με βάση "την εξέλιξη του δείκτη έντασης εργασίας που ορίσαμε παραπάνω (σημ. 194), δηλ. την απασχόληση προς ιπποδύναμη κατά παραγωγική μονάδα, για την περίοδο 1969-1978 πάλι προκύπτει μεγαλύτερη απορροφητικότητα εργασίας στους σύγχρονους κλάδους. Κατά μέσο όρο, με βάση το 1969, ο δείκτης αυτός ήταν το 1978 για μεν τους παραδοσιακούς κλάδους 61 για δε τους σύγχρονους 63 (επεξεργασία στοιχείων Πίν. 44, *ibid*). Το γεγονός, άλλωστε, της μεγαλύτερης απορροφητικότητας εργασίας στους σύγχρονους κλάδους κατά τη δεκαετία του '70 γίνεται φανερό και από τα αναφερθέντα στην προηγούμενη σημείωση για τη μείωση του ανοίγματος, ως προς την ένταση εργασίας, μεταξύ των δύο κατηγοριών μεταποιητικών κλάδων.

196. Βλ. S.J. Prais, *The Evolution of Giant Firms in Britain*, 1976, S. Aaronovitch, M. Sawyer, *Big Business: Theoretical and Empirical Aspects of Concentration and Mergers in the U.K.*, Macmillan, 1975.

197. Βλ. ICAP του 1977.

198. Βλ. ICAP του 1984. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το συμπέρασμα για την αύξηση της συγκέντρωσης δεν αλλάζει, ακόμα και αν συγκρίνουμε το 1982 με το 1971, όταν δεν είχε ακόμα αρχίσει η οικονομική ύφεση. Έτσι, το 1971 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν το 7% του συνόλου και απασχολούν το 43% της συνολικής εργασίας και το 59% των συνολικών κεφαλαίων. Το 1982 οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν το 3,8% του συνόλου (μείωση του ποσοστού κατά 46%) και απασχολούν το 36,9% της συνολικής εργασίας (μείωση του ποσοστού κατά 14%) και το 57,4% των συνολικών κεφαλαίων (μείωση του ποσοστού κατά 3%). Ενώ, δηλαδή, η αναλογία των επιχειρήσεων αυτών στο σύνολο έπεσε το 1982 στο μισό σχεδόν της αντίστοιχης αναλογίας του 1971, η συμμετοχή τους στη συνολική εργασία μειώθηκε πολύ λιγότερο, ενώ η συμμετοχή τους στα κεφάλαια παρέμεινε βασικά η ίδια.

199. Είναι ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό ότι σε αναλυτικότερο επίπεδο από αυτό των διψήφιων κλάδων επιβεβαιώνεται το συμπέρασμα της μεγαλύτερης συγκέντρωσης στους σύγχρονους κλάδους. Έτσι, σε επίπεδο τετραψήφιων κλάδων, το 1978 οι σύγχρονοι κεφαλαιουχικοί - ενδιάμεσοι κλάδοι αντιπροσωπεύονται πολύ πιο έντονα από τους παραδοσιακούς καταναλωτικούς στα μεγαλύτερα κλιμάκια μεγέθους (14,2% του συνόλου των κλάδων αυτών, έναντι 8,4%). Γενικά, όπως συμπεραίνεται στην ίδια μελέτη, ελάχιστος αριθμός

μονάδων (το 1% του συνόλου) συγκεντρώνει τον κύριο όγκο της παραγωγής στους σύγχρονους κλάδους των πλαστικών - ελαστικού, χημικών, πετρελαιοειδών, βασικών μετάλλων και μεταφορικών, ενώ οι μικρές μονάδες παίζουν περιθωριακό ρόλο στους κλάδους αυτούς. Αντίθετα, στους παραδοσιακούς κλάδους οι μικρομεσαίες μονάδες έχουν συγκριτικά πολύ μεγαλύτερο βάρος. Τέλος, οι μεγάλες μονάδες με μέσο μέγεθος πάνω από 100 απασχολούμενους συμμετέχουν το 1978 στο μηχανικό εξοπλισμό (ιπποδύναμη) με μέσο όρο 61,5% στους σύγχρονους κλάδους, έναντι 36% στους παραδοσιακούς και στην απασχόληση με μέσο όρο 47% στους πρώτους, έναντι 30% στους δεύτερους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, σελ. 223-5, 243).

200. Η μέση ακαθάριστη αξία παραγωγής των παραδοσιακών κλάδων ήταν το 1968 11.600 χιλ. δρχ., έναντι 52.800 στους σύγχρονους κλάδους. Το 1977 η αξία αυτή ήταν 51.200 για τους πρώτους και 243.000 για τους δεύτερους.

201. Βλ. Π. Ρουμελιώτης, *op. cit.* σελ. 132. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η Β. Παπανδρέου με βάση το κριτήριο της συγκέντρωσης των 5 πρώτων επιχειρήσεων (*op. cit.*, σελ. 204-5).

202. Σχετικά με τα πραγματοποιούμενα κέρδη στις δύο κατηγορίες μεταποιητικών κλάδων, θεωρήσαμε άσκοπο να κάνουμε οποιεσδήποτε συγκρίσεις με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που θεωρούνται ευρύτατα τελείως αναξιόπιστα, τόσο λόγω της ευρείας φοροδιαφυγής των ντόπιων επιχειρήσεων όσο και λόγω της αυξημένης δυνατότητας συγκάλυψης των κερδών που διαθέτουν οι ξένες επιχειρήσεις, μέσω των υπερκοστολογήσεων, υποκοστολογήσεων, κ.λπ. Εν τούτοις, έμμεσα, λόγω του μεγαλύτερου βαθμού μονοπωλοποίησης που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους κλάδους, μπορεί να υποθεθεί ότι τα σχετικά κέρδη θα πρέπει να είναι σημαντικά υψηλότερα σ' αυτούς, σε σχέση με τους παραδοσιακούς. Κατά τον Γιαννίτη, «ένα σημαντικότερο τμήμα των κεφαλαιουχικών - ενδιάμεσων κλάδων εμφανίζει μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές δομές οργάνωσης παραγωγής». Έτσι, το 1978 οι σύγχρονοι κλάδοι με υψηλή συγκεντρωτικότητα αποτελούν το 68% του συνόλου των κλάδων της ομάδας αυτής. Ακόμα, οι κλάδοι με υψηλό βαθμό συγκεντρωτικότητας αντιπροσωπεύουν τα 2/3 περίπου του δυναμικού (σε ιπποδύναμη) της ομάδας των κεφαλαιουχικών - ενδιάμεσων αγαθών και το 20%, αντίστοιχα, στους καταναλωτικούς κλάδους (βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 249-51).

203. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ της συγκέντρωσης της παραγωγής και του ελέγχου της από το ξένο κεφάλαιο ήταν το 1973 σημαντικός ($R=0,68$), σύμφωνα με τη μελέτη της Β. Παπανδρέου (σελ. 208). Ακόμα, η ίδια βρήκε, με τη μέθοδο της πολλαπλής παλινδρόμησης, ότι η παρουσία των πολυεθνικών έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στη συγκέντρωση της ελληνικής βιομηχανίας, πρόσθετα κι ανεξάρτητα από την επίπτωση των επιχειρήσεων αυτών στις παραμέτρους που προσδιορίζουν τη φύση της δομής της βιομηχανίας (*ibid*, σελ. 213).

204. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *op. cit.*, σελ. 258.

205. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μέσοι αυτοί όροι κρύβουν ιδιαίτερα σημαντικές αποκλίσεις στους παραδοσιακούς σε σχέση με τους σύγχρονους κλάδους, πράγμα που σημαίνει ότι η συγκεντρωτικότητα κατανέμεται λιγότερο ομοιόμορφα στους πρώτους σε σχέση με τους δεύτερους. Έτσι, η μέση απόκλιση τετραγώνου για τους παραδοσιακούς κλάδους ήταν 23,6, έναντι 18,5 για τους σύγχρονους και το εύρος μεταβολής ήταν 72,7 για τους πρώτους, έναντι 50,8 για τους δεύτερους. Ανάλογες αποκλίσεις σημειώνονται το 1980.

206. Από την εξέταση των αποκλίσεων σε σχέση με τη μέση συγκεν-

τρωτικότητα για τα έτη 1970 και 1980 προκύπτει μείωση της μέσης απόκλισης (που σημαίνει μείωση της συγκεντρωτικότητας) για τους σύγχρονους κλάδους ελαστικού - πλαστικών, χημικών, μηχανών - συσκευών, ηλεκτρικών ειδών, μεταφορικών και αντίστοιχη αύξηση της μέσης απόκλισης για τους παραδοσιακούς κλάδους των ποτών, υφαντικών, δερμάτων, μη μεταλλικών ορυκτών, καπνού και ξύλου. Τέλος, όπως συμπεραίνεται και στη μελέτη του Γιαννίτη, στη δεκαετία του '70 παρατηρείται γενική επίταση της συγκεντρωτικότητας στους παραδοσιακούς καταναλωτικούς κλάδους (έντονη συγκεντροποίηση των μονάδων παραγωγής, μεγαλύτερη αύξηση του μεγέθους απασχόλησης κατά ιονάδα παραγωγής - 30% στους παραδοσιακούς έναντι 14% στους σύγχρονους κλάδους) καθώς και αύξηση του βάρους τους στην προστιθέμενη αξία της μεταποίησης. Αντίθετα, σημειώνεται υποχώρηση τόσο της συγκεντρωτικότητας όσο και του βάρους των σύγχρονων κλάδων στη μεταποιητική προστιθέμενη αξία (Τ. Γιαννίτης, *op. cit.*, σελ. 246).

207. Και κατά τη μελέτη του Γιαννίτη υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ συγκεντροποίησης (έξοδος μονάδων από ένα κλάδο) και συγκεντρωτικότητας (συγκέντρωση παραγωγής σε λίγες μονάδες) στους παραδοσιακούς κλάδους, οι οποίοι επίσης υπερτερούν στη συγκεντροποίηση (52% του συνόλου). Αντίθετα, οι σύγχρονοι κλάδοι ενδιάμεσων - κεφαλαιουχικών αγαθών υπερτερούν στη διαδικασία επέκτασης (είσοδος νέων μονάδων - 63% του συνόλου) και παρουσιάζουν παράλληλη μείωση της συγκεντρωτικότητας σε 27 υποκλάδους αλλά και αύξηση της συγκεντρωτικότητας σε 32 υποκλάδους (*ibid*, σελ. 265-67).

208. Ενδεικτικό της συμβολής των ξένων επιχειρήσεων στην υψηλότερη παραγωγικότητα των σύγχρονων κλάδων είναι το σημαντικά μεγαλύτερο επίπεδο παραγωγικότητας των ξένων επιχειρήσεων στους κλάδους αυτούς. Από μια σύγκριση της παραγωγικότητας, με βάση την προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, για το 1973 προκύπτει ότι οι ξένες επιχειρήσεις έχουν 7 φορές μεγαλύτερη παραγωγικότητα σε σχέση με τις ντόπιες επιχειρήσεις στα πετρελαιοειδή, 3 φορές μεγαλύτερη στα βασικά μέταλλα και 1,5-1,4 φορά μεγαλύτερη στα χημικά, ελαστικό-πλαστικά, μηχανήματα και μεταφορικά (Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 233).

209. Όπως αισιόδοξα προβλέπει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία των Hecsher - Ohlin - Samuelson. Βλ., για παράδειγμα. W.M. Corden, *Recent Developments in the Theory of International Trade*. Princeton University Press, 1965.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Γ

ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗ! ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ-ΚΛΕΙΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ο βαθμός αλληλεξάρτησης* μεταξύ των διαφόρων τομέων της οικονομίας μπορεί να δειχτεί από την αντίστροφη μήτρα συντελεστών στους πίνακες εισροών-εκροών της οικονομίας. Με βάση τους συντελεστές αυτούς μπορούμε να υπολογίσουμε τόσο τα άμεσα όσο και τα έμμεσα αποτελέσματα που θα έχει μια αύξηση της τελικής ζήτησης για το προϊόν ενός κλάδου στους άλλους κλάδους της παραγωγής. Θα πρέπει, όμως, να τονιστούν εδώ οι περιορισμοί που επιβάλλει το μοντέλο του Leontief, που χρησιμοποιείται στην κατάρτιση των πινάκων αυτών. Οι περιορισμοί αυτοί είναι ιδιαίτερα σημαντικοί σε σχέση με την παρούσα μελέτη που ακριβώς έχει στόχο της ορισμένες παραμέτρους (κατανομή εισοδήματος, διάρθρωση τιμών, κ.λπ.) τις οποίες το μοντέλο αυτό θεωρεί δεδομένες.

Οι περιορισμοί αυτοί του μοντέλου Leontief είναι οι ακόλουθοι: Πρώτον, το μοντέλο αυτό θεωρεί την τελική ζήτηση δεδομένη εν τούτοις, μια διαφορετική κατανομή εισοδήματος θα κατέληγε πιθανόν σε διαφορετικούς συντελεστές εισροών / εκροών, δεδομένου ότι η διάρθρωση της τελικής ζήτησης είναι συνάρτηση της κατανομής εισοδήματος. Δεύτερον, οι τιμές των αγαθών και των συντελεστών της παραγωγής θεωρούνται επίσης δεδομένες στη διαδικασία κατάρτισης των πινάκων. Τέλος, δεδομένου ότι οι εισαγωγές θεωρούνται συνήθως τμήμα της τελικής ζήτησης (αρνητικό στοιχείο), ο βαθμός της αλληλεξάρτησης που προκύπτει από τους πίνακες είναι μειωμένος κατά το βαθμό που η συνολική προσφορά απαρτίζεται από εισαγόμενα προϊόντα. Θα πρέπει, λοιπόν, να πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι οι τομείς-κλειδιά που εντοπίσαμε προϋποθέτουν: α) την υπάρχουσα κατανομή εισοδήματος, β) την υπάρχουσα διάρθρωση εξωτερικού εμπορίου και γ) τη δεδομένη διάρθρωση τιμών / κόστους.

* Τμήμα του παραρτήματος αυτού δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Key Sectors in the Greek Economy» στην *Greek Economic Review*, τόμος 2, αρ. 1, Απρίλιος 1980, σελ. 78-86.

Για να εντοπίσουμε τους τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας χρησιμοποιήσαμε τους 28X28 πίνακες του ΚΕΠΕ για τα έτη 1958, 1966 και 1969¹ καθώς και τον 50X50 πίνακα του 1960² και ακολουθήσαμε τη μέθοδο ταυτοποίησης των τομέων-κλειδιά που ανέπτυξαν οι Hirshmao³ και Rasmusseo⁴. Φυσικά, δεν υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος ορισμού και ταυτοποίησης των τομέων-κλειδιά της οικονομίας. Τόσο ο ορισμός όσο και η μεθοδολογία ταυτοποίησης εξαρτώνται από την «αντικειμενική συνάρτηση» (objective luoctioo), που ενυπάρχει στο πλάνο ή στην ανάλυση. Στη μελέτη αυτή οι τομείς-κλειδιά θα οριστούν με καθαρά τεχνολογικό τρόπο.

Ως μέτρο του βαθμού συνδέσεων προς τα πίσω θα χρησιμοποιήσουμε τον ακόλουθο δείκτη που, ακολουθώντας τον Rasmusseo, μπορεί να οριστεί ως «δείκτης της δύναμης διασποράς» (Index οί Power οί Dispersion):

$$U_j = \frac{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m A_{ij}}{\frac{1}{m} \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^m A_{ij}}$$

Εξάλλου, ως μέτρο του βαθμού συνδέσεων προς τα εμπρός θα ορίσουμε τον «δείκτη της οξύτητας διασποράς» (Index οί Sensitivity οί Dispersion):

$$U_i = \frac{\frac{1}{m} \sum_{j=1}^m A_{ij}}{\frac{1}{m} \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^m A_{ij}}$$

$$\sum_{i=1}^m A_{ij}$$

$$\sum_{j=1}^m A_{ij}$$

είναι το άθροισμα των στοιχείων στήλης της αντίστροφης μήτρας $(1-\alpha)^{-1} = A$ και δείχνει το σύνολο εισροών που χρειάζονται για μία κατά μονάδα αύξηση στην τελική ζήτηση του j τομέα, είναι το άθροισμα των στοιχείων γραμμής της αντίστροφης μήτρας και δείχνει την αύξηση στο προϊόν ενός κλάδου που χρειάζεται για να γίνει δυνατή η αύξηση στην παραγωγή, που αντιστοιχεί στην κατά μονάδα αύξηση της τελικής ζήτησης για το προϊόν κάθε τομέα.

$$\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m A_{ij}$$

$$\frac{1}{m} \sum_{j=1}^m A_{ij}$$

$$\frac{1}{m} \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^m A_{ij}$$

είναι ένας μέσος που ορίζεται από τον Rasmusen ως εκτίμηση της άμεσης και έμμεσης αύξησης του προϊόντος που πρέπει να παραχθεί από έναν κλάδο, εάν η τελική ζήτηση για το προϊόν του κλάδου j αυξηθεί κατά μία μονάδα.

Ομοίως,

δίνει την εκτίμηση της αύξησης του προϊόντος που πρέπει να παραχθεί από τον κλάδο i , εάν η τελική ζήτηση για το προϊόν ενός κλάδου αυξηθεί κατά μία μονάδα. Τέλος,

είναι ένας μέσος, που τον χρησιμοποιούμε ως παρανομαστή των δεικτών αυτών για να μπορέσουμε πρώτον, να κανονικοποιήσουμε τους δείκτες αυτούς και δεύτερον, να κάνουμε ενδοκλαδικές συγκρίσεις.

Εάν τώρα, $U_j > 1$, ο βαθμός κάθετης αλληλεξάρτησης μεταξύ του κλάδου j και των υπόλοιπων κλάδων είναι σχετικά υψηλός, μια και οποιαδήποτε επέκταση του κλάδου αυτού (που μπορεί να προκαλέσει η αύξηση στην τελική ζήτηση για τα προϊόντα του) θα οδηγήσει σε σχετικά μεγάλη επέκταση σε ολόκληρο το σύστημα.

Επίσης, εάν $U_j > 1$, ο βαθμός οριζόντιας αλληλεξάρτησης μεταξύ του κλάδου i και των υπόλοιπων κλάδων είναι σχετικά υψηλός, μια και ο κλάδος αυτός πρέπει να αυξήσει το προϊόν του περισσότερο από τους άλλους κλάδους, για να γίνει δυνατή δεδομένη αύξηση στην τελική ζήτηση. Επομένως, ένας σχετικά υψηλός δείκτης συνδέσεων προς τα πίσω ($U_j > 1$) συνεπάγεται μεγάλο βαθμό εξάρτησης του σχετικού κλάδου από το σύστημα και, αντίθετα, ένας σχετικά υψηλός δείκτης συνδέσεων προς τα εμπρός ($U_j > 1$) συνεπάγεται μεγάλο βαθμό εξάρτησης του συστήματος από το σχετικό κλάδο.

Για να αποφύγουμε τις στατιστικές διαστρεβλώσεις που δημιουργούν τα «αποτελέσματα διασποράς» ενός κλάδου, μπορούμε να ορίσουμε τους ακόλουθους συντελεστές μεταβλητικότητας (coefficients of variation):

Συντελεστής μεταβλητικότητας για τις συνδέσεις προς τα πίσω:

$$V_j = \frac{\sqrt{\frac{1}{m-1} \sum_{i=1}^m (A_{ij} - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m A_{ij})^2}}{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m A_{ij}} \quad (j=1...m)$$

Συντελεστής μεταβλητικότητας για τις συνδέσεις προς τα εμπρός:

$$V_i = \frac{\sqrt{\frac{1}{m-1} \sum_{j=1}^m (A_{ij} - \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m A_{ij})^2}}{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m A_{ij}} \quad (i=1 \dots m)$$

Έτσι, V_i μπορεί να ερμηνευτεί ως δείκτης που δείχνει το βαθμό στον οποίο ο κλάδος j εξαρτάται ισομερώς από τους υπόλοιπους κλάδους, ενώ V_i δείχνει το βαθμό στον οποίο οι υπόλοιποι κλάδοι εξαρτώνται ισομερώς από δεδομένο κλάδο i . Ένα σχετικά υψηλό V_i συνεπάγεται ότι, εάν η τελική ζήτηση για τα προϊόντα του κλάδου j αυξηθεί, οι περισσότεροι κλάδοι στο σύστημα θα μείνουν ουσιαστικά αμετάβλητοι, μια και ο κλάδος αυτός εξαρτάται σε υπερβολικό βαθμό από πολύ περιορισμένο αριθμό άλλων κλάδων. Ομοίως, ένα σχετικά υψηλό V_i σημαίνει ότι πολύ περιορισμένος αριθμός κλάδων μέσα στο σύστημα εξαρτάται υπερβολικά από το δεδομένο κλάδο.

Για να χαρακτηριστεί τώρα ένας κλάδος τομέας-κλειδί, πρέπει να ικανοποιούνται οι επόμενες προϋποθέσεις:

- 1) $U_i > 1$
- 2) $U_i > 1$
- 3) V_i είναι σχετικά χαμηλό.
- 4) V_i είναι σχετικά χαμηλό.

Οι προϋποθέσεις αυτές σημαίνουν ότι για να χαρακτηριστεί ένας κλάδος τομέας-κλειδί, πρέπει όχι μόνο να διαθέτει υψηλό βαθμό συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω αλλά και να έχει αποτελέσματα που διαχέονται ισομερώς μέσα στο σύστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΙ: 28Χ28 Πίνακας εισροών/εκροών του 1958
Τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

Τομέας	U_j	U_i	V_j	V_i
1. Βασικά μέταλλα	1,1304	2,0553	4,1	2,4
2. Μεταλλ. προϊόντα	1,2074	1,1477	3,0	2,9
3. Χημικά (ανόργανα)	1,2963	1,4174	3,0	2,9
4. Χαρτοβιομηχανία	1,3235	1,4300	3,7	3,6
5. Βιομ. υφαντ., υποδ., ένδ.	1,3231	1,3050	3,7	3,7
6. Τρόφ. ποτά, καπνός	1,2676	1,0136	3,2	3,6
7. Βιομ. ξύλου, επίπλ.	1,1572	1,0899	3,7	3,9

Τομείς με σχετικά υψηλό U_j και χαμηλό V_j

Τομέας	U_j	V_j
1. Εκτυπώσεις - εκδ.	1,1074	3,0
2. Βιομ. δέρματος κ.α.	1,2180	2,7
3. Βιομ. ελαστικού	1,0470	3,4
4. Πλαστικά	1,1964	2,7
5. Χημικά (οργαν.)	1,1760	2,8
6. Τσιμέντο κλπ.	1,0000	3,1
7. Μη μεταλλ. ορυκτά	1,0674	3,2
8. Μηχανές	1,0000	3,2
9. Ηλεκτρ. μηχανές	1,0279	3,2
10. Κατασκευές	1,1147	2,7

Τομείς με σχετικά υψηλό U_i και χαμηλό V_i

Τομέας	U_i	V_i
1. Γεωργία	1,9234	2,1
2. Ορυχεία	1,1452	2,7
3. Πετρελαιοειδή	1,3624	2,2
4. Μεταφορές - αποθ.	1,1395	2,6
5. Εμπόριο τράπεζες	1,9061	1,6

ΠΙΝΑΚΑΣ Π2: 28X28 Πίνακας εισροών/εκροών του 1966
Τομείς-κλειδιά της ελληνική οικονομίας

Τομέας	U_j	U_i	V_j	V_i
1. Βασικά μέταλλα	1,1040	1,6079	3,7	2,6
2. Μεταλλικά προϊόντα	1,1653	1,0892	2,9	2,9
3. Χημικά (ανόργανα)	1,1283	1,5741	3,3	2,4
4. Χημικά (οργανικά)	1,0852	1,0456	3,0	3,0
5. Χαρτοβιομηχανία	1,3162	1,5955	3,9	3,4
6. Βιομ. υφαντ., υποδ., ενδ.	1,2782	1,2551	3,7	3,8
7. Τρόφιμα, ποτά, καπνός	1,2229	1,1178	3,3	3,3

Τομείς με σχετικά υψηλό U_j και χαμηλό V_j

Τομέας	U_j	V_j
1. Εκτυπώσεις - εκδόσεις	1,1239	3,0
2. Βιομηχ. δέρματος κλπ.	1,1718	2,7
3. Βιομ. ελαστικού	1,0293	3,1
4. Πλαστικά	1,2640	2,8
5. Τσιμέντο κλπ.	1,0579	2,8
6. Μη μεταλλ. ορυκτά	1,0000	3,3
7. Μηχανές	1,0523	2,9
8. Ηλεκτρ. μηχανές	1,1101	2,9
9. Κατασκευές	1,1091	2,6
10. Βιομ. ξύλου, επίπλ.	1,1887	3,1

Τομείς με σχετικά υψηλό U_i και χαμηλό V_i

Τομέας	U_i	V_i
1. Γεωργία, κλπ.	1,9882	2,0
2. Ορυχεία	1,2717	2,4
3. Πετρελαιοειδή	1,4074	2,3
4. Μεταφορές, αποθ.	1,2268	2,3
5. Εμπόριο, τράπεζ.	1,4535	2,0

ΠΙΝΑΚΑΣ Π3: 28Χ28 Πίνακας εισροών/εκροών του 1969
Τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

Τομέας	U_j	U_i	V_j	V_i
1. Βασικά μέταλλα	1,0957	1,4514	3,4	2,7
2. Μεταλλικά προϊόντα	1,1321	1,1006	2,9	2,8
3. Χημικά (ανόργανα)	1,0593	1,5374	3,3	2,2
4. Χημικά (οργανικά)	1,0287	1,2312	3,0	2,5
5. Χαρτοβιομηχανία	1,2860	1,6200	4,0	3,3
6. Βιομ. υφαντ., υποδ., ενδ.	1,2203	1,2034	3,7	3,7
7. Τρόφιμα, ποτά, καπνός	1,1605	1,1465	3,3	3,1
8. Πλαστικά	1,3532	1,4915	3,4	3,1
9. Πετρελαιοειδή	1,0689	1,4919	3,3	2,3

Τομείς με σχετικά υψηλό U_j και χαμηλό V_j

Τομέας	U_j	V_j
1. Εκτυπώσεις - εκδ.	1,1251	2,9
2. Βιομ. δέρματος, κλπ.	1,2312	2,4
3. Βιομ. ελαστικού	1,0634	2,8
4. Τσιμέντο, κλπ.	1,0962	2,6
5. Μηχανές	1,2438	2,4
6. Ηλεκτρ. μηχανές	1,2759	2,5
7. Κτασκευές	1,1049	2,5
8. Βιομ. ξύλου, επίπλ.	1,1504	2,9

Τομείς με σχετικά υψηλό U_i και χαμηλό V_i

Τομέας	U_i	V_i
1. Γεωργία, κλπ.	1,8346	2,1
2. Ορυχεία	1,2304	2,3
3. Μεταφορές, αποθ.	1,2729	2,2
4. Εμπόριο, τράπεζ.	1,2786	2,1

ΠΙΝΑΚΑΣ Π4: 50X50 Πίνακας εισροών/εκροών του 1960 Τομείς-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

Τομέας	U_j	U_i	V_j	V_i
1. Βασικά μέταλλα	1,3097	2,1454	4,6	3,0
2. Μεταλλικά προϊόντα	1,2186	1,5080	4,0	3,0
3. Χημικά (ανόργανα)	1,2605	1,2849	3,9	3,7
4. Χημικά (οργανικά)	1,0272	1,7061	4,2	2,8
5. Χαρτοβιομηχανία	1,1783	1,2904	4,4	3,9
6. Εριοβιομηχανία	1,2694	1,2227	4,3	4,9
7. Βαμβακοβιομηχανία	1,2883	1,3345	4,3	4,2
8. Πετρελαιοειδή	1,1421	1,2826	3,6	2,9

Τομείς με σχετικά υψηλό U_j
και χαμηλό V_j

Τομείς με σχετικά υψηλό U_i
και χαμηλό V_i

Τομέας	U_j	V_j	Τομέας	U_i	V_i
1. Εκτυπώσεις - εκδόσεις	1,0527	3,8	1. Ορυχεία	1,5477	2,5
2. Βιομηχανία δέρματος	1,3064	3,0	2. Μεταφορές, αποθ.	1,7880	2,1
3. Βιομ. ελαστικού	1,1923	3,9	3. Εμπόριο	5,3219	0,8
4. Τσιμέντο, κλπ.	1,1221	3,3	4. Λοιπές υπηρεσίες	1,3679	2,4
5. Μηχανές	1,0665	3,8	5. Τράπεζες, ασφάλειες	1,1311	3,1
6. Ηλεκτρ. μηχανές	1,0913	3,7	6. Ξύλο, φελλός	1,0000	3,9
7. Κατασκευές	1,0620	3,3	7. Βιομηχανικά φυτά	1,1808	3,5
8. Μεταφορικά μέσα	1,0624	5,0	8. Δημητριακά	1,7332	2,6
9. Ναυπηγεία	1,1052	3,5	9. Κατοικίδια ζώα	2,5547	2,0
10. Πλεκτική	1,2476	3,1			
11. Λοιπά υφαντουργικά	1,0999	3,7			
12. Είδη ένδυσης	1,1840	3,3			
13. Υποδηματοποιία	1,1955	3,3			
14. Επιπλώσεις	1,0913	3,5			
15. Φρούτα	1,1044	3,5			
16. Λαχανικά	1,2612	3,3			
17. Προϊόντα γάλακτος, κλπ.	1,3422	3,0			
18. Αρτοποιία, ζαχαροποιία	1,2403	3,9			
19. Ποτά	1,1453	3,5			
20. Επεξεργασία φύλλων καπνού	1,0961	3,7			
21. Λιπαρά	1,1827	3,5			
22. Λοιπές βιομηχανίες	1,0908	3,8			

ΠΙΝΑΚΑΣ Π5: Δείκτες συνδέσεων προς τα εμπρός και τα πίσω 1958,
1966, 1969

Τομέας	1958	1966	1969	1958	1966	1969
	U _j	U _j	U _j	U _i	U _i	U _i
1. Γεωργία κλπ.	0,8188	0,8234	0,7932	1,9234	1,9882	1,8346
2. Ορυχεία	0,8587	0,8416	0,8320	1,1452	1,2717	1,2304
3. Τρόφιμα, ποτά, καπνός	1,2676	1,2229	1,1605	1,0136	1,1178	1,1465
4. Υφαντ., υποδ., ένδ.	1,3231	1,2782	1,2203	1,3050	1,2551	1,2034
5. Βιομ. ξύλου και επιπλ.	1,1572	1,1887	1,1504	1,0899	0,8317	0,7369
6. Χαρτοβιομηχανία	1,3235	1,3162	1,2860	1,4300	1,5955	1,6200
7. Εκτυπώσεις - εκδόσεις	1,1074	1,1239	1,1251	0,7148	0,6424	0,6103
8. Βιομ. δέρματος	1,2180	1,1718	1,2312	0,7327	0,6444	0,5921
9. Βιομ. ελαστικού	1,0470	1,0293	1,0634	0,8104	0,7200	0,6694
10. Βιομ. πλαστικών	1,1964	1,2640	1,3532	0,5879	0,8154	1,4915
11. Χημικά (ανόργανα)	1,2963	1,1283	1,0593	1,4174	1,5741	1,5374
12. Χημικά (οργανικά)	1,1760	1,0852	1,0287	0,8400	1,0456	1,2312
13. Πετρελαιοειδή	0,6216	0,8275	1,0689	1,3624	1,4074	1,4919
14. Τσιμέντο	1,0000	1,0579	1,0962	0,6185	0,5987	0,5619
15. Υαλοπίνακες	0,8204	0,8563	0,8540	0,6339	0,6284	0,5986
16. Μη μεταλλικά ορυκτά	1,0674	1,0000	0,9598	0,7396	0,6933	0,6450
17. Βασικά μέταλλα	1,1304	1,1040	1,0957	2,0553	1,6079	1,4514
18. Μεταλλ. προϊόντα	1,2074	1,1653	1,1321	1,1477	1,0892	1,1006
19. Μηχανές	1,0000	1,0523	1,2438	0,7516	0,8025	0,8109
20. Ηλεκτρ. μηχανές	1,0279	1,1101	1,2759	0,6780	0,7510	0,7693
21. Μεταφ. μέσα	0,9502	0,9272	0,9188	0,7413	0,7317	0,6980
22. Κατασκευές	1,1147	1,1091	1,1049	0,6678	0,6798	0,6590
23. Ηλεκτρ. , φωταέριο	0,9328	0,8660	0,7612	0,9790	0,9687	0,9528
24. Μεταφορές, αποθ.	0,8554	0,8097	0,7822	1,1395	1,2268	1,2729
25. Επικοινωνίες	0,7752	0,6846	0,6529	0,6703	0,6494	0,6176
26. Εμπόριο, τράπεζες	0,7712	0,7596	0,7290	1,9061	1,4535	1,2786
27. Κατοικίες	0,6132	0,6042	0,5740	0,5724	0,5572	0,5231
28. Υπηρ. Δημοσίου	0,5724	0,5572	0,5231	0,6272	0,6186	0,5890

ΠΙΝΑΚΑΣ Π6: Συντελεστές μεταβλητικότητας 1958, 1966 και 1969

Τομέας	1958 V _j	1966 V _j	1969 V _j	1958 V _i	1966 V _i	1969 V _i
1. Γεωργία, κ.λπ.	4,5	4,4	4,4	2,1	2,0	2,1
2. Ορυχεία	3,5	3,5	3,3	2,7	2,4	2,3
3. Τρόφιμα, ποτά καπνός	3,2	3,3	3,3	3,6	3,3	3,1
4. Υφαντ., υποδ., ενδ.	3,7	3,7	3,7	3,7	3,8	3,7
5. Βιομ. ξύλου-επιπλ.	3,7	3,1	2,9	3,9	4,4	4,5
6. Χαρτοβιομηχανία	3,7	3,9	4,0	3,6	3,4	3,3
7. Εκτυπώσεις - εκδόσεις	3,0	3,0	2,9	4,3	4,6	4,6
8. Βιομ. δέρματος	2,7	2,7	2,4	4,5	4,7	4,8
9. Βιομ/ ελαστικού	3,4	3,1	2,8	4,3	4,5	4,5
10. Βιομ. πλαστικών	2,7	2,8	3,4	5,2	4,2	3,1
11. Χημικά (ανόργανα)	3,0	3,3	3,3	2,9	2,4	2,2
12. Χημικά (οργανικά)	2,8	3,0	3,0	3,9	3,0	2,5
13. Πετρελαιοειδή	5,0	4,0	3,3	2,2	2,3	2,3
14. Τσιμέντο	3,1	2,8	2,6	4,9	4,9	4,9
15. Υαλοπίνακες	3,8	3,5	3,4	4,9	4,8	4,8
16. Μη μεταλλικά ορυκτά	3,2	3,3	3,2	4,6	4,7	4,7
17. Βασικά μέταλλα	4,1	3,7	3,4	2,4	2,6	2,7
18. Μεταλλικά προϊόντα	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	2,8
19. Μηχανήματα	3,2	2,9	2,4	4,1	3,8	3,6
20. Ηλεκτρ. μηχανές	3,1	2,9	2,5	4,7	4,3	4,1
21. Μεταφορικά μέσα	3,4	3,4	3,3	4,4	4,4	4,4
22. Κατασκευές	2,7	2,6	2,5	4,5	4,3	4,1
23. Ηλεκτρ. φωταέριο κλπ.	3,3	3,4	3,6	3,1	3,0	2,9
24. Μεταφορές, αποθ.	3,6	3,7	3,6	2,6	2,3	2,2
25. Επικοινωνίες	3,9	4,2	4,2	4,5	4,5	4,5
26. Εμπόριο, τράπεζες κλπ.	4,1	3,9	3,9	1,6	2,0	2,1
27. Κατοικίες	4,9	4,9	4,8	5,3	5,3	5,3
28. Υπηρεσίες Δημοσίου	5,3	5,3	5,3	4,9	4,7	4,7

ΠΙΝΑΚΑΣ Π7: Δείκτες συνδέσεων και συντελεστών μεταβλητικότητας του 1960
(50X50 Πίνακας εισροών/εκροών)

Τομέας	U _j	U _i	V _j	V _i
1. Βιομηχανικά φυτά	0,7641	1,1808	4,7	3,5
2. Δημητριακά	0,8943	1,7332	4,7	2,6
3. Φρούτα	1,1044	0,5340	3,5	6,6
4. Ελαιόδεντρα	0,8514	0,7602	4,2	4,8
5. Αμπελώνες	0,8706	0,7788	4,1	4,7
6. Λαχανικά	1,2612	0,6015	3,3	6,1
7. Κατοικίδια ζώα	0,9318	2,5547	4,3	2,0
8. Δάση-Είδη κυνηγιού	0,6970	0,8100	5,0	4,4
9. Αλιεία	0,9875	0,5111	3,9	6,8
10. Ορυχεία	0,8202	1,5447	4,5	2,5
11. Σφαγή ζώων	0,7733	0,7008	3,2	5,3
12. Προϊόντα γάλακτος	1,3422	0,5175	3,0	6,8
13. Αρτοποιία - ζαχαροπλαστική	1,2403	0,9195	3,9	4,9
14. Βιομηχανία ποτών	1,1453	0,6164	3,5	6,1
15. Επεξεργασία φύλλων καπνού	1,0961	0,5083	3,7	6,8
16. Παραγωγή σιγαρέτων	0,2293	0,0013	2,6	0,0
17. Βαμβακοβιομηχανία	1,2883	1,3345	4,3	4,2
18. Εριοβιομηχανία	1,2694	1,1227	4,3	4,9
19. Πλεκτική	1,2476	0,4971	3,1	7,0
20. Λοιπές υφαντικές	1,0999	0,9352	3,7	4,2
21. Υποδηματοποιία	1,1955	0,4904	3,3	7,0
22. Είδη ένδυσης	1,1840	0,4981	3,3	6,9
23. Ξύλο, φελλός	0,9834	1,0000	4,1	3,9
24. Επιπλοποιία	1,0913	0,5259	3,5	6,8
25. Χαρτοβιομηχανία	1,1783	1,2904	4,4	3,9
26. Εκτυπώσεις - εκδόσεις	1,0527	0,6367	3,8	5,7
27. Βιομηχανία δέρματος	1,3064	0,6904	3,0	5,4
28. Βιομηχανία ελαστικού	1,1923	0,7100	3,9	6,3
29. Χημικά (ανόργανα)	1,2605	1,2849	3,9	3,7
30. Χημικά (οργανικά)	1,0272	1,7061	4,2	2,8
31. Λιπαρά	1,1827	0,6932	3,5	5,6
32. Πετρελαιοειδή	1,1421	1,2826	3,6	2,9
33. Προϊόντα από μη μετ. ορυκτά	0,9410	0,6072	4,2	6,2

ΠΙΝΑΚΑΣ Π7 (συνέχεια): Δείκτες συνδέσεων και συντελεστών μετα-
βλητικότητας του 1960
(50X50 Πίνακας εισροών/εκροών)

Τομέας	U _j	U _i	V _j	V _i
34. Τσιμεντοβιομηχανία	1,1221	0,5684	3,3	6,2
35. Βασικά μέταλλα	1,3097	2,1454	4,6	3,0
36. Μεταλλικά προϊόντα	1,2186	1,5080	4,0	3,0
37. Μηχανήματα	1,0665	0,7878	3,8	4,8
38. Ηλεκτρικές μηχανές	1,0913	0,8284	3,7	4,5
39. Ναυπηγεία	1,1052	0,5605	3,5	6,1
40. Μεταφορικά μέσα	1,0624	0,9435	5,0	5,5
41. Λοιπές βιομηχανίες	1,0908	0,6194	3,8	5,9
42. Κατασκευές	1,0620	0,6016	3,3	5,7
43. Παραγωγή ηλεκτρικού	0,6952	0,9310	5,0	3,7
44. Παραγωγή φωταερίου, ύδατ.	0,6785	0,5545	5,1	6,3
45. Τράπεζες, ασφάλειες κλπ.	0,5660	1,1311	6,4	3,1
46. Επικοινωνίες	0,5483	0,6989	6,4	5,0
47. Μεταφορές, αποθ.	0,8812	1,7880	4,2	2,1
48. Εμπόριο	0,6828	5,3219	5,2	0,8
49. Λοιπές υπηρεσίες	0,6373	1,3679	5,5	2,4
50. Κατοικίες	0,5301	0,4903	6,6	7,0

Σημειώσεις

1. Θ.Α. Σκούντζου, Γ.Σ. Ματθαίου, *Πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας: 1958, 1963, 1966, 1969*, ΚΕΠΕ, 1974.
2. Α. Koutsoyiannis, Α. Ganas, *Input-Output Table of the Greek Economy, (Year 1960)*, ΚΕΠΕ, 1967.
3. Α.Ο. Hirshman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, 1958.
4. N.P. Rasmussen, *Studies in Inter-Sectoral Relations*, North Holland, 1965.
5. B.R. Hazari, «Empirical Identification of Key Sectors in the Indian Economy», *Review of Economics and Statistics*, τόμος LII, αρ. 3 (1970), σελ. 301-305.

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΠΛΗΡΩΜΩΝ

1. Η αύξηση της εμπορικής εξάρτησης στη μεταπολεμική περίοδο

Στο κεφάλαιο* αυτό θα εξετάσουμε τις συγκεκριμένες μορφές που παίρνει η εξαρτημένη αναπτυξιακή διαδικασία σε σχέση με το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών. Το χρόνιο πρόβλημα του ελληνικού ισοζυγίου πληρωμών μπορεί να αναλυθεί αποδοτικά στα πλαίσια μιας προβληματικής που το εξετάζει ως πρόβλημα που γεννιέται από μια γρήγορη αλλά δύσμορφη ανάπτυξη και όχι ως πρόβλημα που δημιουργεί η «υπανάπτυξη» της χώρας, με την έννοια της καθυστέρησης στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Όπως, άλλωστε, γίνεται φανερό από τη συνεχή διεύρυνση στη μεταπολεμική περίοδο του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο σε σχέση με το εθνικό εισόδημα (βλ. Πίνακα Δ1), σημαντικό τμήμα της μεταπολεμικής «ανάπτυξης» και αύξησης της εγχώριας παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος, καθώς και της αντίστοιχης βελτίωσης του βιοτικού / καταναλωτικού επιπέδου, οφείλεται ακριβώς στο διογκούμενο αυτό έλλειμμα και την κάλυψη του από τους άδηλους πόρους και την εισροή κεφαλαίων.

Χρησιμοποιήσαμε τέσσερις δείκτες για τη μέτρηση της εμπορικής εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας στη μεταπολεμική περίοδο (1950-1980). Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύγκριση των δεικτών αυτών είναι ότι η εμπορική εξάρτηση της χώρας μας είναι σημαντική και επιδεινώνεται διαρκώς. Έτσι, όπως φαίνεται στον πίνακα Δ1, ο λόγος του ημι-αθροίσματος των εισαγωγών και εξαγωγών αγαθών, υπηρεσιών, εισοδημάτων προς το εθνικό εισόδημα αυξήθηκε από ετήσιο μέσο όρο 15,7% στη δεκαετία του '50 σε μέσο ετήσιο όρο 24,8% στη δεκαετία του 70. Επομένως, σημειώθηκε μια αύξηση περίπου 60% στο δείκτη αυτόν της εξάρτησης στη μεταπολεμική περίοδο, ως αποτέλεσμα του γεγονότος

* Τμήμα του κεφαλαίου αυτού πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, με τον τίτλο «Εξαρτημένη ανάπτυξη και Ισοζύγιο Πληρωμών», τόμος Α, τεύχος 1, Ιούλιος-Αύγουστος 1979, σελ. 55-61.

ότι ο όγκος του εξωτερικού μας εμπορίου αυξήθηκε πολύ ταχύτερα από το εθνικό εισόδημα. Πράγμα που, φυσικά, σημαίνει αυξανόμενη εξάρτηση από τους ξένους παραγωγικούς πόρους. Δεύτερον, η ροπή εισαγωγών αυξήθηκε επίσης σημαντικά στην ίδια περίοδο, από 18,5 την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία σε 25,9 την τελευταία. Αυτή η κατά περίπου 40% αύξηση της ροπής εισαγωγών στην εξεταζόμενη περίοδο σημαίνει ότι, παρά τη γρήγορη μεταπολεμική «ανάπτυξη» της χώρας, ένα συνεχώς αυξανόμενο τμήμα της συνολικής ζήτησης καλύπτεται από το εξωτερικό.

Θα μπορούσε, φυσικά, εδώ ένας ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας του εμπορίου να αντιτίνει ότι η εξάρτηση από το εξωτερικό, που φανερώνουν οι δείκτες αυτοί, δεν έχει αναγκαστικά καμιά επιβλαβή σημασία. Και πράγματι, στο βαθμό που η αύξηση των εισαγωγών μας και του όγκου εμπορίου συνοδεύεται από παράλληλη αύξηση των εξαγωγών μας, το επιχείρημα αυτό

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ1: Εμπορική εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας

Περίοδος	$\frac{X'+M'/2}{Y}$	$\frac{M''}{Y}$	$\frac{X}{M}$	$\frac{M-X}{Y}$	$\frac{M'-X'}{Y}$
1950-59	15,7	18,5	42,8	9,3	7,3
1960-69	17,4	19,4	38,3	10,8	7,2
1970-79	24,8	25,9	39,0	15,8	6,8

$\frac{X'+M'}{2Y}$: λόγος του ημι-αθροίσματος εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών υπηρεσιών, εισοδημάτων προς το ΑΕΠ.

M''/Y : λόγος εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών προς το ΑΕΠ (ροπή εισαγωγών).

X/M : λόγος εξαγωγών προς εισαγωγές αγαθών (χωρίς πλοία).

$M-X/Y$: λόγος ελλείμματος εμπορικού ισοζυγίου προς το ΑΕΠ.

$M'-X'/Y$: λόγος ελείμματος ισοζυγίου αγαθών, υπηρεσιών εισοδημάτων προς το ΑΕΠ.

Πηγές: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογ/σμών 1948-70, 1958-75, 1970, 1974-81 και των Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων της Τράπεζας της Ελλάδος.

θα είχε κάποια ισχύ. Αλλά αυτό ακριβώς δεν συνέβη, όπως δείχνουν οι επόμενοι δύο δείκτες. Η αξία των εξαγωγών εμπορευμάτων, που κάλυπτε το 43% της αξίας των εισαγωγών στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, έπεσε στο 38% - 39% στις επόμενες δύο δεκαετίες. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, πριν συντελεστεί το ελληνικό «θαύμα» ανάπτυξης, στην προπολεμική περίοδο, οι εξαγωγές μας κάλυπταν πολύ σημαντικότερο ποσοστό από τις εισαγωγές: 52,6% το 1929 και 65,8% το 1938¹.

Θα ήταν ακόμα χρήσιμο να κάναμε μερικές διεθνείς συγκρίσεις. Τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά. Όχι μόνο δεν υπάρχει σύγκριση της χώρας μας με τις χώρες του κέντρου, όσον αφορά το ποσοστό των εισαγωγών που καλύπτουν οι εξαγωγές, αλλά ούτε καν με τις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες! Το μέσο ποσοστό εισαγωγών που καλύπτουν με τις εξαγωγές τους οι χώρες του κέντρου είναι 80-90%. Στις χώρες της ΕΟΚ το μέσο ποσοστό το 1979 ήταν 90%. Ακόμα και χώρες με παρόμοια οικονομική δομή με τη δική μας, όσον αφορά το ισοζύγιο πληρωμών (αυξημένη σημασία μετανάστευσης / τουρισμού), όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Γιουγκοσλαβία και η Τουρκία, καλύπτουν σημαντικά μεγαλύτερο τμήμα των εισαγωγών τους. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις χώρες αυτές το 1979 ήταν: Ισπανία 70%, Πορτογαλία 57%, Γιουγκοσλαβία 48%, Τουρκία 46%. Έτσι, όσον αφορά το δείκτη αυτό, η Ελλάδα βρίσκεται σε καλύτερη θέση από οχτώ (8) μόνο χώρες, από τις 124 χώρες που συνήθως περιλαμβάνουν οι διεθνείς στατιστικές². Οι οχτώ αυτές χώρες είναι: το Λάος (37%), η Σομαλία (38%), ο Άνω Βόλτα (32%), η Ιορδανία (21%), ο Λίβανος (29%), ο Παναμάς (24%) και οι δύο δημοκρατίες της Υεμένης (10% και 1%).

Ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι εξαγωγές μας καλύπτουν απειλυστικά μικρό, αλλά και μειωνόμενο / στάσιμο τμήμα των εισαγωγών μας, το έλλειμμα του εμπορικού μας ισοζυγίου σε σχέση με το εθνικό εισόδημα διευρύνεται συνεχώς στη μεταπολεμική περίοδο, όπως δείχνει ο πίνακας Δ1. Το έλλειμμα αυτό στο εμπορικό ισοζύγιο αντιπροσώπευε περίπου το 9% του ΑΕΠ στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και το 16% στην τελευταία, πράγμα που σημαίνει αύξηση περίπου 70% στην εξεταζόμενη περίοδο. Στις μητροπολιτικές χώρες της ΕΟΚ το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο (εκτός από τη Δυτ. Γερμανία που είχε πλεόνασμα) κυμαινόταν από 2% του ΑΕΠ (Ολλανδία, Ιταλία) μέχρι 11% (Αγγλία). Αντίθετα, στην περιφέρεια της ΕΟΚ (εκτός από την Ισπανία) το έλλειμμα ήταν 18% για την Ελλάδα και την Ιρλανδία και 14% του ΑΕΠ για την Πορτογαλία³.

Είναι χαρακτηριστικό, αλλά και ιδιαίτερα ανησυχητικό, ότι η

διεύρυνση του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο σε σχέση με το εθνικό εισόδημα συμβαίνει παρά το γεγονός ότι, με τα ορθόδοξα (νεοκλασικά αλλά και μαρξιστικά) κριτήρια, στη μεταπολεμική περίοδο σημειώθηκε πολύ σημαντική βελτίωση των εξαγωγών. Η βελτίωση αυτή ήταν τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική. Ποσοτικά, οι ρυθμοί αύξησης των εξαγωγών μας ήταν στη μεταπολεμική περίοδο ταχείς και, ιδιαίτερα στην τρίτη δεκαετία, ταχύτεροι των ρυθμών αύξησης των εισαγωγών⁴. Φυσικά, η Ελλάδα δεν πρωτοτυπεί σ' αυτό, μια και το ίδιο ακριβώς φαινόμενο παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις περιφερειακές χώρες την ίδια περίοδο και μάλιστα με καλύτερα αποτελέσματα, όπως είδαμε, σε σχέση με την κάλυψη των εισαγωγών τους.

Ποιοτικά, η σύνθεση των εξαγωγών μας άλλαξε κατά τέτοιο τρόπο που τα βιομηχανικά / βιοτεχνικά προϊόντα, που αποτελούσαν μόλις το 2% του συνόλου των εξαγωγών στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου, έφθασαν το 55% στο τέλος της⁵. Για μια σημαντική μερίδα μελετητών του φαινομένου, η μεταβολή αυτή είναι χαρακτηριστική ένδειξη προόδου και ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, επειδή αποτελεί ένδειξη αντίστοιχης υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου στην παραγωγή.

Εν τούτοις, όπως τονίσαμε (κεφ. Β, σημ. 40), το φαινόμενο αυτό μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς στα πλαίσια της προβληματικής της εξαρτημένης ανάπτυξης. Οι μεταβολές, δηλαδή, στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, που σήμερα επιτρέπουν κάποια «αποσπασματική» εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών, ως συμπλήρωμα της απο-βιομηχάνισης που γίνεται στο κέντρο, δημιουργούν μεν υψηλές βιομηχανικές εξαγωγές *μερικών* βιομηχανικών προϊόντων⁶, χωρίς όμως αυτό να οδηγεί σε οποιαδήποτε αυτο-κεντρική και αυτοδύναμη καπιταλιστική ανάπτυξη. Η μεταπολεμική εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών δεν οδηγεί στη δημιουργία αναπτυγμένων καπιταλιστικών δομών παρόμοιων με αυτές του κέντρου. Από την εμπειρική μεριά, το γεγονός ότι οι βιομηχανικές εξαγωγές της Ν. Κορέας, της Πορτογαλίας ή του Χονγκ-Κονγκ είναι υψηλότερες από των ΗΠΑ, ενώ του Λιβάνου είναι υψηλότερες από τις αντίστοιχες της Ολλανδίας, της Δανίας ή της Νορβηγίας⁷, είναι ενδεικτικό της έλλειψης συσχέτισης μεταξύ της αύξησης των βιομηχανικών εξαγωγών και της δημιουργίας αυτο-κεντρικών καπιταλιστικών δομών.

2. Η κάλυψη του διευρυνόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο

Ένα τμήμα του αυξανόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο καλύφθηκε από τη σημαντική διόγκωση του τουρισμού στη μεταπολεμική περίοδο. Η εισροή του τουριστικού συναλλάγματος αυξήθηκε στην εξεταζόμενη περίοδο από 23 χιλ. δολάρια το 1953 σε 1.733 χιλ. δολάρια το 1980. Έτσι, ενώ το τουριστικό συνάλλαγμα κάλυπτε μόνο το 9% των εμπορευματικών εισαγωγών μας στην αρχή της περιόδου, στο τέλος της περιόδου κάλυπτε το 16%⁸. Η εξάρτηση από τον τουρισμό για την κάλυψη σημαντικού τμήματος του ελλείμματος σημαίνει ότι, σε αντίστοιχο βαθμό, η κάλυψη του ελλείμματος γίνεται τόσο αστάθμητη όσο και ο ίδιος ο τουρισμός⁹.

Παρά την αυξανόμενη εισροή τουριστικού συναλλάγματος, που αποτελεί τη βασική αιτία της διόγκωσης του πλεονάσματος στο ισοζύγιο υπηρεσιών, το έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων¹⁰ δε βελτιώθηκε στη μεταπολεμική περίοδο. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα Δ1, ο λόγος του ελλείμματος στο ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων προς το ΑΕΠ παρέμεινε σταθερός τις δύο πρώτες δεκαετίες και σημείωσε ελάχιστη κάμψη την τρίτη.

Το γεγονός αυτό είναι αξιοσημείωτο, γιατί συμβαίνει παρά το ότι το καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή αυξήθηκε σε σταθερές τιμές με μέσο ετήσιο ρυθμό 12,6% στην περίοδο 1950-75, έτσι που η συμμετοχή του εισοδήματος αυτού ως ποσοστού του ΑΕΠ αυξήθηκε από 0,6% το 1950 σε 3,6% το 1980. Η τεράστια αυτή αύξηση στο καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή οφείλεται στη σημαντική αύξηση της εισροής ναυτιλιακού εισοδήματος. Το ναυτιλιακό και το τουριστικό συνάλλαγμα κάλυπταν το 32% των εμπορευματικών εισαγωγών στο τέλος της περιόδου, έναντι 17-18% στην αρχή της¹¹. Αλλά η διαδικασία εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, που άρχισε να ολοκληρώνεται στη δεκαετία του '60, σήμαινε τη δημιουργία μιας σημαντικής και αυξανόμενης αφαίμαξης από το καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή, με τη μορφή της εκροής κερδών, μερισμάτων, τόκων, κ.λπ. από τις ξένες εταιρίες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Έτσι, ενώ η εκροή αυτή αποτελούσε το 1958 μόλις το 9,7% του καθαρού εισοδήματος από την αλλοδαπή, στη δεκαετία του '60 αποτελούσε κατά μέσο όρο το 14% και στη δεκαετία του '70 το ποσοστό ήταν 30%¹². Έχουμε, δηλαδή, σχεδόν διπλασιασμό του κονδυλίου αυτού ανά δεκαετία. Όπως είναι γνωστό, η πραγματική εκροή πρέπει να είναι ακόμα σημαντικότερη, λόγω της πρακτικής υπερκοστολόγησης των εισα-

γόμενων προϊόντων στην οποία επιδίδονται οι πολυεθνικές.

Το χρόνιο αυτό έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων μέχρι το 1951 το κάλυπτε σχεδόν κατά 9/10 η ξένη βοήθεια. Μετά τη διακοπή, όμως, της ξένης βοήθειας στη διάρκεια της δεκαετίας του '60, οι δύο πηγές που απέμειναν για την κάλυψη του ελλείμματος ήταν α) η μαζική εξαγωγή εργασίας (μετανάστευση) και β) ο εξωτερικός δανεισμός. Οι «τρέχουσες μεταβιβάσεις από την αλλοδαπή», όπως ονομάζονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς (που βασικά αποτελούνται από το μεταναστευτικό συνάλλαγμα), κάλυπταν μόνο το 7% του ελλείμματος αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων στις αρχές της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας και έφθασαν να καλύπτουν κατά μέσο όρο το 50% του ελλείμματος στη δεκαετία του '60 και το 57% στη δεκαετία του '70¹³. Φυσικά, η ύφεση που έπληξε τις χώρες υποδοχής των μεταναστών τα τελευταία χρόνια είχε τις συνέπειες της στο ελληνικό ισοζύγιο: το ποσοστό κάλυψης του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, από 32% στη δεκαετία του '60, έπεσε στο μισό (16,6%) στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80, μετά από μια κάμψη στο 24% στη διάρκεια της δεκαετίας του '70¹⁴.

Η αναπόφευκτη συνέπεια ήταν η μεγαλύτερη διεύρυνση του εξωτερικού δανεισμού για την κάλυψη του διογκούμενου ελλείμματος στο ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων. Έτσι, ενώ ο εξωτερικός δανεισμός κάλυπτε μόνο το 7% του ελλείμματος στο ισοζύγιο αυτό στη δεκαετία του '50, το ποσοστό στη δεκαετία του '60 είχε γίνει 42%, για να φθάσει το 45% στη δεκαετία του '70¹⁵. Ακόμα, σε σχέση με το ΑΕΠ, ο εξωτερικός δανεισμός δείχνει σημαντική επιδείνωση στη μεταπολεμική περίοδο, εφόσον μεταξύ της πρώτης και της τελευταίας δεκαετίας σημειώνεται υπερδιπλασιασμός της αναλογίας εξωτερικού δανεισμού μέσα στο ΑΕΠ¹⁶. Ως αποτέλεσμα της αυξητικής αυτής τάσης, οι δαπάνες εξυπηρέτησης του δανεισμού σε σχέση με το ΑΕΠ διπλασιάστηκαν μέσα στη δεκαετία του '70¹⁷. Τέλος, το γεγονός ότι η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αναγκάζεται να επανεξάγει συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα των εισρεόντων κεφαλαίων είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό των μελλοντικών εξελίξεων στον εξωτερικό δανεισμό: η σχέση εκροών προς τις εισροές κεφαλαίου, που ήταν κατά μέσο όρο 23,3% στη δεκαετία του '60, υπερδιπλασιάστηκε (48,3%) στη δεκαετία του '70¹⁸. Η κάλυψη του διευρυνόμενου ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο και της αυξανόμενης εκροής κεφαλαίου οδηγεί σταθερά τη χώρα στην «παγίδα του χρέους»¹⁹.

Ο εξαρτημένος χαρακτήρας που παίρνει η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών, λόγω του τρόπου ενσωμά-

τώσης τους στην παγκόσμια αγορά, κάνει αδύνατη την εσωστρεφή διαδικασία ανάπτυξης, δηλαδή τη διαδικασία που βασίζεται στην εσωτερική αγορά και πραγματοποιείται από το αυτόχθονο κεφάλαιο. Οι συνέπειες είναι πολύ σημαντικές για τη μορφή που παίρνει η αναπτυξιακή διαδικασία και το είδος της δημιουργούμενης παραγωγικής και καταναλωτικής δομής. Θα εξετάσουμε τώρα τον τρόπο με τον οποίο εκφράζονται οι συνέπειες της εξαρτημένης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης στο ισοζύγιο πληρωμών.

3. Σχέση μορφής ανάπτυξης και ισοζυγίου πληρωμών

Όπως αναπτύχθηκε στο κεφ. Γ, η μορφή της εξαρτημένης ανάπτυξης γενικά, και της εκβιομηχάνισης ειδικότερα, διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που έχουν άμεση σχέση με το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Η σημασία της εξωτερικής αγοράς στην ανάπτυξη φαίνεται από τον πολύ ταχύτερο ρυθμό αύξησης του όγκου εμπορίου σε σχέση με το εθνικό εισόδημα στη μεταπολεμική περίοδο (Βλ. Πίνακα Δ1). Ωστόσο, ανάλογοι διαφορετικοί ρυθμοί αύξησης παρατηρούνται και στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες του κέντρου. Εκείνο, επομένως, που πράγματι δίνει το χαρακτήρα εξάρτησης στην ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση μας είναι ότι οι δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας μας είναι συγχρόνως και εκείνοι με τη μεγαλύτερη εξαγωγική δυναμικότητα. Όπως δείξαμε στο κεφάλαιο Γ, υπάρχει σαφής συσχέτιση μεταξύ της επέκτασης της παραγωγής σε μερικούς μεταποιητικούς τομείς και της αντίστοιχης επέκτασης των εξαγωγών από τους ίδιους τομείς.

Το γεγονός ότι οι εξαγωγικοί τομείς είναι και οι πιο δυναμικοί τομείς της ελληνικής οικονομίας, αν και δε μας επιτρέπει από μόνο του να ισχυριστούμε ότι η ελληνική μεταποίηση είναι βασικά προσανατολισμένη προς το εξωτερικό, εν τούτοις αποτελεί σαφή ένδειξη της αυξανόμενης εξάρτησης της μεταπολεμικής βιομηχανικής ανάπτυξης από την ξένη αγορά. Δεδομένου δε ότι η συσχέτιση μεταξύ της επέκτασης της παραγωγής και των εξαγωγών ορισμένων μεταποιητικών κλάδων γίνεται ιδιαίτερα ισχυρή στην περίοδο της βιομηχανικής μας άνοξης (1965-73), είναι εύλογο το συμπέρασμα ότι οποιαδήποτε σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη στη χώρα μας εξαρτάται από εξωγενείς παράγοντες: την ξένη αγορά και το ξένο κεφάλαιο.

Εξαιτίας του ανισομερούς και αποσπασματικού χαρακτήρα που παίρνει μια τέτοια βιομηχανική ανάπτυξη, ο βαθμός καθετοποίησης μένει στάσιμος, ή και χειροτερεύει, με αποτέλεσμα τη συ-

νεχή-διεύρυνση των εισαγωγών κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων προϊόντων για την κάλυψη των αναγκών της ανάπτυξης. Ακόμα, κάθε μεταβολή στην ξένη ζήτηση για μικρό αριθμό προϊόντων (ή ακόμα και για ένα προϊόν) μπορεί να δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών²⁰.

Η γενική οπισθοδρόμηση που σημειώνεται τόσο στην ποσοτική όσο και στην ποιοτική ανάπτυξη της μεταποίησης στην περίοδο 1973-80 (βλ. κεφ. Γ) έχει επίσης σημαντικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Στο βαθμό που η ανάπτυξη στηρίζεται πάλι στους παραδοσιακούς κλάδους και οι εξαγωγές μας είναι βασικά προσανατολισμένες προς την ΕΟΚ²¹, η εξαγωγική βάση της οικονομίας γίνεται ιδιαίτερα αδύνατη, μια και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός μέσα στην ΕΟΚ από άλλες μεσογειακές χώρες δεν αφήνει σημαντικά περιθώρια επέκτασης για τις εξαγωγές παραδοσιακών καταναλωτικών αγαθών. Έτσι, όπως συμπεραίνει και σχετική μελέτη πάνω στο θέμα²², η όλη ανάπτυξη της χώρας στα πλαίσια της ΕΟΚ εξαρτάται από τις επενδύσεις των πολυεθνικών.

Ο λόγος είναι, βέβαια, ότι με την εισδοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ οι υπάρχουσες ελληνικές μονάδες αντιμετωπίζουν αυξανόμενο συναγωνισμό από τα κοινοτικά προϊόντα (στο βαθμό που εξαφανίζεται σταδιακά η κρατική προστασία), ενώ η έλλειψη προστασίας στο «νηπιακό» στάδιο ανάπτυξης νέων μονάδων κάνει τη δημιουργία καινούριων ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων πολύ δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Στα πλαίσια, επομένως, της εξαρτημένης ανάπτυξης, μόνο οι πολυεθνικές έχουν τη δυνατότητα α) να δημιουργήσουν νέους βιομηχανικούς κλάδους (που δεν έχουν ανάγκη κρατικής προστασίας για την ανάπτυξή τους) σε κλάδους υποκατάστασης εισαγωγών και β) να εξαγάγουν ανταγωνιστικά προϊόντα στο χώρο της ΕΟΚ. Η εξαρτημένη, με άλλα λόγια, δομή της χώρας μας έχει ήδη δημιουργήσει τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της, έτσι που οποιαδήποτε επέκταση της ανάπτυξης να εξαρτάται από το βάθαιμα της εξάρτησης.

Από τη μεριά, επομένως, των επιπτώσεων της εξάρτησης από την ξένη αγορά στο ισοζύγιο πληρωμών, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι, με δεδομένη την εξάρτηση της εκβιομηχάνισης μας από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών (μηχανικού εξοπλισμού, κ.λπ.) και την αντίστοιχη εξάρτηση από εισαγόμενα καταναλωτικά αγαθά, που έχουν δημιουργήσει τα διαμορφωθέντα μέσα στη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης καταναλωτικά πρότυπα, η αδυναμία της εξαγωγικής μας βάσης που αναφέραμε δεν αφήνει σημαντικά περιθώρια αισιοδοξίας για τη μελλοντική εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών.

Όσον αφορά το δεύτερο χαρακτηριστικό της εξαρτημένης εκ-

βιομηχάνισης, το ότι δηλαδή στηρίζεται στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, οι ξένες επενδύσεις επηρεάζουν κατά δύο τρόπους το ισοζύγιο πληρωμών: βραχυχρόνια μέσω των επιπτώσεων στο εμπορικό ισοζύγιο και μακροχρόνια μέσω των αντίστοιχων επιπτώσεων στο καθαρό εισόδημα εκ της αλλοδαπής, δημιουργώντας έτσι διπλά τις προϋποθέσεις για χρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Αν, βέβαια, οι ξένες επενδύσεις οδηγούσαν, όπως υποστηρίζει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία, μέσω των επιταχυντικών, πολλαπλασιαστικών και των τεχνολογικών αποτελεσμάτων τους, σε «απογείωση» της οικονομίας, τότε το καθαρό αποτέλεσμα των ξένων επενδύσεων θα ήταν θετικό μακροχρόνια, ακόμα και στο ισοζύγιο πληρωμών (ή τουλάχιστον δε θα δημιουργούσαν προβλήματα σ' αυτό, όπως δε δημιουργούν αντίστοιχα προβλήματα οι ξένες επενδύσεις μεταξύ μητροπολιτικών χωρών). Στις εξαρτημένες, όμως, χώρες υπάρχει μια μονής κατεύθυνσης ροή επενδυτικών κεφαλαίων (από τις μητροπολιτικές χώρες προς αυτές), συνήθως για την εκμετάλλευση μερικών αφθονούτων φυσικών πόρων (στην Ελλάδα, για παράδειγμα, των αποθεμάτων βωξίτη) - πράγμα που αποτελεί την επαρκή συνθήκη για την προσέλευση ξένων κεφαλαίων - και των πάντα αφθονούντων ανθρώπινων πόρων και των αντίστοιχων χαμηλών μισθών (αναγκαία συνθήκη).

Έτσι, βραχυχρόνια, η εξωστρεφής ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή του απαιτούμενου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και τεχνολογίας από το εξωτερικό. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της υποτιθέμενης «απογείωσης» της ελληνικής οικονομίας, στη δεκαετία του '60, η παραγωγική βάση της οικονομίας μας *μειώθηκε*, όπως έδειξε σχετική έρευνα²³, που διαπίστωσε σημαντική αύξηση των συντελεστών εισαγωγών στην περίοδο αυτή. Ειδικότερα, οι εισαγωγές μηχανημάτων ήταν το 1971 4,5 φορές μεγαλύτερες από την εγχώρια παραγωγή, ενώ το 1960 ήταν μόλις 1,26 φορά μεγαλύτερες. Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι η συμμετοχή των εισαγόμενων μηχανημάτων στο σύνολο των εισαγωγών υπερδιπλασιάστηκε στην περίοδο 1954-72, από 17,4% το 1954 σε 35,4% το 1972²⁴, συντείνοντας στη διόγκωση του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο. Ακόμα, δυναμικά, η κατάσταση δεν παρουσιάζει σχεδόν καμιά βελτίωση. Μετά από 20 χρόνια «ανάπτυξης» οι εισαγωγές προϊόντων σχετικά υψηλής τεχνολογίας (μηχανήματα / μεταφορικά) παραμένουν στα ίδια επίπεδα: 44% των συνολικών εισαγωγών το 1960 και 42% το 1978. Αντίστοιχα, στις χώρες της ΕΟΚ (εκτός Ιρλανδίας) οι εισαγωγές αυτές αντιπροσωπεύουν το 1978, κατά μέσο όρο, το 24% των συνολικών εισαγωγών²⁵. Τέλος, σύμφωνα με μελέτη του ΚΕΠΕ²⁶ για

την ελληνική βιομηχανία, τουλάχιστον δύο από τους τομείς-κλειδιά (ο κλάδος χημικών / πλαστικών / ελαστικών / πετρελαίου και ο κλάδος βασικών μετάλλων) εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές πρώτων υλών.

Όσον αφορά την υπόθεση ότι οι ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα συνετέλεσαν στην αύξηση των συντελεστών εισαγωγών, λόγω του ότι η δραστηριότητα τους περιορίζεται είτε στα πρώτα στάδια επεξεργασίας των πρώτων υλών είτε στα τελευταία στάδια συναρμολόγησης των εισαγόμενων προϊόντων, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή. Έτσι, κατά μία μελέτη, στον κλάδο των μεταφορικών μέσων, όπου μεγάλο τμήμα της παραγωγής ελέγχεται από το ξένο κεφάλαιο, υπάρχει αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των εισαγωγών στη συνολική ζήτηση²⁷. Γενικότερα, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας (χημικά, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές και μεταφορικά μέσα) το ποσοστό της προστιθέμενης αξίας της παραγωγής των ξένων προϊόντων είναι μικρότερο από το αντίστοιχο των ντόπιων, πράγμα που πρέπει να οφείλεται στη μεγαλύτερη συμμετοχή των εισαγωγών στις ξένες από ό,τι στις ντόπιες επιχειρήσεις²⁸. Το γενικό συμπέρασμα της μελέτης αυτής, που επιβεβαιώνεται και από άλλες μελέτες για την ελληνική οικονομία²⁹, είναι ότι «η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων είναι πολύ μεγάλη και αυξάνεται»³⁰.

Μακροχρόνια, τέλος, στο βαθμό που «ωριμάζουν» οι ξένες επενδύσεις, δημιουργείται αντίστοιχη εκροή κερδών, τόκων, κ.λπ., που επηρεάζει αρνητικά το καθαρό εισόδημα εκ της αλλοδαπής. Αν σ' αυτή τη φανερή εκροή προσθέσουμε την έμμεση εξαγωγή κερδών, μέσω των υπερκοστολογήσεων των εισαγωγών και των υποκοστολογήσεων των εξαγωγών, καθώς και τον επαναπατρισμό του κεφαλαίου που επιτρέπει το νομικό καθεστώς της χώρας υποδοχής, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μακροχρόνια οι επιπτώσεις των άμεσων ξένων επενδύσεων στο ισοζύγιο πληρωμών είναι αρνητικές, έστω και αν βραχυχρόνια η εισροή κεφαλαίου που προκαλούν φαίνεται ότι βοηθάει στην κάλυψη του χρόνιου ελλείμματος στο ισοζύγιο των εξαρτημένων χωρών³¹.

Στην Ελλάδα, όπως σημειώσαμε, παρατηρείται στη μεταπολεμική περίοδο διπλασιασμός ανά δεκαετία του ποσοστού που αντιπροσωπεύει η εκροή κερδών και τόκων ως ποσοστό του καθαρού εισοδήματος από την αλλοδαπή. Ακόμα, όπως προκύπτει από σχετική μελέτη, η σχέση εισροής κεφαλαίου για άμεσες επενδύσεις προς την εκροή επαναπατριζόμενων κεφαλαίων, καθώς και των τόκων και κερδών, χειροτερεύει συνέχεια στην εξεταζό-

μενη περίοδο. Έτσι, ενώ το 1959 το σύνολο του εξαχθέντος κεφαλαίου (1954-59) ήταν μόλις 9% του συνολικά εισαχθέντος κεφαλαίου, το ποσοστό αυτό είχε διπλασιαστεί το 1969 (18%) και το 1975 το σύνολο εξαχθέντος κεφαλαίου αντιπροσώπευε το 32% των εισαχθέντων κεφαλαίων¹². Όπως, λοιπόν, γίνεται φανερό από τα στοιχεία αυτά, μόνο η αυξανόμενη εισροή ξένου κεφαλαίου στο μέλλον θα αποτρέψει τις αρνητικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο.

Εν τούτοις, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, οι ξένες επενδύσεις θα μπορούσαν να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο, πολύ νωρίτερα από ό,τι συνεπάγεται η τάση που διαφαίνεται από τα στοιχεία αυτά, αν οι ξένες επιχειρήσεις εξήγαν το σύνολο των κεφαλαίων, τόκων και κερδών που δικαιούνται βάσει του νόμου 2687/1953. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της μελέτης αυτής, οι ξένες επιχειρήσεις εξάγουν λιγότερο από το μισό των κεφαλαίων που θα μπορούσαν να εξαγάγουν βάσει του νόμου αυτού¹³. Αν, δηλαδή, οι ξένοι επενδυτές είχαν εξαγάγει το σύνολο των κεφαλαίων που δικαιούνται, περίπου το 70% του συνολικά εισαχθέντος μέχρι το 1975 κεφαλαίου θα είχε επανεξαχθεί.

Επομένως, η ευνοϊκή για το ισοζύγιο πληρωμών επίδραση των ξένων επενδύσεων (αναφερόμαστε στις άμεσες επιπτώσεις και δεν παίρνουμε υπόψη τις έμμεσες επιπτώσεις από την εισαγωγή ξένης τεχνολογίας / μηχαν. εξοπλισμού και τις υπερκοστολογήσεις / υποκοστολογήσεις) είναι συνάρτηση της ταχύτητας με την οποία οι ξένοι επενδυτές επαναπατρίζουν το κεφάλαιο και τα κέρδη τους. Η ταχύτητα αυτή είναι, με τη σειρά της, συνάρτηση του κινδύνου που διατρέχουν οι ξένοι επενδυτές στις διάφορες χώρες, όπως δείχνουν σχετικές μελέτες¹⁴. Η δυνατότητα, επομένως, των ξένων εταιριών να ελέγχουν την ταχύτητα επαναπατρισμού των κεφαλαίων και κερδών τους αποτελεί ουσιαστικά δαμόκλειο σπάθη, που κρέμεται πάνω από το ισοζύγιο πληρωμών και, αντίστοιχα, πάνω από το κεφάλι οποιασδήποτε κυβέρνησης που θα τολμούσε να πειραματιστεί με τα προνόμια των ξένων επενδυτών.

Όσον αφορά το τρίτο χαρακτηριστικό της εξαρτημένης ανάπτυξης, την εξαρτημένη τεχνολογία, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τις εξής επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Πρώτα, μια έμμεση ένδειξη της σημασίας της εξαρτημένης τεχνολογίας αποτελεί η διάρθρωση των εισαγωγών. Οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών (μηχανικός και ηλεκτροτεχνικός εξοπλισμός, μεταφορικά) που ενσωματώνουν την ξένη τεχνολογία παρουσιάζουν συνεχή αύξηση στην εξεταζόμενη περίοδο, ως ποσοστό των συνολικών εισαγωγών.

Ενώ στη δεκαετία του '50 οι εισαγωγές των αγαθών αυτών ήταν

κατά μέσο όρο το 21% των συνολικών εισαγωγών (και προπολεμικά το 22%)³⁵, στη δεκαετία του '60 το ποσοστό αυτό ήταν σχεδόν 24% και στη δεκαετία του '70 είχε φθάσει το 28% (βλ. Πίν. Δ2)³⁶. Θα μπορούσε, φυσικά, να αντιταχθεί εδώ ότι η αυξημένη εισαγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού αποτελεί μεταβατικό στάδιο της αναπτυξιακής διαδικασίας. Εν τούτοις, το γεγονός ότι οι εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, ως ποσοστό της συνολικής προσφοράς, αυξάνουν συνέχεια στην εξεταζόμενη περίοδο είναι περισσότερο ένδειξη δομικής στρέβλωσης παρά πρόσκαιρης αλλαγής³⁷. Το σημαντικότερο, όμως, αποτέλεσμα της αυξανόμενης εισαγωγής τεχνολογίας, μέσω των ξένων προϊόντων που την ενσωματώνουν, δεν είναι οι επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών αλλά η δημιουργία του «συνδρόμου» εξάρτησης σε σχέση με τις καινούριες τεχνολογίες και ιδέες, που μόνο από το εξωτερικό μπορεί να προέρχονται για να είναι επιθυμητές (βλ. κεφ. Ε για τη διαδικασία αναπαραγωγής της εξαρτημένης τεχνολογίας).

Μια πιο άμεση ένδειξη των επιπτώσεων στο ισοζύγιο πληρωμών από τη χρήση της ξένης τεχνολογίας, στην οποία βασίζεται η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση, αποτελούν οι φανερές πληρωμές για royalties, κ.λπ. (που συνιστούν πολύ σημαντική απορρόφηση ντόπιου πλεονάσματος και αντίστοιχη διαρροή συναλλάγματος) και οι έμμεσες πληρωμές που κάνουν, κυρίως, οι θυγατρικές των πολυεθνικών μονοπωλίων στις εξαρτημένες χώρες προς τα μητροπολιτικά κέντρα, μέσω των υπερκοστολογήσεων και υποκοστολογήσεων των εισαγωγών και εξαγωγών.

Έτσι, τα πολυεθνικά μονοπώλια, μέσω των συμβάσεων μεταφοράς ξένης τεχνολογίας και των πλεονεκτημάτων που απολαμβάνουν, μπορούν και υπερκοστολογούν τις εισαγόμενες πρώτες ύλες και τα ενδιάμεσα αγαθά από τις μητρικές εταιρίες, ενώ από την άλλη μεριά έχουν τη δυνατότητα να υποκοστολογούν τις εξαγωγές τους, με τη βοήθεια των διεθνών εμπορικών δικτύων που έχουν στη διάθεση τους. Δε θα πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε ότι οι υπερ/υπο-κοστολογήσεις αυτές συνιστούν βασικές μεθόδους με τις οποίες οι πολυεθνικές εταιρίες μπορούν και εντοπίζουν τα κέρδη τους στο χώρο και χρόνο που αυτές διαλέγουν, αποφεύγοντας τις φορολογικές επιβαρύνσεις και τους περιορισμούς στην εξαγωγή κερδών της χώρας υποδοχής.

Στην Ελλάδα, σε ειδική μελέτη για το θέμα, υπολογίστηκε ότι οι υπερτιμολογήσεις των εισαγόμενων πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων κυμαίνονται μεταξύ 5% και 230% σε δύο κλάδους στους οποίους αναφέρονταν η εμπειρική έρευνα³⁸. Ως συνέπεια των υπερτιμολογήσεων αυτών, εκτιμάται στην ίδια μελέτη, το σύνολο της απώλειας συναλλάγματος μόνο στον κλάδο βασικών με-

**ΠΙΝΑΚΑΣ Δ2: Διάρθρωση των ελληνικών εισαγωγών 1954-1980
(σε ποσοστά)**

Έτος	Τρόφιμα	Πρώτες ύλες	Καύσιμα	Κεφαλαιου- χικά	Βιομ. καταν.
1954	17	17	14	20	30
1955	20	15	14	20	28
1956	21	13	11	22	26
1957	19	25	12	20	24
1958	15	25	9	23	28
1959	16	25	11	19	29
1960	19	26	9	17	29
1961	17	26	9	20	28
1962	13	25	8	25	29
1963	18	24	8	20	30
1964	17	23	7	25	28
1965	19	23	7	25	26
1966	17	22	7	25	29
1967	15	21	8	26	30
1968	16	21	8	26	29
1969	16	22	7	28	27
1970	14	21	9	28	28
1971	13	20	9	29	29
1972	13	19	11	29	28
1973	20	18	11	28	23
1974	13	20	19	27	21
1975	11	18	18	30	22
1976	11	17	19	28	25
1977	11	17	17	28	27
1978	12	17	16	27	27
1979	11	16	22	24	26
1980	11	18	27	22	21

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος, των ετήσιων εκθέσεων του διοικητή της Τρ. Ελλ. και των εκδόσεων της σειράς *Η ελληνική οικονομία* της Τράπεζας της Ελλάδος.

τάλλων είναι περίπου 42 εκ. δολ. Το ποσό αυτό αποτελεί 12% των συνολικών εισαγωγών του κλάδου στο εξεταζόμενο έτος (1974), ή το 2,5% της συνολικής αξίας των εξαγωγών μας στο ίδιο έτος¹⁹. Η συνέπεια αυτών των υπερτιμολογήσεων και υποτιμολογήσεων είναι ότι, κατά ανεπίσημες εκτιμήσεις, το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών που οφείλεται σ' αυτές είναι της τάξης των 300-400 εκατ. δολ. το χρόνο, ποσό που αντιστοιχεί στο 1/3 με 1/4 των βιομηχανικών μας εξαγωγών στη δεκαετία του '70⁴⁰.

Όσον αφορά, τέλος, το χαρακτηριστικό της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που συνίσταται στο γεγονός ότι η μορφή αυτή ανάπτυξης δεν οδηγεί στη δημιουργία ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής, η ελληνική «εκβιομηχάνιση», όπως δείξαμε στο κεφάλαιο Γ, δεν έχει οδηγήσει στη δημιουργία τέτοιας δομής. Αυτό τουλάχιστον δείχνει τόσο το χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας στη μεταποίησης μας όσο και το μικρό «βάρος» των τομέων-κλειδιά στην οικονομία μας.

Οι συνέπειες της έλλειψης ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής στο ισοζύγιο πληρωμών γίνονται φανερές τόσο από τη μεριά των εισαγωγών όσο και από τη μεριά των εξαγωγών. Σχετικά με τις πρώτες, η απόπειρα «υποκατάστασης των εισαγωγών» στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου είχε ασήμαντα αποτελέσματα⁴¹. Η διαδικασία της υποκατάστασης εισαγωγών στην Ελλάδα δεν οδήγησε στη δημιουργία των κλάδων παραγωγής ενδιάμεσων προϊόντων αλλά, αντίθετα, κατέληξε στην υποκατάσταση εισαγόμενων τελικών προϊόντων. Συγχρόνως, τα ενδιάμεσα αγαθά, που προηγουμένως αποτελούσαν τμήμα της αξίας των εισαγόμενων προϊόντων, αποτελούν τώρα απλώς μια νέα κατηγορία εισαγωγών⁴². Η ανάγκη αυτή για αυξανόμενες εισαγωγές, λόγω της έλλειψης υποκατάστασης ενδιάμεσων προϊόντων, γίνεται φανερή από την προ-αναφερθείσα αύξηση των συντελεστών εισαγωγής που αφορούν τις διακλαδικές συναλλαγές⁴³.

Τέλος, από τη μεριά των περίφημων εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων, η έλλειψη ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής είχε φανερές συνέπειες στην ποιότητα των εξαγωγών αυτών. Έτσι, παρά το γεγονός ότι, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα Δ3, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αυξήθηκαν αλματωδώς στη μεταπολεμική περίοδο (από 3% των συνολικών εξαγωγών, κατά μέσο όρο, στη δεκαετία του '50 σε 12% στη δεκαετία του '60 και 45% στη δεκαετία του '70), εν τούτοις μια πιο λεπτομερής ανάλυση των βιομηχανικών εξαγωγών οδηγεί σε μερικά σημαντικά συμπεράσματα, τόσο σχετικά με τη συγκέντρωση των εξαγωγών σε μερικά προϊόντα στα οποία αναφερθήκαμε ήδη (βλ. Πίνακα Δ4 για τη συγκέντρωση στα βασικά μέταλλα και κυρίως αλουμίνιο

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ3: Διάρθρωση των ελληνικών εξαγωγών 1954-80
(σε ποσοστά)

Έτος	Τρόφιμα, ποτά, καπνός	Πρώτες ύλες ημικατ. προϊ- και όντα, ορυκτά	Βιομηχανικά και βιοτεχνικά προϊόντα	Λοιπά είδη
1954	66,5	19,6	2,1	11,5
1955	60,3	24,7	1,6	13,2
1956	52,5	32,6	2,9	11,9
1957	67,5	21,4	3,2	7,8
1958	70,3	22,1	2,0	5,4
1959	63,4	28,5	3,0	4,9
1960	62,2	28,8	3,7	5,5
1961	60,2	30,0	3,5	5,7
1962	56,7	32,3	4,7	6,1
1963	67,3	24,9	3,4	4,2
1964	63,9	26,2	5,6	4,1
1965	64,9	19,8	10,2	5,1
1966	62,8	20,4	14,0	2,8
1967	60,3	18,3	18,5	2,9
1968	54,8	19,5	25,3	0,4
1969	46,2	19,6	33,4	0,8
1970	45,2	16,9	37,0	0,9
1971	45,2	19,6	34,5	0,7
1972	40,8	18,2	37,9	2,9
1973	36,9	20,8	38,8	3,5
1974	31,6	19,6	46,4	2,4
1975	33,4	16,7	48,4	1,5
1976	31,6	15,0	52,0	1,4
1977	32,5	14,3	51,7	1,5
1978	30,4	17,3	51,4	0,9
1979	27,8	21,4	49,8	1,0
1980	27,4	16,0	54,9	1,7

Πηγή: Βλ. Πίνακα Δ2.

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ4: Διάρθρωση βιομηχανικών εξαγωγών 1962-1980

Έτος	Κλωστο- υφαντουργ.	Χημικά τσιμέντα πετρελαιο- ειδή	Βασικά μέταλλα	(Αλου- μίνιο)	Λοιπά
1962	35,1	2,6	-	-	62,3
1963	26,5	4,8	-	-	68,7
1964	27,5	3,5	-	-	69,0
1965	21,8	6,4	-	-	71,8
1966	26,7	13,4	13,0	(13,0)	46,9
1967	18,0	18,8	30,2	(29,2)	33,0
1968	16,4	28,4	31,2	(25,4)	24,0
1969	14,5	18,3	43,5	(20,2)	23,7
1970	15,2	15,2	47,4	(19,0)	22,2
1971	20,6	21,3	26,4	(20,1)	31,7
1972	25,3	20,6	25,7	(15,6)	28,4
1973	28,6	20,4	19,8	(11,2)	31,2
1974	20,7	27,0	19,9	(8,3)	32,4
1975	22,5	29,4	15,3	(6,1)	32,8
1976	29,9	23,0	12,9	(5,1)	34,2
1977	31,4	25,9	12,8	(6,8)	29,9
1978	30,3	29,6	12,2	(6,9)	27,9
1979	27,9	33,0	11,2	(7,0)	27,9
1980	31,4	27,3	11,3	(6,1)	30,0

Πηγή: στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μην. Στατ. Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος.

στην περίοδο 1966-74) όσο και σχετικά με τη φύση των εξαγωγών. Το 1960, για παράδειγμα, οι εξαγωγές προϊόντων σχετικά υψηλής τεχνολογίας (μηχανήματα / μεταφορικά) ήταν 1% των εξαγωγών μας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της ΕΟΚ (εκτός Ιρλανδίας) ήταν 27,4%. Το 1978 το ποσοστό για την Ελλάδα είχε φθάσει αισίως στο 3%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΟΚ ήταν 31,4%⁴⁵. Ακόμα, σύμφωνα με έκθεση του ΟΟΣΑ⁴⁶, οι ελληνικές εξαγωγές, παρά την αύξησή τους σε όγκο, εξακολουθούν να κυριαρχούνται από ημι-κατεργασμένα και ελαφρά βιομηχανικά

προϊόντα: τα 3/4 σχεδόν των βιομηχανικών εξαγωγών μας αποτελούνται από προϊόντα που ανήκουν στις κατηγορίες αυτές⁴⁶. Τέλος, θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι η εικόνα που παρουσιάζει η σύνθεση των βιομηχανικών εξαγωγών μας δε συγκρίνεται ούτε με των άλλων περιφερειακών χωρών της Ν. Ευρώπης. Σύμφωνα με το *World Development Report 1982*, τα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα μαζί με τα ελαφρά καταναλωτικά (υφαντικά, είδη ένδυσης) αποτελούσαν το 1979 το 71% των ελληνικών εξαγωγών, έναντι 55% των εξαγωγών της Πορτογαλίας και 32% της Ισπανίας.

4. Παραγωγική δομή και ισοζύγιο

Ο ανισομερής και αποσπασματικός χαρακτήρας που παίρνει η εξαρτημένη αναπτυξιακή διαδικασία έχει βέβαια συνέπειες όχι μόνο σε αναφορά με τη μεταποιητική δομή, που εξετάσαμε παραπάνω, αλλά και γενικότερα σε σχέση με τον τύπο της παραγωγικής δομής όλης της οικονομίας. Οι συνέπειες αυτές αντανακλώνται ανάλογα στο ισοζύγιο πληρωμών, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Πιο συγκεκριμένα, σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου ο τύπος της παραγωγικής δομής δεν αναπτύχθηκε ιστορικά μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία αλλά, αντίθετα, αναπτύχθηκε μέσα στα πλαίσια των όρων που επέβαλε σ' αυτές ο διεθνής καταμερισμός εργασίας⁴⁷, η ανισομέρεια στη δυναμική ανάπτυξης των διαφόρων τομέων της οικονομίας αποτελεί ακριβώς τη διαφορά *είδους* που διακρίνει την αναπτυξιακή διαδικασία τους από εκείνη των μητροπολιτικών χωρών. Από την άποψη, όμως, των μορφών που παίρνει η αναπτυξιακή διαδικασία στους εκάστοτε (ανάλογα με τις ανάγκες του διεθνούς καταμερισμού εργασίας) «σύγχρονους» τομείς σε σχέση με τους υπόλοιπους, οι διαφορές που δημιουργούνται δεν είναι τόσο διαφορές είδους όσο διαφορές βαθμού: διαφορές, δηλαδή, στο ρυθμό ανάπτυξης, στο βαθμό παραγωγικότητας, στο βαθμό εφαρμογής σύγχρονων τεχνολογικών μεθόδων, κ.λπ.⁴⁸.

Η παραγωγική δομή εξαρτημένων χωρών όπως η Ελλάδα δεν αποτελείται από «θύλακες», που ουσιαστικά δεν είναι οργανικά δεμένοι με την υπόλοιπη οικονομία και βρίσκονται κατά συνέπεια σε αδυναμία να μεταδώσουν το δυναμισμό τους, την τεχνολογική τους ανωτερότητα, κ.λπ. στους υπόλοιπους κλάδους. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για συνύπαρξη διαφορετικών τρόπων παραγωγής⁴⁹ (καπιταλιστικού και προ-καπιταλιστικών, όπως ορίστηκαν ιστορικά), αλλά για καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που

παίρνει όμως, στις συνθήκες εξαρτημένης ανάπτυξης, διαφορετική μορφή από τον κλασικό τρόπο παραγωγής που αναπτύχθηκε σε συνθήκες εσωστρεφούς ανάπτυξης⁵⁰.

Η ανισομέρεια αυτή στη δυναμική ανάπτυξης των διαφόρων τομέων της οικονομίας, σε συνδυασμό με την καταναλωτική δομή που δημιουργείται στις εξαρτημένες χώρες, δημιουργεί σημαντικό άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού αφενός και κατανάλωσης αφετέρου, που εκφράζεται μέσα στη δυναμική των μεταβολών των διαφόρων κατηγοριών του ισοζυγίου πληρωμών.

Στον πρωτογενή τομέα, παρά τη σημαντική μεταπολεμική γενική βελτίωση της παραγωγικότητας, η παραγωγικότητα εργασίας αλλά και αυτή του κεφαλαίου και του εδάφους εξακολουθεί να είναι χαμηλή, τόσο σε σχέση με την παραγωγικότητα των άλλων τομέων της οικονομίας όσο και, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, σε σχέση με την παραγωγικότητα της γεωργίας στις μητροπολιτικές χώρες (βλ. κεφ. Γ). Η συνέπεια της χαμηλής αυτής παραγωγικότητας είναι ότι η πολύ περισσότερο αγροτική, σε σχέση με τις μητροπόλεις, Ελλάδα (που ακόμα απασχολεί, με βάση την τελευταία γενική απογραφή, περίπου 31% του ενεργού πληθυσμού στη γεωργία, έναντι μέσου ποσοστού 6% σ' αυτές) έχει μικρότερο βαθμό αυτάρκειας από το κέντρο σε σημαντικά αγροτικά προϊόντα⁵¹. Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιον ότι οι εισαγωγές τροφίμων σημειώνουν την τελευταία δεκαετία (1974-83) αύξηση περίπου 52% σε όγκο, ενώ σε αξία σχεδόν πενταπλασιάστηκαν⁵². Ούτε, βέβαια, είναι τυχαία η δραματική επιδείνωση στο αγροτικό ισοζύγιο της Ελλάδας με την ΕΟΚ από τον πρώτο κιόλας χρόνο της ένταξης⁵³.

Στο δευτερογενή τομέα παρατηρείται, επίσης, πολλαπλή ανισομέρεια ως προς τη δυναμική της ανάπτυξής του, όπως είδαμε στο κεφ. Γ. Ανισομέρεια ως προς την υπερτροφική ανάπτυξη μερικών κλάδων, για τα προϊόντα των οποίων «ενδιαφερόταν» το ξένο κεφάλαιο / ξένη αγορά και στασιμότητα των υπόλοιπων. Και ανισομέρεια ως προς την ανάπτυξη του δευτερογενούς σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας. Η συνέπεια της μεγαλύτερης επέκτασης των μη μεταποιητικών τομέων της οικονομίας, σε συνδυασμό με το χαμηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας των μεταποιητικών, ήταν να μεγαλώσει ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Και αυτό όχι μόνο σε σχέση με τις αυξανόμενες εισαγωγές μηχανημάτων, ενδιάμεσων αγαθών, κ.λπ. που είδαμε παραπάνω, αλλά και σε σχέση με τις εισαγωγές βασικών βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών: οι εισαγωγές βιομηχανικών ειδών (εκτός μηχανημάτων) είχαν σχεδόν διπλασιαστεί σε όγκο και τριπλασιαστεί σε αξία το 1980, σε σχέση με το 1970⁵⁴.

Τέλος, η επέκταση του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα, που είναι αποτέλεσμα της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης και όχι μιας διαδικασίας απο-βιομηχάνισης, όπως στις μητροπολιτικές χώρες, είχε σημαντικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Έτσι, το γεγονός ότι ο τομέας των υπηρεσιών είναι ο μόνος πλεονασματικός στο ισοζύγιο, όπως ήδη σημειώσαμε, δε σημαίνει ότι η παρασιτική επέκταση του τριτογενούς τομέα μας είχε θετικές συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών. Αντίθετα, δεδομένου ότι μόνο ένα τμήμα της επέκτασης του τριτογενούς τομέα αφορούσε την παραγωγή υπηρεσιών προς εξαγωγή (κυρίως τουριστικές) και με δεδομένη την υπο-απασχόληση / χαμηλή παραγωγικότητα που χαρακτηρίζει τον τουριστικό και γενικότερα τον τριτογενή τομέα, οι επιδράσεις στο ισοζύγιο πληρωμών θα πρέπει να υποθέσουμε ότι είναι αναμφίβολα αρνητικές.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η επέκταση του τριτογενούς τομέα μειώνει δυνητικά τις εμπορευματικές εξαγωγές (και επομένως τις συνολικές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, στο βαθμό που η επέκταση του δεν οδηγεί σε μεγαλύτερες εξαγωγές υπηρεσιών), ενώ συγχρόνως καταλήγει σε αύξηση των εισοδημάτων και, αντίστοιχα, σε τέτοια ποσότητα και διάρθρωση ζήτησης την οποία αδυνατεί να καλύψει η εγχώρια παραγωγή. Ανάλογο ρόλο παίζουν, βέβαια, (αύξηση των εισοδημάτων και της ζήτησης χωρίς αντίστοιχη αύξηση της παραγωγής) τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Δεδομένου δε ότι τόσο η εισροή τουριστικού συναλλάγματος όσο και του μεταναστευτικού έχει συγκυριακό χαρακτήρα, ενώ η διάρθρωση της παραγωγικής μας δομής έχει βέβαια μόνιμο χαρακτήρα, το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας μας (καθώς και η όλη αναπτυξιακή διαδικασία) είναι πολύ πιο ευαίσθητο σε σχέση με την οικονομική συγκυρία από ό,τι το ισοζύγιο πληρωμών χωρών που χαρακτηρίζονται από ολοκληρωμένη παραγωγική δομή.

5. Καταναλωτική δομή και ισοζύγιο

Η παρασιτική επέκταση του τριτογενούς τομέα που ανέφερα, σε συνδυασμό με τη χαμηλή παραγωγικότητα στη γεωργία, το χαμηλό ποσοστό προσιθέμενης αξίας και την έλλειψη ολοκληρωμένης δομής στη βιομηχανία, διευρύνουν το άνοιγμα παραγωγής και κατανάλωσης και, επομένως, το άνοιγμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Σ' αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει να προσθέσουμε τον πολύ σημαντικότερο βαθμό ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος που χαρακτηρίζει χώρες όπως η Ελλάδα σε σχέση με τις μητροπολιτικές, άμεση συνέπεια του πολύ μεγαλύτερου βαθμού

ανισομερής ανάπτυξης που χαρακτηρίζει τις πρώτες σε σχέση με τις δεύτερες (βλ. κεφ. Γ).

Ο μεγαλύτερος αυτός βαθμός ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος έχει συνέπειες στην καταναλωτική δομή: δηλαδή, όσο πιο μεγάλος είναι ο βαθμός ανισότητας, τόσο σημαντικότερη είναι και η αναλογία της κατανάλωσης αγαθών έντασης κεφαλαίου. Ακόμα, ο ανισόμερος χαρακτήρας της εξαρτημένης ανάπτυξης οδηγεί στη δημιουργία ανομοιογενούς προτύπου ζήτησης (μικρές αγορές για κάθε προϊόν χωριστά), που δεν αφήνει σημαντικά περιθώρια κέρδους στην εγχώρια παραγωγή αγαθών του τύπου αυτού, με αντίστοιχες συνέπειες στο ισοζύγιο πληρωμών. Τέλος, οι πολιτιστικές μορφές της εξάρτησης ενισχύουν την τάση για κατανάλωση αγαθών έντασης κεφαλαίου.

Τα αγαθά αυτά εισάγονται συνήθως από το εξωτερικό, ως συνέπεια του γεγονότος ότι το πρότυπο της καταναλωτικής κοινωνίας μεταφέρεται στις εξαρτημένες χώρες, χωρίς οι χώρες αυτές να έχουν αποκτήσει την παραγωγική δυνατότητα που απαιτείται για την αυτόχθονη κάλυψη των αναγκών που το πρότυπο αυτό επιβάλλει. Εναλλακτικά, το πολυεθνικό κεφάλαιο μπορεί να αναλάβει την εγχώρια συναρμολόγηση των αγαθών αυτών, αποβλέποντας στην ικανοποίηση της εγχώριας αγοράς. Και στις δύο, όμως, περιπτώσεις οι αρνητικές επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών είναι σημαντικές.

Στην Ελλάδα, όπως δείχνει ο Πίνακας Δ5, το άνοιγμα μεταξύ παραγωγής (μετρούμενο, όπως συνήθως, από το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν) και εθνικής δαπάνης της οικονομίας όχι μόνο είναι πολύ σημαντικό σε μέγεθος αλλά και δε δείχνει καμιά τάση μείωσης σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Το άνοιγμα αυτό αποτελούσε, κατά μέσο όρο, το 15,51% του ΑΕΠ στη δεκαετία του '50, το 21,68% στη δεκαετία του '60 και το 21,86% στη δεκαετία του '70. Το άνοιγμα αυτό, που σημαίνει ότι δαπανούμε περισσότερα από ό,τι μας επιτρέπουν οι παραγωγικοί μας πόροι, διευρυνόταν, τόσο ως συνέπεια των παραγόντων που αναφέραμε όσο και λόγω της δυνατότητας σχετικής κάλυψης του, που δημιούργησε η μαζική εισροή του μεταναστευτικού, κυρίως, συναλλάγματος στην εξεταζόμενη περίοδο⁵⁵.

Έτσι, τόσο τα μεταναστευτικά εμβάσματα όσο και τα ίδια τα κεφάλαια που φέρνουν μαζί τους οι επαναπατριζόμενοι μετανάστες συμβάλλουν στη διεύρυνση του ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης και, αντίστοιχα, στην επιδείνωση του ισοζυγίου. Έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες⁵⁶ ότι τα εμβάσματα και κεφάλαια αυτά συνήθως ξοδεύονται στην αγορά σπιτιών και αγαθών / υπηρεσιών που δεν οδηγούν σε αύξηση

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ5: Άνοιγμα μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και δαπάνης της οικονομίας 1950-79
(σε σταθερές τιμές 1970)

Έτος	Άνοιγμα ¹ ως ποσοστό ΑΕΠ	Έτος	Άνοιγμα ως ποσοστό ΑΕΠ	Έτος	Άνοιγμα c ποσοστό ΑΕΠ
1950	21,80	1960	17,35	1970	25,55
1951	18,42	1961	17,17	1971	24,16
1952	15,71	1962	18,82	1972	23,61
1953	11,72	1963	19,98	1973	25,63
1954	13,01	1964	22,45	1974	19,44
1955	13,43	1965	24,34	1975	20,00
1956	15,16	1966	21,56	1976	18,96
1957	14,88	1967	22,87	1977	20,95
1958	16,43	1968	25,52	1978	19,91
1959	14,55	1969	26,78	1979	20,36

Πηγή: Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1958-75 και 1970, 1974-81.

1. Το άνοιγμα παριστά τη διαφορά μεταξύ της ακαθάριστης δαπάνης της οικονομίας και του ΑΕΠ. (Η ακαθάριστη δαπάνη της οικονομίας διαφέρει από το ΑΕΠ κατά το ποσό των μεταβιβάσεων κεφαλαίου και των τρεχουσών μεταβιβάσεων από την αλλοδαπή).

της ντόπιας παραγωγικότητας. Έτσι, το τελικό αποτέλεσμα είναι μια «δυσαιώνουσα διαδικασία επιφανειακού εκσυγχρονισμού και διαιωνιζόμενης υπανάπτυξης»⁵⁷. Ακόμα, δεδομένης της χαμηλής απορροφητικότητας εργασίας του μεταποιητικού τομέα (σύμπτωμα εξαρτημένης εκβιομηχάνισης), η μεγάλη μάζα των επαναπατριζόμενων συνήθως προστίθεται στον ήδη εξογκωμένο παρασιτικό τριγωνική τομέα⁵⁸.

Ενδεικτική της καταναλωτικής δομής που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας εξαρτημένης εκβιομηχάνισης, είναι η μεταπολεμική εξέλιξη των εισαγωγών βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα Δ2, οι εισαγωγές του τύπου αυτού ουσιαστικά παρέμειναν αμετάβλητες σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, παρά την, ή καλύτερα

εξαιτίας της εκβιομηχάνισης που πραγματοποιήθηκε εν τω μεταξύ. Το ποσοστό βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών στο σύνολο εισαγωγών ήταν περίπου 28% κατά μέσο όρο στις δεκαετίες του '50 και του '60. Στη δεκαετία του '70 το ποσοστό αυτό πέφτει στο 25% των συνολικών εισαγωγών. Εν τούτοις, η πτώση αυτή οφείλεται αποκλειστικά στην αντίστοιχη αύξηση των εισαγωγών καυσίμων, ως αποτέλεσμα της ραγδαίας αύξησης της τιμής του πετρελαίου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας αυτής. Έτσι, το ποσοστό των εισαγωγών καυσίμων στο σύνολο των εισαγωγών υπερδιπλασιάστηκε στη δεκαετία του '70 σε σχέση με τη δεκαετία του '60 (από 8% περίπου την πρώτη δεκαετία σε 17% την τελευταία).

Ακόμα, χαρακτηριστικό των καταναλωτικών αυτών τάσεων είναι το παράδειγμα των ιδιωτικών αυτοκινήτων. Το ποσοστό συμμετοχής της δαπάνης για διαρκή αγαθά στο σύνολο της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης αυξήθηκε από 3,2% το 1960 σε 5,8% το 1975. Ο δυναμικότερος τομέας στη ζήτηση διαρκών καταναλωτικών αγαθών ήταν τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, τα οποία την τελευταία δεκαεπταετία είχαν ετήσιο ρυθμό αύξησης 28%, έτσι που το ποσοστό δαπάνης για αυτοκίνητα, στο σύνολο της κατηγορίας διαρκών αγαθών, ανέβηκε από 2,5% το 1960 σε 21,6% το 1975⁹⁹. Αντίστοιχες ήταν οι συνέπειες στο εμπορικό ισοζύγιο: οι εισαγωγές αυτοκινήτων αντιπροσώπευαν περίπου 2% των συνολικών εισαγωγών στη δεκαετία του '60. Το ποσοστό είχε διπλασιαστεί στο τέλος της δεκαετίας του '70¹⁰⁰.

Δεν είναι, όμως, μόνο οι εισαγωγές βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών που αυξήθηκαν σημαντικά στην εξεταζόμενη περίοδο ως συνέπεια της καταναλωτικής δομής που διαμορφώθηκε. Με δεδομένη την αποτυχία της διαδικασίας υποκατάστασης εισαγωγών, που εξετάσαμε παραπάνω, να αυξήσει το βαθμό καθετοποίησης της οικονομίας μας, οποιαδήποτε ντόπια παραγωγή των βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών για τα οποία είχαν δημιουργηθεί αντίστοιχες καταναλωτικές ανάγκες σήμαινε επέκταση των εισαγωγών ενδιάμεσων αγαθών, κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, κ.λπ. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σημαντικούς μεταποιητικούς κλάδους (ηλεκτρικές συσκευές, μηχανήματα, μεταφορικά, πετρέλαιο, δέρματα, είδη ένδυσης, χαρτί, εκτυπώσεις - εκδόσεις, ποτά, καπνός) το ποσοστό της συνολικής ζήτησης που ικανοποιείται από εισαγωγές αυξήθηκε στη δεκαετία 1964-74, πράγμα που σημαίνει, βέβαια, ταχύτερη αύξηση της κατανάλωσης από την εγχώρια παραγωγή¹⁰¹.

Σημειώσεις

1. Βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά τα έτη 1955/56*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1957.
2. Όλα τα στοιχεία για τις διεθνείς συγκρίσεις υπολογίστηκαν από το *World Development Report 1981*, World Bank, 1981.
3. *Ibid.* Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στο έτος 1979.
4. Βλ. για την περίοδο 1960-76, Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Παπαζήσης, 1979, σελ. 375.
5. Το έτος 1953 και το έτος 1980, αντίστοιχα. Βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά τα έτη 1955-56 και Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδος*, Δεκέμβριος 1983. Βλ. και Πίνακα Δ3.
6. Για παράδειγμα, στη διάρκεια της έκρηξης των βιομηχανικών μας εξαγωγών, δηλαδή στην περίοδο 1966-76, όταν το μέσο ποσοστό βιομηχανικών εξαγωγών αποτελούσε περίπου το 37% του συνόλου των εξαγωγών, πάνω από το 1/4 αυτών των βιομηχανικών εξαγωγών αναφερόταν σε έναν τομέα της μεταποίησης (βασικά μέταλλα). Ακόμα, ένα μόνο προϊόν (αλουμίνιο), για το οποίο το ξένο κεφάλαιο έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των σημαντικών αποθεμάτων βωξίτη στη χώρα μας, αντιπροσώπευε το 16% των συνολικών βιομηχανικών εξαγωγών στην περίοδο αυτή (Πίν. Δ4). Τέλος, άλλη ένδειξη της συγκέντρωσης των εξαγωγών μας είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, οι 15 μεγαλύτερες εξαγωγικές επιχειρήσεις εξάγουν περίπου το 50% των συνολικών εξαγωγών και από τις εξαγωγές αυτές το 73% αποτελείται από βασικά μέταλλα, πετρελαιοειδή και μη μεταλλικά προϊόντα (βλ. Β. Παπανδρέου, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας*, Gutenberg, 1981, σελ. 252).
7. Οι βιομηχανικές εξαγωγές της Ν. Κορέας ήταν το 1978 89% των συνολικών εξαγωγών, της Πορτογαλίας 73%, του Χονγκ-Κονγκ 97%, των ΗΠΑ 69%, του Λιβάνου 64%, της Ολλανδίας και της Δανίας 55% και της Νορβηγίας 53% (*World Development Report*).
8. Βλ. πηγές σημ. 5.
9. Για παράδειγμα, η σχετική κάμψη του τουρισμού το 1974-75 (λόγω των πολιτικών γεγονότων) είχε συνέπεια να μειωθεί η συμμετοχή του τουριστικού συναλλάγματος στη χρηματοδότηση των εμπορευματικών εισαγωγών από 17,8% το 1972 σε 9,9% το 1974. Κάτι ανάλογο συνέβη το 1983, όταν η συμμετοχή του τουριστικού συναλλάγματος στη χρηματοδότηση των εμπορευματικών εισαγωγών έπεσε από 16,5% το 1981 σε 12% το 1983 ή, σε απόλυτους αριθμούς, από 1.880 εκ. δολ. σε 1.175 (βλ. *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1983*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1984).
10. Το ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων περιλαμβάνει το εμπορικό ισοζύγιο (εξαγωγές μείον εισαγωγές εμπορευμάτων), το ισοζύγιο υπηρεσιών (εξαγωγές μείον εισαγωγές υπηρεσιών) και το καθαρό εισόδημα εκ της αλλοδαπής (δηλαδή εισοδήματα που εξάγονται στην αλλοδαπή μείον αντίστοιχα εισαγόμενα εισοδήματα).
11. Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75 και 1970, 1974-81.

12. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθνικών Λογαριασμών 1948-70, 1958-75 και 1970, 1974-81 καθώς και του Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα χρόνια).

13. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών.

14. Για τις δεκαετίες του '60 και '70 χρησιμοποίησα το Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος και τις Εκθέσεις Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος (διάφορα έτη), ενώ για τη δεκαετία του '80 χρησιμοποίησα την Έκθεση Διοικητή για το έτος 1983.

15. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει των Εθν. Λογ/σμών 1948-70, 1958-75 και 1970, 1974-81.

16. Από 1,4% του ΑΕΠ την πρώτη δεκαετία σε 3,1% την τρίτη. Σημειωτέον ότι τα στοιχεία για τον εξωτερικό δανεισμό αναφέρονται μόνο στον «καθαρό δανεισμό εκ της αλλοδαπής» των Εθν. Λογ/σμών και όχι στο συνολικό εξωτερικό χρέος (ιδιωτικό - δημόσιο) που είναι, φυσικά, πολύ μεγαλύτερο. Τέλος, η ανάγκη για την επέκταση του εξωτερικού δανεισμού, σε σχέση με το ΑΕΠ, γίνεται φανερή αν εξετάσουμε εναλλακτικά το λόγο του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (εμπορικό ισοζύγιο + ισοζύγιο άδηλων πόρων) προς το ΑΕΠ. Η σχέση αυτή συνεχώς χειροτερεύει στη μεταπολεμική περίοδο: 2,76% κατά μέσο όρο στην περίοδο 1960-65, 4,14% στην περίοδο 1966-71 και 5,59% στην περίοδο 1972-76 (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 391). Κατά τη συγγραφέα, ο λόγος της χειροτέρευσης αυτής είναι η σταδιακή μείωση της ποσοστιαίας συμμετοχής των άδηλων πόρων στην κάλυψη του ελλείμματος εμπορικού ισοζυγίου (από 74% στην αρχή της δεκαετίας του '60 σε 65% στη δεκαετία του '70), που με τη σειρά της οφείλεται α) στην ταχύτερη αύξηση των άδηλων πληρωμών από τους άδηλους πόρους, β) στην ταχύτερη αύξηση του ελλείμματος εμπορικού Ισοζυγίου από το ισοζύγιο άδηλων πόρων (το πρώτο αυξήθηκε 13,5 φορές και το δεύτερο 12,6 φορές στην περίοδο 1960-77, *ibid*, σελ. 397-400). Οι λόγοι αυτοί δεν είναι δύσκολο να βρουν εξήγηση στα πλαίσια της προβληματικής της εξαρτημένης ανάπτυξης. Έτσι, η ταχεία αύξηση των άδηλων πληρωμών είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της καταναλωτικής δομής που δημιουργεί η εξαρτημένη ανάπτυξη (μεγάλη ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος / μίμηση προχωρημένων καταναλωτικών προτύπων, κ.λπ.), ενώ η γρήγορη αύξηση του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο είναι αποτέλεσμα της παραγωγικής δομής που διαμορφώνεται μέσα στη διαδικασία αυτή.

17. Από 1% το 1970 σε 1,9% το 1979 (βλ. *World Development Report*, 1981).

18. Στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλάδος (διάφορα χρόνια). Έτσι, και ο μοναδικός απομένων τρόπος (πέρα από το δανεισμό) για την κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών, η αυτόνομη, δηλαδή, εισροή κεφαλαίων, αντισταθμίζεται, σε σημαντικό και αυξανόμενο βαθμό, από την εκροή επαναπατριζόμενων κεφαλαίων, τόκων, κερδών, κ.λπ.

19. Βλ. κεφ. Γ, σημ. 84.

20. Για παράδειγμα, οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων έπесαν απόλυτα σε αξία μεταξύ 1970 και 1971, δημιουργώντας στασιμότητα στο σύνολο εξαγωγών (και αντίστοιχη χειροτέρευση στο εμπορικό ισοζύγιο) εξαιτίας της κατακόρυφης πτώσης της εξωτερικής ζήτησης ενός και μόνο προϊόντος, του νικελίου, που παράγεται μονοπωλιακά και αποκλειστικά για εξαγωγή.

21. Αντίθετα, στο βαθμό που μια γεωγραφική αναδιάρθρωση του εμπορίου μας, παρόμοια με αυτήν που - σε μικρή σχετικά έκταση - έγινε στη δεκαετία του '70 (βλ. κεφ. Γ), θα επέτρεπε την ανάπτυξη του ενδο-περιφερειακού εμπορίου, τα αποτελέσματα θα ήταν θετικά, τόσο σε σχέση με το βαθμό εξάρ-

τησης όσο και σε σχέση με την κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών. Το γεγονός, άλλωστε, ότι τόσο ο λόγος εξαγωγών / εισαγωγών όσο και ο λόγος του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών / υπηρεσιών / εισοδημάτων προς το ΑΕΠ παρουσιάζουν μικρή βελτίωση την τελευταία δεκαετία δεν είναι, βέβαια, άσχετο με τη γεωγραφική αναδιάρθρωση του εμπορίου.

22. Βλ. Γ. Παπαντωνίου, «Εξωτερικό εμπόριο και βιομηχανική ανάπτυξη», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 11, Απρίλιος 1980, σελ. 39-53.

23. Α. Πανεθυμιτάκη, «Το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών θα αντιμετωπιστεί με βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της συνολικής οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3 Ιουλίου 1975.

24. Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75.

25. *World Development Report 1981*, World Bank, Πίνακας 10.

26. Του 1976. Αναφέρεται στη μελέτη της Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 261.

27. Β. Παπανδρέου, σελ. 260.

28. Λόγω του ότι το σύνολο του μηχανικού εξοπλισμού, τόσο για τις ντόπιες όσο και για τις ξένες επιχειρήσεις, εισάγεται, το γεγονός ότι οι ξένες επιχειρήσεις ξοδεύουν περισσότερα για πρώτες ύλες, κ.λπ. ως ποσοστό του συνολικού κόστους παραγωγής σε σχέση με τις ντόπιες σημαίνει μεγαλύτερη συμμετοχή των εισαγόμενων προϊόντων στο συνολικό κόστος παραγωγής των πρώτων σε σχέση με τις δεύτερες. *Ibid*, σελ. 262-3.

29. Ο Γ. Ιωαννίδης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η περιεκτικότητα σε εισαγωγές - και επομένως οι συντελεστές εισαγωγών - παραμένει υψηλή, με συνέπεια οι ξένες επενδύσεις να μη βοηθούν σημαντικά την υποκατάσταση εισαγωγών. Ακόμα, ο Τ. Γκιανιάτσος συμπεραίνει ότι η συμβολή των ξένων επενδύσεων στο ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών είναι μικρή, αν όχι αρνητική, λόγω του ότι χρησιμοποιούν σε μικρή κλίμακα εγχώρια ενδιάμεσα προϊόντα στην παραγωγική διαδικασία τους (βλ. Π.Β. Ρουμελιώτη, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Παπαζήσης 1978, σελ. 114-17). Τέλος, σύμφωνα με άλλη μελέτη, «οι υψηλότερα ελεγχόμενοι από το ξένο κεφάλαιο βιομηχανικοί κλάδοι προκαλούν, ή δεν κατορθώνουν να αποτρέψουν, το 66,7% των συνολικών εισαγωγών» και συμβάλλουν κατά 28,9% περίπου στις συνολικές εξαγωγές της χώρας (βλ. Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 334-36).

30. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 263.

31. Με το συμπέρασμα αυτό συμφωνεί και ο Ρουμελιώτης: «Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι επιπτώσεις των άμεσων επενδύσεων στο ισοζύγιο κεφαλαίων μακροχρόνια είναι πάντοτε αρνητικές, αν πάρουμε υπόψη μας τον επαναπατρισμό των κεφαλαίων αυτών όπως και το κόστος τους» (Π.Β. Ρουμελιώτης, *op. cit.*, σελ. 69).

32. *Ibid*, σελ. 112.

33. *Ibid*, σελ. 113.

34. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο ίδιο, σελ. 113.

35. Στοιχεία από τις εκδόσεις της Τράπεζας της Ελλάδος *Η ελληνική οικονομία κατά τα έτη 1955-56 και 1958*.

36. Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι η συμμετοχή κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο εισαγωγών είναι αυξανόμενη, ακόμα και στην τελευταία δεκαετία, παρά τη διαστρέβλωση των στοιχείων λόγω της δυσανάλογης αύξησης της αξίας των εισαγωγών καυσίμων, που επέφερε η ραγδαία αύξηση της τιμής του πετρελαίου στην περίοδο αυτή.

37. Για παράδειγμα, οι εισαγωγές ως ποσοστό της συνολικής προσφοράς

βιομηχανικών προϊόντων ήταν 46,5% το 1964, 46,2% το 1974, 50,2% το 1975, 52,5% το 1976, 54,1% το 1977 και 52,2% το 1978. Ακόμα, στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας (πετροχημικά, μηχανήματα, ηλεκτρικές συσκευές, μεταφορικά) περισσότερο από το 50% της συνολικής ζήτησης καλύπτεται από εισαγωγές τόσο το 1964 όσο και το 1974, ενώ το ποσοστό της συνολικής προσφοράς που καλύπτουν οι εισαγωγές στους κλάδους αυτούς (εκτός από τα χημικά και μέταλλα) έχει αυξηθεί μεταξύ 1964 και 1974 (Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 259). Είναι ακόμα χαρακτηριστικό (και ιδιαίτερα σημαντικό), σχετικά με τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, ότι, ενώ το 1960 αποτελούσαν περίπου το 1/3 της ακαθάριστης αξίας της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, το 1980 το αντίστοιχο ποσοστό πλησίαζε το 1/2, πράγμα που φυσικά σημαίνει συνεχή εκτοπισμό των ντόπιων από τα ξένα προϊόντα στην ελληνική αγορά (βλ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, αφιέρωμα στις εξαγωγές, 8-4-1984).

38. Π.Β. Ρουμελιώτης, *op. cit.*, σελ. 164-65.

39. *Ibid.*, σελ. 168. Ακόμα, η αρμόδια υπηρεσία του Υπ. Συντονισμού διαπίστωνε πριν από μερικά χρόνια ότι τουλάχιστον 14 μεγάλες επιχειρήσεις ήταν ένοχες εξαγωγής παράνομου συναλλάγματος της τάξης των 100 εκ. δολ., μέσω της πρακτικής των υπερτιμολογήσεων, ενώ κάπου 35 πρώτες ή ενδιάμεσες ύλες εντοπίστηκε ότι εισάγονται υπερτιμολογημένες, για λογαριασμό των εγκαταστημένων στη χώρα μας παραρτημάτων, από τις αντίστοιχες μητρικές εταιρίες του εξωτερικού (βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7-8-1975).

40. Βλ. Σ. Μονδάνου, «Υπερκοστολογήσεις εισαγωγών και υποκοστολογήσεις εξαγωγών ξένων εταιριών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17-4-1975.

41. Συνολικά, υπολογίστηκε ότι η υποκατάσταση των εισαγωγών αντιπροσωπεύει πολύ μικρό ποσοστό της συνολικής προσφοράς: 5,3% το 1974 (Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 259).

42. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει και η Τράπεζα της Ελλάδος. Σύμφωνα με την Έκθεση Διοικητή 1974, μια επιφανειακή υποκατάσταση εισαγωγών συντελέστηκε μεταπολεμικά, που περιοριζόταν στην τελική φάση της βιομηχανικής επεξεργασίας, χωρίς να υποκαθιστά συγχρόνως τα απαιτούμενα άμεσα ή έμμεσα ενδιάμεσα προϊόντα. Ακόμα, κατά τον Ν. Κυριαζίδη (τότε υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος), «η αύξηση της εισαγωγής πρώτων υλών (και πρώτες ύλες από τη σκοπιά της ελληνικής βιομηχανίας είναι όρος που μπορεί να σημαίνει ακόμα και τελείως επεξεργασμένα προϊόντα) είναι πολύ ταχύτερη από την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής... αν υπήρξε προσπάθεια βιομηχανικής αναπτύξεως περιορίστηκε σε γενναία μόνο επιδότηση επιφανειακής επέκτασης της επεξεργασίας». Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11-9-1975.

43. Π. Ρουμελιώτης, *op. cit.*, σελ. 114-17 και Πανεθυμιάκης, *op. cit.*

44. Βλ. *World Development Report 1981*, Πίνακας 9.

45. Όταν η βιομηχανική μας άνοιξη είχε ολοκληρωθεί, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '70, οι επεξεργασμένες πρώτες ύλες (τσιμέντο, μη μεταλλικά ορυκτά, αλουμίνιο, χάλυβας) αποτελούσαν το 35,5% των συνολικών βιομηχανικών εξαγωγών, ενώ τα ελαφρά βιομηχανικά προϊόντα (κλωστοϋφαντουργικά, ενδύματα, υποδήματα, έπιπλα, δέρματα) αντιπροσώπευαν το 36% των βιομηχανικών εξαγωγών (βλ. OECD, *Economic Surveys, Greece 1978*, σελ. 30).

46. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και άλλες μελέτες. Κατά την Παπανδρέου, όχι μόνο τα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας αποτελούν το 10% των συνολικών εξαγωγών αλλά και οι εισαγωγές των προϊόντων αυτών υπολεί-

πονται σημαντικά από τη μέση εξαγωγική επίδοση της βιομηχανίας μας και από το μέσο ρυθμό αύξησης των εξαγωγών (Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 267). Τέλος, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη σχετικά με την εξαγωγική δραστηριότητα των πολυεθνικών, «μεγάλο ποσοστό των εξαγωγών τους αποτελείται από ημικατεργασμένες πρώτες ύλες, δηλαδή οι ξένες αυτές επιχειρήσεις είναι κάθετα ενσωματωμένες με το πολυεθνικό συγκρότημα και όχι με την τοπική οικονομία» (*ibid*, σελ. 284).

47. Ο τύπος παραγωγικής δομής προσδιορίζεται ιστορικά, σε χώρες όπως η Ελλάδα, από τον τρόπο με τον οποίο είναι ενσωματωμένες στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και τις μεταβολές σ' αυτόν. Αν, για παράδειγμα, κάποτε ήταν τα καπνά ή η σταφίδα οι δυναμικότεροι κλάδοι της οικονομίας μας, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70 το ρόλο αυτό τον έπαιζαν τα βασικά μέταλλα, αυτό ήταν αποτέλεσμα αντίστοιχων μεταβολών στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και του ρόλου που «επιβάλλει», μέσω των μηχανισμών της, η παγκόσμια αγορά στην Ελλάδα. Φυσικά μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας επηρεάζουν και τις παραγωγικές δομές των αναπτυγμένων χωρών. Η διαφορά όμως είναι ότι, ενώ οι τελευταίες είναι εκείνες που με το «βάρος» τους καθορίζουν τις μεταβολές αυτές, οι εξαρτημένες χώρες απλώς τις υφίστανται και «συμμορφώνονται» ανάλογα. Ακόμα, οι μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας σημαίνουν απλώς για τις μητροπολιτικές χώρες προσαρμογή των ήδη ολοκληρωμένων δομών τους στις νέες ανάγκες, ενώ για τις εξαρτημένες σημαίνουν υποκατάσταση ενός δυναμικού τομέα / προϊόντος / σταδίου επεξεργασίας με άλλο και τη διαιώνιση της ανισομέρειας της ανάπτυξης.

48. Οι διαφορές βαθμού που παρατηρούνται είναι συμβιβαστές με διαφορετικές μορφές παραγωγής. Η οικογενειακή φάρμα στην Αμερική μπορεί να είναι το ίδιο (ή και περισσότερο) δυναμική, παραγωγική και τεχνολογικά προχωρημένη όσο και η καπιταλιστική φάρμα στη Βραζιλία. Στην πρώτη όμως περίπτωση, η ισομέρεια ανάπτυξης σημαίνει ότι ανάλογοι βαθμοί παραγωγικότητας, τεχνολογικής προόδου, κ.λπ. σημειώνονται κατά μέσο όρο σε όλες τις φάρμες και σε όλους τους κλάδους της οικονομίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η ανισομέρεια ανάπτυξης σημαίνει ότι οι βαθμοί ανάπτυξης, κ.λπ. σε άλλους τομείς, ή ακόμα και σε άλλες φάρμες που δεν παρουσιάζουν «ενδιαφέρον» για το ξένο κεφάλαιο / ξένη αγορά, μπορεί να είναι σημαντικά χαμηλότεροι.

49. Βλ. για παράδειγμα εφαρμογής της προσέγγισης αυτής στην ελληνική περίπτωση, Ν. Μουζέλη, *Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978.

50. Ούτε είναι θέμα, όπως για παράδειγμα υποστηρίζει ο S. Amin, συνύπαρξης καπιταλιστικού και προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, όπου ο πρώτος εμποδίζεται, λόγω του εξωστρεφούς χαρακτήρα της ανάπτυξης, να γίνει αποκλειστικός. Μια τέτοια προσέγγιση θα έπρεπε προηγουμένως να δείξει (πράγμα που δεν κάνει ο Amin) με ποια έννοια ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κυρίαρχος στους περιφερειακούς σχηματισμούς. Βλ. Σ. Αμίν, *Η ανισομερεια σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, 1970, *Η άνιση ανάπτυξη*, Καστανιώτης, 1973.

51. Κυρίως στα κτηνοτροφικά προϊόντα (βλ. Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75, σελ. 15). Αλλά ακόμα και σε σχέση με τις άλλες περιφερειακές χώρες της Νότιας Ευρώπης, η Ελλάδα έχει πολύ χαμηλότερο βαθμό αντάρκειας, όσον αφορά τα περισσότερα κτηνοτροφικά προϊόντα (βλ. Α. Williams, *Southern Europe*

Transformed, Harper and Row, 1984, σελ. 253).

52. Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος, Ιανουάριος 1984.

53. Βλ. *Southern Europe Transformed*, σελ. 57.

54. Η κατάσταση χειροτέρεψε ακόμα περισσότερο τα τελευταία χρόνια με την ένταξη στην ΕΟΚ. Ο δείκτης του όγκου εισαγωγών βιομηχανικών ειδών ήταν 224 το 1983 (1970=100) και ο δείκτης αξίας εισαγωγών ήταν 529 (Μην. Δελτ. Τρ. Ελλ., Ιανουάριος 1984).

55. Όπως παρατηρεί σχετική έκθεση του ΟΟΣΑ, «οι εισροές εξωτερικού συναλλάγματος από τους Έλληνες του εξωτερικού μπορεί να θεωρηθεί ότι συνέβαλαν ουσιαστικά στην αύξηση του ΑΕΠ (οι εισροές αυτές αντιπροσωπεύουν κατά μέσο όρο 8% του ΑΕΠ στην περίοδο 1960-76) και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου μέσω της σημαντικής μείωσης των περιορισμών που (συνήθως) επιβάλλει το ισοζύγιο πληρωμών στην οικονομική ανάπτυξη... χωρίς (δηλαδή) τις εισροές αυτές η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να έχει τόσο μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο και θα ήταν, κατά συνέπεια, αναγκασμένη να μειώσει σημαντικά τις εισαγωγές των καταναλωτικών αλλά και των κεφαλαιουχικών αγαθών» (OECD, *Economic Surveys, Greece 1978*, σελ. 33).

56. Βλ. R. King, «Population Mobility: Emigration, Return Migration and Internal Migration» στο *Southern Europe Transformed*, Harper and Row, 1984. Σε παρόμοιο συμπέρασμα για την Ελλάδα καταλήγει η Μ. Νεγρεπόντη - Δελιβάνη. Δηλαδή, ότι τα μεταναστευτικά εμβάσματα (που αποτελούν τον κορμό των μεταβιβάσεων από την αλλοδαπή) διατίθενται, κυρίως, καταναλωτικά στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας (*Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 129).

57. Βλ. *Southern Europe*, σελ. 161.

58. Βλ. J. Gaspar, «Urbanization: Growth, Problems and Policies» στο *Southern Europe*, σελ. 209. Είναι ειρωνικό ότι τα ίδια τα μεταναστευτικά εμβάσματα συμβάλλουν σημαντικά στη χαμηλή απορροφητικότητα εργασίας του μεταποιητικού τομέα. Οι μαζικές, δηλαδή, εισροές συναλλάγματος στη μεταπολεμική περίοδο είχαν αποτέλεσμα την υπερτίμηση της δρασχής, που με τη σειρά της συνέβαλε σημαντικά στη διαστρέβλωση των τιμών συντελεστών παραγωγής. Οι τιμές των εισαγόμενων μηχανημάτων (που απολάμβαναν επιπλέον και φορολογικές απαλλαγές) διαμορφώνονταν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, οδηγώντας σε μεγαλύτερο βαθμό έντασης κεφαλαίου στη βιομηχανία από ό,τι θα επέτρεπαν οι ντόπιοι παραγωγικοί πόροι. Η συνέπεια ήταν ένας φαύλος κύκλος: η ίδρυση μονάδων έντασης κεφαλαίου, όπου η παραγωγικότητα είναι υψηλή, οδηγούσε σε υψηλά ημερομίσθια, τα οποία με τη σειρά τους πίεζαν για μεγαλύτερη ένταση κεφαλαίου (βλ. OECD, *Greece 1978*, σελ. 35).

59. Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75, σελ. 25.

60. Μην. Στατ. Δελτ. Τρ. Ελλάδος, Μάρτιος 1969, Μάιος 1983.

61. Β. Παπανδρέου, *op. cit.*, σελ. 259.

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΑΝΙΣΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

1. Η διαδικασία της άνισης ανταλλαγής*

Κατά την άποψη που επικράτησε στη νεο-μαρξιστική θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης¹, η άνιση ανταλλαγή οφείλεται από τη μια μεριά, στην «τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους» σε γενική κλίμακα και από την άλλη, στο γεγονός των χαμηλότερων πραγματικών ημερομισθίων στην περιφέρεια. Δηλαδή, επειδή - όπως υποστηρίζει η άποψη αυτή - οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές παραγωγής στους σύγχρονους καπιταλιστικούς τομείς της περιφέρειας που παράγουν για την παγκόσμια αγορά είναι εξίσου προηγμένες με αυτές των μητροπόλεων, τα χαμηλότερα πραγματικά ημερομίσθια στην περιφέρεια δεν μπορούν να αποδοθούν σε αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα. Η συνέπεια είναι ότι οι μητροπολιτικές χώρες, που χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλότερα ημερομίσθια, μπορούν και καθορίζουν υψηλότερες τιμές για τα προϊόντα τους (που σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, είναι διαφορετικά από τα προϊόντα των περιφερειακών χωρών, ώστε οι διαφορές τιμών να μην εκφάζουν απλώς αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα) στρέφοντας τους όρους εμπορίου υπέρ του κέντρου και θεμελιώνοντας την άνιση ανταλλαγή.

Κατά τη γνώμη μας, όμως, η άνιση ανταλλαγή δε χρειάζεται να στηριχθεί σε παρόμοιες γενικές και αμφισβητούμενες τάσεις. Πρώτον, γιατί πολύ δύσκολα μπορεί ναδειχτεί αφενός η έλλειψη διαφορών στις παραγωγικότητες και αφετέρου η έλλειψη συσχέτισης μεταξύ διαφορών στα πραγματικά ημερομίσθια και διαφορών στις παραγωγικότητες. Εκείνο, όμως, που εύκολα μπορεί ναδειχτεί είναι ότι οι διαφορές παραγωγικότητας είναι πολύ πιο μι-

* Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται στην εισήγηση μου σε σεμινάριο που οργάνωσε η ΕΛΕΜΕΠ στη London School of Economics, το Δεκέμβριο του 1982, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του Α. Emmanuel, *Appropriate or Underdeveloped Technology*.

κρές από τις αντίστοιχες διαφορές των πραγματικών ημερομισθίων. Δεύτερον, γιατί στη σημερινή μονοπωλιακή φάση του καπιταλισμού, όπως ακόμα και μερικοί νεομαρξιστές όπως ο Sweezy² αναγκάζονται να παραδεχτούν, δεν μπορεί πια να γίνεται λόγος ούτε για «τάση» του ποσοστού κέρδους για εξίσωση³, ούτε, μια και η έννοια του μέσου ποσοστού κέρδους δεν έχει πια καμιά πρακτική σημασία, για «τάση» του ποσοστού κέρδους να πέφτει⁴. Υπάρχει, λοιπόν, αναμφισβήτητα μία διεθνής κινητικότητα κεφαλαίου, η οποία όμως δεν είναι μονής κατεύθυνσης, από περιοχές δηλαδή χαμηλού κέρδους προς περιοχές υψηλού κέρδους, αλλά και αντίστροφη, ακόμα και μεταξύ περιοχών με περίπου ίδια περιθώρια κέρδους⁵. Και αυτό γιατί, όπως παρατηρεί και ο Sweezy⁶, «εκείνο που έχει σημασία για τη μονοπωλιακή επιχείρηση που ζητά διεξόδους για τα επενδυτέα κέρδη της (ή δανειακά κεφάλαια) δεν είναι αν το ποσοστό κέρδους που μπορεί να κερδίσει σε άλλη περιοχή είναι υψηλότερο από αυτό που κερδίζει τώρα, αλλά εάν το ποσοστό κέρδους σε μια επιπρόσθετη επένδυση στη νέα περιοχή είναι υψηλότερο ή κατώτερο από το αντίστοιχο ποσοστό κέρδους σε μια αντίστοιχη επένδυση στην περιοχή που ήδη αποτελεί αντικείμενο της δραστηριότητας της επιχείρησης.

Δεν είναι, λοιπόν, απαραίτητο - και όπως ο ίδιος τονίζει είναι και λάθος - να προσπαθούμε να εξηγήσουμε όχι μόνο την άνιση ανταλλαγή αλλά γενικότερα το φαινόμενο της επέκτασης των μητροπολιτικών επιχειρήσεων στις εξαρτημένες χώρες με βάση τις διαφορές στα ποσοστά κέρδους, την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, κ.λπ. Όπως, άλλωστε, σημειώνει και ο O. Lange⁷, στον οποίο αναφέρεται ο Sweezy, «το κυνηγητό των μονοπωλιακών υπερκερδών αρκεί για να εξηγήσει πλήρως την ιμπεριαλιστική φύση του σημερινού καπιταλισμού». Τούτο ισχύει ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη την ανάγκη της σύγχρονης τεράστιας μονοπωλιακής επιχείρησης, όπως πολύ εύστοχα την περιέγραψε ο φιλελεύθερος κριτικός του μονοπωλιακού καπιταλισμού Galbraith⁸, να κυριαρχεί και να ελέγχει όλες τις συνθήκες και μεταβλητές που την αφορούν, πράγμα που την οδηγεί - από τη στιγμή που νιώθει αρκετά ισχυρή - να επεκτείνεται από την εξαγωγή στην παραγωγή στο εξωτερικό και στον αντίστοιχο έλεγχο των οικονομικών αλλά και πολιτικών μεταβλητών που αφορούν τις δραστηριότητες της στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό. Η ανάγκη αυτή απορρέει, φυσικά, από τον «εκρηκτικό» χαρακτήρα της μονοπωλιακής επιχείρησης που την ωθεί σε συνεχή επέκταση, σε καινούριες αγορές, είτε με την έννοια τη γεωγραφική είτε με την έννοια της σφαίρας παραγωγής. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν οι Glyn και Sutcliffe⁹, όταν εξετάζουν το θέμα των αγγλικών επενδύ-

σεων στο εξωτερικό και των ξένων επενδύσεων στην Αγγλία: τα σχετικά χαμηλά περιθώρια κέρδους στην Αγγλία δεν αποτελούν, βέβαια, το κύριο κίνητρο για τις ξένες επενδύσεις στη χώρα αυτή· αντίθετα, η ανάγκη να ενισχυθεί η ανταγωνιστική θέση των ξένων επενδυτών στην αγγλική αγορά, το κέρδος σε μονοπωλιακή δύναμη ή στην ικανότητα αντίστασης στο διεθνή ανταγωνισμό αποτελούν τους κύριους παράγοντες στην εξήγηση της διεθνούς κινητικότητας κεφαλαίου.

Νομίζουμε, λοιπόν, ότι αν εγκαταλείψουμε τις τόσο γενικές και αφηρημένες «τάσεις»¹⁰, μπορούμε να εξηγήσουμε το φαινόμενο της άνισης ανταλλαγής αναφερόμενοι στους ακόλουθους λόγους: πρώτον, στην ιστορική διαδικασία μέσα στην οποία αναπτύχθηκαν οι κοινωνικο-οικονομικοί σχηματισμοί του κέντρου¹¹ και της περιφέρειας· δεύτερον, στο πλεόνασμα εργατικού δυναμικού των εξαρτημένων χωρών, βασική συνέπεια της διαστρεβλωμένης διαδικασίας ανάπτυξης τους· τρίτον, στη σχετικά ισχυρότερη θέση της εργατικής τάξης των μητροπολιτικών χωρών (συνέπεια του σχετικά μεγαλύτερου όγκου της σ' αυτές) που συνεπάγεται την σε σημαντικό βαθμό συμμετοχή των εργατικών σωμάτων στη διαδικασία του καθορισμού των πραγματικών ημερομισθίων, δηλαδή του πλέγματος ονομαστικών ημερομισθίων και τιμών¹².

Οι λόγοι αυτοί δεν είναι, βέβαια, ικανοί να αναιρέσουν την ύπαρξη και τη σημασία της διαφοράς παραγωγικότητας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Μπορούν όμως να εξηγήσουν γιατί η διαφορά πραγματικών ημερομισθίων μεταξύ μητροπόλεων και εξαρτημένων χωρών είναι πολύ μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα. Και είναι, ακριβώς, αυτό το τελευταίο γεγονός που αποτελεί τη βάση της άνισης ανταλλαγής. Το επίπεδο δηλαδή των τιμών των προϊόντων των μητροπολιτικών κέντρων είναι σαφώς μεγαλύτερο - και αυξάνει ταχύτερα - από το επίπεδο των τιμών των προϊόντων των εξαρτημένων χωρών η διαφορά αυτή στο επίπεδο τιμών οφείλεται με τη σειρά της στις διαφορές επιπέδων πραγματικών ημερομισθίων, που δε δικαιολογούνται, όμως, από αντίστοιχες διάφορες στην παραγωγικότητα. Φυσικά, το γεγονός αυτό δε μειώνει τα περιθώρια κέρδους των μονοπωλιακών επιχειρήσεων στις μητροπόλεις¹³, που καθορίζουν τις τιμές τους βάσει των εξόδων παραγωγής (cost plus) και που έτσι κι αλλιώς έχουν αντικαταστήσει το συναγωνισμό μεταξύ τους βάσει των τιμών με το συναγωνισμό βάσει της διαφήμισης, της (συνήθως υποθετικής) ποιοτικής διαφοροποίησης των προϊόντων τους, κ.ά.

Αν πάρουμε υπόψη ότι οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων των μητροπόλεων καθορίζονται μονοπωλιακά, βάσει των εξόδων

παραγωγής και κυρίως βάσει των εξόδων εργασίας - μια και η προσφορά των προϊόντων αυτών είναι πολύ πιο ελαστική από την αντίστοιχη προσφορά αγροτικών προϊόντων ή πρώτων υλών που βασικά αποτελούσε (και σε μικρότερο βαθμό ακόμα αποτελεί) την παραγωγή και εξαγωγή των περιφερειακών χωρών -, ενώ οι τιμές των τελευταίων καθορίζονται βάσει των συνθηκών ζήτησης, μπορούμε να εξηγήσουμε (με βάση τα υψηλότερα πραγματικά ημερομίσθια) τις υψηλότερες τιμές των μητροπολιτικών προϊόντων και την ιστορική διαμόρφωση των όρων εμπορίου σε βάρος των εξαρτημένων χωρών.

Δεν είναι, άλλωστε, άσχετο το γεγονός, όπως παρατηρεί και ο Amin¹⁴, ότι η χειροτέρευση των όρων εμπορίου εμφανίστηκε στις υπανάπτυκτες χώρες μαζί με τη γέννηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η διαμόρφωση αυτή των όρων εμπορίου, μέσα σε τέτοιες μονοπωλιακές συνθήκες, αποτελεί μια έμμεση πολύ σημαντική μεταφορά πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο, που προστίθεται στη φανερή εκροή που αποτελεί η επανεξαγωγή κερδών, royalties κ.λπ. από τις ξένες εταιρίες που είναι εγκαταστημένες στην περιφέρεια. Και αυτό ανεξάρτητα από το κατά πόσο μπορεί να θεμελιωθεί μια μακροχρόνια στατιστική τάση χειροτέρευσης των όρων εμπορίου¹⁵. Ακόμα, δε χρειάζεται να πάρει κανείς μέρος στη διαμάχη για το αν οι όροι του εμπορίου χειροτερεύουν σε σχέση με ορισμένο τύπο εμπορευμάτων (του πρωτογενούς τομέα, που συνήθως εξάγουν οι εξαρτημένες χώρες) - πράγμα που αποτελεί τη θέση των Prebisch και Singer¹⁶ - ή, αντίθετα, σε σχέση με ορισμένη κατηγορία χωρών (τις περιφερειακές, που χαρακτηρίζονται από χαμηλά ημερομίσθια) - που αποτελεί τη θέση του Εμμανουήλ -, γιατί οι όροι του εμπορίου παρουσιάζουν σημαντική χειροτέρευση για μεγάλα χρονικά διαστήματα, είτε χρησιμοποιήσουμε το ένα κριτήριο είτε το άλλο. Έτσι, όσον αφορά τα πρωτογενή προϊόντα, η τάση αυτή είναι σαφής για την προπολεμική περίοδο και για το μεγαλύτερο τμήμα της μεταπολεμικής¹⁷. Ακόμα, όσον αφορά τους όρους εμπορίου των περιφερειακών χωρών στη μεταπολεμική περίοδο, για την οποία έχουμε στοιχεία, υπάρχει σαφής χειροτέρευση, τουλάχιστον για τις χαμηλού εισοδήματος χώρες¹⁸. Η αντίστοιχη επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών των χωρών αυτών καθώς και η εκροή πλεονάσματος είναι εξίσου σημαντική¹⁹.

Όσον αφορά τη χώρα μας, η επιδείνωση των όρων του εμπορίου στη μεταπολεμική περίοδο είναι σημαντική και η συμβολή τους στο έλλειμμα του ισοζυγίου δεν είναι ευκαταφρόνητη. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 οι όροι του εμπορίου ήταν 30% χειρότεροι από την προπολεμική περίοδο, σύμφωνα με την έκδοση της

Τράπεζας της Ελλάδος για την ελληνική οικονομία το 1955-56, ενώ σύμφωνα με την ίδια έκδοση για το 1969, η επιβάρυνση του εμπορικού ισοζυγίου στην περίοδο 1964-68, ως αποτέλεσμα της δυσμενούς εξέλιξης των όρων αυτών, έφθασε τα 14,6 εκ. δολ. ετησίως, κατά μέσο όρο. Αν πάρουμε υπόψη ότι στην ίδια περίοδο (1964-68) οι όροι εμπορίου κυμαίνονταν μεταξύ 107 και 101, ενώ στη δεκαετία του '70 κυμαίνονταν μεταξύ 97 στην αρχή της δεκαετίας (1971) και 77 στο τέλος της (1979), τότε είναι βάσιμο να υποθέσουμε ότι η σχετική επιβάρυνση στο ισοζύγιο πληρωμών (και η αντίστοιχη εκροή πλεονάσματος) θα πρέπει να είναι ακόμα σημαντικότερη σήμερα.

2. *Εξαρτημένη τεχνολογία*

Η θεωρία, όμως, της άνισης ανταλλαγής έχει και συνέπειες στο θέμα της κατάλληλης τεχνολογίας για τις περιφερειακές χώρες, όπως έδειξε ο Εμμανουήλ σε πρόσφατο βιβλίο του³⁰. Νομίζω ότι ο καλύτερος, ίσως, τρόπος για να εξετάσουμε τη θέση του Εμμανουήλ στο θέμα της τεχνολογίας θα ήταν ν' αρχίσουμε με μια σύντομη περιγραφή των βασικών σημείων της θεωρίας του ανάπτυξης. Η αντιπαράθεση της θεωρίας του Εμμανουήλ με την αντίληψη της εξαρτημένης ανάπτυξης του βιβλίου αυτού θα μπορούσε να βοηθήσει τόσο στο ξεκαθάρισμα της έννοιας της εξαρτημένης τεχνολογίας όσο και στην κριτική της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας, που, τουλάχιστον όσον αφορά τα συμπεράσματα της, δε διαφέρει σημαντικά από τη θέση του Εμμανουήλ.

Σύμφωνα με τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής, που είδαμε παραπάνω, η αιτία της άνισης ανταλλαγής βρίσκεται στις διαφορές πραγματικών ημερομισθίων μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών. Το είδος της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας, αλλά και ο μονοεθνικός / πολυεθνικός, εγχώριος ή μη, χαρακτήρας των εταιριών παραγωγής δεν έχουν, επομένως, σημασία στη διαδικασία της άνισης ανταλλαγής. Η τελευταία, όμως, αποτελεί τη βάση της διαδικασίας άνισης ανάπτυξης για δύο τουλάχιστον λόγους:

Πρώτον, γιατί το κεφάλαιο προσελκύεται από τη ζήτηση, ενώ τα υψηλά εισοδήματα, που δημιουργεί η άνιση ανταλλαγή, προσελκύουν περισσότερες επενδύσεις, θέτοντας σε λειτουργία μια σωρευτική αναπτυξιακή διαδικασία. Η κίνηση, δηλαδή, του κεφαλαίου αποτελεί μια αντίστροφη συνάρτηση των διαφορών εισοδήματος. Έτσι εξηγείται, όπως υποστηρίζει emphaticά ο Εμμανουήλ στο βιβλίο του (σελ. 111), το γιατί οι περιφερειακές χώρες είναι

αναγκασμένες να ικετεύουν τις χώρες στο κέντρο να επενδύσουν σ' αυτές, και όχι αντίστροφα. Ένα σημαντικό πόρισμα του συλλογισμού αυτού είναι πως η προϋπόθεση για να δημιουργήσει η άνιση ανταλλαγή μια σωρευτική αύξηση της ανισότητας (ένα αυξανόμενο άνοιγμα μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας) είναι η σωρευτική ανάπτυξη των διαφορών εισοδήματος.

Δεύτερον, γιατί υψηλά ημερομίσθια οδηγούν στη χρήση μεθόδων παραγωγής έντασης κεφαλαίου και σε υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου, αλλά και εργασίας: η αναλογία δηλαδή των ειδικευμένων εργατών που απολαμβάνουν υψηλότερα ημερομίσθια και διαθέτουν υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι επίσης μεγάλη. Η διαδικασία αυτή οδηγεί όχι μόνο στην αύξηση της παραγωγικότητας αλλά και στην ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας, μέσω της εξάπλωσης του μεγέθους της αγοράς. Έτσι, οι διαφορές ημερομισθίων, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε με βάση την παραπάνω θέση του Εμμανουήλ, μπορούν να προκαλέσουν άνιση ανταλλαγή και άνιση ανάπτυξη, ανεξάρτητα από το πώς οι διαφορές αυτές πρωτοδημιουργήθηκαν.

Θα μπορούσε να αντιπαραθέσει κανείς εδώ ότι, ιστορικά, τα υψηλά χρηματικά ημερομίσθια *ακολουθούν*, παρά προκαλούν, το έναυσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η ιστορική πείρα, από την αγγλική μέχρι την περίπτωση της Ιαπωνίας²¹. Μολονότι, λοιπόν, οι διαφορές ημερομισθίων μπορούν ίσως να εξηγήσουν το σωρευτικό αποτέλεσμα στην αναπτυξιακή διαδικασία, δεν είναι σε θέση να εξηγήσουν και το πώς άρχισε η διαδικασία αυτή, αφήνοντας κατά μέρος το πολυσυζητημένο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η θεωρία της άνισης ανταλλαγής²² σχετικά με το κατά πόσο είναι συμβιβαστή η «τάση» εξίσωσης του ποσοστού κέρδους με την αναπαραγωγή των διαφορών στα ημερομίσθια.

Με βάση, πάντως, την παραπάνω επιχειρηματολογία του Εμμανουήλ, μπορούμε να καταλάβουμε το συμπέρασμά του²³ ότι πρέπει να πάψουμε να ψάχνουμε τις αιτίες του μπλοκαρίσματος της ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου στις λειτουργίες της παραγωγής ή της τεχνολογίας ή, ακόμα, στις καπιταλιστικές συνωμοσίες των πολυεθνικών. Αντίθετα, οι αιτίες αυτές πρέπει να αναζητηθούν στις σχέσεις ανταλλαγής, στην ανισότητα δηλαδή της ανταλλαγής που συνεπάγεται η δομή των διεθνών τιμών. Υπάρχει ένας απαράβατος νόμος, συνεχίζει ο Εμμανουήλ, που κυβερνά το καπιταλιστικό σύστημα: καμιά χώρα δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει κάποιο όριο στην ανάπτυξή της, χωρίς προηγουμένως να αυξήσει τη μη παραγωγική της κατανάλωση, δηλ. τα ημερομίσθια (σελ. 160). Με δεδομένο, όμως, ότι η μαζική κατανάλωση πρέπει να

επιτευχθεί χωρίς το ίδιο το ποσοστό κέρδους να γίνει αρνητικό, ο μόνος τρόπος που μπορεί να επιτρέψει τη συνέχιση της ανάπτυξης αυτής είναι η επέκταση της σε μια περιφέρεια αντικείμενο εκμετάλλευσης. Αυτό λοιπόν που συμβαίνει, κατά τον Εμμανουήλ, δεν είναι ούτε εξαρτημένη ανάπτυξη ούτε υπανάπτυξη της περιφέρειας, αλλά ο αγώνας για επιβίωση του συστήματος πέρα από τα όριά του, αυτό που ο ίδιος ονομάζει «υπερανάπτυξη».

Συμπερασματικά, ο λόγος που δεν επιτρέπει στις περιφερειακές χώρες να εισδύσουν στο κέντρο (εκτός από την εξαιρετική περίπτωση της Ιαπωνίας) είναι η ανικανότητα τους να εκμεταλλευτούν κάποιον άλλο, δεδομένης της έλλειψης οποιασδήποτε άλλης περιφέρειας στον πλανήτη μας. Αφού, λοιπόν, η δυνατότητα αυτή δεν υπάρχει σήμερα για τις περιφερειακές χώρες, καταλήγει ο Εμμανουήλ, η μόνη διαθέσιμη δυνατότητα είναι η αναμόρφωση των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων, έτσι ώστε ο Τρίτος Κόσμος να φθάσει σε ένα επίπεδο ανάλογο αυτού της σημερινής Ελλάδας ή Πορτογαλίας.

Στα πλαίσια της προβληματικής αυτής, ο Εμμανουήλ προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα για τον τύπο της τεχνολογίας που πρέπει να υιοθετήσουν οι περιφερειακές χώρες, ώστε να μεγιστοποιήσουν την ανάπτυξή τους, από ένα «σύντομο μονοπάτι», όπως το ονομάζει. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι οι τεχνικές που εγγυώνται αυτό το μονοπάτι είναι εκείνες ακριβώς που αναπτύχθηκαν στο κέντρο και εκείνες που είναι περισσότερο έντασης κεφαλαίου, γιατί μόνο αυτές μπορούν να εξασφαλίσουν τη μέγιστη παραγωγικότητα κατά μονάδα εργασίας (σελ. 79). Ακόμα, οι πολυεθνικές, όντας οι φορείς αυτής της αναπτυγμένης τεχνολογίας, αποτελούν το μέσο για να βρούμε το μονοπάτι αυτό της ανάπτυξης.

Το πρώτο ερώτημα που γεννά η συλλογιστική αυτή είναι, αν υποθέσουμε πως οι διαφορές ημερομισθίων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας δεν έχουν μειωθεί στη μεταπολεμική περίοδο (στην πραγματικότητα υπάρχουν ενδείξεις ότι συνέβη το αντίθετο), μπορούμε να συμπεράνουμε πως το άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών χωρών διευρύνεται την ίδια περίοδο; Ο Εμμανουήλ φαίνεται να δίνει αρνητική απάντηση στο ερώτημα (σελ. 29), στηριζόμενος στην αντι-τάση που υποτίθεται ότι δημιουργεί η μεταφορά τεχνολογίας από το κέντρο στην περιφέρεια. Όπως αναφέρει, μεταξύ 1950 και 1975 το ετήσιο ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος στον Τρίτο Κόσμο ήταν της τάξης $\pm 5\%$, περισσότερο δηλαδή από διπλάσιο του μέσου ποσοστού αύξησης των ήδη αναπτυγμένων χωρών στην περίοδο της ανάπτυξης τους, το 19ο αιώνα. Με ένα αντίστοιχο ποσοστό αύξησης, παρατηρεί ο

Εμμανουήλ, ο Τρίτος Κόσμος θα έπρεπε να εγκαταλείψει κάθε ελπίδα να φθάσει ποτέ τις σημερινές Αγγλίες. Σε αντιδιαστολή, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει, με βάση τους σημερινούς ρυθμούς ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου, ότι το όνειρο αυτό είναι εφικτό. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το συμπέρασμα του συγγραφέα ότι, επειδή όλοι οι άλλοι παράγοντες σήμερα είναι λιγότερο ευνοϊκοί για τις περιφερειακές χώρες, «το συγκριτικό αυτό αποτέλεσμα θα ήταν ανεξήγητο αν δεν αποδιδόταν ακριβώς στο "μονοπάτι" της ανάπτυξης που ανοίγει στις περιφερειακές χώρες η μεταφορά της τεχνολογίας από το κέντρο» (σελ. 29).

Θα εξετάσουμε τις θέσεις αυτές του Εμμανουήλ αρχίζοντας με τα στατιστικά στοιχεία και συνεχίζοντας με την έννοια που δίνει ο ίδιος στο μονοπάτι της ανάπτυξης. Σύμφωνα με την έκθεση για τη διεθνή ανάπτυξη του 1981, το κατά κεφαλήν εισόδημα των μέσου εισοδήματος υπανάπτυκτων χωρών έχει αυξηθεί περίπου 2,5 φορές μεταξύ 1950 και 1980, το αντίστοιχο των χαμηλού εισοδήματος χωρών έχει αυξηθεί λιγότερο από 1,5 φορές, ενώ το εισόδημα των χωρών στο κέντρο την ίδια περίοδο έχει αυξηθεί 2,5 φορές²⁴. Ακόμα, το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος των περιφερειακών χωρών ήταν 3,5% στην περίοδο 1960-70, έναντι 4,1% των χωρών στο κέντρο. Στην περίοδο 1970-80 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 2,7% στην περιφέρεια και 2,5% στο κέντρο. Η συνέπεια αυτών των ποσοστών αύξησης ήταν ότι το 1950 το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ των περιφερειακών χωρών ήταν περίπου 9% του εισοδήματος του κέντρου, το 1960 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 8,3% και το 1980 είχε κατέβει κάτω από 8%. Ακόμα, έστω και αν πάρουμε υπόψη τις διαφορές στις δομές των τιμών²⁵, το άνοιγμα εξακολουθεί να είναι τεράστιο και, το πιο σημαντικό, αυξανόμενο, παρά τη μεταφορά τεχνολογίας. Θα έπρεπε ακόμα να σημειωθεί ότι το 1900, όταν ακόμα η μεταφορά τεχνολογίας δεν είχε καν αρχίσει, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιφέρειας ήταν περίπου 15% του εισοδήματος του κέντρου, ενώ το 1860 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 20%²⁶.

Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι το μονοπάτι της ανάπτυξης στο οποίο οδηγούνται οι περιφερειακές χώρες μέσω της μεταφοράς τεχνολογίας δε φαίνεται να τις βοηθάει όχι μόνο να φθάσουν τις χώρες στο κέντρο αλλά ούτε καν να μειώσουν το (αυξανόμενο) άνοιγμα με αυτές²⁷. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά βασίζονται σε ένα μέτρο της ανάπτυξης, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το οποίο, κατά τον Εμμανουήλ, είναι «το πιο άμεσο και αξιόπιστο»²⁸, ιδίως αν θεωρήσουμε δεδομένο ότι ο μοναδικός νοητός σκοπός της ανάπτυξης είναι η καλύτερευση της ανθρώπινης υλικής ευημε-

ρίας, η οποία δεν μπορεί παρά να σημαίνει την ποσοτική αύξηση της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών κάθε είδους. Η εκβιομηχάνιση, η μηχανοποίηση, κ.λπ., τονίζει ο συγγραφέας, δεν αποτελούν παρά μέσα για το σκοπό αυτό²⁸.

Είναι φανερό ότι για τον Εμμανουήλ η διάκριση μεταξύ αύξησης (growth) και ανάπτυξης (development)²⁹ δεν έχει σημασία μια και, όπως ισχυρίζεται, «δεν υπάρχει ανάπτυξη χωρίς αύξηση» (σελ. 28). Θα ήταν, λοιπόν, σκόπιμο να αφιερώσουμε λίγο χώρο για να συζητήσουμε τις έννοιες της αύξησης, ανάπτυξης και ανάπτυξης. Η αποδοχή ή η απόρριψη της θέσης του Εμμανουήλ (καθώς και παρόμοιων θέσεων των ορθόδοξων οικονομολόγων) για την τεχνολογία εξαρτάται ουσιαστικά από το νόημα που δίνουμε σ' αυτές τις έννοιες, δηλαδή από το «παράδειγμα» της ανάπτυξης που υιοθετούμε.

Από τη μεριά της λογικής, πρώτα, είναι φυσικά δυνατό ότι, παρόλο που η ανάπτυξη συνεπάγεται αύξηση (όλοι συμφωνούν σ' αυτό), το αντίθετο δεν είναι αναγκαστικά αληθές (όπως φαίνεται να εννοεί ο συγγραφέας). Θα πρέπει δηλαδή κανείς να διακρίνει εδώ μεταξύ της σχέσης συνεπαγωγής και της σχέσης ισοδυναμίας (βλ. κεφ. Α). Γι' αυτούς που θεωρούν ότι η διάκριση μεταξύ αύξησης και ανάπτυξης έχει σημασία, η σχέση μεταξύ των εννοιών αυτών είναι σχέση συνεπαγωγής, που σημαίνει ότι η αύξηση αποτελεί αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη για την ανάπτυξη.

Δεύτερον, από τη μεριά της ιστορικής πείρας, το ίδιο το γεγονός που αναφέρει ο Εμμανουήλ, ότι δηλαδή πολύ χαμηλότερο ποσοστό αύξησης τον περασμένο αιώνα οδήγησε στην ανάπτυξη των χωρών του κέντρου, ενώ τα σημερινά πολύ υψηλότερα ποσοστά αύξησης στην περιφέρεια δεν οδήγησαν στο ίδιο αποτέλεσμα, είναι βέβαια ένδειξη ότι μερικές άλλες συνθήκες, εκτός από την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη. Και αυτό ανεξάρτητα από το ποιες ακριβώς είναι οι συνθήκες αυτές, ανεξάρτητα δηλαδή από το αν αφορούν τη δυνατότητα εκμετάλλευσης της περιφέρειας και τις διαφορές ημερομισθίων, όπως θα υποστήριζε ο συγγραφέας ή, αντίθετα, αφορούν τη δυνατότητα μιας αυτο-προσανατολιζόμενης συσσώρευσης, που καθορίζεται από τη δική της δυναμική, και όχι μια εξαρτημένη συσσώρευση που καθορίζεται από τη σχέση κέντρου περιφέρειας, όπως θα υποστηρίζαμε εμείς.

Αν, όμως υποθέσουμε ότι, τόσο από τη μεριά της λογικής όσο και από τη μεριά της εμπειρίας, έχει νόημα η διάκριση μεταξύ αύξησης και ανάπτυξης, αυτό θα σήμαινε ότι η ανάπτυξη δεν είναι απλώς ποσοτικό πρόβλημα, που θα μπορούσε να εξεταστεί με βάση στατιστικούς δείκτες όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ οι οποί-

οι, έτσι κι αλλιώς, μπορούν να αποτελέσουν το πολύ ένδειξη μέσων ποσοστών και όχι της διασποράς. Είναι, όμως, ακριβώς οι διασπορές που συνθέτουν το πρόβλημα της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, τέτοιοι στατιστικοί δείκτες μπορούν ίσως να έχουν νόημα, ως μέτρο της ανθρωπίνης ευημερίας, σε χώρες που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό ομοιογένειας στις δομές τους και όπου, επομένως, ο στόχος της βελτίωσης της ευημερίας είναι δυνατό να επιτευχθεί με την επέκταση των *υπαρχονσών* δομών. Σε χώρες, από την άλλη μεριά, όπου η βελτίωση της ευημερίας εξαρτάται αποφασιστικά από την αλλαγή των δομών είναι φανερό ότι η ανάπτυξη γίνεται πια ποιοτικό πρόβλημα, που απαιτεί το σχεδιασμό ανάλογων κριτηρίων για την εξέταση του και επιβάλλει τη λήψη μέτρων που θα αντανakλούν τις δομικές αλλαγές που απαιτούνται για τη λύση του.

Από την ίδια σκοπιά, θα υποστηρίζαμε ότι η χρήση αφηρημένων θεωρητικών μοντέλων, όπως το νεοκλασικό ή το νεο-ρικαρδιανό, που αρχίζοντας από ένα σύνολο (συνήθως πολύ περιοριστικών) υποθέσεων συνάγουν το αντίστοιχο σ' αυτές σύνολο συνεπαγωγών, μπορεί μόνο οριακά να βοηθήσει στην κατανόηση των προβλημάτων των περιφερειακών χωρών. Επομένως, δε θα είχε, κατά τη γνώμη μας, καμιά χρησιμότητα να ασχοληθούμε με τη λογική συνέπεια της θεωρίας του Εμμανουήλ, την οποία θεωρούμε δεδομένη. Η προσοχή μας θα συγκεντρωθεί, λοιπόν, στη σημασία των συνεπαγωγών της θεωρίας αυτής.

Σύμφωνα με την αντίληψη της ανάπτυξης στην οποία στηρίζεται το βιβλίο αυτό, η αιτία που η σημερινή ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών δεν οδηγεί σε σημαντική βελτίωση στην ευημερία είναι ο εξαρτημένος και ανισομερής¹⁰ χαρακτήρας της αναπτυξιακής διαδικασίας τους. Επομένως, η εξάρτηση είναι αιτία αλλά και αποτέλεσμα της υπανάπτυξης. Αιτία, γιατί ο υψηλός βαθμός ανισομέρειας που, κατά τη γνώμη μου, συνιστά την ουσία της υπανάπτυξης είναι το αποτέλεσμα του εξωστρεφούς χαρακτήρα της περιφερειακής ανάπτυξης. Αποτέλεσμα, γιατί η υπανάπτυξη συνεπάγεται τη σχετική έλλειψη οικονομικής δύναμης.

Ο Εμμανουήλ, φυσικά, υποστηρίζει (σελ. 103) ότι η εξάρτηση δεν μπορεί να είναι η αιτία της οικονομικής καθυστέρησης: «η πείνα και η έσχατη φτώχεια είναι οι πρωταρχικές αιτίες της εξάρτησης» (σελ. 30), τονίζει, αφού η ανεξαρτησία μιας χώρας είναι αυξανόμενη συνάρτηση του επιπέδου ανάπτυξής της. Αντίθετα, κατά την αντίληψη που εκτίθεται στο βιβλίο αυτό, η εξάρτηση είναι η συνέπεια της ανισοκατανομής εξουσίας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών ενός ιεραρχικού συστήματος, όπως το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η εξάρτηση, επομένως,

μέσα σ' αυτό το σύστημα αποτελεί συνέπεια της *σχετικής* έλλειψης οικονομικής (και κατά συνέπεια πολιτικής) εξουσίας που χαρακτηρίζει ορισμένα μέλη του. Αντίστοιχα, η αλληλεξάρτηση που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των χωρών του κέντρου είναι συνέπεια του χαμηλότερου βαθμού ανισότητας στην κατανομή δύναμης που επικρατεί στο κέντρο.

Δε θα διαφωνούσαμε, λοιπόν, με τον Εμμανουήλ όσον αφορά τον ισχυρισμό του ότι η ανεξαρτησία μιας χώρας είναι αυξανόμενη συνάρτηση του επιπέδου της ανάπτυξης. Θα προσθέταμε, όμως: σε σχέση, πάντοτε, με το επίπεδο ανάπτυξης που έχει επιτευχθεί ήδη από τις άλλες χώρες μέσα στο σύστημα! Γι' αυτό, άλλωστε, το λόγο εκείνο το οποίο έχει αποφασιστική σημασία σήμερα δεν είναι το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ στην περιφέρεια καθ'αυτό, αλλά η διεύρυνση του ανοίγματος¹¹ μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Αν το άνοιγμα αυτό δεν περιορίζεται, ο βαθμός εξάρτησης της περιφέρειας από το κέντρο δεν ελαττώνεται αντίστοιχα. Στο βαθμό, επομένως, που η σχέση εξάρτησης καθορίζει την αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών σύμφωνα με τις ανάγκες των κυρίαρχων χωρών, η βελτίωση της ευημερίας στην περιφέρεια καθορίζεται από τη σχέση κέντρου - περιφέρειας.

Η δομικά ανισομερής ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών σήμερα χαρακτηρίζεται από ανισομέρεια στην κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας ανάπτυξη, ανισομέρεια στην περιφερειακή ανάπτυξη, ανισομέρεια στην κοινωνική ανάπτυξη. Ο καινούριος καταμερισμός εργασίας¹² που ξεπροβάλλει στις τελευταίες 2-3 δεκαετίες είναι το αποτέλεσμα δύο παράλληλων διαδικασιών: της αναδιάταξης της παραγωγής σε νέες βιομηχανικές τοποθεσίες και της επιταχυνόμενης εφαρμογής ορθολογιστικών μέτρων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα.

Η αναδιάταξη αυτή της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο, που ακόμα και μερικοί μελετητές της ανάπτυξης τοποθετημένοι στην Αριστερά¹³ ερμήνευσαν ως ένδειξη γνήσιας καπιταλιστικής ανάπτυξης, έγινε δυνατή εξαιτίας κυρίως τριών λόγων:

α) της διαθεσιμότητας φθηνής εργατικής δύναμης που είναι σε θέση, μετά από σύντομη εκπαίδευση, να φθάσει επίπεδα παραγωγικότητας αντίστοιχα με αυτά στο κέντρο

β) της ύπαρξης σύγχρονης παραγωγικής διαδικασίας τόσο διαιρετής, ώστε οι περισσότερες από τις αποσπασματικές λειτουργίες της να είναι σήμερα δυνατό να διεξαχθούν με το ελάχιστο επίπεδο δεξιοτεχνίας και εξειδίκευσης

γ) των εξελίξεων στις μεταφορές και επικοινωνίες, που επιτρέ-

πουν τη μερική παραγωγή εμπορευμάτων σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου.

Ο τύπος της ανάπτυξης που χαρακτηρίζει σήμερα την περιφέρεια, ως αποτέλεσμα της αναδιάταξης παραγωγής που επιφέρουν βασικά οι δραστηριότητες των πολυεθνικών, είναι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση που εξετάσαμε στο κεφ. Γ. Όπως υποστηρίξαμε εκεί, η εκβιομηχάνιση αυτή στηρίζεται στους ακόλουθους παράγοντες:

Πρώτον, στην εξωτερική αγορά, με την έννοια ότι οι περισσότεροι δυναμικοί και τεχνολογικά προχωρημένοι παραγωγικοί τομείς είναι εκείνοι που παράγουν για την αγορά αυτή. Το ερώτημα, επομένως, δεν είναι, όπως υποθέτει ο Εμμανουήλ σε απάντηση του στον Elsenhans (σελ. 176), αν οι εξαγωγές από τις περιφερειακές χώρες είναι ανώμαλα υψηλές σε σχέση με το ΑΕΠ, αλλά αν οι εξαγωγικοί τομείς είναι οι ηγετικοί τομείς της ανάπτυξης. Ακόμα, το γεγονός ότι το εξωτερικό εμπόριο των χωρών στο κέντρο διεξάγεται κυρίως μεταξύ τους, ενώ εκείνο των περιφερειακών χωρών διεξάγεται κυρίως με το κέντρο, είναι ενδεικτικό της σχέσης εξάρτησης¹⁴.

Δεύτερον, στο ξένο κεφάλαιο και όχι σε εγχώρια επενδυτικά κεφάλαια ή σε κεφάλαια υπό τοπικό έλεγχο¹⁵. Η εθνικότητα, φυσικά, του κεφαλαίου καθεαυτή δεν έχει σημασία. Εν τούτοις, το είδος της χρηματοδοτικής πηγής αποκτά αποφασιστική σημασία όταν οδηγεί σε διαφορετικό τύπο ανάπτυξης από αυτόν στον οποίο οδηγούσε το ντόπιο κεφάλαιο. Όταν, δηλαδή, έχει συνέπειες στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, στις μεθόδους παραγωγής που χρησιμοποιούνται, στον τρόπο διάθεσης του πλεονάσματος και, ιδιαίτερα, στο βαθμό δημιουργίας ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής: στο κατά πόσο, δηλαδή, η εκβιομηχάνιση παίρνει αποσπασματικό χαρακτήρα, όπου η παραγωγή δεν είναι κάθετα ολοκληρωμένη στην εθνική οικονομία αλλά, αντίθετα, ολοκληρώνεται μόνο μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς (βλ. κεφ. Γ).

Τρίτον, σε μια τεχνολογία που έχει αναπτυχθεί στο κέντρο και η οποία όχι μόνο, όπως είναι φυσικό, είναι προσαρμοσμένη στις ανάγκες του κέντρου που την παράγει, αλλά και είναι συνήθως εξαιρετικά απλή και συναρτάται, σχεδόν αποκλειστικά, με τη δεξιοτεχνία ξένων ειδικών.

Οι συνέπειες αυτού του είδους της ανάπτυξης αναφέρονται σε όλες τις διαστρεβλώσεις της οικονομικής δομής που αναφέραμε: ανισομέρεια στην ανάπτυξη μεταξύ τομέων (βιομηχανία σε σχέση με γεωργία / υπηρεσίες) καθώς και ανισομέρεια μέσα στους ίδιους τους τομείς. Η ανισομέρεια αυτή εκφράζεται με τις μεγά-

λες διαφορές παραγωγικότητας μεταξύ τομέων και τις αντίστοιχες διαφορές ημερομισθίων, τον υψηλό βαθμό ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος, το χαμηλό βαθμό απορροφητικότητας εργασίας, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

Από τη μεριά της παραγωγής, επομένως, η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη συνύπαρξη βασικά δύο τομέων: ενός σύγχρονου τομέα, που περιλαμβάνει όλους τους τομείς για τα προϊόντα των οποίων υπάρχει «ενδιαφέρον» από πλευράς ξένου κεφαλαίου και ξένης αγοράς και ενός παραδοσιακού, στον οποίο ανήκει η υπόλοιπη οικονομία. Υπάρχουν, επομένως, όπως παλιότερα είχε παρατηρήσει και ο ίδιος ο Εμμανουήλ³⁶, δύο τύποι γεωργίας, δύο τύποι βιομηχανίας, κ.λπ. στις περιφερειακές χώρες, που χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφορές στο ποσόν και ποιόν της ανάπτυξής τους.

Από τη μεριά της ζήτησης, όπως παρατηρεί και ο Elsenhans (σελ. 154), η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη δημιουργία ενός ανομοιογενούς προτύπου ζήτησης: οι απασχολούμενοι στο σύγχρονο τομέα της οικονομίας απολαμβάνουν υψηλότερα ημερομίσθια και αναπτύσσουν πρότυπα κατανάλωσης μιμητικά των αντίστοιχων στο κέντρο. Η συνέπεια είναι η δημιουργία μιας διαφοροποιημένης δομής ζήτησης με μικρές αγορές για κάθε προϊόν χωριστά, που δεν επιτρέπει επικερδή επίπεδα παραγωγής στην εγχώρια παραγωγή.

3. Το θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας

Αλλά ας έρθουμε στο θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας. Ο Εμμανουήλ τονίζει ότι δεν υπάρχει καμιά «εθνική» τεχνολογία, αν και υπάρχει μια τεχνολογία κοινή σε όλες τις βιομηχανικές χώρες, παρά τις ιστορικές / πολιτιστικές διαφορές τους: «είναι χαρακτηριστικό ότι το μοναδικό κοινό στοιχείο σ' αυτές τις χώρες είναι το επίπεδο ανάπτυξής τους» (σελ. 103). Θα απαντούσαμε: ακριβώς! Αντιστρέφοντας την κατεύθυνση της αιτιότητας, θα λέγαμε ότι, ακριβώς επειδή οι χώρες αυτές έχουν κοινό επίπεδο ανάπτυξης, και η τεχνολογία τους είναι κοινή και όχι το αντίστροφο. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει ότι η ίδια τεχνολογία θα έπρεπε να εφαρμοστεί σε ολόκληρο τον Τρίτο Κόσμο, αφού άλλωστε η ίδια τεχνολογία ποτέ δεν εφαρμόστηκε σε ολόκληρο τον Πρώτο ή το Δεύτερο Κόσμο. Όπως ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει, οι γαιο-κλιματολογικές συνθήκες είναι σημαντικές εδώ. Εκείνο, επομένως, που απορρίπτει ο Εμμανουήλ είναι η τάση να εκτιμούμε την καταλληλότητα της τεχνολογίας με βάση τις θεσμικές

συνθήκες (στις οποίες περιλαμβάνει τη διαθεσιμότητα και τις τιμές των τιμών συντελεστών παραγωγής), καθώς και τις κοινωνικο-πολιτιστικές συνθήκες κάθε χώρας.

Ο συγγραφέας μεταχειρίζεται την τεχνολογία, κατά τον παραδοσιακό τρόπο των ορθόδοξων οικονομολόγων, σαν μία παράμετρο του συστήματος που προσδιορίζεται εξωγενώς, δηλαδή ανεξάρτητα από οικονομικές μεταβλητές, με την εξαίρεση φυσικά της αποδοτικότητας, που θεωρείται γενικά επιθυμητή. Εν τούτοις, όπως παρατηρεί η Frances Stewart³⁷ σε μια εξαιρετική μελέτη για την τεχνολογία και την υπανάπτυξη, «αυτή η αντίληψη της τεχνολογίας δεν είναι συμβιβαστή με την εμπειρία της οικονομικής ανάπτυξης στις φτωχές χώρες, όπου είναι φανερό ότι η τεχνολογία που υιοθετήθηκε διαστρεβλώνει το πρότυπο της ανάπτυξης (ευνοώντας ένα ιδιαίτερα ασύμμετρο μοντέλο αύξησης), δημιουργεί προβλήματα απασχόλησης και άνισης κατανομής του εισοδήματος και δεν κατορθώνει να κάνει χρήση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων που διαθέτουν οι φτωχές χώρες».

Η υπόθεση που θα κάνουμε είναι ότι η τεχνολογία έχει ένα χαρακτηρισμό ιδιαιτερότητας, με την έννοια ότι η εφαρμοζόμενη κάθε φορά τεχνολογία είναι πάντοτε συνάρτηση τριών παραγόντων:

- α) της φύσης της διεθνούς τεχνολογίας
- β) της διαθεσιμότητας της τεχνολογίας στην κάθε χώρα και
- γ) της επιλογής μεταξύ των διαθέσιμων τεχνικών.

Όσον αφορά τη φύση της διεθνούς τεχνολογίας, θα πρέπει να σημειώσουμε πρώτα ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας είναι μια ιστορική διαδικασία που σημαίνει, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, ότι ο χρόνος και οι συνθήκες στις οποίες αναπτύσσεται οποιαδήποτε τεχνική επηρεάζουν αποφασιστικά τα χαρακτηριστικά της. Ο «ακατάλληλος», επομένως, χαρακτήρας των τεχνικών που αναπτύσσονται στο κέντρο είναι αποτέλεσμα των διαφορών που υπάρχουν στο οικονομικό / θεσμικό περιβάλλον των περιφερειακών χωρών, σε σχέση με αυτό των χωρών του κέντρου. Εξαιτίας αυτών των διαφορών, οι τεχνικές του κέντρου διακρίνονται από χαρακτηριστικά που είναι ακατάλληλα για την περιφέρεια. Όταν οι τεχνικές αυτές μεταφέρονται από το πρώτο στη δεύτερη, είτε οδηγούν σε διαστρεβλώσεις στην οικονομική δομή τους, σε μια προσπάθεια αναπαραγωγής των συνθηκών με βάση τις οποίες δημιουργήθηκαν οι τεχνικές αυτές, είτε καταλήγουν στη μετατροπή των χωρών αυτών σε «νεκροταφεία μηχανών».

Ακολουθώντας τη Stewart, μπορούμε να ταξινομήσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά της τεχνολογίας ως εξής:

(α) Παράγοντες που έχουν να κάνουν με την οργάνωση της παραγωγής. Είναι φυσικά γνωστό ότι υπάρχει ένα τεράστιο άνοιγμα μεταξύ των οργανωτικών μορφών του κέντρου, στις οποίες είναι προσαρμοσμένη η τεχνολογία που σχεδιάζεται σ' αυτό, και των αντίστοιχων μορφών στην περιφέρεια. Το τυπικό, για παράδειγμα, εργοστάσιο στις μητροπόλεις απασχολεί πάνω από 1.000 άτομα. Σε μια ημι-περιφερειακή, όμως, χώρα όπως η Ελλάδα το 97% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσε το 1975¹⁸, κατά μέσο όρο, λιγότερα από 20 άτομα η κάθε μία, ενώ συνολικά οι μονάδες αυτές απασχολούσαν πάνω από 52% του εργατικού δυναμικού στη μεταποίηση. Η συνέπεια φυσικά είναι, όπως παρατηρεί και η Stewart, ότι η τεχνολογική εξάρτηση οδηγεί στην εξάρτηση από τους ξένους μανάτζερς, εφόσον η εισαγόμενη τεχνολογία απαιτεί τεχνικές οργάνωσης που δεν έχουν σχέση με τις τοπικές συνθήκες. Έτσι, μολονότι οι τεχνικές αυτές είναι τεχνικά ανώτερες, η ανωτερότητά τους είναι συνάρτηση του υπάρχοντος (στο κέντρο) τεχνολογικού συστήματος, δηλαδή ενός συστήματος όπου κυριαρχούν οι μεγάλες μονάδες.

(β) Οικονομικοί παράγοντες, που αναφέρονται κυρίως σε επίπεδα εισοδημάτων. Τα επίπεδα αυτά είναι σημαντικά, τόσο από τη μεριά ζήτησης (εφόσον το επίπεδο και η κατανομή εισοδήματος προσδιορίζουν το μέγεθος και τη φύση της αγοράς) όσο και από τη μεριά της προσφοράς (αποταμιεύσεις, κατά κεφαλήν πόροι διατιθέμενοι για την εκπαίδευση, κ.λπ.). Ο γενικός κανόνας εδώ είναι ότι οικονομίες με υψηλά πραγματικά εισοδήματα τείνουν να αναπτύξουν τεχνικές με αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα εργασίας. Καθώς, δηλαδή, τα πραγματικά ημερομίσθια αυξάνουν, για να πετύχει μια καινούρια τεχνική πρέπει να συνδέεται με αυξανόμενη παραγωγικότητα εργασίας. Η μεταφορά, όμως, τεχνολογίας από την αναπτυγμένη στην υπανάπτυκτη χώρα συνεπάγεται τη μεταφορά κατά κεφαλήν επενδύσεων υψηλού επιπέδου, σε μια χώρα όπου οι διαθέσιμες κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις είναι πολύ χαμηλότερου επιπέδου, εξαιτίας της γενικά χαμηλότερης παραγωγικότητας στις περιφερειακές χώρες. Το πρόβλημα, επομένως, που γεννιέται στις χώρες αυτές είναι ότι οι κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις δεν είναι συμβαστές με τις κατά κεφαλήν επενδύσεις¹⁹.

Η «λύση» του προβλήματος αυτού ανάγεται στη δημιουργία μιας διαστρεβλωμένης οικονομικής δομής. Έτσι αναπτύσσεται ένας σύγχρονος τομέας που χρησιμοποιεί την τεχνολογία του κέντρου και στον οποίο αναγκαστικά συγκεντρώνονται οι περισσότεροι επενδυτικοί πόροι για να επιτευχθούν τα απαιτούμενα επίπεδα κατά κεφαλήν επενδύσεων στον τομέα αυτό. Το μέγεθος, επο-

μένως, του τομέα αυτού περιορίζεται από το λόγο των συνολικών αποταμιεύσεων στην οικονομία προς την απαιτούμενη σχέση επενδύσεων / εργασίας. Το υπόλοιπο της οικονομίας αποτελεί τον «παραδοσιακό» τομέα. Παραδοσιακό, όμως, όχι με την παλιά έννοια του καθυστερημένου και απομονωμένου προ-καπιταλιστικού τομέα αλλά με την έννοια του δορυφορικού σε σχέση με το σύγχρονο.

Οι μεγάλες, λοιπόν, διαφορές στα εισοδήματα, στα ημερομίσθια, στους μισθούς, στην παραγωγικότητα που παρατηρούνται μεταξύ του σύγχρονου και του παραδοσιακού τομέα των περιφερειακών χωρών μπορούν να εξηγηθούν κατ' αυτό τον τρόπο. Μια τέτοια εξήγηση, όμως, προϋποθέτει ότι τα ημερομίσθια δεν προσδιορίζονται εξωγενώς, όπως υποθέτει ο Εμμανουήλ, αλλά ότι, αντίθετα, οι μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταβολές (όπως αυτές, για παράδειγμα, που ακολουθούν την αλλαγή της τεχνικής) επηρεάζουν τις παραμέτρους, οι οποίες προσδιορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται ο ταξικός αγώνας. Παράλληλα, στο βαθμό που καθιερώνονται υψηλοί και αυξανόμενοι πραγματικοί μισθοί / ημερομίσθια στο σύγχρονο τομέα, η επιλογή πιο σύγχρονων και έντασης κεφαλαίου τεχνικών ενθαρρύνεται, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου όσον αφορά το πρόβλημα της απασχόλησης.

Ακόμα, διαφορές στα κατά κεφαλήν εισοδήματα συνεπάγονται διαφορές στη διάθεση των εκπαιδευτικών πόρων. Οι περιφερειακές χώρες είναι, δηλαδή, αναγκασμένες να αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος των εκπαιδευτικών πόρων τους στην εξυπηρέτηση του σύγχρονου τομέα, δημιουργώντας έτσι ένα εκπαιδευτικό σύστημα εντελώς ανεπαρκές σε σχέση με τον τύπο των ειδικοτήτων που απαιτούνται στον παραδοσιακό τομέα. Και αυτό παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος αποτελεί ακόμα το μεγαλύτερο τμήμα της οικονομίας, ιδιαίτερα όσον αφορά την αναλογία του ενεργού πληθυσμού που απασχολεί.

Επίσης, οι μεγάλες διαφορές στα εισοδήματα μεταξύ κλάδων παραγωγής δημιουργούν πολύ μεγαλύτερο βαθμό ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος των περιφερειακών χωρών, η οποία καταλήγει στη δημιουργία ανισομερών προτύπων κατανάλωσης. Άνισα, δηλαδή, εισοδήματα γεννούν αγορές για προϊόντα υψηλών εισοδημάτων, ενώ παράλληλα τα συνεπαγόμενα ανισομερή πρότυπα κατανάλωσης επεκτείνουν και αναπαράγουν αυτές τις αγορές. Έτσι, η χρησιμοποιούμενη τεχνολογία αυτοτροφοδοτείται δημιουργώντας τη δική της ζήτηση. Όπως διαπιστώσαμε στο κεφαλαίο Γ, ο συντελεστής GINI είναι σημαντικά υψηλότερος στην περιφέρεια από ό,τι στο κέντρο (0,51 κατά μέσο όρο στην

πρώτη, έναντι 0,39 στο δεύτερο⁴⁰), πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι η συγκέντρωση εισοδήματος είναι πολύ μεγαλύτερη στις περιφερειακές χώρες. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τη μεγαλύτερη συγκέντρωση εισοδήματος παρουσιάζουν ακριβώς οι χώρες που στηρίζουν την ανάπτυξή τους στις δραστηριότητες των πολυεθνικών και στην προχωρημένη τεχνολογία που συνιστά ο Εμμανουήλ. Έτσι, η Βραζιλία και το Μεξικό, που από μόνες τους απορροφούν περίπου το 40% των άμεσων επενδύσεων του κέντρου στον Τρίτο Κόσμο⁴¹, αποτελώντας επομένως τυπικά παραδείγματα των χωρών που προσπάθησαν να βρουν το «σύντομο μονοπάτι» της ανάπτυξης, παρουσιάζουν συγχρόνως πολύ γρήγορη αύξηση στην ανισοκατανομή εισοδήματος. Ο συντελεστής GINI αυξήθηκε στη Βραζιλία από 0,59 το 1960 σε 0,63 το 1970 και στο Μεξικό από 0,54 σε 0,59 στην ίδια περίοδο. Ακόμα, η αναλογία από το ΑΕΠ που απορροφά το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού ανέβηκε στην πρώτη από 45,5% σε 51,7% και στο δεύτερο από 42% σε 52%⁴².

Το ερώτημα, λοιπόν, που προκύπτει από τα παραπάνω είναι το εξής: πώς είναι δυνατό να γίνει συμβιβαστή σήμερα η χρήση τεχνικών του 20ού αιώνα στις περιφερειακές χώρες με την παράλληλη επικράτηση σ' αυτές κατά κεφαλήν επιπέδων κατανάλωσης που, κατά τον Bairoch, επικρατούσαν στη Δύση το 19ο αιώνα; Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι το επιχείρημα που προτείνει ο Εμμανουήλ, σε απάντηση στο ερώτημα, δηλαδή ότι οι κεντρικά σχεδιαζόμενες οικονομίες του υπαρκτού σοσιαλισμού προσπαθούν ακριβώς να πετύχουν κάτι παρόμοιο, είναι άσχετο, γιατί, προφανώς, υπό διαφορετικές θεσμικές συνθήκες είναι πιθανό, μέσω του προγραμματισμού της κατανομής των εθνικοποιημένων παραγωγικών πόρων, να ελεγχθούν οι διαστρεβλώσεις που δημιουργούν οι προχωρημένες τεχνικές.

(γ) Τεχνικοί παράγοντες που αναφέρονται στο γεγονός ότι οι τεχνικές που αναπτύσσονται σε ορισμένο μέρος έχουν σχεδιαστεί για να είναι συμβιβαστές με τη συγκεκριμένη τεχνολογική «δέσμη» (package) εν χρήσει. Αυτό σημαίνει ότι οι «συνδεδεμένες λειτουργίες» (linked processes) είναι πάντοτε διαθέσιμες, ενώ στην περίπτωση εισαγωγής των τεχνικών οι λειτουργίες αυτές πρέπει να εισαχθούν. Πάλι, επομένως, η μεταφορά τεχνολογίας σε διαφορετικό περιβάλλον δημιουργεί την ανάγκη αναπαραγωγής του αρχικού περιβάλλοντος. Η διαδικασία, όμως, αυτή καταλήγει σε αυξανόμενη εξάρτηση από ξένους πόρους για τα υλικά, τα ανταλλακτικά, τις ειδικές γνώσεις, κ.λπ., σε συγκέντρωση των παραγωγικών πόρων της περιφερειακής χώρας στο σύγχρονο τομέα (εις βάρος του παραδοσιακού) και σε αντιαποδοτικότητα,

δεδομένων των διαφορών στο κοινωνικό / πολιτιστικό περιβάλλον.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε είναι ότι, στο βαθμό που οι τεχνικές σχεδιάζονται στο πλαίσιο μιας δεδομένης δομής παραγωγής / κατανάλωσης, τα χαρακτηριστικά παραγωγής / κατανάλωσης της τεχνολογίας θα αντανακλούν αυτές τις δομές. Για παράδειγμα, σε χώρες υψηλών εισοδημάτων σχεδιάζονται τεχνικές προς χρήση από μια υψηλά αμειβόμενη εργατική δύναμη (που σημαίνει τεχνικές έντασης κεφαλαίου) και προς κατανάλωση από κοινωνικές ομάδες υψηλών εισοδημάτων (που σημαίνει, αντίστοιχα, προϊόντα υψηλών εισοδημάτων).

Η συνύπαρξη, επομένως, ενός παραδοσιακού και ενός σύγχρονου τομέα, που χρησιμοποιεί προχωρημένες τεχνικές, τείνει να δημιουργεί, ένα συγκριτικό πλεονέκτημα προς όφελος των προχωρημένων τεχνικών έντασης κεφαλαίου, τόσο έμμεσα, από τη μεριά της κατανάλωσης που ήδη εξετάσαμε, όσο και άμεσα, από τη μεριά των συντελεστών παραγωγής. Σε σχέση με τους τελευταίους, παρατηρείται μια διαστρέβλωση των τιμών συντελεστών παραγωγής ως αποτέλεσμα πρώτον, της σημαντικά μεγαλύτερης δυνατότητας πρόσβασης στις χρηματοδοτικές πηγές του εσωτερικού και του εξωτερικού που διαθέτουν οι επιχειρήσεις στο σύγχρονο τομέα, συγκριτικά με αυτές του παραδοσιακού και δεύτερον, ως αποτέλεσμα των υψηλότερων ημερομισθίων που πληρώνονται στον πρώτο τομέα σε σχέση με το δεύτερο. Η συνέπεια, επομένως, είναι ότι στο σύγχρονο τομέα ενθαρρύνεται η χρήση μιας τεχνολογίας περισσότερο έντασης κεφαλαίου από αυτήν του παραδοσιακού τομέα, έτσι ώστε οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου να γίνονται η αιτία και το αποτέλεσμα των διαστρεβλώσεων στις τιμές συντελεστών παραγωγής που αναφέραμε. Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε ότι η υπόθεση αυτή μπορεί να προσφέρει μια εξήγηση στην απορία του Εμμανουήλ όσον αφορά το γιατί οι πολυεθνικές δε χρησιμοποιούν τεχνικές έντασης εργασίας στις περιφερειακές χώρες, δεδομένης της σχετικά φθηνής εργατικής δύναμης σ' αυτές.

Τέλος, η συνύπαρξη του παραδοσιακού με το σύγχρονο τομέα τείνει να παραμορφώνει τους μηχανισμούς επιλογής προς όφελος των πιο προχωρημένων τεχνικών, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι τελευταίες δημιουργούν αυξανόμενο έλεγχο στους παραγωγικούς πόρους, εξαιτίας των υψηλότερων κερδών / ημερομισθίων που επικρατούν στο σύγχρονο τομέα σε σχέση με τον παραδοσιακό, της μεγαλύτερης δυνατότητας επηρεασμού της κρατικής μηχανής που διαθέτει ο πρώτος σε σχέση με το δεύτερο, κ.λπ. Το πρόβλημα, λοιπόν, δεν είναι τόσο ποια τεχνική να επιλεγεί, έντα-

σης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο *ποιος* κάνει την επιλογή. Μια αλλαγή, επομένως, στη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία σημαίνει πρωταρχικά αλλαγή στους μηχανισμούς επιλογής, αλλαγή στους ελέγχοντες τα μέσα παραγωγής, πράγμα που μας επαναφέρει, στη σχέση εξάρτησης. Η σχέση, δηλαδή, κέντρου - περιφέρειας, που καθορίζει το είδος οικονομικής δομής που αναπτύσσεται στην εξαρτημένη χώρα καθορίζει και την πολιτική / κοινωνική / πολιτιστική δομή. Μ' αυτή την έννοια, όπως τονίσαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η εξάρτηση είναι εσωτερικό πρόβλημα, αφού οδηγεί στην παραγωγή τέτοιων εσωτερικών δομών που μπορούν από μόνες τους να αναπαράγονται και να διαιωνίζονται.

4. Τεχνικές έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας;

Είναι καιρός να εξετάσουμε από πιο κοντά το πρόβλημα της επιλογής τεχνικών έντασης κεφαλαίου σε σχέση με τις τεχνικές έντασης εργασίας. Από την εμπειρική μεριά, πρώτα, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα ως εξής: είναι οι τεχνικές που εφαρμόζουν οι πολυεθνικές έντασης κεφαλαίου ή, καλύτερα, είναι οι τεχνικές που εφαρμόζονται στο σύγχρονο τομέα έντασης κεφαλαίου; Ο Εμμανουήλ, χρησιμοποιώντας στοιχεία βασισμένα στο κεφάλαιο που είναι δεσμευμένο ανά εργάτη, συμπεραίνει ότι ίσως συμβαίνει το αντίθετο: η ένταση κεφαλαίου, δηλαδή, είναι πολύ υψηλότερη στο κέντρο παρά στην περιφέρεια.

Ο συγγραφέας παραδέχεται, εν τούτοις, ότι γενικά οι πολυεθνικές δε φαίνεται να αλλάζουν σημαντικά τις τεχνικές τους, σύμφωνα με τις συνθήκες στη χώρα υποδοχής. Οι υπάρχουσες εμπειρικές μελέτες, επίσης, επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι οι πολυεθνικές δεν προσαρμόζουν τις τεχνικές τους σε σημαντικό βαθμό, όταν μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους στην περιφέρεια⁴³. Ακόμα, σχετικά με την περίπτωση της χώρας μας, σημειώσαμε σημαντικές διαφορές στην ένταση κεφαλαίου που επικρατεί στο σύγχρονο σε σχέση με τον παραδοσιακό τομέα (κεφ. Γ). Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι η μέτρηση της έντασης κεφαλαίου είναι, όπως παρατηρεί ο Bob Sutcliffe⁴⁴, πολύπλευρο και πολύπλοκο πρόβλημα. Για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ, χρησιμοποιώντας ως μέτρο της έντασης κεφαλαίου το κεφαλαιουχικό ενεργητικό της επιχείρησης ανά απασχολούμενο, συμπεραίνει ότι η βιομηχανία παραγωγής μεταλλικών προϊόντων παρουσιάζει τη μικρότερη ένταση κεφαλαίου, ενώ ο Sutcliffe, χρησιμοποιώντας εναλλακτικά μέσα μέτρησης, συμπεραίνει το εντελώς αντίθετο! Από την εμπει-

ρική λοιπόν μεριά δεν είναι δυνατή η συναγωγή αναμφισβήτητων συμπερασμάτων και η μόνη υπόθεση που θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχθεί είναι ότι, δεδομένου πως οι πολυεθνικές δεν προσαρμόζουν σημαντικά τις τεχνικές τους στην περιφέρεια, η εφαρμογή τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου θα πρέπει να είναι εκτεταμένη στην τελευταία.

Από τη θεωρητική μεριά, ο Εμμανουήλ διακρίνει μεταξύ των επόμενων κατηγοριών τεχνικών, που αυξάνουν το λόγο κεφαλαίου / εργασίας (K/L):

α) Αυτές που έχουν αποτέλεσμα τη μείωση τόσο του λόγου προϊόντος / εργασίας (Y/L) όσο και του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου (Y/K). Οι τεχνικές της κατηγορίας αυτής, όπως είναι φανερό, αποκλείονται ως μη επικερδείς / αντιαποδοτικές,

β) Αυτές που έχουν αποτέλεσμα την αύξηση του λόγου προϊόντος / εργασίας (Y/L) και συνοδεύονται από

1. ταυτόχρονη αύξηση στο λόγο προϊόντος / κεφαλαίου (Y/K) ή
2. μείωση του λόγου Y/K.

Ας αρχίσουμε με τους λόγους για τους οποίους η σχέση Y/L είναι πιθανό να αυξάνεται και θα συνεχίσουμε με τις υπο-περιπτώσεις αναφορικά με την πιθανή μεταβολή του λόγου Y/K.

Κατά τον Εμμανουήλ, η χρήση μηχανών οδηγεί πάντα στην αύξηση του λόγου Y/L. Η αύξηση αυτή μπορεί να γίνει με τρεις τρόπους:

- I. με ταυτόχρονη αύξηση του προϊόντος αλλά και της εργασίας
- II. με πτώση της εργασίας (με δεδομένο το προϊόν)
- III. με αύξηση στο προϊόν (με δεδομένη την εργασία).

Δεδομένου ότι κανένας δε διαφωνεί με το επιθυμητό της πρώτης περίπτωσης, το ερώτημα που γεννιέται είναι αν οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου μπορεί να καταλήγουν στις περιπτώσεις II και III, μια και η μείωση εργασίας στο καπιταλιστικό σύστημα σημαίνει φυσικά ανεργία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει σχετικά με την περίπτωση αυτή ότι οι σύγχρονοι διώκτες των μηχανών έχουν παρανοήσει το θέμα με το να υποστηρίζουν ότι εκείνο που πάντα συμβαίνει είναι η πτώση του L, με δεδομένο το Y. Στην πραγματικότητα, τονίζει, συμβαίνει το αντίθετο μέσω της πίεσης των εργατικών σωμάτων, που οδηγεί σε αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων και διεύρυνση της αγοράς, για να απορροφήσει το επιπρόσθετο προϊόν.

Το ερώτημα, λοιπόν, που αμέσως γεννιέται είναι πώς, ακόμα και αν παραβλέψουμε τη ρεαλιστικότητα της υπόθεσης για την αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων (στα πλαίσια των καταπιεστικών, κατά κανόνα, καθεστώτων του Τρίτου Κόσμου), η υποτεθείσα αύξηση των ημερομισθίων, που για ενδογενείς λόγους

ακολουθεί την εισαγωγή τεχνικών έντασης κεφαλαίου, οδηγεί σε μεγαλύτερη ή έστω στάσιμη απασχόληση; Είναι, δηλαδή, αλήθεια, όπως υποστηρίζει ο Εμμανουήλ, ότι η τεχνική πρόοδος δεν έχει μειώσει την ποσότητα απασχόλησης ή απλώς αποτελεί και η υπόθεση αυτή μια ακόμα θεωρητική πιθανότητα; Οι υπάρχουσες εμπειρικές αναλύσεις υποδεικνύουν το δεύτερο όσον αφορά τόσο το κέντρο όσο και την περιφέρεια.

Όσον αφορά τις χώρες του κέντρου, για παράδειγμα, ο M. Scott⁴⁵ υπολόγισε ότι η διαρθρωτική ανεργία στη Βρετανία, ως αποτέλεσμα της εκτεταμένης εφαρμογής τεχνικών έντασης κεφαλαίου στη δεκαετία του 1970 (που οφειλόταν με τη σειρά της στην αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων), αναλογούσε περίπου στο μισό της συνολικής ανεργίας, που στην περίοδο αυτή δεν υπερέβαινε το 6% της εργατικής δύναμης. Ακόμα, ο Scott υποστηρίζει ότι η μεταστροφή προς τεχνικές έντασης κεφαλαίου μπορεί να εξηγήσει όχι μόνο τη μείωση της μεταποιητικής απασχόλησης αλλά και την αύξηση απασχόλησης στον τομέα υπηρεσιών, εξαιτίας των διαφορών στην ένταση εργασίας των επενδύσεων του μεταποιητικού σε σχέση με αυτές του τριτογενούς τομέα. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται, κατά τον ίδιο, από το γεγονός ότι η μείωση του ποσοστού κερδών στο ΑΕΠ (εξαιτίας των υψηλότερων μισθών) οδηγεί σε μείωση τόσο των επενδύσεων έντασης κεφαλαίου όσο και αυτών έντασης εργασίας· οι δεύτερες, όμως, τείνουν να επηρεάζονται πολύ σημαντικότερα από τις πρώτες, οδηγώντας στη μείωση του ρυθμού αύξησης όχι μόνο της απασχόλησης αλλά και του προϊόντος.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν πρόσφατες μελέτες όσον αφορά τις περιφερειακές χώρες. Ο Weisskoff⁴⁶, για παράδειγμα, υπολόγισε για το Πόρτο-Ρίκο ότι η τελική ζήτηση του 1963, με βάση την τεχνολογία που επικρατούσε πριν από το 1953 (περισσότερο έντασης εργασίας), θα είχε οδηγήσει σε διπλασιασμό του όγκου απασχόλησης στη 10ετία αυτή. Στην πραγματικότητα, με βάση τις καινούριες τεχνικές (περισσότερο έντασης κεφαλαίου), το ποσό της απασχόλησης αυξήθηκε μόνο κατά 10%. Ακόμα, σε μελέτη για την Κολομβία, ο Morawetz⁴⁷ έδειξε ότι τα οφέλη από τη μεριά της απασχόλησης ήταν πολύ σημαντικά, όταν η διάρθρωση του ΑΕΠ άλλαξε από προϊόντα μεγάλης έντασης κεφαλαίου (πετροχημικά) σε προϊόντα όπου η ένταση εργασίας ήταν υψηλότερη (ενδύματα, υποδήματα, κ.λπ.).

Το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε (το οποίο επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του κεφ. Γ) είναι ότι ο λόγος Y/L αυξάνεται, ως αποτέλεσμα της εισαγωγής τεχνικών έντασης κεφαλαίου, αλλά η αύξηση του προϊόντος που συνεπάγονται αυτές

οι τεχνικές δεν ακολουθείται από αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης. Η απασχόληση είτε (στην καλύτερη περίπτωση) παραμένει περίπου στάσιμη είτε σημειώνει απόλυτη πτώση. Με δεδομένη την αύξηση του λόγου Y/L , ας έρθουμε στις δύο υπο-περιπτώσεις που αναφέραμε: στην πρώτη περίπτωση, η αύξηση του λόγου Y/L συνοδεύεται από αύξηση στο λόγο Y/K , ενώ στη δεύτερη συνοδεύεται από μείωση στον ίδιο λόγο. Η πρώτη περίπτωση, όπως παρατηρεί ο Εμμανουήλ, δεν παρουσιάζει πρόβλημα, αφού εξοικονομείται όχι μόνο εργασία αλλά και κεφάλαιο.

Η προβληματική, επομένως, περίπτωση είναι αυτή όπου η αύξηση του λόγου Y/L συνοδεύεται από μείωση του λόγου Y/K . Οι περισσότερες, άλλωστε, τεχνικές έντασης κεφαλαίου ανήκουν στην κατηγορία που καλύπτει η εξεταζόμενη περίπτωση. Από την εμπειρική μεριά, δεν υπάρχουν ενδείξεις που να προδικάζουν, κατά αποφασιστικό τρόπο, τη συμπεριφορά αυτού του λόγου, αν και είναι γενικά παραδεκτό ότι ο λόγος αυτός ήταν μειωνόμενος κατά το 19ο αιώνα. Από τη θεωρητική μεριά, ισχυρίζεται ο Εμμανουήλ, είναι προτιμητέα εκείνη η τεχνική που μεγιστοποιεί το προϊόν (όχι την απασχόληση), με την προϋπόθεση ότι η μεγιστοποίηση αυτή είναι βραχυχρόνια και μακροχρόνια. Δεδομένου, όμως, συνεχίζει ο συγγραφέας, ότι μόνο οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου μεγιστοποιούν το ποσοστό αύξησης του προϊόντος βραχυχρόνια και μακροχρόνια (ενώ οι τεχνικές έντασης εργασίας μπορεί να αποδίδουν υψηλότερο προϊόν αλλά μόνο βραχυχρόνια), οι τεχνικές αυτές είναι προτιμητέες.

Το επιχείρημα, εν τούτοις, αυτό του συγγραφέα βασίζεται στην υπόθεση ότι η μεγιστοποίηση του πλεονάσματος που είναι διαθέσιμο για επενδύσεις είναι ταυτόσημη με τη μεγιστοποίηση του ποσοστού αύξησης του προϊόντος. Αυτό τουλάχιστον συνεπάγεται καθαρά το αριθμητικό του παράδειγμα στη σελ. 87 και τα εγκωμιαστικά του σχόλια για τη μελέτη του Sen⁴⁸. Είναι, όμως, ακριβώς σε σχέση με παρόμοια επιχειρήματα που η εφαρμογή αφηρημένων αναλυτικών μοντέλων στις περιφερειακές χώρες γεννά τις σημαντικότερες αμφισβητήσεις. Έτσι, μια σειρά ερωτήματα έρχονται αμέσως στο νου σχετικά με το παραπάνω επιχείρημα: Ποιος ελέγχει το οικονομικό πλεόνασμα και έχει σημασία πώς ακριβώς θα διατεθεί; Ποια θα είναι η συνέπεια, εάν στα πλαίσια της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης μεγάλο τμήμα του πλεονάσματος που γεννούν οι δραστηριότητες των πολυεθνικών απλώς επαναπατρίζεται στις χώρες του κέντρου, ενώ ένα άλλο μέρος βρίσκει το δρόμο του προς τις ίδιες χώρες μέσω των εισαγωγών αγαθών υψηλών εισοδημάτων που δημιουργεί η δομή της ζήτησης και της κατανομής εισοδήματος των περιφερειακών χωρών;

Δε θα ήταν ίσως άσκοπο να αναφέρουμε μερικά σχετικά εμπειρικά στοιχεία. Οι Loehr και Powelson⁵⁹ υπολόγισαν ότι στην περίοδο 1966-75 η καθαρή εισροή επενδύσεων από τις ΗΠΑ στη βιομηχανία της περιφέρειας ήταν περίπου 13 δισ. δολάρια, ενώ τα επαναπατρισθέντα εισοδήματα στην ίδια περίοδο ήταν περίπου 40 δισ. Για κάθε επενδυόμενο δολάριο επαναπατριζόνταν τρία! Αν και, φυσικά, θα ήταν περισσότερο ακριβές να συγκρίνει κανείς τα επαναπατρισθέντα εισοδήματα με το σωρευθέν απόθεμα κεφαλαίου παρά με τη ροή επενδύσεων, εν τούτοις τα στοιχεία είναι ενδεικτικά της διαφοράς μεταξύ πλεονάσματος που είναι διαθέσιμο προς επανεπένδυση και πλεονάσματος που έχει ήδη επανεπενδυθεί. Αυτή ακριβώς η διάκριση διαφεύγει του συγγραφέα. Ακόμα, αν συγκρίνουμε ποσοστά κερδών, το μέσο ποσοστό κέρδους στη βιομηχανία των ΗΠΑ, όπως υπολογίστηκε στην ίδια μελέτη, είναι 4 φορές μικρότερο από αυτό στην περιφέρεια. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, τονίζει ο Bob Sutcliffe⁶⁰, θα πρέπει να διαλέξουμε την εγχώρια χρηματοδοτούμενη μέθοδο έντασης εργασίας, αν το κριτήριό μας επιλογής είναι η μεγιστοποίηση των κεφαλαίων προς επανεπένδυση. Το κριτήριο, δηλαδή, αυτό θα ικανοποιηθεί καλύτερα στην περίπτωση που διαλέγουμε την παραπάνω μέθοδο, παρά το γεγονός ότι το παραγόμενο από αυτήν πλεόνασμα κατά μονάδα κεφαλαίου είναι μικρότερο από το αντίστοιχο πλεόνασμα που παράγει μια επένδυση έντασης κεφαλαίου που χρηματοδοτείται από το εξωτερικό. Έτσι, μολονότι μία ανάπτυξη έντασης κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της πολυεθνικής δραστηριότητας, μπορεί να οδηγήσει στην αύξηση του ΑΕΠ και της παραγωγικότητας εργασίας, το τελικό αποτέλεσμα είναι πιθανό να είναι στασιμότητα, ή και μείωση, όχι μόνο της απασχόλησης αλλά ακόμα και του ποσοστού αύξησης του ΑΕΠ, εξαιτίας του είδους της συνεπαγόμενης αναδιανομής εισοδήματος, του επαναπατρισμού των κερδών και της αντικατάστασης εργατών από μηχανές.

Όσον αφορά τα άμεσα αποτελέσματα στην απασχόληση που αναμένεται να έχει η εφαρμογή μεθόδων έντασης κεφαλαίου στην περιφέρεια, θα πρέπει να τα χαρακτηρίσουμε τουλάχιστον αμφίβολα, δεδομένης της στενότητας εξειδικευμένης εργασίας σ' αυτήν, που οδηγεί στην ενίσχυση της εξάρτησης από το εξειδικευμένο προσωπικό του κέντρου. Ακόμα, όσον αφορά τα έμμεσα αποτελέσματα που, σύμφωνα με το συγγραφέα, δημιουργεί η εφαρμογή των μεθόδων αυτών σε περιπτώσεις, για παράδειγμα, όπως τα χημικά, που θα μπορούσαν να προσφέρουν τις πρώτες ύλες σε άλλους νέους κλάδους παραγωγής με μεγαλύτερο δυναμικό απασχόλησης, οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν είναι ενθαρρυντικές.

Έτσι, κατά τον Sutcliffe, μπορεί ναδειχτεί ότι σε πολλές περιπτώσεις συμβαίνει το αντίθετο και οι πολυεθνικές υποχρεώνουν τους εγχώριους προμηθευτές τους να υιοθετήσουν διαδικασίες και τεχνικές που χρησιμοποιούνται από τους προμηθευτές τους στο κέντρο.

5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, το πρωταρχικό ζήτημα που, όπως παρατηρεί η Stewart⁵¹, αγνοείται σε αναλύσεις όπως η νεοκλασική ή η θεωρία των σταθερών αναλογιών των συντελεστών παραγωγής καθώς και σε παρόμοια μοντέλα που χρησιμοποιεί ο Sen κ.ά. (στα οποία στηρίζει την ανάλυσή του ο Εμμανουήλ), είναι ο δυαδικός χαρακτήρας των περιφερειακών οικονομικών δομών, η συνύπαρξη, δηλαδή, του παραδοσιακού με το σύγχρονο τομέα. Οι αναλύσεις του είδους αυτού βασίζονται στην υπόθεση ότι η υπανάπτυξη επικρατεί μόνο στον παραδοσιακό τομέα και η εξάλειψή της είναι δυνατή μόνο με την επέκταση του σύγχρονου τομέα. Εν τούτοις, όπως είδαμε, οποιαδήποτε μεταφορά παραγωγικών πόρων από τον παραδοσιακό στο σύγχρονο τομέα τείνει να μειώνει τη συνολική απασχόληση, εξαιτίας της πολύ μεγαλύτερης εντατικότητας εργασίας στον πρώτο συγκριτικά με το δεύτερο.

Μια εναλλακτική λύση του προβλήματος, που έχει σχέση με το θέμα της κατάλληλης τεχνολογίας, αναφέρεται στη μείωση του ανοίγματος μεταξύ των δύο τομέων και όχι στην επέκταση του σύγχρονου τομέα σε βαθμό που να εξαλείψει τον παραδοσιακό, πράγμα που, όπως δείχνει η ιστορική πείρα, δεν πρόκειται να συμβεί στο προβλεπτό τουλάχιστον μέλλον. Το άνοιγμα αυτό μεταξύ των δύο τομέων είναι δυνατό να μειωθεί με την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στο σύγχρονο τομέα και, αντίστροφα, τη μείωση της απασχόλησης και την αύξηση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στον παραδοσιακό τομέα.

Υπάρχει, επομένως, αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε «κατάλληλη» τεχνολογία⁵². Είναι απλώς η τεχνολογία που διαμορφώνεται ως συνάρτηση της σχετικής διαθεσιμότητας των συντελεστών παραγωγής. Είναι ακόμα η τεχνολογία που μεγιστοποιεί τους διαθέσιμους, σε δεδομένο περιβάλλον, πόρους και επομένως, ελαχιστοποιεί το κοινωνικό κόστος της επίτευξης δεδομένων στόχων. Είναι, τελικά, η τεχνολογία που, αναφορικά με τις περιφερειακές χώρες, έχει στόχο την ενσωμάτωση όλων των τομέων της οικονομίας σε ένα ενιαίο σύνολο, μέσω της μείωσης των μεγάλων

λων διασπορών στον έλεγχο των παραγωγικών πόρων, την παραγωγικότητα εργασίας και την κατανομή εισοδήματος.

Αλλά η σχέση εξάρτησης, που καθορίζει την οικονομική και κοινωνική δομή των περιφερειακών χωρών, επιβάλλει την επιλογή ακατάλληλων τεχνικών. Αυτό φυσικά δεν έχει τίποτα να κάνει με συνωμοσίες των πολυεθνικών, κ.λπ. Είναι απλώς το αποτέλεσμα της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς μέσα σε ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που αποτελείται από μέλη που διαθέτουν άνιση οικονομική και πολιτική δύναμη. Επομένως, αυτό που αποτελεί αποδοτική τεχνολογία δεν είναι κάτι «ουδέτερο» (όπως οι ορθόδοξες οικονομικές αναλύσεις και αυτή του Εμμανουήλ υποθέτουν) που μπορεί να οριστεί με βάση μερικά τεchnοκρατικά κριτήρια. Αντίθετα, η τεχνολογία αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη στρατηγική ανάπτυξης, τους φορείς της αναπτυξιακής διαδικασίας και τους μηχανισμούς επιλογής. Αν, για παράδειγμα, οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου είναι πιο αποδοτικές σήμερα, με τη μικρο-οικονομική έννοια (τα τεchnοκρατικά κριτήρια που αναφέραμε), σε σχέση με τις αντίστοιχες τεχνικές έντασης εργασίας που είναι ακόμα διαθέσιμες, αυτό δεν οφείλεται σε εγγενή υπεροχή των πρώτων σε σχέση με τις δεύτερες. Οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι, ιστορικά, οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου αναπτύχθηκαν αργότερα και κατά συνέπεια ενσωμάτωσαν πιο προχωρημένη γνώση από προηγούμενες τεχνικές. Τίποτα, λοιπόν, δεν εμποδίζει, στο σημερινό επίπεδο γνώσης, την ανάπτυξη εξίσου ή και περισσότερο αποδοτικών τεχνικών έντασης εργασίας. Είναι, δηλαδή, η θέληση και όχι η ικανότητα, που λείπει από τις χώρες του κέντρου (μόνο αυτές έχουν σήμερα τη δυνατότητα σχεδιασμού προχωρημένης τεχνολογίας), που εμποδίζει τη δημιουργία παρόμοιων τεχνικών.

Θα συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι υπανάπτυκτες είναι εκείνες οι τεχνικές³³ που είναι συναφείς με την παραγωγή / αναπαραγωγή των διασπορών που χαρακτηρίζουν σήμερα την περιφέρεια και όχι εκείνες που δεν εξασφαλίζουν υψηλή παραγωγικότητα, όπως εισηγείται ο Εμμανουήλ. Μόνο με αυτή την έννοια θα μπορούσε κανείς να εκτιμήσει την τεχνολογική εξάρτηση μιας χώρας όπως ο Καναδάς ή η Νέα Ζηλανδία. Το κριτήριο που θα έπρεπε να εφαρμόσουμε σε μια τέτοια εκτίμηση δεν είναι αν οι χώρες αυτές είναι εισαγωγείς τεχνολογίας ή όχι, αλλά αν η εισαγόμενη τεχνολογία συντελεί στην παραγωγή / αναπαραγωγή των διασπορών αυτών.

Μια εναλλακτική, επομένως, τεχνολογία δεν είναι απλώς θέμα διαθεσιμότητας εναλλακτικών τεχνικών. Αντίθετα, θα υποστηρίξαμε εμείς, είναι θέμα ελέγχου των επιστημονικών και τεχνικών

πόρων. Η τεχνολογία είναι μια σχέση δύναμης και σαν τέτοια είναι ενσωματωμένη στο γενικό σύστημα των σχέσεων δύναμης μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας. Μια ακατάλληλη τεχνολογία είναι αιτία και αποτέλεσμα εξάρτησης. Είναι αιτία, στο βαθμό που οδηγεί στην απώλεια ελέγχου στους εγχώριους παραγωγικούς πόρους. Είναι αποτέλεσμα, γιατί από τη στιγμή που έχει εγκαθιδρυθεί, δημιουργεί μια δομή εξουσίας που την ενισχύει και την αναπαράγει.

Σημειώσεις

1. Βλ. για μια λεπτομερή περιγραφή της άποψης αυτής, A. Emmanuel, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, 1972, S. Amin «Συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα», NEA ΣΥΝΟΡΑ, 1974.

2. P. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, 1972, σελ. 45.

3. Οι εμπειρικές μελέτες για την ανυπαρξία τέτοιας εξισωτικής τάσης μεταξύ χωρών, προϊόντων, επιχειρήσεων ή ακόμα και μεταξύ τμημάτων της ίδιας επιχείρησης αφθονούν. Βλ., για παράδειγμα, B.S. Minhas, *An International Comparison of Factor Cost and Factor Use*, 1960.

4. Ανεξάρτητο, βέβαια, από την πρακτική σημασία της έννοιας του μέσου ποσοστού κέρδους και της «τάσης του πτώσης» είναι το θεωρητικό πρόβλημα των αντιφάσεων που υπάρχουν μέσα στη θεωρητική αυτή κατασκευή, την οποία εύστοχα κριτικάρουν οι P. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, 1942, J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, CUP, 1965, P. Cardan, *Modern Capitalism and Revolution*, Solidarity, 1965.

5. Έτσι, άλλωστε, εξηγείται και το γεγονός ότι οι αμερικανικές επενδύσεις στην περιφέρεια το 1974 ήταν μόνο 26.2% του συνόλου, ενώ το 60,7% των επενδύσεων στρεφόταν στις μητροπόλεις της Δυτ. Ευρώπης και τον Καναδά. Βλ. *Survey of Current Business*, τομ. 56 αρ. 8, US Dept. of Commerce. Και αυτό παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με σχετική έρευνα, το ποσοστό κέρδους που υπολόγισαν αμερικανικές εταιρίες στις άμεσες επενδύσεις τους στο εξωτερικό το 1967 ήταν μόνο 10,1% όσον αφορά τις επενδύσεις στις μητροπολιτικές χώρες (Δυτ. Ευρώπη, Καναδάς, Αυστραλία), ενώ έφθανε το 12,3% στη Λατινική Αμερική, 14% στην Ασία και 19,7% στην Αφρική. Βλ. E.L Nelson, F. Cutler, *The international Investment Position of the USA in 1967*, Survey of Current Business, τομ. 48, αρ. 10, 1968. Τέλος, σε όλη την περίοδο 1960-71 το μέσο ετήσιο ποσοστό κέρδους των άμεσων αμερικανικών επενδύσεων στη μεταποίηση ήταν 10.7% όσον αφορά τις επενδύσεις στις αναπτυγμένες χώρες και 11,3% όσον αφορά αντίστοιχες επενδύσεις στον Τρίτο Κόσμο (US Dept. of Commerce, *Survey of current business*, 1961-72).

6. P. Sweezy, «On the Theory of Monopoly Capitalism» στο *Modern Capitalism and Other Essays*, σελ. 46.

7. O. Lange, *Papers in Economics and Sociology, 1930-60*, Pergamon Press, 1970, σελ. 7.

8. J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Pelican, 1967.

9. A. Glyn, B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin, 1972, σελ. 147-53.

10. Όλες, βέβαια, αυτές οι «τάσεις», «νόμου» κ.λπ. βασίζονται σε αντικειμενιστικές αναλύσεις της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας. Σε κάθε μια από αυτές τις περίφημες «τάσεις» (η έννοια της στατιστικής τάσης είναι, φυσικά, διαφορετική) αντιστοιχούν άλλες τόσες και περισσότερες αντιτάσεις, που σε τελική ανάλυση κάνουν την αρχική τάση μια αφηρημένη γενικότητα, η

ισχύς ή μη της οποίας εξαρτάται βασικά από το περιεχόμενο της συγκεκριμένης δράσης των ατόμων τους οποίους οι τάσεις αυτές αφορούν, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. (Βλ. σχετικό παράδειγμα στη σημ. 13).

11. Μόνο ανατρέχοντας στην ιστορική διαδικασία του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού μπορούμε, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, να εξηγήσουμε γιατί οι πραγματικοί μισθοί των Αμερικανών εργατών στο στάδιο ανάπτυξης του αμερικανικού καπιταλισμού ήταν πολύ ανώτεροι από τους αντίστοιχους μισθούς των Ευρωπαίων εργατών στο ανάλογο στάδιο ανάπτυξης της Ευρώπης.

12. Σημειώτέον ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η επιρροή των εργατικών σωματείων στη διαδικασία αυτή, τόσο μειώνεται ο «μονοπωλιακός βαθμός της οικονομίας», όπως τον ορίζει ο Kalecki. Βλ. M. Kalecki, *Theory of Economic Dynamics*, Unwin, 1968, σελ. 18.

13. Αντίθετα, όπως δείχνει ο Kalecki (στο ίδιο), η μονοπωλιακή οργάνωση της μητροπολιτικής παραγωγής τείνει όχι μόνο στη συγκέντρωση αλλά και στην αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των μισθών. Στο βαθμό, όμως, που η εργατική τάξη των χωρών αυτών, αντίστοιχα συγκεντρωτικά οργανωμένη όπως και το κεφάλαιο, μπορεί να επηρεάσει αντίστροφα τον καθορισμό των μισθών, αρχίζει ένας αδυσώπητος αγώνας μεταξύ συγκεντρωμένου κεφαλαίου, από τη μια μεριά και συγκεντρωμένης εργασίας, από την άλλη, που οδηγεί στη βραχυχρόνια αναδιανομή του εισοδήματος τότε προς όφελος των κερδών και τότε προς όφελος των μισθών. Βλ. π.χ., τη μελέτη των Glyn και Sutcliffe για την αγγλική οικονομία, που δείχνει ότι μεταξύ 1964 και 1969 υπήρξε τεράστια αύξηση στο τμήμα του εθνικού εισοδήματος που πήρε η εργατική τάξη, και αυτό κυρίως εξαιτίας της έντασης του αγώνα για μεγαλύτερη συμμετοχή στα αγαθά της «κοινωνίας της αφθονίας» (που εκδηλώθηκε βασικά μέσω ενός μαζικού κύματος «ανεπίσημων» - δηλαδή μη ελεγχόμενων από τις γραφειοκρατικές ηγεσίες των σωματείων - απεργιών στη χώρα αυτή κατά την εξεταζόμενη περίοδο) και όχι εξαιτίας της «τάσης» αύξησης της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου ή της πτώσης του ποσοστού υπεραξίας, κ.λπ., όπως διάφοροι μαρξιστές (βλ. π.χ. E. Mandel, *Late Capitalism*, New Left Books, 1975) υποστήριζαν. Όπως, άλλωστε, ισχυρίζονται νεο-αριστεροί μαρξιστές οικονομολόγοι (βλ. B. Rowthorn, «Review of "Late Capitalism"», *New Left Review*, αρ. 98, Ιούλιος - Αύγουστος 1976) δεν υπάρχει καμιά στατιστική ένδειξη που να θεμελιώνει μια *μόνιμη* γενική τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου. Αλλά και ειδικότερα η πτώση στα καπιταλιστικά κέρδη, που σημειώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σε όλες τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, δεν μπορεί να αποδοθεί σε καμιά τάση ανόδου της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου. Όπως έδειξαν πολυάριθμες έρευνες - σημειώνει ο Rowthorn - η πτώση των κερδών οφείλεται σε πτώση του τμήματος του κοινωνικού προϊόντος που απορροφούν τα κέρδη, η οποία με τη σειρά της οφείλεται, σε τελική ανάλυση, σε υποκειμενικούς παράγοντες: στην ένταση δηλαδή του αγώνα των εργαζομένων στην εξεταζόμενη περίοδο που, βασικά, μπορεί να εξηγηθεί αν ληφθούν υπόψη μια σειρά κοινωνικο-πολιτικοί παράγοντες, των οποίων η εξέταση ξεπερνά τα όρια της μελέτης αυτής. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι κάποια ανάσχεση, αν όχι αντιστροφή, παρατηρείται τα τελευταία χρόνια ως προς το ποσοστό του κοινωνικού προϊόντος που απορροφά το εργατικό εισόδημα στην Αγγλία και στις άλλες μητροπόλεις, ως αποτέλεσμα της οργανωμένης αντεπίθεσης του Κεφαλαίου που οδήγησε στον πληθωρισμό και την άνοδο της «Νέας Δεξιάς». Βλ. A. Glyn, B. Sutcliffe, «The Critical Condition of

British Capital", *New Left Review*, Μάρτιος - Απρίλιος 1971 καθώς και το βιβλίο των ιδίων *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, N. Bosanquet, *After the New Right*, Heinemann, 1983.

14. Σ. Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*.

15. Βλ. για την πιο πρόσφατη απόπειρα ορθόδοξου οικονομολόγου να αμφισβητήσει την ύπαρξη τέτοιας τάσης «με βάση το σύνολο των υπαρχόντων στοιχείων», J. Spraos, «The Statistical Debate on the Net Barter Terms of Trade between Primary Commodities and Manufactures», *Economic Journal*, Μάρτιος 1980, σελ. 107-28.

16. R. Prebisch, «The Economic Development of Latin America and its Principal Problems», *Economic Bulletin for Latin America*, 1962, τόμος 7, σελ. 1-22, H. Singer, «The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Μάιος 1950, τόμος 40, σελ. 473-85.

17. Βλ. J. Spraos, *op. cit.*, πίνακες 1, 3.

18. Σε όειγμα 26 περιφερειακών χωρών χαμηλού εισοδήματος, οι όροι του εμπορίου έπεσαν από μέσο όρο 115 το 1960 σε 141 το 1979 (στοιχεία υπολογισθέντα από τον πίνακα 8 του *World Development Report 1981*, World Bank). Ακόμα, σύμφωνα με υπολογισμούς του Bairoch για το σύνολο των περιφερειακών χωρών, οι όροι του εμπορίου παρέμειναν σχετικά σταθεροί μεταξύ 1948 και 1955, ενώ χειροτέρεψαν σημαντικά μεταξύ 1954/55 και 1962/63 (περίπου 11% πτώση στις περιφερειακές και 10% βελτίωση στις μητροπολιτικές), για να επανέλθουν σε σχετική σταθερότητα στην περίοδο 1962/63 - 1972/73 (βλ. P. Bairoch, *The Economic Development of the Third World since 1900*, Methuen, 1975, σελ. 126).

19. Υπολογίστηκε, για παράδειγμα, βάσει επίσημων στοιχείων του ΟΗΕ, ότι μόνο στη δεκαετία 1955-65, οι ζημιές του Τρίτου Κόσμου (και τα αντίστοιχα κέρδη των μητροπόλεων) από τη χειροτέρευση των όρων του εμπορίου φθάνουν τα 4,5 δισ. δολ., ποσό που αντιπροσωπεύει το 17% των εξαγωγών της περιφέρειας το 1965 (βλ. P. Zalee, *The Third World in World Economy*, Monthly Review Press, 1969, σελ. 75).

20. A. Emmanuel, *Appropriate or Underdeveloped Technology?*, J. Wiley and Sons, 1982. Παραπομπές στο κείμενο αναφέρονται σε σελίδες του βιβλίου αυτού.

21. Βλ. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, Routledge, 1980, σελ. 224-30.

22. Βλ. για εκτενή συζήτηση του προβλήματος αυτού, A. de Janvry, E.F. Kramer, «The Limits of Unequal Exchange», *Union of Radical Political Economics Review*, (URPE), τόμος 11, αρ. 4, χειμώνας 1979, σελ. 3-16 και B. Gibson, *Unequal Exchange: Theoretical Issues and Empirical Findings*, URPE, τόμος 12, αρ. 3, φθινόπωρο 1980, σελ. 15-36.

23. A. Emmanuel, «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment», *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1974, σελ. 61-83.

24. Βλ. *World Development Report 1981*, World Bank, σελ. 1-7. Ακόμα, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα των μητροπολιτικών χωρών ήταν 12,6 φορές μεγαλύτερο από αυτό των περιφερειακών το 1950, το 1975 είχε γίνει 13,2 φορές μεγαλύτερο (βλ. O. Morawetz, *25 Years of Economic Development, 1950-75*, World Bank, 1978).

25. Οι διαφορές στη διάρθρωση των τιμών δεν έχουν σημασία όταν εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι οι σχετικές μεταβολές στα επίπεδα τιμών. Σύμφωνα

με τη Διεθνή Τράπεζα, μεταξύ 1960 και 1980 δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στο ποσοστό πληθωρισμού των δύο κατηγοριών χωρών (*ibid*).

26. Βλ. P. Bairoch, *The Economic development of the Third World since 1900*, Methuen 1975, σελ. 192.

27. Όπως τονίσαμε στο κεφάλαιο Γ, η αντίληψη για την ανάπτυξη στην οποία στηρίζεται το βιβλίο αυτό δεν έχει βασικά σχέση με το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ καθεαυτό, αλλά με τον πολύ μεγαλύτερο βαθμό ανισομέρειας που παρατηρείται στις εξαρτημένες χώρες συγκριτικά με αυτόν των χωρών του κέντρου. Αναφερόμαστε, επομένως, στις διαφορές στα ποσοστά αύξησης μόνο και μόνο για να δείξουμε ότι, ακόμα και με τα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο Εμμανουήλ, δε φαίνεται ότι υπάρχουν οποιεσδήποτε τάσεις εν λειτουργία που οδηγούν σε μείωση του ανοίγματος μεταξύ κέντρου και περιφέρειας.

28. Για τον Εμμανουήλ, η ανάπτυξη είναι απλώς μια συντομογραφία του μαρξιστικού όρου. «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» (σελ. 131). Ο ορισμός, επομένως, που δίνει στην ανάπτυξη είναι συνεπής με την κλασική (αστική, αλλά και μαρξιστική) έννοια της προόδου. Σύμφωνα με την έννοια αυτή, το ποιοτικό πρόβλημα της ανάπτυξης είναι διαφορετικό και άσχετο προς την ανάπτυξη καθεαυτή (βλ. κεφ. 6). Αν όμως ο σκοπός της ανάπτυξης είναι, όπως και ο συγγραφέας συμφωνεί, η βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας, είναι φανερό πως δεν είναι δυνατό να διαχωρίσουμε την ποσοτική από την ποιοτική πλευρά του προβλήματος, δεδομένης και της πείρας του Τρίτου Κόσμου μετά από 30 χρόνια ποσοτικής αύξησης του ΑΕΠ.

29. Ο όρος αύξηση (growth) χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει την επέκταση της υπάρχουσας δομής μιας χώρας (του κέντρου), ενώ ο όρος ανάπτυξη (development) χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη μεταβολή της δομής μιας χώρας.

30. Όπως σημειώσαμε και στο κεφάλαιο Γ, όσο μικρότερος είναι ο βαθμός ανισομέρειας, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός ανάπτυξης μιας χώρας και επομένως τόσο καλύτερη η δυνατότητα βελτίωσης της ανθρώπινης ευημερίας. Η ανάπτυξη / υπανάπτυξη, λοιπόν, όπως και η κυριαρχία / εξάρτηση (βλ. κεφ. Α) είναι θέμα βαθμού. Θα μπορούσαμε ίσως να νοήσουμε τις έννοιες αυτές ως μεταβλητές, των οποίων η ακριβής τιμή δεν είναι γνωστή αλλά η περιοχή μέσα στην οποία κινούνται μπορεί να οριστεί.

31. Το άνοιγμα νοείται εδώ σε σχέση με διαφορές στο βαθμό ανισομέρειας παρά σε σχέση με διαφορές στο ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική γιατί, όπως είδαμε στο κεφάλαιο Γ, ο βαθμός ανισομέρειας και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν κινούνται αναγκαστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Με βάση, λοιπόν, το κριτήριο του βαθμού ανισομέρειας, το Χονγκ-Κονγκ και η Ν. Κορέα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν υπανάπτυκτες / εξαρτημένες και, αντίστροφα, χώρες όπως ο Καναδάς ή η Αυστραλία αναπτυγμένες / αλληλεξαρτώμενες, ανεξάρτητα από το μέγεθος των ξένων επενδύσεων σ' αυτές, τον όγκο του εμπορίου, κ.λπ.

32. Η ανάλυση στο σημείο αυτό στηρίζεται στη μελέτη των F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press, 1980.

33. Βλ., για παράδειγμα, B. Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, New Left Books, 1980.

34. Ο Εμμανουήλ ισχυρίζεται σχετικά ότι όχι μόνο δεν υπάρχει εξάρτηση εδώ (μόνο άνιση ανταλλαγή μπορεί να θεμελιωθεί, κατά τον ίδιο) αλλά, αντίθετα, είναι οι αναπτυγμένες χώρες που στην πραγματικότητα εξαρτώνται από

τον Τρίτο Κόσμο. Η αντίστροφη αυτή εξάρτηση είναι αποτέλεσμα του υπερβολικού δανεισμού των περιφερειακών χωρών και της αδυναμίας των χωρών του κέντρου να επιβάλουν την πληρωμή των συσσωρευθέντων χρεών. Εν τούτοις, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι αυτή η αντίστροφη ροή δεν είναι μέσα στους κανόνες του καπιταλιστικού παιχνιδιού αλλά αποτελεί τη διαστροφή τους. Τα όρια της δυνατότητας αυτής των χωρών της περιφέρειας φάνηκαν περίτρανα μόλις πρόσφατα με την πιστωτική κρίση μιας σειράς λατινοαμερικανικών χωρών, που απειλεί να γκρεμίσει το διεθνές τραπεζικό σύστημα. Ακόμα, η μονομερής εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο έγινε τελείως φανερά τα τελευταία 3-4 χρόνια, όταν και αυτή η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης ουσιαστικά σταμάτησε, εξαιτίας της μονεταριστικής πολιτικής και των υψηλών επιτοκίων στις μητροπόλεις (βλ. κεφ. Α, Γ).

35. Ο Εμμανουήλ, σε συζήτηση σχετικά με την κριτική μας στο βιβλίο του, πρόβαλε το επιχείρημα ότι οι ξένες επενδύσεις δεν έχουν σημασία, ούτε από τη μεριά της υπανάπτυξης ούτε από αυτή της εξάρτησης. Η Ινδία, για παράδειγμα, με πολύ λιγότερες ξένες επενδύσεις από τον Καναδά, δε χαρακτηρίζεται από κανέναν, τόνισε ο συγγραφέας, ούτε αναπτυσσόμενη αλλά ούτε χώρα του κέντρου. Φυσικά, εκείνο που έχει σημασία είναι το πώς ορίζουμε την ανάπτυξη και την εξάρτηση. Έτσι, με βάση το δικό μας ορισμό της υπανάπτυξης, που στήριζεται στο βαθμό ανισομέρειας, δεν υπάρχει βέβαια σύγκριση μεταξύ των δύο αυτών χωρών. Η διασπορά στην κατανομή εισοδήματος είναι σχετικά ενδεικτική: ο συντελεστής GINI είναι 0,49 για την Ινδία και 0,33 για τον Καναδά: W. Loehr, J. Powelson, *The Economics of Development and Distribution*, Harcourt, 1981, σελ. 97-126. Ακόμα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ροή κεφαλαίων είναι διπλής κατεύθυνσης στον Καναδά, όχι όμως και στην Ινδία. Τέλος, θα ήταν σκόπιμο να τονίσουμε ότι η σχέση εξάρτησης δεν αναφέρεται απλώς στις ξένες επενδύσεις, όπως μερικοί αφελείς επικριτές της θεωρίας της εξάρτησης υποθέτουν, αλλά στην ιστορική διαδικασία που καθόρισε τη μορφή της οικονομικής δομής (διάρθρωση εμπορίου, επενδύσεων, τεχνολογία, κλπ.), καθώς επίσης τη μορφή της κοινωνικής και πολιτικής δομής.

36. Βλ. το άρθρο του Εμμανουήλ στη *New Left Review*, αρ. 85.

37. F. Stewart, *Technology and Underdevelopment*, Macmillan 1978, σελ. XII.

38. Βλ. Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1975, ΕΣΥΕ 1980.

39. Αναφερόμαστε εδώ στην ακόλουθη σχέση: από "την ταυτότητα $I/L = S/L$ (κατά κεφαλήν επενδ. = κατά κεφαλήν αποτ.) έστω $k = I/L$, υποθέτοντας, $S = sY$ (συνάρτηση αποταμίευσης) και έστω $y = Y/L$ τότε $S/L = sY/L$ και $k = sy$ (συνθήκη ισορροπίας: κατά κεφαλήν επενδ. = κατά κεφαλήν αποτ.).

40. Loehr και Powelson, *op. cit.*, Πίνακας 4.2 (βλ. κεφ. Γ).

41. Βλ. U.N. Centre on Transnational Corporations in *World Development, Third Survey*, New York, 1983.

42. Ο Εμμανουήλ, στη συζήτηση που αναφέραμε, ισχυρίστηκε ότι, με βάση το δικό μας επιχείρημα, η Ινδία, η οποία δεν ακολούθησε το σύντομο «μονοπάτι» στην ανάπτυξη, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από χαμηλότερο βαθμό ανισομέρειας από αυτόν της Βραζιλίας ή του Μεξικού. Στην πραγματικότητα τα στοιχεία επιβεβαιώνουν ακριβώς την υπόθεση αυτή: ο συντελεστής GINI ήταν το 1974 0,48 για την Ινδία, ενώ για τη Βραζιλία και το Μεξικό ήταν, αντίστοιχα, 0,64 και 0,58 (βλ. Loehr και Powelson, *op. cit.*, σελ. 118). Ακόμα, σύμφωνα με τη Διεθνή Τράπεζα, το 20% στη κορυφή της εισοδηματικής πυ-

ραμίδας έπαιρνε το 49,4% του εισοδήματος στην Ινδία, ενώ στο Μεξικό και τη Βραζιλία τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 57,7% και 66,6% (βλ. Έκθεση Διεθνούς Τράπεζας, *op. cit.*, σελ. 182-83).

43. Βλ. για σχετική βιβλιογραφία, όσον αφορά τις εμπειρικές αυτές μελέτες, στο κεφ. Γ, σημ. 68, 69, 70.

44. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley, 1971, σελ. 143.

45. M. Scott, *Can we Get Back to Full Employment?*, Macmillan, 1978, σελ. 17.

46. R. Weisskoff, «A Multi-sector Simulation Model of Employment, Growth and Income Distribution in Puerto Rico», *EGC Discussion Paper 174*, Yale University, 1973.

47. D. Morawetz, «Import Substitution in Colombia* στο βιβλίο του H. Timmer *The Choice of Technology*, 1975.

48. A.K. Sen, *Choice of Techniques*, Oxford, 1962.

49. W. Loher, J. Powelson, *op. cit.*, σελ. 301-2.

50. B. Sutcliffe, *op. cit.*, σελ. 140-97.

51. F. Stewart, *op. cit.*, σελ. 25-29.

52. Είναι ενδεικτική η παρατήρηση του S. Lall, σε πολύ πρόσφατη μελέτη, ότι «μεγάλο μέρος της βιομηχανικής επιτυχίας χωρών όπως η Ν. Κορέα, το Χονγκ-Κονγκ ή η Ταϊβάν αποδίδεται σε τοπικές επιχειρήσεις που αγοράζουν / αντιγράφουν ξένες τεχνολογίες και όχι στις δραστηριότητες των πολυεθνικών ακόμα, η «απογείωση» τους βασίστηκε σε δραστηριότητες που ήταν έντασης εργασίας, με τη χρήση ώριμων τεχνολογιών, που δεν είναι φυσικά ο τύπος τεχνολογίας που χρησιμοποιούν οι πολυεθνικές» (S. Lall, «Transnationals and the Third World, Changing Perceptions» στη *National Westminster Bank Review*, Μάιος 1984, σελ. 7).

53. Έτσι, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, «οι περισσότερες τριτοκοσμικές χώρες έχουν ήδη επιλέξει προχωρημένες τεχνικές στη μεταποίηση τους, εγκαταλείποντας την προσπάθεια για «κατάλληλες» τεχνολογίες» (S. Lall, *ibid*, σελ. 8). Η επιλογή όμως αυτή, θα παρατηρούσαμε εμείς, δεν ήταν εκούσια. Ήταν μια επιλογή που επέβαλαν στις περιφερειακές χώρες οι αντιφάσεις της διαδικασίας ανάπτυξης μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η διαδικασία της δημιουργίας «κατάλληλων» τεχνολογιών είναι αναγκαστικά (με τα διατιθέμενα μέσα στην περιφέρεια) εξαιρετικά δαπανηρή, ενώ η ανταγωνιστικότητα εναλλακτικών τεχνικών έντασης εργασίας είναι τουλάχιστον αμφίβολη. Έλλειψη, όμως, ανταγωνιστικότητας και συμμετοχή στην παγκόσμια αγορά είναι έννοιες μη συμβιβαστές. Η συνέπεια είναι, βέβαια, η διαιώνιση της τεχνολογικής εξάρτησης, γιατί, ακόμα και αν η μεταφορά της άριστης τεχνολογίας παραγωγής είναι δυνατή, η *ικανότητα* παραγωγής τεχνολογίας δεν μπορεί φυσικά να μεταφερθεί. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση που οι τοπικές επιχειρήσεις παίρνουν τα δικαιώματα για τη χρήση ξένων τεχνολογιών ή αντιγράφουν τέτοιες τεχνολογίες, αναπτύσσεται τοπικά μια περιορισμένη ικανότητα παραγωγής τεχνολογίας. Ο κίνδυνος στην τελευταία περίπτωση είναι ότι μέσα σε ένα προστατευτικό περιβάλλον, όπως η περίπτωση της Ινδίας έδειξε περίτρανα, είναι μεν δυνατή η δημιουργία ενός εγχώριου know-why, που συνοδεύεται όμως από πολύ χαμηλή αποδοτικότητα στην εφαρμογή της τεχνολογίας.

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

*1. Ανάπτυξη εν γένει και περιβάλλον**

Η θέση που θα υποστηρίξουμε στο κεφάλαιο αυτό είναι ότι τόσο η ανάπτυξη γενικά όσο και η εξαρτημένη ανάπτυξη ειδικότερα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον, θα αρχίσουμε με την εξέταση της εν γένει ανάπτυξης και της σημασίας της ως κοινωνικού στόχου και θα συνεχίσουμε με την εξέταση της σχέσης μεταξύ είδους ανάπτυξης και επιπτώσεων στο περιβάλλον, με συγκεκριμένη εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί κεντρική φανταστική σημασία¹, κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας που στηρίζει τόσο τα καπιταλιστικά όσο και τα μετα-καπιταλιστικά συστήματα του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Γι' αυτό και η ανάπτυξη αποτελεί οργανική ανάγκη και των δύο σύγχρονων ιεραρχικών συστημάτων², τα οποία αναγκαστικά πρέπει να αυξάνονται για να είναι σε θέση να αναπαράγουν τις δομές ανισοκατανομής της οικονομικής και πολιτικής δύναμης που τα χαρακτηρίζει. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι σήμερα και τα δύο συστήματα βρίσκονται σε κρίση ακριβώς λόγω της ανακοπής της αναπτυξιακής διαδικασίας που σημειώνεται σ' αυτά την τελευταία δεκαετία.

Η σύνδεση αυτή της έννοιας της προόδου με αυτήν της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη Φύση αποτελεί, ιστορικά, σχετικά πρόσφατο φαινόμενο και ανάγεται στην άνοδο αυτού που θα ονομάσω το «Επισημονικό - Βιομηχανικό Σύμπλεγμα». Αναφέρεται, δηλαδή, στη βιομηχανική επανάσταση και στη σχεδόν ταυτόχρονη αντικατάσταση της Θρησκείας από την Επιστήμη ως κυρίαρχης κοσμοθεωρίας.

Δε μας απασχολούν εδώ οι θετικές επιπτώσεις του φαινομένου.

* Τμήμα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκε, με τον τίτλο «Εξαρτημένη ανάπτυξη και περιβάλλον» στο περιοδικό *Οικολογία και περιβάλλον*, αρ. 5, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 57-62.

Εκείνο που εξετάζεται είναι οι αρνητικές επιπτώσεις του και ειδικότερα η διατάραξη των οικολογικών συστημάτων, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η προϊούσα εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων (που επέτρεψαν την ίδια την ανάπτυξη), για να μην αναφερθεί ο επαπειλούμενος πυρηνικός όλεθρος ως συνέπεια των «ειρηνικών» ή μη εφαρμογών της ατομικής ενέργειας.

Δε νομίζουμε ότι υπάρχει διαφωνία ως προς το συμπέρασμα ότι η οικονομική και κυρίως η βιομηχανική ανάπτυξη έχει σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Δε νομίζουμε ακόμα ότι υπάρχει σοβαρή αμφισβήτηση ως προς το ότι η μέχρι τώρα ανάπτυξη είχε σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον, τόσο των καπιταλιστικών όσο και των μετα-καπιταλιστικών κρατών¹. Στα μεν καπιταλιστικά κράτη επειδή δεν υπάρχει τρόπος με τον οποίο η αυτόματη διαδικασία της αγοράς μπορεί να περιορίσει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ανάπτυξης, που αποτελούν «εξωτερικότητες» από τη μικρο-οικονομική σκοπιά της ατομικής επιχείρησης. Στα δε μετα-καπιταλιστικά κράτη, όπου το περιβαλλοντικό πρόβλημα γεννιέται, παρά την απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και του κινήτρου του κέρδους, επειδή η ανάπτυξη και η αποδοτικότητα αποτελούν μέχρι σήμερα τους πρωταρχικούς στόχους της μειονότητας που ελέγχει τα μέσα παραγωγής. Στο βαθμό, επομένως, που οι στόχοι αυτοί έρχονται σε σύγκρουση με μια αποτελεσματική πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, η συνέπεια είναι η δημιουργία περιβαλλοντικού προβλήματος και στις χώρες αυτές. Το πρόβλημα περιβάλλον γίνεται πιο φανερά πολιτικό στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, μια και η λύση του εξαρτάται άμεσα από τις κοινωνικές επιλογές της άρχουσας μειονότητας.

Δε θα εξετάσουμε εδώ τους μηχανισμούς και τις διεργασίες μέσω των οποίων η ανάπτυξη οδηγεί στη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας. Θα σταθούμε μόνο σε ένα θέμα που είναι ιδιαίτερα σημαντικό από την άποψη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων: το θέμα της συγκέντρωσης. Αν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί τον πρωταρχικό αντικειμενικό στόχο ενός συστήματος και η επίτευξη του στόχου αυτού, με τη μέγιστη δυνατή αποδοτικότητα, αποτελεί τον επόμενο οικονομικό στόχο (ίσης ή όχι σημασίας ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο που επικρατεί), τότε μπορεί να δειχτεί, τόσο με τη νεοκλασική οικονομική θεωρία όσο και με τη μαρξιστική, ότι η συγκέντρωση σε μεγάλες μονάδες, είτε πρόκειται για επιχειρήσεις είτε για μονάδες παραγωγής, είναι αναπόφευκτη. Δεδομένου λοιπόν ότι, όπως αναφέραμε, η ανάπτυξη αποτελεί κεντρική φαντασιακή σημασία και των δύο συστημάτων, η συγκέντρωση αποτελεί απλώς το αναγ-

καίο επακόλουθο μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Όπως είναι γνωστό, η συγκέντρωση αυτή δεν περιορίζεται στο μικρο-οικονομικό επίπεδο που θίξαμε. Χρειάζεται η συγκέντρωση αυτή την υποδομή της στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, με τη συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας στα χέρια του Κράτους και στο πολιτικό επίπεδο, με τη γραφειοκρατικοποίηση του κρατικού μηχανισμού και την αποδυνάμωση των αιρετών οργάνων⁴. Ακόμα, η γεωγραφική συγκέντρωση, ως συνέπεια της οικονομικής και της πολιτικής συγκέντρωσης, οδήγησε στη σημερινή κρίση περιβάλλοντος, με την έννοια τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ίδιες τεχνικές που εφαρμόζονται για τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας στη μαζική παραγωγή (τεχνικές μηχανικής τυποποίησης) εφαρμόζονται σήμερα και στις ανθρώπινες σχέσεις με την εισαγωγή γραφειοκρατικών μεθόδων κοινωνικής διεύθυνσης. Οι τεχνικές αυτές ενισχύουν τη μαζικοποίηση και επιβάλλονται από την ανάγκη του ελέγχου τεράστιων αστικών πληθυσμών, συγκεντρωμένων στα αστικά κέντρα, των οποίων πρέπει να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: είναι το αίτημα της ανάπτυξης εν γένει και της αποδοτικότητας συμβιβαστό με το αίτημα της οικολογικής ισορροπίας; Μήπως θα πρέπει να ξαναορίσουμε την έννοια της Προόδου κατά τρόπο που η ποιότητα να αποτελεί θεμελιακό συστατικό στοιχείο του ορισμού της; Κατά τη γνώμη μας, επείγει σήμερα να ξαναβρούμε το νόημα της Προόδου. Στην προσπάθεια μας αυτή ίσως μας βοηθούσε η παρατήρηση του H. Read⁵ ότι «η Πρόοδος μετρίεται με το βαθμό διαφοροποίησης μέσα στην κοινωνία»: ένας τέτοιος ορισμός της Προόδου θα συνέπιπτε και με την οικολογική αντίληψη της ισορροπίας ως συνάρτησης της οργανικής διαφοροποίησης, της ποικιλίας σε αντίθεση με την απλοποίηση και τη μηχανική τυποποίηση που συνεπάγεται ο ποσοτικός ορισμός της Προόδου.

2. Τύπος ανάπτυξης και περιβάλλον

Περνώντας στο θέμα της συνάρτησης μεταξύ του είδους ανάπτυξης και των επιπτώσεων στο περιβάλλον, το ερώτημα που γεννιέται είναι αν υπάρχουν λόγοι στους οποίους μπορούμε να στηρίξουμε, γενικά, μια τέτοια σχέση συνάρτησης και, ειδικά για τη χώρα μας, αν ο συγκεκριμένος τύπος αναπτυξιακής διαδικασίας που ακολουθήθηκε είχε σοβαρότερες επιπτώσεις στο περιβάλλον από τις συνήθεις επιπτώσεις της ανάπτυξης εν γένει. Νομίζουμε

ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι στους οποίους θα μπορούσαμε να στηρίξουμε την υπόθεση μιας τέτοιας σχέσης συνάρτησης.

Το πρόβλημα περιβάλλον στην Ελλάδα εμφανίζει δύο βασικές μορφές: α) την καταστροφή του περιβάλλοντος στο Λεκανοπέδιο της Αττικής και β) τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού. Η υπόθεση που κάνουμε είναι ότι τόσο οι δύο αυτές βασικές μορφές όσο και άλλες λιγότερο σημαντικές για την ώρα, με τις οποίες εμφανίζεται το πρόβλημα στην Ελλάδα, μπορούν να εξηγηθούν στα πλαίσια του συγκεκριμένου είδους ανάπτυξης που χαρακτηρίζει την ελληνική μεταπολεμική, κυρίως, διαδικασία.

Όπως αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η ελληνική αναπτυξιακή διαδικασία δεν είναι ούτε περίπτωση εσωστρεφούς καπιταλιστικής ανάπτυξης, με την έννοια της ομοιογένειας των παραγωγικών δυνάμεων / σχέσεων, της ολοκληρωμένης δηλαδή οικονομικής δομής και του υψηλού βαθμού ισομέρειας στην ανάπτυξη / κατανομή της παραγωγικότητας κατά τομείς / κλάδους παραγωγής, αλλά ούτε και περίπτωση υπανάπτυξης, με την έννοια της καθυστέρησης και του μπλοκαρίσματος των παραγωγικών δυνάμεων σε σημαντικούς τομείς της, λόγω της επικράτησης σ' αυτούς προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

Η ελληνική διαδικασία ανάπτυξης νομίζουμε ότι μπορεί να αναλυθεί αποδοτικά στα πλαίσια της προβληματικής της εξαρτημένης ανάπτυξης. Με βάση, δηλαδή, ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου η έμφαση είναι όχι στο μπλοκάρισμα της μετάβασης σε κάποιο υποθετικό στάδιο ανάπτυξης αλλά, αντίθετα, στον εξαρτημένο χαρακτήρα μιας διαδικασίας που έχει οδηγήσει στη δημιουργία *ειδικής* οικονομικής και, φυσικά, ανάλογης πολιτικής / κοινωνικής / πολιτιστικής δομής.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την οικονομική δομή, σε χώρες όπου ο τύπος της οικονομικής δομής δεν αναπτύχθηκε ιστορικά μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία αλλά, αντίθετα, προσδιορίστηκε (conditioned) από τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες αυτές ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, η αναπτυξιακή διαδικασία παίρνει μια ειδική μορφή που χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό βαθμό ανισομέρειας. Η ανισομέρεια αυτή αναφέρεται όχι μόνο σε διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης μεγάλων τομέων της οικονομίας αλλά και σε σημαντικές διαφορές στην ανάπτυξη διαφόρων προϊόντων / κλάδων ή ακόμα και σταδίων στην επεξεργασία προϊόντων. Ακόμα, η ανισομέρεια αυτή αναφέρεται σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης κατά γεωγραφικές περιφέρειες και οδηγεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό γεωγραφικής συγκέντρωσης και, αντίστοιχα, περιφερειακών ανισο-

τήτων στο εσωτερικό των εξαρτημένων χωρών, σε σχέση με αυτόν των μητροπολιτικών (βλ. κεφ. Γ). Ακριβώς η ανισομέρεια αυτή στη δυναμική ανάπτυξης των διαφόρων τομέων της οικονομίας αποτελεί τη διαφορά είδους που διακρίνει την αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών από εκείνη των μητροπολιτικών⁶.

3. Εξάρτηση, συγκέντρωση και περιβάλλον

Στην ελληνική περίπτωση η έλλειψη ολοκληρωμένης οικονομικής και κυρίως βιομηχανικής δομής, που εκδηλώνεται με τον πολύ χαμηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας ο οποίος χαρακτηρίζει την ελληνική μεταποίηση, καθώς και με το σημαντικά μικρότερο «βάρος» των τομέων-κλειδιά σε σχέση με αυτόν των μητροπολιτικών, οδήγησε σε αποσπασματική ανάπτυξη μερικών μεταποιητικών κλάδων, που δεν ήταν βέβαια ικανή να απορροφήσει το άνεργο/υπο-απασχολούμενο εργατικό δυναμικό. Η συνέπεια ήταν η συγκέντρωση του τμήματος αυτού του πλεονάσματος που δεν απορρόφησε η εξωτερική μετανάστευση κατά βάση στο Λεκανοπέδιο Αττικής, όπου υπήρχε πάντα η δυνατότητα απορρόφησης στο συνεχώς επεκτεινόμενο τομέα των υπηρεσιών, δηλαδή είτε στον υπερσυγκεντρωμένο και συνεχώς διογκούμενο κρατικό τομέα είτε στον ιδιωτικό τομέα των αυτο-απασχολουμένων⁷. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συνεχής αυτή επέκταση του τριτογενούς τομέα ήταν συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα του διερυνόμενου ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης. Αιτία, στο βαθμό που η επέκταση του τριτογενούς γινόταν σε βάρος των άλλων δύο τομέων. Αποτέλεσμα, γιατί όσο το άνοιγμα αυτό γινόταν μεγαλύτερο, τόσο πιο επιτακτική γινόταν η ανάγκη κάλυψής του με την επέκταση του τουρισμού και της μετανάστευσης (βλ. κεφ. Δ).

Η ανάλυση αυτή δεν είναι φυσικά επαρκής για να εξηγήσει το όλο φαινόμενο της συγκέντρωσης σε μια περιοχή όπως αυτή του Λεκανοπεδίου Αττικής. Μια σειρά εξω-οικονομικοί παράγοντες θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη για την πλήρη ανάλυση του φαινομένου. Εν τούτοις, στο μέτρο που οι περιφερειακές ανισότητες οφείλονται σε καθαρά οικονομικούς λόγους, νομίζουμε ότι δε συνιστούν παρά άλλη μία εικόνα της διαστρεβλωμένης δομής των εξαρτημένων χωρών.

Οι περιφερειακές ανισότητες εκδηλώνονται κυρίως με τους εξής τρόπους:

(α) Συγκέντρωση του συνολικού και του ενεργού πληθυσμού.

Μεταξύ 1951 και 1981 ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε περίπου κατά 28%. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της Αθήνας υπερδιπλασιάστηκε. Η αναπόφευκτη συνέπεια ήταν ότι ενώ το 1951 ζούσε στην περιοχή των Αθηνών το 18% του ελληνικού πληθυσμού, το 1981 σχεδόν το 1/3 του ελληνικού λαού (31%) κατοικούσε στην Αθήνα. Την ίδια περίοδο σημειώθηκε σημαντική αύξηση του αστικού πληθυσμού, ο οποίος από 38% του συνολικού πληθυσμού το 1951, έφθασε στο 58% του συνολικού πληθυσμού το 1981. Δύο μόνο αστικά κέντρα, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, συγκέντρωναν το 1981 το 66% του αστικού πληθυσμού⁸.

Τόσο, όμως, ο πληθυσμός όσο και η παραγωγική δραστηριότητα ισοκατανέμονταν στον ελληνικό χώρο τον περασμένο αιώνα. Έτσι, το 1853 υπήρχαν μόνο 3 πόλεις με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, όπου συγκεντρωνόταν το 6,3% του συνολικού πληθυσμού. Μετά 54 χρόνια, το 1907, υπήρχαν 14 τέτοιες πόλεις, που συγκεντρώναν το 17% του συνολικού πληθυσμού και μετά άλλα 44 χρόνια, το 1951, μόνο στην περιοχή των Αθηνών συγκεντρωνόταν το 18% του πληθυσμού της χώρας.

Ανάλογη, φυσικά, προς τη συγκέντρωση του συνολικού ήταν και η συγκέντρωση του ενεργού πληθυσμού στη μεταπολεμική περίοδο. Το 1961 η Αθήνα συγκεντρώνει το 30% του ενεργού πληθυσμού, το 1971 το 34% και το 1981 υπολογίζεται να συγκεντρώνει το 36-37%.

(β) Συγκέντρωση του δευτερογενούς τομέα. Η χωροταξική συγκέντρωση της βιομηχανίας στην περιοχή της πρωτεύουσας άρχισε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εκβιομηχάνισης⁹. Οι λόγοι που οδήγησαν στη βιομηχανική αυτή συγκέντρωση ανάγονται τόσο στην τάση των επιχειρήσεων να εκμεταλλευθούν τις εξωτερικές οικονομίες, που δημιουργούσε η τεχνική / κοινωνική / οικονομική υποδομή που είχε αναπτυχθεί στο κέντρο όσο και στη μέχρι πριν λίγα χρόνια ανυπαρξία οποιασδήποτε περιφερειακής κρατικής πολιτικής. Έτσι, άρχισε ένας φαύλος κύκλος υπερ-συγκέντρωσης, όπου η συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα (που προηγήθηκε ιστορικά) βοήθησε άμεσα την αντίστοιχη συγκέντρωση του δευτερογενούς και οι δύο μαζί οδηγούσαν στη μαζική συγκέντρωση του πληθυσμού με τις γνωστές περιβαλλοντικές συνέπειες: νέφος, κυκλοφοριακό, οικοπεδοποίηση / εξαφάνιση πράσινου, κ.λπ.

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του ΟΟΣΑ¹⁰, 73% των βιομηχανικών μονάδων και 49% της δευτερογενούς απασχόλησης συγκεντρώνεται στην περιοχή της πρωτεύουσας. Ακόμα, περίπου το 40% της προστιθέμενης αξίας της «μείζονος βιομηχανίας» (πάνω από 10 άτομα) παράγεται στην περιοχή των Αθηνών¹¹. Τέλος,

σύμφωνα με την ίδια έρευνα του ΟΟΣΑ, 47% των ιδιωτικών επενδύσεων συγκεντρώνεται στην πρωτεύουσα¹². Αντίστροφα, τα σημαντικότερα «βιομηχανικά κέντρα» μετά την Αθήνα (θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο, Λάρισα, Βόλος, Καβάλα, Χανιά) δεν αύξησαν παρά ελάχιστα το ποσοστό τους στο σύνολο των βιομηχανικών μονάδων της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο¹³.

(γ) Συγκέντρωση των υπηρεσιών. Όπως σημειώσαμε, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι που ευνοούν τη συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα των εξαρτημένων χωρών στα λίγα αστικά κέντρα τους. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ότι από τους 210.000 πτυχιούχους που διέθετε η χώρα το 1971, οι 114.000 (δηλαδή το 54%) έμεναν στην Αθήνα. Δεν είναι, επομένως, περίεργο ότι, ενώ στην Αθήνα αντιστοιχεί ένας γιατρός σε 215 κατοίκους, στην υπόλοιπη Ελλάδα αντιστοιχεί ένας γιατρός σε 14.000 κατοίκους¹⁴.

(δ) Συγκέντρωση εισοδημάτων. Από όσα αναφέραμε είναι λογικό να περιμένει κανείς σημαντική συγκέντρωση εισοδημάτων στην πρωτεύουσα. Αλλωστε, τα υψηλότερα εισοδήματα λειτουργησαν ως βασικός πόλος έλξης του πληθυσμού που εγκατέλειπε την επαρχία στη μεταπολεμική περίοδο. Στην Αθήνα υπολογίζεται ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι σημαντικά μεγαλύτερο από το εθνικό μέσο (124%), ενώ σε 7 νομούς (που δεν περιλαμβάνουν μεγάλες πόλεις) το κατά κεφαλήν εισόδημα κυμαίνεται μεταξύ 56% και 85% του εθνικού μέσου¹⁵. Ειδικές έρευνες φανερώνουν ακόμα μεγαλύτερο βαθμό περιφερειακής ανισότητας. Ενώ το μέσο κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα υπολογίζεται το 1973 σε 1.230 δολάρια, σε μερικές αγροτικές περιοχές δεν ξεπερνούσε τα 360 δολάρια (λιγότερο από το 1/3 του εθνικού μέσου)¹⁶.

4. Εξάρτηση, τουρισμός και περιβάλλον

Ο τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα και αιτία μέσα στη διαδικασία εξάρτησης¹⁷, θα πρέπει, δηλαδή, να δούμε την ανάπτυξη του τουρισμού στα πλαίσια του τύπου ειδίκευσης που επιβάλλει ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μέσω των μηχανισμών της αγοράς, της διαδικασίας δηλαδή ανταλλαγής προϊόντων / κίνησης κεφαλαίων.

Ο τύπος αυτός ειδίκευσης εκφράζεται με συγκεκριμένο τρόπο κατανομής επαγγελματικών καθηκόντων, που συνεπάγεται ότι καθήκοντα που απαιτούν υψηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας και κεφαλαιοποίησης διαφυλάσσονται για τις μητροπολιτικές χώρες, που χαρακτηρίζονται αντίστοιχα από ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, ενδογενή τεχνολογία, υψηλή παραγωγικότητα, σχετικά

ομοιόμορφα κατανεμημένη, και υψηλούς μισθούς. Αντίθετα, καθήκοντα που απαιτούν χαμηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας ή που εξαρτώνται από την ύπαρξη φυσικών πόρων (πρώτες ύλες για την ανάπτυξη μεταλλευτικών βιομηχανιών - στα πρώτα συνήθως στάδια επεξεργασίας - ή κλίμα για την ανάπτυξη τουρισμού) «προορίζονται» για τις εξαρτημένες χώρες, που χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό ανισομέρειας, μη ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, εξαρτημένη τεχνολογία, χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλούς μισθούς, που αποτελούν και ένα από τα βασικά συγκριτικά πλεονεκτήματα τους.

Συγχρόνως, ο τουρισμός αποτελεί αιτία αύξησης του βαθμού εξάρτησης, τόσο άμεσα λόγω των επιπτώσεων που έχουν στο ισοζύγιο πληρωμών οι εισαγωγές για την εξυπηρέτηση της ίδιας της τουριστικής παραγωγικής δραστηριότητας, όσο και έμμεσα λόγω της δημιουργούμενης εξάρτησης της αναπτυξιακής διαδικασίας από τα έσοδα ενός ουσιαστικά αστάθμητου παράγοντα, ιδιαίτερα ευαίσθητου σε πολιτικές μεταβολές, φυσικά φαινόμενα, κ.λπ.

Επομένως, η τουριστική δραστηριότητα, από πηγή συμπληρωματικού εισοδήματος / συμπληρωματικής απασχόλησης που αποτελεί σε μια ολοκληρωμένη οικονομική δομή, καταντά πηγή αποκλειστικού εισοδήματος / απασχόλησης (συνήθως υπο-απασχόλησης) για σημαντικά τμήματα του ενεργού πληθυσμού για τα οποία η απασχόληση στους άλλους τομείς (πρωτογενή / δευτερογενή) είτε είναι αδύνατη είτε δεν μπορεί να εξασφαλίσει ανεκτό επίπεδο ζωής στα πλαίσια της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Η εξάρτηση αυτή από τον τουρισμό μειώνει αντίστοιχα τους βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση μιας αποτελεσματικής πολιτικής ελέγχου των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκαλεί η τουριστική ανάπτυξη. Έτσι, δημιουργείται μια συνεχής αντίφαση μεταξύ των πιέσεων για μεγαλύτερη τουριστική επέκταση και της ανάγκης διατήρησης του φυσικού / ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, που αποτελεί άλλωστε τον ίδιο τον πόλο έλξης των τουριστών.

Στη χώρα μας, όπου ο τουρισμός, στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, θεωρείται μεταπολεμικά μια από τις βασικές πηγές για την κάλυψη του ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού της χώρας και κατανάλωσης¹⁸, οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης μόλις πρόσφατα άρχισαν να συνειδητοποιούνται ως πρόβλημα, και αυτό όχι άσχετα από τον κίνδυνο ανακοπής της τουριστικής επέκτασης εξαιτίας αυτών των επιπτώσεων¹⁹.

5. Εξάρτηση και πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος

Αλλά δεν είναι μόνο η συγκέντρωση στο Λεκανοπέδιο Αττικής και η συγκεκριμένη ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα που δημιουργούν περιβαλλοντικό πρόβλημα. Αν μια περιφερειακή πολιτική αποκέντρωσης πετυχαίνει να μεταφέρει μεταποιητικές κυρίως δραστηριότητες έξω από το κέντρο²⁰, τότε περιβαλλοντικά προβλήματα μπορεί να δημιουργηθούν στους καινούριους τόπους εγκατάστασης, ανεξάρτητα από το πρόβλημα συγκέντρωσης, εφόσον δε ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα για τη μείωση της μόλυνσης. Το ερώτημα που γεννιέται είναι πόσο αποτελεσματική μπορεί να είναι μια πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, τόσο γενικά, στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όσο και ειδικά, σε σχέση με τη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης.

Θα πρέπει κατ' αρχήν να σημειώσουμε ότι το κοινωνικό «κόστος ευκαιρίας» ενός καθαρότερου περιβάλλοντος συνίσταται σε χαμηλότερη παραγωγικότητα, πληθωριστικές πιέσεις καθώς και μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα προγράμματα για την προστασία του περιβάλλοντος, όταν είναι αποτελεσματικά στην πράξη, συνεπάγονται αυξημένο κόστος παραγωγής και υψηλότερες τιμές σε όλη την οικονομία.

Το αυξημένο αυτό κόστος παραγωγής προϋποθέτει ότι οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις δέχονται ή ανέχονται τους ελέγχους αυτών και περνούν το αυξημένο κόστος στους καταναλωτές με τη μορφή υψηλότερων τιμών. Το πρόβλημα, όμως, είναι ότι, και όταν ακόμα η επιχείρηση είναι ολιγοπωλιακή, οι υψηλότερες τιμές μπορεί να οδηγήσουν σε απώλεια πωλήσεων και κερδών. Το μέγεθος αυτής της απώλειας εξαρτάται από τη διαφορική επίπτωση των ελέγχων ανάλογα με τα «αποτελέσματα υποκατάστασης» (το βαθμό δηλαδή στον οποίο το προϊόν διαθέτει υποκατάστατα) και τις παραλλαγές των οικολογικών προγραμμάτων που εφαρμόζουν οι ανταγωνιστικές χώρες²¹.

Έτσι, όσο μεγαλύτερο είναι το έξοδο του ελέγχου της μόλυνσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η αντίσταση της καπιταλιστικής επιχείρησης σε κρατικούς ελέγχους προστασίας του περιβάλλοντος. Ο λόγος, βέβαια, είναι ότι παρόμοιοι έλεγχοι δημιουργούν συγκριτικό μειονέκτημα σε σχέση με ανάλογες επιχειρήσεις που λειτουργούν υπό λιγότερο αυστηρούς ελέγχους προστασίας του περιβάλλοντος. Επομένως, μια επιχείρηση με στενά υποκατάστατα και υψηλά έξοδα ελέγχου της μόλυνσης θα προσπαθήσει να αντισταθεί σε κάθε ουσιαστική εφαρμογή τέτοιων ελέγχων. Και υπάρχουν πολλοί τρόποι αντίστασης, εκτός από τους φανερούς που

αναφέρονται στην άσκηση επιρροής στη νομοθετική / εκτελεστική εξουσία. Δεδομένου, δηλαδή, ότι από τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων αυτών εξαρτάται η οικονομική ανάπτυξη και απασχόληση του πληθυσμού των περιοχών όπου βρίσκεται η μονάδα παραγωγής, είναι σχετικά εύκολη η δημιουργία κοινωνικών διλημάτων με τη μορφή «δουλειά ή μόλυνση», που δημιουργεί η απειλή του κλεισίματος ή της μεταφοράς ενός εργοστασίου που μολύνει το περιβάλλον. Η σύγκρουση μεταξύ απασχόλησης και οικολογίας πάντα ενυπάρχει στο καπιταλιστικό σύστημα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο πίεσης κατά της αποτελεσματικής εφαρμογής ελέγχων.

Για τις εξαρτημένες χώρες, όπου βασικός στόχος αλλά και μέσο της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου²², η αντίφαση γίνεται ακόμα εντονότερη και πολλές χώρες αναγκάζονται να υποκύπτουν σε υψηλότερο βαθμό μόλυνσης παρά να στρέψουν το ξένο κεφάλαιο σε άλλες χώρες. Η πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος είναι ακόμα λιγότερο αποτελεσματική στις εξαρτημένες, σε σχέση με τις μητροπολιτικές, χώρες. Μια λύση, φυσικά, θα ήταν το ίδιο το Κράτος να αναλάβει τα έξοδα του ελέγχου της μόλυνσης (μέσω επιχορηγήσεων, φορολογικών απαλλαγών, κ.λπ.). Μια τέτοια, όμως, λύση, που απλώς κοινωνικοποιεί το «πραγματικό» (σε όρους παραγωγικών πόρων) κόστος της προστασίας του περιβάλλοντος, είτε δεν είναι δυνατή (για τις οικονομικά ασθενέστερες εξαρτημένες χώρες) είτε δημιουργεί άλλες κοινωνικο-οικονομικές αντιφάσεις, λόγω της δημιουργούμενης ανάγκης μεγαλύτερης αύξησης των φορολογικών εσόδων και των επιπτώσεων στην κατανομή εισοδήματος.

6. Συμπεράσματα

Οι λύσεις στο πρόβλημα «περιβάλλον - ποιότητα ζωής», όπως προκύπτει από την ανάλυση, είναι άμεση συνάρτηση των κοινωνικών επιλογών που έχουμε να κάνουμε:

α) Επιλογών στο θέμα της ιεράρχησης των κοινωνικών στόχων. Το ερώτημα εδώ είναι πόση σημασία δίνουμε στη συνέχιση της ανάπτυξης εν γένει, σε σχέση με τη σημασία που δίνουμε στην ποιότητα ζωής και το περιβάλλον. Δεδομένου ότι «αποτελεσματική» προστασία του περιβάλλοντος συνεπάγεται ότι σημαντικό τμήμα των παραγωγικών πόρων (ενέργεια, κεφάλαιο, εργασία) θα πρέπει να στραφεί στην προσπάθεια αυτή, το *πραγματικό* κόστος παραγωγής γίνεται υψηλότερο και αυτό σημαίνει, αντίστροφα, λιγότερα αγαθά και χαμηλότερα πραγματικά εισοδήματα. Θα πρέπει, δηλαδή, να γίνει συνειδητό ότι ποσοτική ανάπτυξη και

ποιοτική βελτίωση ζωής είναι μεταβλητές που βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση συνάρτησης. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι το οικολογικό πρόβλημα είναι απλώς θέμα ποσοτικό, δηλαδή θέμα μείωσης του ποσοστού ανάπτυξης. Είναι ακόμα, πρωταρχικά, θέμα διαρθρωτικό, δηλαδή θέμα ριζικής αποκέντρωσης της κοινωνικής / οικονομικής δραστηριότητας και δημιουργίας μιας πραγματικά περιφερειακής έννοιας κοινωνικής οργάνωσης.

β) Επιλογών στο θέμα του είδους της ανάπτυξης. Δεδομένης της σχέσης συνάρτησης μεταξύ εξαρτημένης ανάπτυξης και περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ο αυτοκαθορισμός, τόσο στο τοπικό όσο και στο εθνικό επίπεδο, αποτελεί την αναγκαία συνθήκη στην προσπάθεια εναρμόνισης Ανθρώπου και Φύσης.

Το τι είδους κοινωνικές επιλογές θα γίνουν τελικά είναι συνάρτηση της συνειδητοποίησης του περιβαλλοντικού προβλήματος και των αιτιών του. Γι' αυτό και η ανάπτυξη ενός μαζικού αυτόνομου οικολογικού κινήματος είναι κρίσιμη σήμερα. Τονίζουμε την ανάγκη της αυτονομίας ενός τέτοιου κινήματος, γιατί στο βαθμό που το κίνημα αυτό θα ήταν εξαρτημένο από πολιτικά κόμματα, οσοδήποτε «προοδευτικά» κι αν είναι αυτά, θα περιοριζόταν ο βαθμός ελευθερίας στη δράση του και, αντίστοιχα, η δυνατότητα αποτελεσματικής παρέμβασης.

Ένα μαζικό και αυτόνομο οικολογικό κίνημα στη χώρα μας θα μπορούσε να πιέσει:

- Βραχυπρόθεσμα, για τη λήψη δραστικών μέτρων περιορισμού της μόλυνσης (φίλτρα, μεταφορά οχημάτων εργοστασίων, κ.λπ.). Το κόστος, όμως, της επιχείρησης αυτής δε θα πρέπει να αφεθεί να πληρωθεί, όπως γίνεται συνήθως, από τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, μέσω υψηλότερων τιμών / έμμεσων φόρων. Μια πολιτική αυστηρού ελέγχου των τιμών, που θα συνδυάζεται με ένα έκτακτο περιβαλλοντικό, άκρως προοδευτικό, φόρο εισοδήματος / φόρο ακίνητης περιουσίας / φόρο επί των εταιρικών κερδών, ίσως να αποτελούσε την προτιμότερη λύση.

- Μακροπρόθεσμα, η πίεση θα έπρεπε να στρεφόταν προς τη ριζική αποκέντρωση και τη δημιουργία μιας πραγματικά περιφερειακής και αυτόνομης κοινωνικής οργάνωσης, τέτοιου μεγέθους που όχι μόνο θα επέτρεπε την εφαρμογή οικολογικών αρχών στη χρήση γης (αστικής και μη), στην παραγωγή και στην κατανάλωση ενέργειας³³ αλλά και θα έκανε δυνατό τον αυτοκαθορισμό των κοινωνικών ατόμων σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους. Λύση που, σε τελική ανάλυση, θα ανέτρεπε την κυριαρχία Ανθρώπου στον Άνθρωπο, μια κυριαρχία που, ιστορικά, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αντίστοιχη κυριαρχία Ανθρώπου στη Φύση και την καταστροφή του περιβάλλοντος.

Σημειώσεις

1. Κ. Καστοριάδη, *Η φαντασική θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππας, 1981.
2. Βλ. χα έργα του J.K. Galbraith και κυρίως *The New Industrial State*, Peli-kan, 1967, για μια εξήγηση του πώς η ανάπτυξη αποτελεί βασικό στόχο, τόσο στο μακρο-οικονομικό όσο και στο μικρο-οικονομικό επίπεδο της ατομικής καπιταλιστικής επιχείρησης. Για τα μετα-καπιταλιστικά κράτη, βλ. Κ. Καστοριάδη, *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, Βέργος, 1977. Βλ., ακόμα, *Από την Οικολογία στην αυτονομία*, του ίδιου, Ράππας, 1981.
3. Βλ. για συζήτηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της ανάπτυξης στα μετα-καπιταλιστικά κράτη, H. Sherman, *Radical Political Economy Capitalism and Socialism from a Marxist-humanist Perspective*, Basic Books, 1972.
4. Η διαδικασία αυτή έχει αναλυθεί επαρκώς στη σχετική βιβλιογραφία, τόσο από τη μαρξιστική μεριά όσο και από την ορθόδοξη ρεφορμιστική (βλ. Καστοριάδης, *op. cit.* και J.K. Galbraith, *op. cit.*).
5. H. Read, «The Philosophy of Anarchism*», στο *Anarchy and Order*, Beacon, 1971.
6. Η διαφορά, δηλαδή, στην αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών σε σχέση με αυτή των μητροπολιτικών δεν είναι διαφορά βαθμού, όπως υποθέτει η ορθόδοξη νεο-κλασική θεωρία (βλ., λ.χ., Rostow, *The Stages of Economic Growth*) ή οι ορθόδοξε μαρξιστικές προσεγγίσεις (βλ., για παράδειγμα, G. Kay, *Development and Underdevelopment, a Marxist Analysis*, 1975) που βλέπουν το πρόβλημα της «υπανάπτυξης», σε τελική ανάλυση, ως μεταβατικό και ποσοτικό.
7. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη απορροφητικότητα εργασίας στη μεταπολεμική περίοδο ήταν οι κατασκευές και ο τριτογενής και ότι η περιφερειακή ανάπτυξη και των δύο αυτών κλάδων αναφερόταν βασικά στην περιοχή του Λεκανοπεδίου Αττικής.
8. Προσωρινά αποτελέσματα γενικής απογραφής 1981, ΕΣΥΕ 1982. Η συγκέντρωση αυτή, που είναι η μεγαλύτερη στη Δυτική Ευρώπη (βλ. J. Gaspar, «Urbanization» στο βιβλίο *Southern Europe Transformed* του A. Williams (ed.), Harper, 1984) είναι φυσικά συνέπεια του γεγονότος ότι ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε κατά 63,4% στην περίοδο 1961-81, ο πληθυσμός της Θεσ/κης αυξήθηκε κατά 60,1% και ο πληθυσμός ολόκληρης της Ελλάδας αυξήθηκε μόνο κατά 16,1% την ίδια περίοδο!
9. Το 1917 ο νομός Αττικο-βοιωτίας είχε το 62% του συνόλου εγκαταστάσεων και απασχολούσε το 47% του συνόλου εργατών. Βλ. Ξ. Σκαρπιά-Χόβελ, «Η βιομηχανία στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Δεκέμβριος 1979.
10. Βλ. OECD, *Regional Problems and Policy in Greece*, Paris, 1981.
11. Βλ. *Στατιστική έρευνα βιομηχανίας του 1977*, ΕΣΥΕ, 1982. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, στην περιοχή της πρωτεύουσας συγκεντρώνεται το 49% των βιομηχανικών μονάδων της μείζονος βιομηχανίας (πάνω από 10 άτομα), οι οποίες απασχολούν το 45% της συνολικής βιομηχανικής εργασίας.
12. OECD, *op. cit.*

13. Από 13% σε 15% στην περίοδο 1958-73. Σημειωτέον ότι τα λεγόμενα «βιομηχανικά κέντρα» είναι στην πραγματικότητα πόλεις κυριαρχούμενες από 1-2 μεγάλες βιομηχανίες, όπως δείχνουν οι στατιστικές για τη συγκέντρωση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στις πόλεις αυτές. Βλ. Α. Βασενχόβεν, «Πόλοι ανάπτυξης και η πολιτική των "αντιπάλων" πόλεων», *Οικονομία και Κοινωνία*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1979.

14. OECD, *op. cit.*

15. *Ibid.*

16. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, *Μελέτη οικονομικής αναπτύξεως περιοχής νομού Ευρυτανίας*, Αθήνα, 1973.

17. Βλ. Π. Κομίλη, «Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος 1981.

18. Η εισροή τουριστικού συναλλάγματος στη 15ετία 1961-76 δεκαπενταπλασιάστηκε, βοηθώντας στην κάλυψη μεγαλύτερου μέρους των συνεχώς αυξανόμενων εισαγωγών: το 1962 το τουριστικό συνάλλαγμα κάλυπτε το 12% των εμπορευματικών εισαγωγών, ενώ το 1977 κάλυπτε το 15%. Εν τούτοις, η διόγκωση των εισαγωγών τα τελευταία χρόνια ήταν τέτοια, ώστε, παρά το ότι το τουριστικό συνάλλαγμα σχεδόν διπλασιάστηκε στην περίοδο 1977-81, δεν καλύπτει πια περισσότερο από 13% των εισαγωγών (στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος).

19. Όπως παρατηρεί πρόσφατη μελέτη, ο τουρισμός δε βοηθά μόνο το ισοζύγιο πληρωμών (δημιουργώντας βέβαια αντίστοιχη εξάρτηση από το κέντρο, ιδιαίτερα σε χώρες με μικρή εσωτερική αγορά) αλλά αποτελεί συγχρόνως και τη γενεσιουργό αιτία πολιτιστικών συγκρούσεων, μόλυνσης του περιβάλλοντος, εποχιακής (υπο)απασχόλησης, έτσι που η πραγματική του συνεισφορά στην ανάπτυξη μιας χώρας να είναι τουλάχιστον αμφισβητήσιμη. Βλ. E. de Kadt, *Tourism: Passport to Development?*, Oxford, 1979. Πρέπει, ακόμα, να σημειώσουμε ότι η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα συνέβαλε σημαντικά στη διόγκωση του υπερτροφικού τριτογενούς τομέα, οδηγώντας σε αποβιομηχάνιση, πριν ακόμα πετύχει η χώρα τη βιομηχανική της «απογείωση», σε πλήρη αντίθεση με τη σημερινή αποβιομηχάνιση των μητροπολιτικών χωρών που αναφέραμε (βλ. σημ. 7).

20. Και αυτό είναι ένα μεγάλο «αν». Συνήθως, περιφερειακές πολιτικές κινήτρων πετυχαίνουν απλώς να επιχορηγούν επιχειρήσεις που έτσι κι αλλιώς θα τοποθετούσαν τη μονάδα παραγωγής τους έξω από το κέντρο. Βλ. W.W. Goldsmith, «Marxism and Regional Policy», *URPE Review*, τόμος 10, αρ. 3, φθινόπωρο 1978.

21. Βλ. E. Chester, «Ecological Conflicts», *URPE Review*, τόμος 4, αρ. 2, καλοκαίρι 1972.

22. Χαρακτηριστικά, το μεταπολιτευτικό νομικό καθεστώς ρητά προβλέπει μέσα στους στόχους ίδρυσης βιομηχανικών περιοχών (ΒΙΠΕ) τόσο τον έλεγχο μόλυνσης του περιβάλλοντος όσο και την προσέλκυση ξένων επενδύσεων!

23. Βλ. για συζήτηση για το θέμα αυτό, M. Bookchin, «Ecology and Revolutionary Thought» στο βιβλίο *Post-scarcity Anarchism* του ίδιου, London, 1971, σελ. 55-83.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΥΤΟ-ΚΑΘΟΡΙΖΟΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Η όξυνση που παρουσιάζει τελευταία η μόνιμη κρίση της ελληνικής οικονομίας αποτελεί πρόσθετη επιβεβαίωση των υποθέσεων που κάναμε για τον εξαρτημένο χαρακτήρα της οικονομικής μας ανάπτυξης και των συνεπειών της. Η εξωστρέφεια της μεταπολεμικής ανάπτυξης, η μη δημιουργία παραγωγικού δυναμικού ικανού να στηρίξει μια αυτοδύναμη ανάπτυξη, η συνεχής ενίσχυση του στοιχείου εξάρτηση σε βάρος του στοιχείου εθνική οικονομία, παρά τα σημαντικά θετικά, αλλά καθαρώς πολιτικά (με τη στενή έννοια), βήματα που έγιναν τα τελευταία χρόνια, οδήγησαν στο σημερινό αδιέξοδο.

Επομένως, με βάση το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, το εναλλακτικό «σενάριο» που περιγράψαμε στο τέλος του κεφ. Γ. αποδίδει αρκετά πιστά τη σημερινή κατάσταση. Τονίσαμε εκεί ότι ο βασικός περιοριστικός παράγοντας που θα κρίνει τα χρονικά περιθώρια της συνέχισης της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης είναι η κατάσταση του Ισοζυγίου Πληρωμών. Η συνεχής επιδείνωση του ισοζυγίου από τη μια μεριά ωθεί τη χώρα, όλο και πιο βαθιά, στην «παγίδα του χρέους», με διογκούμενο τον εξωτερικό δανεισμό, ενώ από την άλλη οδηγεί στην περιοδική λήψη μέτρων περιορισμού της κατανάλωσης των μισθοσυντήρητων (μια και μόνο αυτών τη δαπάνη μπορεί να ελέγξει αποτελεσματικά η ανεπαρκής κρατική μηχανή) σε μια προσπάθεια μείωσης του ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και δαπάνης.

Η μακροχρόνια, όμως, λύση βρίσκεται στη μεριά της παραγωγής και όχι της δαπάνης. Στο βαθμό, άλλωστε, που η ζήτηση συμβάλλει στην κρίση, είναι περισσότερο η διάρθρωση, παρά το μέγεθος της, που σχετίζεται με αυτήν. Είναι τα καταναλωτικά πρότυπα που δημιουργήθηκαν στα πλαίσια της εξαρτημένης αναπτυξιακής διαδικασίας εκείνα που μπορεί να εξηγήσουν το διογκούμενο άνοιγμα σε σχέση με τις παραγωγικές δυνατότητες της χώρας.

Εναλλακτική λύση, επομένως, υπάρχει, πέρα από το θεσμικό πλαίσιο της καπιταλιστικής εξάρτησης και αυτό του υπαρκτού σοσιαλισμού, πέρα δηλαδή από την ιεραρχική ολότητα που χαρακτηρίζει τις καπιταλιστικές / μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες, στα

πλαίσια των οποίων, άλλωστε, η μόνη δυνατότητα είναι η μείωση του βαθμού εξάρτησης. Η προτεινόμενη λύση αναφέρεται στο γενικότερο πρόβλημα της αυτονομίας της κοινωνίας και των κοινωνικών ατόμων που θέσαμε στο βιβλίο αυτό.

Από τη θεωρητική μεριά, περιγράψαμε στο κεφ. Α τις συνθήκες στις οποίες θεμελιώνονται οι σχέσεις εξάρτησης στη σημερινή ιεραρχική κοινωνία. Από την πρακτική μεριά, το πρόβλημα που τίθεται σήμερα είναι η ανυπαρξία ενός μοντέλου στην πράξη που να δίνει την αυτοδιεύθυνση, τον αυτοκαθορισμό με τη συντονιστική λειτουργία του Πλάνου. Το πώς δηλαδή θα εξασφαλιστεί η συμμετοχή των κοινωνικών ατόμων στη λήψη τοπικών και κεντρικών αποφάσεων σε σχέση με την κατανομή των παραγωγικών πόρων και γενικότερα στον κοινωνικό αυτοκαθορισμό.

Τόσο ο μηχανισμός της αγοράς στις καπιταλιστικές κοινωνίες όσο και ο μηχανισμός του Πλάνου στις μετα-καπιταλιστικές λειτουργούν ως τα κύρια όργανα εκμετάλλευσης και κυριαρχίας αντίστοιχα, ως μέσα δηλαδή αναπαραγωγής της ιεραρχικής ολότητας. Η αιτία είναι ότι και οι δύο μηχανισμοί βασίζονται στην έλλειψη αυτονομίας των κοινωνικών δυνάμεων στη βάση, δηλαδή όλων αυτών των δυνάμεων που δεν έχουν τη δυνατότητα ελέγχου των μέσων παραγωγής λόγω της θέσης που κατέχουν στην «αντικειμενική» ιεραρχία του καπιταλισμού ή στη θεσμική ιεραρχία του υπαρκτού σοσιαλισμού. Απόπειρες ανάμιξης των δύο μηχανισμών έχουν επίσης αποτύχει στην πράξη. Το αποφασιστικό ερώτημα που προβάλλει σήμερα, μέσα από τη βαθιά κρίση που περνούν και τα δύο συστήματα, είναι πώς είναι δυνατό να δημιουργηθεί μια καινούρια οργάνωση εργασίας και κοινωνικής ζωής στην οποία θα μπορεί να θεμελιωθεί μια κοινότητα ελεύθερης ένωσης κοινωνικών ατόμων.

Δεν έχω καμιά πρόθεση να επιχειρήσω εδώ τη διατύπωση συνταγών για τις «επαναστατικές κουζίνες του μέλλοντος», σε μια ουτοπική περιγραφή των δομών μιας μελλοντικής κοινωνίας. Εν τούτοις, αποτελεί ίσως χρέος μας να προσδιορίσουμε το νόημα της σε σχέση με τα σημερινά προβλήματα και κυρίως με το πρόβλημα της αυτονομίας¹. Η σκιαγράφηση των γενικών αρχών στις οποίες θα βασιζόταν μια αυτοκαθοριζόμενη κοινωνική οργάνωση αποτελεί ουσιαστική ανάγκη στη σημερινή καμπή². Τα υπόλοιπα είναι θέμα κοινωνικής πρακτικής.

Οι γενικές αυτές αρχές θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

- Η οριζόντια κοινωνική ενσωμάτωση αντικαθιστά τη σημερινή κάθετη ιεραρχική. Η ελεύθερη ένωση των αυτοκαθοριζόμενων κοινωνικών ατόμων και ομάδων αντικαθιστά την αναγκαστική υπαγωγή στην ιεραρχική ολότητα. Ενώσεις κοινωνικών ατόμων

απαρτίζουν κοινωνικές ομάδες, που εκφράζουν τους συγκεκριμένους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς σκοπούς των μελών στη διαδικασία της κοινωνικής ζωής τους (παραγωγή, κατανάλωση, ελεύθερος χρόνος, κ.λπ.). Ενώσεις κοινωνικών ομάδων απαρτίζουν γεωγραφικά καθορισμένες κομμούνες, που περικλείουν τη συνολική διαδικασία κοινωνικής ζωής και λειτουργούν ως ενδιάμεσοι δεσμοί, πολιτικοί και οικονομικοί, της ολότητας. Τέλος, ενώσεις κομμούνων αποτελούν την Εθνική Κοινωνία και, σε απώτερο στάδιο, την Ομοσπονδία Αυτοκαθοριζόμενων Εθνικών Κοινωνιών.

- Η αμοιβαία ανταλλαγή, στα πλαίσια του Εθνικού Πλάνου, αντικαθιστά τους μηχανισμούς της σημερινής ιεραρχικής ολότητας, δηλαδή το ολοκληρωτικό πλάνο του υπαρκτού σοσιαλισμού και τις ανισότητες της αγοράς. Η κατανομή των παραγωγικών πόρων πραγματοποιείται μέσα από οριζόντια συμβόλαια αμοιβαίας ανταλλαγής, τα οποία συνάπτουν οι αυτοκαθοριζόμενες κομμούνες. Οι άμεσα ανακλητοί και για περιορισμένο χρονικό διάστημα εκλεγόμενοι αντιπρόσωποι των ομάδων στις κομμούνες απαρτίζουν τη συνέλευση της κομμούνας και αποφασίζουν για όλα τα θέματα τοπικού ενδιαφέροντος που δεν υπάγονται στην Εθνική Συνέλευση. Τέλος, οι αντιπρόσωποι των κομμούνων στην Εθνική Συνέλευση αποφασίζουν για την κατανομή των παραγωγικών πόρων σε εθνικό επίπεδο καθώς και για άλλα θέματα εθνικής σημασίας. Τα σύγχρονα επιτεύγματα της τεχνολογικής επανάστασης στον τομέα των πληροφοριών μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη δημιουργία μιας άμεσης δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο. Για παράδειγμα, τερματικές οθόνες σε επίπεδο κοινωνικών ομάδων ή ακόμα και κοινωνικών ατόμων μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων¹. Ανάλογο ρόλο μπορεί να παίξει η σημερινή τεχνολογία της πληροφόρησης σε σχέση με το συντονισμό, στα πλαίσια του Εθνικού Πλάνου, των συμβολαίων αμοιβαίας ανταλλαγής και της κατανομής των παραγωγικών πόρων.

- Η αρχή «το μικρό είναι ωραίο»² αντικαθιστά την αρχή της μεγάλης κλίμακας παραγωγής, που αναπόφευκτα οδηγεί στη συγκέντρωση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Η ποιοτική ανάπτυξη και η ποικιλία αντικαθιστούν την ποσοτική ανάπτυξη και την ομοιομορφία. Σήμερα υπάρχουν οι τεχνολογικές δυνατότητες για την αποκεντρωμένη παραγωγή σε μικρή κλίμακα, χωρίς τη σπατάλη και την υποχρησιμοποίηση των παραγωγικών πόρων και χωρίς την καταστροφή του περιβάλλοντος που δημιουργεί ο καπιταλισμός και ο υπαρκτός σοσιαλισμός³. Η «συμφιλίωση της Οικολογίας με την Οικονομική» είναι τώρα δυνατή.

Οι αρχές αυτές προϋποθέτουν, φυσικά, σειρά θεσμικών αλλαγών, εφόσον, άλλωστε, αποβλέπουν σε μια νέα κοινωνική, οικονομική, οικολογική και δημοκρατική τάξη, σε μια νέα υλική και τεχνολογική βάση για την παραγωγή του κοινωνικού πλούτου. Προϋποθέτουν, για να αναφέρω τις κυριότερες αλλαγές, μια νέα μορφή «κοινωνικοποίησης», που θα επιτρέψει στα κοινωνικά άτομα να «ιδιοποιηθούν» ξανά τα μέσα παραγωγής και τις συνθήκες της ζωής τους, που θα κάνει δηλαδή δυνατή την παραγωγή ως «πλούσια ατομικότητα»⁶ και θα δημιουργήσει τις συνθήκες για την ανάπτυξη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Προϋποθέτουν, ακόμα, ότι η αυτοκαθοριζόμενη κοινωνία θα πρέπει να δώσει ένα νέο ορισμό της κοινωνικής ανάγκης, που θα κάνει δυνατό το πέρασμα από το «βασίλειο της ανάγκης» στο «βασίλειο της ελευθερίας» σήμερα και όχι σε κάποιο απώτατο (και ανύπαρκτο) μέλλον. Προϋποθέτουν, τέλος, την κατάργηση του σημερινού καταμερισμού εργασίας, ο οποίος μετατρέπει σε κοινωνική δομή τη λειτουργική ιεραρχία που απαιτείται για τη ρύθμιση της διαδικασίας της κοινωνικής ζωής και εργασίας.

«Η ουτοπία είναι η άριστη ικανοποίηση των βασικών ανθρωπίνων, φυσικών και κοινωνικών, αναγκών»⁷.

Απόκειται στην Κοινωνική Πράξη να κάνει την ουτοπία πραγματικότητα.

Σημειώσεις

1. Κ. Καστοριάδη, *Η φαντασιακή θέσμιση της Κοινωνίας*, Εκδόσεις Ράππα, 1978, σελ. 164.
2. Την έκφραση της ανάγκης αυτής υλοποιεί η πρόσφατη δουλειά των R. Bahro (ενός από τους κύριους θεωρητικούς του γερμανικού κινήματος των Πράσινων), M. Barratt Brown, H. Erlich, M. Taylor κ.ά. Βλ. R. Bahro, *The Alterantive in Eastern Europe*, New Left Books, 1978, και *From Red to Green*, New Left Books, 1984, M. Barratt Brown, *Models in Political Economy*, Penguin 1984, H. J. Erlich, *Reinventing Anarchy*, Routledge & Kegan Paul, 1979, M. Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, Cambridge University Press, 1982.
3. M. Baratt Brown, σελ. 243.
4. E.F. Schumacher, *Small is Beautiful*, Blond & Briggs, 1973.
5. M. Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*, Wildwood House, 1974, σελ. 83-141.
6. R. Bahro, (1978) σελ. 410-25.
7. R. Bahro (1984) σελ. 222.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνική βιβλιογραφία

- Π. Αβδελίδης, *Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της*, Gutenberg, 1975.
- Λ. Βασενχόβεν, «Πόλοι ανάπτυξης και η πολιτική των αντιπάλων πόλεων», *Οικονομία και Κοινωνία*, Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1979, σελ. 32-9.
- Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1975.
- Κ. Βεργόπουλος, «Ο καπιταλισμός και η οικογενειακή γεωργία», *Αντί*, αρ. 116, 1979, σελ. 37-41.
- Τ. Γιαννίτσης, *Η Ελληνική βιομηχανία, ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, 1983.
- Α. Γρηγορογιάννης, *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Γραμμή, 1975.
- Μ. Δελιβάνη - Νεγρεπόντη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Παπαζήσης, 1979.
- Μ. Δελιβάνη - Νεγρεπόντη, *Η προβληματική ελληνική βιομηχανία και κάποιες λύσεις της...*, Παρατηρητής, 1983.
- Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-75, 1970, 1974-81.
- Δ. Εμμανουήλ, «Οι επενδύσεις κατοικίας στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος - Ιούλιος 1980, σελ. 28-36.
- ΕΣΥΕ, *Απογραφές βιομηχανικών καταστημάτων* (διάφορα έτη), *Έρευνα βιομηχανίας* (διάφορα έτη).
- Α. Ζαχαρέας, «Ένα δημοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξεως», *ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*, Κέδρος, 1972, σελ. 312-54.
- Ξ. Ζολώτας, *Η συμβολή των εξαγωγών στην οικονομική ανάπτυξη*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1976.
- Ξ. Ζολώτας, *Κατανάλωση, επενδύσεις και νομισματική ισορροπία*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1977.
- Δ. Καραγιωργας, «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Πολίτης*, αρ. 16, 1978, σελ. 10-19.
- Κ. Καστοριάδης, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, Βέργος, 1976.
- Κ. Καστοριάδης, *Η γραφειοκρατική Κοινωνία*, Βέργος, 1977.

- Κ. Καστοριάδης, *Η φανταστική θέσμιση της Κοινωνίας*, Ράππας, 1981.
- Κ. Καστοριάδης, *Από την οικολογία στην αυτονομία*, Ράππας, 1981.
- Π. Κομίλης, «Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 17, 1981, σελ. 63-71.
- Γ. Κοντογιώργης (επιμέλεια), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1977.
- Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, 1978.
- Ν. Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978.
- Σ. Μπαμπανάσης, Κ. Σούλας, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών*, Θεμέλιο, 1976.
- Δ. Μπάτσης, *Η δαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Τα Νέα Βιβλία, 1947.
- Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1976.
- Π. Νικολαΐδης, «Η προσπάθεια εκβιομηχανίσεως έχει τα θεμέλια της στο πρόγραμμα του έτους 1948», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τ. 920, 9 Δεκεμβρίου 1971.
- Μ. Νικολινάκος (επιμέλεια), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, 1974.
- Μ. Νικολ'ινάκος, *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Νέα Σύνορα, 1976.
- Μ. Νικολινάκος, *Εξάρτηση και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, 1977.
- Μ. Νικολινάκος (επιμέλεια), *ΕΟΚ, Ελλάδα, Μεσόγειος*, Νέα Σύνορα, 1978.
- Α. Πανεθυμιτάκης, «Το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών θα αντιμετωπιστεί με βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της συνολικής οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3 Ιουλίου 1975.
- Β. Παπανδρέου, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες: η περίπτωση της Ελλάδας*, Gutenberg, 1981.
- Σ. Παπασπηλιόπουλος (επιμέλεια), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, 1978.
- Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, 1975.
- Π. Ρουμελιώτης, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1978.
- Θ. Σκούντζος, Γ. Ματθαίος, *Πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας 1958, 1963, 1966, 1969*, ΚΕΠΕ, 1974.
- Θ. Σκούντζος, *Διαρθρωτικές αλλαγές στην ελληνική οικονομία*:

- διαχρονική ανάλυση στα πλαίσια του συστήματος εισροών-εκροών, ΚΕΠΕ, 1980.
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική Οικονομία κατά το έτος...* (διάφορα έτη).
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*.
- Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Θεμέλιο, 1977.

B. Ξενόγλωσση διδιδλιογραφία

- Aaronovitch, S. & Sawyer, M. (1975) *Big business: theoretical and empirical aspects of concentration and mergers in the UK*, Macmillan.
- Adorno, T.W. (1973) *Negative dialectics*, London.
- Althusser, L. (1969) *For Marx*, Penguin.
- Althusser, L. & Balibar, E. (1970) *Reading Capital*, New Left Books.
- Amin, S. (1974) *Accumulation on a world scale*, Monthly Review Press.
- Amin, S. (1976) *Unequal Development*, Harvester Press.
- Archibald, G.C. (1964) *Investment and technical change in Greek manufacturing*, Antens, Centre of Planning and Economic Research.
- Argy, V. (1981) *The post-war international money crisis*, Allen & Unwin.
- Bairoch, P. (1975) *The economic development of the Third World since 1900*, Methuen.
- Ballance, R. & Sinclair, S. (1983) *Collapse and survival: Industry strategies in a changing world*, Allen & Unwin.
- Baran, P. (1957) *The Political Economy of Growth*, Monthly Review Press.
- Bell, D. (1974) *The coming of post-industrial Society*, Heinemann.
- Bell, D. & Kristol, I. (1981) *The crisis in Economic Theory*, Basic Books.
- Bigsten, A. (1983) *Income distribution and development*, Heinemann.
- Blackaby, F. (1979) *De-industrialisation*, Heinemann.
- Bookchin, M. (1974) *Post-scarcity anarchism*, Wildwood House.
- Bosanquet, N. (1983) *After the New Right*, Heinemann.

- Brenner, R. (1977) «The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism», *New Left Review*, no. 104, pp. 25-93.
- Brewer, A. (1980) *Marxist Theories of Imperialism*, Routledge & Kegan Paul.
- Carter, A. (1979) *Authority and Democracy*, Routledge & Kegan Paul.
- Chase-Dunn, C.K. (1982) *Socialist States in the World System*, Sage-
- Chenery, H.B. (1974) *Redistribution with growth*, Oxford University Press.
- Chenery, H.B. (1976) «Income distribution and development: some stylised facts», *American Economic Review*, May, pp. 128-39.
- Chenery, H.B. (1976) inequality, poverty and development», *Journal of Development Economics*, no. 3, pp. 307-42.
- Chester, E. (1972) «Ecological conflicts», *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 4, no. 2, pp. 110-20.
- Chilcote, R.H. & Johnson, D. (1983) *Theories of development: mode of production or dependency?*, Sage.
- Clague, C.K. (1969) «Capital-labour substitution in manufacturing in underdeveloped countries», *Econometrica*, vol. 37, no 3.
- Cutler, A et al. (1978) *Marx's Capital and Capitalism today*, Routledge & Kegan Paul.
- Dolgoft, S. (1974) *The anarchist collectives: workers' self-management in the Spanish revolution, 1936-39*, Free Life.
- Dos Santos, T. (1970) «The structure of dependences *American Economic Review, Papers and Proceedings*, May, pp. 231-36.
- Edwards, R. (1979) *The transformation of the workplace in the 20th century*, Heinemann.
- Ellis, H.S. et al. (1964) *Industrial capital in Greek development*, Athens, Centre of Planning and Economic Research.
- Ellman, M. (1979) *Socialist Planning*, Cambridge University Press.
- Emmanuel, A. (1972) *Unequal Exchange*, Monthly Review Press.
- Emmanuel, A. (1974) «Myths of development versus myths of underdevelopment», *New Left Review*, May-June, pp. 61-83.
- Emmanuel, A. (1982) *Appropriate or underdeveloped technology?*, Wiley & Sons.
- Erllich, H. (1979) *Re-inventing anarchy*, Routledge & Kegan Paul.
- Feyerabend, P. (1975) *Against method*, New Left Books.
- Feyerabend, P. (1978) *Science in a free Society*, New Left Books.
- Fields, G.S. (1980) *Poverty, inequality and development*, Cambridge University Press.

- Foster-Carter, A. (1978) «The modes of production debate», *New Left Review*, no. 107, pp. 47-78.
- Fox, K. (1978) «Uneven regional development in the USA», *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 10, no. 3, pp. 68-87.
- Frank, A.G. (1969) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (revised edition), Modern Reader.
- Frank, A.G. (1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, Monthly Review Press.
- Frank, A.G. (1972) *Lumpenbourgeoisie: Lumpenddevelopment*, Monthly Review Press.
- Frank, A.G. (1978) *Dependent accumulation and underdevelopment*, Macmillan.
- Frobel, F. et al. (1980) *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press.
- Galbraith, G.K. (1967) *The New Industrial State*, Pelican.
- Geras, N. (1972) «Althusser's Marxism», *New Left Review*, no. 71, pp. 57-88.
- Gershuny, J. (1978) *After Industrial Society*, Macmillan.
- Gibson, B. (1980) «Unequal Exchange: theoretical issues and empirical findings», *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 12, no. 3, pp. 15-36.
- Gilbert, G.J. (1974) «Socialism and dependency», *Latin American Perspectives*, vol. I, no. 1, pp. 107-23.
- Glynn, A. & Sutcliffe B. (1972) *British Capitalism, workers and the profits squeeze*, Penguin.
- Goldsmith, W.W. (1978) «Marxism and regional policy», *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 10, no. 3, pp. 13-17.
- Green, F. & Nore, P. (1977) *Economics, an anti-text*, Macmillan.
- Green, F. & Nore P. (1979) *Issues in Political Economy*, Macmillan.
- Halliday, F. (1970) «On Marxism and Asia», *New Left Review*, May-June pp. 93-96.
- Hazari, B.R. (1970) «Empirical identification of key sectors in the Indian Economy», *Review of Economics and Statistics*, vol. 111, no. 3, pp. 301-5.
- Hirshmann, A.O. (1958), *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press.
- Hudson, R. & Lewis J.B. (1984) *Accumulation, Class and the State in Southern Europe*, Methuen.
- Hutchinson, T.W. (1977) *Knowledge and Ignorance in Economics*, Blackwell.
- Janvry, A.D. & Kramer, F.F. (1979) «The limits of unequal ex-

- change», *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 11, no. 4, pp. 3-16.
- Jessop, B. (1977) «Recent theories of the capitalist State», *Cambridge Journal of Economics*, no. 1, pp. 353-73.
- Jolly, R. (1973) *Third World Employment*, Penguin.
- Kadt, E. de (1979) *Tourism: Passport to Development?*, Oxford University Press.
- Kalecki, M. (1968) *Theory of Economic Dynamics*, Unwin.
- Karageorgas, D. (1973) «The distribution of tax burdens by income groups in Greece», *Economic Journal*, vol. 83, no. 330 pp. 436-448.
- Kay, G. (1975) *Development and Underdevelopment: a Marxist analysis*, Macmillan.
- Kemp, T. (1978) *Historical patterns of Industrialisation*, Longman.
- Kidron, M. (1971) «Memories of development», *New Society*, March.
- King, R.L. (1982) «Southern Europe: dependency or development?», *Geography*, vol. 67, pp. 221-34.
- Kolakowski, L. (1981) *Main currents of Marxism*, Oxford University Press.
- Koutsoumaris, G. (1963) *The morphology of Greek Industry* Athens, Centre of Planning and Economic Research.
- Koutsoyannis, A. & Ganas, A. (1967) *Input-output table of the Greek Economy (Year 1960)*, Athens, Centre of Planning and Economic Research.
- Kuhn, T.S. (1970) *The Structure of Scientific Revolutions* (revised edition), Chicago University Press.
- Laclau, E. (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books.
- Lakatos, I. & Musgrave, A. (1974), *Criticism and the growth of knowledge*, Cambridge University Press.
- Lall, S. (1984) «Transnationals and the third world's changing perceptions», *National Westminster Bank Review*, May, pp. 2-17.
- Lange, O. (1970) *Papers in Economics and Sociology 1930-60*, Pergamon Press.
- Leakey, R. (1981) *The making of mankind*, BCA, London.
- Lenin, V.I. (1899) *The Development of Capitalism in Russia*.
- Lenin, V.I. (1917) *Imperialism, the highest stage of capitalism*.
- Limqueco, P. & McFarlane, B. (1983) *Neo-Marxist Theories of Development*, Croom Helm.
- Lipietz, A. (1982) «Towards global Fordism», *New Left Review*, no. 132, pp. 33-47.
- Lipietz, A. (1982) «Marx or Rostow?», *New Left Review*, no. 132,

- pp. 48-58.
- Lipietz, A. (1984) «How monetarism choked Third World industrialisation», *New Left Review*, no. 145, pp. 71-88.
- Llewellyn, D. (1982) Avoiding an international banking crisis», *National Westminster Bank Review*, August.
- Loehr, W. & Powelson, J. (1981) *The Economics of Development and Distribution*, Harcourt.
- Lotz, J.R. (1970) «Patterns of government spending in developing countries», *Manchester School*, pp. 119-44.
- Lukacs, G. (1971) *History and Class Consciousness*, Merlin.
- Luxemburg, R. (1963) *The Accumulation of Capital*, Routledge & Kegan Paul.
- Macewan, A. (1981) *Revolution and economic development in Cuba*, Macmillan.
- Mandel, E. (1970) «The laws of uneven development», *New Left Review*, Jan.-Febr., pp. 19-38.
- Mandel, E. (1975) *Late Capitalism*, New Left Books.
- Marcuse, H. (1958) *Soviet Marxism: a critical analysis*, Routledge & Kegan Paul.
- Marcuse, H. (1964) *One-Dimensional Man*, Sphere Books.
- Marglin, S. (1974) «The origin and functions of hierarchy in capitalist production, *Union of Radical Political Economics Review*, vol. 6, no. 2, pp. 60-112.
- Marx, K. (1867) *Capital*, vol. 1.
- Marx, K. & Engels, F. (1848) *Manifesto of the Communist Party*.
- Marx, K. (1964) *Pre-Capitalist Economic Formations*, ed. by G. Hobsbawm, Lawrence & Wishart.
- Marx, K. (1969) *On colonialism and modernisation*, ed. by S. Avineri, Doubleday Anchor.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Pelican.
- Morawetz, D. (1978) *25 years of economic development, 1950-75*, World Bank.
- Morley, S.A. & Smith, G.W. (1977) «The choice of technology: multinational firms in Brazil», *Economic Development and Cultural Change*, Jan. pp. 239-64.
- Murillo, A. (1982) «The Greek Economy: the role of the transnationals and the EEC», *Mezzogiorno d' Europa*, no. 12, pp. 197-220.
- OECD (1981) *Regional problems and policy in Greece*, Paris, OECD.
- OECD (1982) *Economic Surveys, Greece*, Paris, OECD.
- Owen, B.R. & Sutcliffe, B. (1972) *Studies in the theory of imperialism*, Longman.

- Papantoniou, J. (1979) «Foreign Trade and Industrial Development: Greece and the EEC», *Cambridge Journal of Economics*, pp. 33-48.
- Patterson, O. (1979) «On slavery and slave formations», *New Left Review*, no. 117, pp. 31-68.
- Payer, C. (1974) *The debt trap, the IMF and the Third World*, Monthly Review Press.
- Prebish, R. (1962) «The economic development of Latin America and its principal problems», *Economic Bulletin for Latin America*, vol. 7, pp. 1-22.
- Provopoulos, G. (1979) «The distribution of tax burdens and benefits by income groups in Greece», *Greek Economic Review*, vol. 1, no. 1, pp. 77-99.
- Rasmussen, N.P. (1965) *Studies in inter-sectoral relations*, North-Holland.
- Read, H. (1971) *Anarchy and order*, Beacon.
- Robinson, J. (1965) *An essay on Marxian Economics*, Cambridge University Press.
- Ruben, D.H. (1973) «On dialectical relations», *Critique*, no. 2, pp. 53-61.
- Runciman, W.C. (1978) *Max Weber: Selections in translation*, Cambridge University Press.
- Schram, S. & Carrere d' Encausse (1969) *Marxism and Asia*, Penguin.
- Scott, M. (1978) *Can we get back to full employment?*, Macmillan.
- Seers, P. et al. (1979) *Underdeveloped Europe: studies in core-periphery relations*, Harvester.
- Sen, A.K. (1962) *Choice of techniques*, Oxford University Press.
- Shaw, L.H. (1969) *Post-war growth in Greek agricultural production*, Athens, Centre of Planning and Economic Research.
- Sherman, H. (1972) *Radical Political Economy: Capitalism and Socialism from a Marxist humanist perspective*, Basic Books.
- Spraos, J. (1980) «The statistical debate on the net barter terms of trade between primary commodities and manufactures», *Economic Journal*, March, pp. 107-28.
- Stalin, J. (1938) *Dialectical and historical materialism*.
- Stewart, F. (1978) *Technology and Underdevelopment*, Macmillan.
- Sutcliffe, B. (1971) *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley.
- Sweezy, P. (1942) *The theory of capitalist development*, Monthly Review Press.
- Sweezy, P. (1972) *Modern Capitalism and other essays*, Monthly

- Review Press.
- Sweezy, P. (1974) «The nature of Soviet Society», *Monthly Review*, November, pp. 1-16.
- Sweezy, P. (1976) «More on Soviet Society», *Monthly Review*, March, pp. 1-24.
- Taylor, J.G. (1979) *From modernization to modes of production*, Macmillan.
- Taylor, M. (1982) *Community, Anarchy and Liberty*, Cambridge University Press.
- Ticktin, H.H. (1973) «Towards a political economy of the USSR», *Critique*, vol. 1, no. 1, pp. 20-41.
- Tyler, W. (1974) «Labour absorption with import substituting industrialisation», *Oxford Economic Papers*, March.
- Vaitsos, C. & Seers, D. (1982) *The second enlargement of the EEC*, Macmillan.
- Voline (1974) *The Unknown Revolution*, Free Life.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System*, Academic Press.
- Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press.
- Warren, B. (1980) *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, New Left Books
- Weisskoff, R (1970) «Income distribution and economic growth in Puerto Rico, Argentina and Mexico», *Review of Income and Wealth*, pp. 303-32.
- Wells, L.T. (1973) «Economic man and engineering man: choice of tecnology in a low wage country», *Public Policy*, vol. 21, no. 3.
- Whitt, A. (1979) «Three competing models of political power», *American Sociological Review*, February.
- Wilber, C. (1979) *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, Random House, New York.
- Williams, A. (1984) ed. *Southern Europe Transformed: Political and Economic change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, Harper & Row.
- Wolf, R.P. (1970) *In defense of Anarchism*, Harper.
- World Bank, (1981, 1982) *World Development Report*, Oxford University Press.
- Zalee, P. (1969) *The Third World in World Economy*, Monthly Review Press.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ-
ΚΕ ΣΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ ΣΟΛΩ-
ΝΟΣ 130 ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΦΕ-
ΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1986 ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ
ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΕΞΑΝΤΑ

ISBN 960-256-040-1